

20

1999

A
BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

A BÉKÉS MEGYI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

20

*Száz éve alakult
a Békéscsabai Múzeum-Egyesület*

Békéscsaba
1999

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 20.
Publications of the Museums of the County Békés

Sorozatszerkesztő:

GRIN IGOR

Szerkesztette:

Grin Igor
Szatmári Imre

Technikai szerkesztő:

Molnárné Balázs Zsuzsanna

A tanulmányok lektorai:

Bába Károly
Bánffy Eszter
Erdmann Gyula
Hajdú Mihály
Katona Imre
Kiss Vendel

Kovalovszki Júlia
Krolopp Endre
Szabó Ferenc
Szalontai Csaba
Szilágyi András
Ujváry Zoltán
Vajda Mária

ISSN 0139-0090
ISBN 963 7219 36 6

Nyomta a KAPITÁLIS BT., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József
Készült 1000 példányban

TARTALOM – INHALT – CONTENTS

Domokos Tamás

- Adatok Doboz (Kettős-Körös völgye) felső-pleisztocén malakofaunájához
és öskörnyezeti viszonyaihoz két sekélyfeltárás alapján 5
*Facts for upper-pleistocene malacofauna and ancient environment relations
of Doboz (Valley of Double-Körös) on the basis of two shallow excavations* 12

Lennert József – Domokos Tamás

- A szabadkígyósi Kápolnai-ér egy szakaszának malakofaunája
és az eret ért antropogén hatások vizsgálata 19
*Research of the malacofauna in reach of Kápolna-brooklet in Szabadkígyós
and anthropogen influences, what hit the brooklet* 25

Bondár Mária

- Rézkori idól Sarkadkeresztúrról 37
A Copper Age idol from Sarkadkeresztúr 43

Bondár Mária

- Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön 47
A Copper Age and an Early Bronze Age settlement at Gyomaendrőd 55

Liska András

- Egy 8–9. századi település emlékei Gyulavári határából 67
Relics of a settlement of 8 - 9th century from the boundaries of Gyulavári 73

Szatmári Imre

- A középkori Csorvás és temploma 83
Medieval Csorvás and its church 111

B. Szűcs Irén

- A békési parasztság szerelmi életének főbb jellemzői a 20. század első felében 147
*Main characteristic features of love-life of the peasants in Békés in the first
half of the 20th century* 166

Laurinyeczné Sinkó Rozália

- A terhességhez és kisgyermekkorhoz kötődő hiedelmek
és szokások Füzesgyarmaton 167
Customs and suppositions attached to pregnancy and infancy in Füzesgyarmat 187

Szendrei Eszter

- Sarkadi hiedelmek 215
Suppositions in Sarkad 224

Cs. Szabó István	
Csehek a történeti hagyományban	225
<i>Czech people in historical tradition</i>	232
Nagyné Martyin Emília	
A magyarországi román népi hímzések	235
<i>Romanian folk-embroideries in Hungary</i>	242
Mazán Mátyás	
Keserű mosoly	247
<i>Bitter smile</i>	254
Kiss Anikó	
Szappanfőzés, mosás, tisztálkodás Gyulán	255
<i>Soapcooking, washing, get tidied up</i>	266
Hévvízi Sándor	
Békés megye településneveinek rendszere	271
<i>Analysis of the names of Settlements in Békés county</i>	301
Havassy Péter	
A gyulai márciusi ifjú	303
<i>The young of March from Gyula</i>	314
Németh Csaba	
Forrásközlemény: Mjk József huszárőrnagy hagyatéka	317
<i>Bequest of Mjk József hussar major</i>	326
Kocsor János	
A Független Kisgazdapárt Békés vármegyei szervezetének kezdeteihez (1929–1933)	327
<i>Beginning of organizing of Independent Small-holder Party in Békés county (1929–1933)</i>	345
Tészabó Júlia	
Játékgyár a századfordulón. Az Első Magyar fa- és machée játékszergyár, Bártfa–Békéscsaba története 1884–1904–1910.	347
<i>Toyfactory in the turn of the century. The story of the First Hungarian wood- and machée toyfactory, Bártfa –Békéscsaba 1984 –1904–1910.</i>	363
Csobai Lászlóné	
A gyulai románok nemzetiségi életének néhány jellemzője a letelepedés utáni két évszázadban	369
<i>Some feature of nationality-life of Romanians in Gyula in the two centuries after settling</i>	377

**ADATOK DOBOZ (KETTŐS-KÖRÖS VÖLGYE) FELSŐ-PLEISZTOCÉN
MALAKOFAUNÁJÁHOZ ÉS ŐSKÖRNYEZETI VISZONYAIHOZ
KÉT SEKÉLYFELTÁRÁS ALAPJÁN**

– Domokos Tamás –

In memoriam **Réthy Zsigmond** (1946-1998), aki jelen munkám első verziójának elkészültekor azt javasolta, hogy kéziratomat tegyem félre a tervezett 2. dobozi tanulmánykötet számára. 1998 nyarán a sors tervünket negligálta. Most, amikor e dobozi vonatkozású cikkem a múzeum évkönyvébe kerül, az Acheron zúgását vélem hallani.

I. Bevezetés

Doboz és környéke ANDÓ, M. (1974) szerint a "Berettyó és a Körösök köze" morfológiai egységbe, RÓNAI, A. et al. (1975) szerint pedig a "Kettős-Körös völgye" tájegységbe tartozik, és egy igen mély neogén süllyedék felett fekszik (PAP, S.1987).

A süllyedék megismerése céljából a Kőolajkutató Vállalat 1979 és 1981 között mélyítette le a 4656 m-es talpmélységű Doboz I. fúrást. A fúrás viszonylag vékony (~ 400 m) triász - júra - kréta - miocén, vastag (~ 3700 m) neogén és 498 m vastag pleisztocén - holocén rétegeket tárt fel (PAP, S. 1987).

A Doboz környéki felszín jelentősebb részét újholocén öntésagyag, illetve réti agyag, kisebb részét pedig felső-pleisztocén iszapos (infúziós) lösz borítja. Száraztérszíni löszök csak jóval távolabb, és csupán kisebb foltokban találhatóak a magasabb térszíneken (RÓNAI, A. et al.1981).

Doboz mai domborzata korábbi vízfolyások emlékeit őrzi, és formavilága a 85.0 és 87.5 mBf közötti szintvonalakkal rajzolható meg. A felszín alatti üledékek - amelyeket 10 m-es fúrások hálózatával tártak fel - igen változatos geológiai felépítést mutatnak (RÓNAI, A.1981). Kár, hogy ezeknek a fúrásoknak a malakológiai feldolgozása nem történt meg, mert igen érdekes és értékes adatokhoz juthattunk volna.

A Körös-medence elsősorban kvarter földtörténetével foglalkozó munkájában -, amely a dāvaványai és vésztői alapfúrások frappáns feldolgozása - szedimentológiai, paleomágneses vizsgálatokhoz kapcsolódva: pollen, Mollusca, Ostracoda, Vertebrata adatokat is közöl RÓNAI, A. (1983). RÓNAI, A. ebben a munkájában - a felső-pleisztocén és holocén rétegsorral foglalkozó részben - 13 m-nél mélyebbről származó malakofaunát is közöl KROLOPP, E. meghatározásában.

A fent említett munkák - jellegüknek megfelelően - nem foglalkozhattak alapos finomrétegtani malakológiai vizsgálatokkal. Ezt megtette helyettük - felszínközeli (agyagfejtők, homokbányák, árkok, régészeti feltárások) vizsgálatára szorítkozva - a Kettős-Körös völgye tájegység vonatkozásában SÜMEGHY, J. (In: SCHMIDT, E. R. 1940) Mezőberény, KROLOPP, E. - SZÓNOKY, M. (1984) Gyula és Békés, DOMOKOS, T. (1986) Békéscsaba, DOMOKOS, T. - KROLOPP, E. - SZÓNOKY, M. (1992) Békéscsaba, DOMOKOS, T. (1998) Mezőberény térségében.

A Békési löszhát erodált ÉK-pereméről származik az előbb említett munkák közül a gyulai régi téglagyár feltárása (88-89 mBf), valamint Békéscsaba különböző téglá- és

cserépgyárai, árkai (85-87 mBf). Békés és Mezőberény feldolgozott feltárásai már igazi folyóvölgyiek a maguk 84-85 mBf értékükkel. Ez utóbbiakhoz csatlakozik a következőkben ismertetésre kerülő két dobozi sekélyfeltárás, amelyeknek felszíne megközelítően 84.3, illetve 85.5 mBf érték, és a felszíni üledékek 1.8, illetve 2.5 m vastag összletét tárják fel.

Az összletek feldolgozásával az volt a célom, hogy Mollusca-faunájuk alapján rekonstruáljam az egykori környezeti viszonyokat, illetve megpróbáljam megállapítani az üledékek biozónáját, biokronológiáját.

2. Mintavétel, feldolgozás

A felszínközeli üledékek vizsgálatára 1986-ban nyílt lehetőség, amikor is műtárgyat építettek a Dobozt Vésztővel összekötő műút közelében az Óvári-csatornán, illetve vízvezetékét fektettek a Gerla-Marói-erdő és a műút között (1. ábra).

Az Óvári-csatorna bevágása 180 cm mélyen tárta fel a főleg vízi és kevés amfibikus fajt tartalmazó üledékeket. A rétegsor makroszkópikus tanulmányozása után a bolygatatlan 3-as jelű rétegből juthattam molluszkumhoz (2. ábra). Innen két, egyenként 5 kg-os mintát tudtam csak feldolgozni az infúziós lösz alsó (180 cm - 3/1-es minta) és felső (80 cm - 3/2-es minta) részéből. Sajnos a nagyon kompakt fekete agyagos iszap dezagregálását nem sikerült megoldani a hagyományos héjkímélő technológiákkal. Egyébként ezen a gyűjtőhelyen még az agyagos infúziós lösz feldolgozásához is híg hidrogénperoxidot kellett használni

A Gerla-Marói-erdőnél egy 250 cm mély aknát alakítottak ki az erdőbe vezető műút mellett. Ennek a feltárásnak a falából - a rétegsor makroszkópikus tanulmányozását követően - a rétegzettségnek megfelelően öt különböző mélységből 5 kg-os mintát vettem a következő közössel: 0-50, 50-140, 140-210, 210-240 illetve 180-190 cm (3. ábra).

A minták szárítása, áztatása és peroxidozása után kapott szuszpenziót 0.8 mm lyukbőségű szitán mostam át. A szárítást követően meghatároztam az ép vagy töredékes héjakat a korábbi dolgozatom szellemében (DOMOKOS, T. 1984).

A meghatározásokat SOÓS, L. (1943), LOŽEK, V. (1964), RICHNOVSZKY, A. - PINTÉR, L. (1979), KERNEY, M. P. et al. (1983), KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1992, 1993), GLÖER, P. - MEIER-BROOK, C. (1994), DOMOKOS, T. (1995) alapján végeztem el. A nevezéktan tekintetében FÜKÖH, L. et al. (1995) munkáját vettem alapul.

1995-ben KROLOPP ENDRE (MÁFI) revideálta a meghatározott taxonokat. A revideáláson kívül külön köszönettel tartozom neki a rétegeni besorolás miatt kritikus *Vertigo* fajok nagy türelmet és tudást igénylő meghatározásért.

JOACHIM GERBER-nek (München) a Valloniák revíziójáért, PETRÓ EDÉ-nek (Budapest) a *Psidiumok* meghatározásáért tartozom köszönettel.

A meghatározott 1274 tételyi molluszkum a Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba) Mollusca gyűjteményében került elhelyezésre.

3. Földtani szelvények, fáciesviszonyok

Az Óvári-csatorna illetve a Gerla-Marói-erdő feltárásának szelvényét a 2. és 3. ábra mutatja be.

Az ábrákból kitűnik, hogy a csatorna feltárása közel egy méterrel mélyebben fekszik, mint az erdőszéli feltárás (Marói-erdő), továbbá a csatorna felső, az ábrán 1-gyel jelölt sárgásbarna homokos iszapja a csatorna kotrása során került az eredetileg fényes réteglapú, fekete agyagos iszap (újholocén öntés, illetve rétiagyag) tetejére.

A marói-erdei feltárás felső több mint 1 m vastag rétege - feltételezve, hogy a szintkülönbség az üledékek képződése során is közel hasonló volt - a magasabb térszínnek megfelelően talajosodott (csernozjom). A talajosodás előrehaladtával kialakuló mészkonkréciók, mészfoltok egy viszonylag hosszabb száraztérzíni állapot adekvát tükröképei. A korai diagenézis során áramló pórúsvíz egykori jelenlétét bizonyítják a 4. és 5. rétegben megjelenő limonit csomók és limonittal bekéregződött homokszemcsék. Ez az eltemetett homok jelzi, hogy a felső-pleisztocén kései szakaszában ez a hely magasabban és közelebb feküdt az egykori folyóhoz, vízfolyáshoz. Míg az Óvári-csatornánál 83 mBf-nél még infúziós lösz, addig a Marói-erdőnél homok ülepedett le. A szintkülönbség úgy tűnik, hogy konzerválódott a holocénra és napjainkra is, hiszen az 1788-ban készült térképen (4. ábra) látható, hogy az 1781-ben ásott Óvári-csatorna (PESTY, F.1864) egy hatalmas, szigetekkel (Nagy sziget) és kisebb kiemelkedésekkel (Ózes, Bodor egre, Pap kerék) tűzdelt rét vizét vezette le a szabályozatlan Fekete-Körösbe a természetes parti lejtőscsatornán (ALLEN, J.R.L.1964) az "Ó Vár Erén" keresztül.

4. Az Óvári-csatorna és a Marói-erdő feltárásának Mollusca-faunája és paleobiológiai értékelése

A két ábrán (1. és 4. ábra) csillaggal jelölt feltárások Mollusca-faunáját az I. és II. táblázat foglalja magába. A táblázatok a fajlistákon kívül megadják a vízi fajok egyedszám alapján számított %-át is. Ezek az adatok megerősítik a földtani szelvények alapján már észlelt fácies különbségeket. Míg az Óvári-csatorna feltárásában előkerült egyedek jeletős részét, addig a Marói-erdőben lévő feltárás malakofaunájának csupán kisebb hányadát teszi ki - közel azonos mintánkénti fajszám esetében - a vízi fauna. A vízi fajokban mutatkozó különbségek egyes fajok egyedszámában is megnyilvánulnak. Az Óvári-csatornánál a *Bithynia leachi* és a *Lymnaea palustris* is százas, a Marói-erdő feltárásában az *Anisus leucostoma* és *Bithynia leachi* csupán tizes nagyságrendet ér el. A táblázatok összevetéséből egyértelműen kiderül, hogy az Óvári-csatorna 3/2 mintája a feldúsulásnak köszönhetően ér el kiemelkedően nagy egyedszámot.

Ha elvégezzük LOŽEK, V. (1964) szerint a paleoökológiai illetve cönológiai összehasonlítást - a következő eredményre jutunk:

a) Óvári-csatorna

A feltárás vízi fajainak domináns voltáról már korábban esett szó. Az előforduló 13 vízi faj a következőkben jellemzésre kerülő feltárás vízfajfaunájával mutat nagy rokonságot. Itt azonban hiányzik a *Lymnaea truncatula* és az *Anisus spirorbis*, megjelenik viszont az *Aplexa hypnorum*, a *Bathyomphalus contortus* és az *Armiger crista*. A vízi malako-

faunán belül a mocsári fajok dominálnak az álló vizekkel szemben A malakofauna 3/2 mintában bekövetkező nagymérvű feldúsulása a hosszú ideig tartó in situ betemetődéssel és a gazdag növényborítással hozható kapcsolatba.

A feltárásból előkerült 11 szárazföldi faj ökológiai spektrumában a nyílt, ligetes területeken élők dominálnak A mezofil fajok a nedvességet kedvelő és a nedves térszíni elemek csupán együtt adják ki a spektrum felét. Ha az egyedszám alapján vizsgálódunk, akkor a nedves térszíni elemek igen nagy arányát tapasztaljuk (pl. *Succinea elegans* 70%). A szárazföldi faunában sem erdei, sem pedig sztyepp elem nem bukkan fel. A faunakép alapján mocsaras táj rekonstruálható, amelynek vizsgált pontja közelében sem gyepek, sem erdő-foltok, csupán kisebb bokrok fordulhattak elő. A nagyon nedves környezetre a *Succinea elegans* nagy száma utal.

b) Marói-erdő

A feltárásból elkerült vízi fajok száma itt is 13 (főleg mocsári fajok). Az állóvízi fajok közül itt is a *Planorbium corneum* és a *Gyraulus riparius* fordul elő. A három *Pisidium* közül a limonitos homokban előforduló *Pisidium nitidum* előnyben részesíti a mozgó vizet, tehát folyó vagy tó jelenlétére utal (GLÖER, P.-MEIER-BROOK, C. 1994, MEIER-BROOK, C. 1975, RICHNOVSZKY, A.-PINTÉR, L. 1979, SOÓS, L. 1943). A többi *Pisidium* faj euriöcikus.

A *Gyraulus riparius* FÜKÖH, L. (1989) szerint a malakofauna tavi szukcessziójának befejező szakaszában, a tavak feltöltődésének utolsó, vagy utolsó előtti fázisában jelenik csak meg. Megjelenése a láposodás megindulásáról tanúskodik.

Az I. és II. táblázat szerint két *Valvata* faj, a *crustata* és a *pulchella* élt az üledékek lerakódása idején. A ma domináns - álló vagy mozgó vizeket előnyben részesítő - *Valvata piscinalis* még nem jelent meg.

A 31 szárazföldi faj közül 9 recensnek, illetve tágabb értelemben élőknek minősíthető (DOMOKOS, T. 1995). Ezek a felső 50 cm vastag talajosodott rétegből kerültek elő. Közülük a *Carychium tridentatum* egy példánya mélyebb rétegből (85 cm \pm) is előkerült. A feltárásból kinyert két erdei fajt (*Bradybaena fruticum*, *Perforatella bidentata*) csupán néhány töredék reprezentálja. A maradék 20 faj ökológiai spektruma a következő: sztyepp elem (*Granaria frumentum*, *Chondrula tridens*), nyitott ligetes szabad téren élők (*Columella columella*, *Vertigo pygmaea*, *Vertigo parcedentata*, *Pupilla muscorum*, *Vallonia pulchella* és *costata*), mezofil (*Cochlicopa* sp., *Punctum pygmaeum*, *Vitrina pellucida*, *Euconulus fulvus*), nedvességet kedvelő (*Succinea oblonga*, *Vertigo substriata*), nedvestérszíni elemek (*Succinea elegans*, *Vertigo antivertigo*, *Vertigo genesii*, *Vertigo geyeri*, *Zonitoides nitidus*, *Nesovitrea hammonis*). Tehát a korábbi feltárásnál tapasztaltaknál sokkal nagyobb a diverzitás, hiszen az ökológiai kategóriák száma itt megduplázódott.

5. A feltárások kora, klimatikus viszonyai

A *Vertigo* fajok csekély egyedszámmal, de viszonylag magasabb fajszámmal (6 faj - ez a magyarországi pleisztocén képződményekben előforduló *Vertigo* fajoknak a fele) fordulnak elő a Marói-erdőnél lévő feltáráásban. KROLOPP, E.-SÜMEGI, P. (1992a)

nyomán tudjuk, hogy bizonyos *Vertigo* fajoknak paleoökológiai és kronológiai szempontból kiemelkedő jelentősége van. A *Vertigo antivertigo*, *Vertigo pygmaea*, *Vertigo substriata* jelenleg is él Magyarországon. Régióinkban azonban csupán az első kettő található meg. A *Vertigo parcedentata* a pleisztocén végén kihalt. A *Vertigo genesii* és *Vertigo geyeri* ma nem él területünkön. A régióinkban ma már nem él *Vertigo* fajok a hűvös, csapadékos klímafázist (felső-pleisztocén, würm után) indikálják. A felső-pleisztocénen belül a *Bithynia leachi* - *Trichia hispida* biozónába sorolható (lásd a I. és II. táblázatban a *Bithynia leachi* abundanciáját), a biozónán belül pedig a *Vertigo geyeri* - *Vertigo antivertigo* zonulába illeszthető be a malakofauna. Ennek a zonulának C14 adatokkal alátámasztott kora 10 000 - 12 000 BP év, júliusi középhőmérséklete pedig 16-17 °C (SZÖÖR, GY. et al. 1991). Ezzel összecseng KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1992b), SÜMEGI, P. - KROLOPP, E. (1995) a löszképződés paleoökológiájával foglalkozó munkájukban leírtakkal: "10 000 - 12 000 BP év között előbb a hidegkedvelő elemek (*Lymnaea glabra*, *Columella columella*, *Vallonia tenuilabris*) szorult ki a Kárpát-medencéből, majd a hidegtűrő elemek dominanciája is lecsökkent. Ez a malakofaunisztikai változás mutatja, hogy a kontinentális klímájú lösztyeppék helyét fokozatosan a klimatikus sztyeppék veszik át. Ebben a periódusban hazánk területén megszűnnek a löszképződés klimatikus feltételei."

Mivel az Óvári-csatorna feltárásában viszonylag jelentős számban előfordul még a hidegtűrő és higrofil *Columella columella* és *Vertigo parcedentata*, arra következtetünk, hogy a zonula közepén lehetünk a löszképződés befejező szakaszában. Érdekes, hogy a *Vallonia tenuilabris* észak-ázsiai faj egyik feltárásból sem került elő, ami arra utal, hogy az üledékképződés idejére már északabbra húzódott vissza. Ma Szibériában, Mongóliában és Kinában él. Visszahúzódásának oka esetünkben az, hogy az általa elviselhető maximális júliusi hőmérséklet csak 14 °C (SZÖÖR, GY. et al. 1991).

A két lelőhely különböző fáciesét nemcsak a vízi fajok arányában megmutatkozó különbségek, hanem bizonyos hidegtűrő és hidegkedvelő elemek (*Columella columella*, *Vertigo parcedentata*) nagyobb gyakorisága is mutatja. Az Óvári-csatorna helyén egykoron fekvő mocsár hűvösebb, párásabb mikroklímáját az előbb említett elemek nagyobb számaránya mellett, a párásabb niche-eket kereső meztelen csigák (*Limacidae* sp.) szubdominanciája is jelzi.

6. Őskörnyezeti viszonyok

Két egymástól megközelítően 4 km-re fekvő sekélyfeltárás alapján merész vállalkozásnak tűnhet az őskörnyezet rekonstruálása. Tekintettel arra, hogy egymástól nagy távolságban lévő faunák jellegüket tekintve nagy hasonlóságot mutatnak, fel kell tételezni, hogy nagyobb régióra kiterjedő extrapolálásnak reális alapja van.

A pleisztocén végén, megközelítően 10 000 - 12 000 évvel ezelőtt Doboz környékét hatalmas kiterjedésű állóvizek, mocsarak és lápok uralták. A júliusi középhőmérséklet a malakohőmérő alapján (SZÖÖR, GY. - SÜMEGI, P. - HERTELENDI, E. 1991) 16-17 °C körül lehetett, azaz a hőmérséklet olyan hűvös volt, mint a mai lengyel tengerparton. A malakofauna füves-bokros, ligetes vegetációra utal.

7. A malakofaunában az utóbbi, közel 10 000 év alatt beállt változások

Óhatatlanul felmerül a 39 (16 vízi és 23 szárazföldi) felső-pleisztocén puhatestű özszevetése Doboz környékének mai 66 (31 vízi és 35 szárazföldi) fajt képviselő faunájával (KOVÁCS, GY. 1980, DOMOKOS, T.–KOVÁCS, GY. 1987, DOMOKOS, T. 1989).

Napjainkban alapvetően klímaticus okok miatt nem található meg a következő 13 faj: *Valvata cristata*, *Valvata pulchella*, *Anisus leucostoma*, *Gyraulus riparius*, *Columella columella*, *Vertigo substriata*, *Vertigo parcedentata*, *Vertigo genesii*, *Vertigo geyeri*, *Granaria frumentum*, *Pupilla muscorum*(?), *Perforatella bidentata*, *Trichia hispida*.

Dobozon jövevénynek számít 43 faj: *Viviparus acerosus*, *Valvata piscinalis*, *Lithoglyphus naticoides*, *Bithynia tentaculata*, *Acroloxus lacustris*, *Lymnaea stagnalis*, *Lymnaea auricularia*, *Lymnaea peregra*, *Physa fontinalis*, *Physella acuta*, *Anisus vortex*, *Anisus vorticulus*, *Gyraulus albus*, *Hippeutis complanata*, *Segmentina nitida*, *Ferrissia wautieri*, *Truncatellina cylindrica*, *Acanthinula aculeata*, *Clausilia pumila*, *Cecilioides acicula*, *Punctum pygmaeum*, *Arion circumscriptus*, *Vitrina pellucida*, *Vitrea crystallina*, *Vitrea contracta*, *Aegopinella minor*, *Oxychilus hydatinus*, *Limax maximus*, *Deroceras agreste*, *Helicopsis striata*, *Monacha cartusiana*, *Hygromia kovacsi*, *Euomphalia strigella*, *Cepaea vindobonensis*, *Helix pomatia*, *Helix lutescens*, *Unio pictorum*, *Unio tumidus*, *Unio crassus*, *Anodonta anatina*, *Anodonta cygnaea*, *Anodonta woodiana*, *Sphaerium lacustre*.

A faunakép nagymértékű megváltozását a következő tényezők külön-külön, vagy együttesen okozhatták:

1. Abiotikus és biotikus tényezők megváltozása (például a júliusi középhőmérséklet 16 °C-ról 22 °C-ra emelkedett, jelentősen megváltozott a növényzet).
2. A recens fajok gyűjtése sokkal színesebb, változatosabb fáciesű területről történt (folyó, állóvíz, mocsár, erdő, gyepek).
3. A recens fauna begyűjtése nagy területről történt. (A felső-pleisztocén feltárás ezzel szemben pontszerűnek tekinthető.)
4. Szelektív fosszilizálódás.
5. Déli elemek migrációja az 1. pont hatására (*Monacha cartusiana*, *Hygromia kovacsi*, *Cepaea vindobonensis*).
6. Emberi tevékenység hatása (*Anodonta woodiana* behurcolása).
7. A pleisztocén lápok dús növényzete szűrőként működve megakadályozhatta bizonyos távolabbi elemek uszadék segítségével történő behatolását (DOMOKOS, T. –VARGA, A. 1994).

IRODALOM

- ALLEN, J. R. L. (1964): Studies in Fluvial Sedimentation : Six Cyclothem from the Lower Old Red Sandstone, Anglo-Welsh Basin-Sedimentology 3.: 163-198.
- ANDÓ, M. (1974): Békés megye természeti földrajza. In: KRAJKÓ, GY. (ed.): Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba, 13-84.
- DOMOKOS, T. (1984): Adatok a kardoskúti Fehér-tó holocén Mollusca faunájának vizsgálatához - Alföldi Tanulmányok 8.: 59-80.
- DOMOKOS, T. (1986): Adatok Békéscsaba malakofaunájának kialakulásához - Állattani Közlemények 73.: 11-19.
- DOMOKOS, T. (1989): Doboz térségének csigái és kagylói - A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14.: 52-63.
- DOMOKOS, T. - VARGA, A. (1994): Az uszadékról, különös tekintettel a Drávából származó uszadék molluszká tartalmának vizsgálatára - Malakológiai Tájékoztató 13.: 67-79.
- DOMOKOS, T. (1995): A Gastropodák létállapotáról, a létállapot osztályozása a fenomenológia szintjén - Malakológiai Tájékoztató 14.: 79-82.
- DOMOKOS, T. (1998): A mezőberényi Laposi-kertek régészetileg feltárt holocén üledékeinek malakofaunája - Manuscript, 1-10.
- DOMOKOS, T. - KOVÁCS, GY. (1987): Újabb adatok Békés megye Mollusca-faunájához - Malakológiai Tájékoztató 7.: 23-28.
- DOMOKOS, T. - KROLOPP, E. - SZÓNOKY, M. (1992): A békéscsabai téglagyár II. és III. sz. bányaterületének üledéktani, malakológiai, ősföldrajzi vizsgálata - Alföldi Tanulmányok 14.: 51-74.
- FÜKÖH, L. (1989): Der Gyraulus riparius (WEST. , 1865) als Holocän Periodeanzeiger Art - Folia Historico-naturalia Musei Matraensis 14, 35-37.
- FÜKÖH, L. - KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1995): Quaternary Malaco-stratigraphy in Hungary - Malacological Newsletter , Suppl. 1., 1-219.
- GLÖER, P. - MEIER-BROOK, C. (1994): Süßwassermollusken - DJN , Hamburg , 1-136.
- KERNEY, M. P. - CAMERON, R. A. D. - JUNGBLUTH, J. H. (1983): Die Landschnecken Nord- und Mitteleuropas, Parey Verlag, Berlin, 1-384.
- KOVÁCS, GY. (1980): Békés megye Mollusca faunájának alapvetése - A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6.: 51-84.
- KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1992a): A magyarországi pleisztocén képződmények Vertigo fajai és meghatározásuk - Malakológiai Tájékoztató 11.: 27-36.
- KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1992b): A magyarországi löszök képződésének paleoökológiai rekonstrukciója Mollusca-fauna alapján. In: SZŐR, GY. (ed.): Fáciesanalitikai, paleobiogeokémiai és paleoökológiai kutatások. Debrecen, 247-263.
- KROLOPP, E. - SÜMEGI, P. (1993): Vertigo modesta (SAY, 1824), Vertigo geyeri (LINDHOLM, 1925) and Vertigo genesii (GREGLER, 1856) species in Pleistocene formation of Hungary - Malakológiai Tájékoztató 12.: 9-14.
- KROLOPP, E. - SZÓNOKY, M. (1984): A Kettős-Körös völgye két jellegzetes fáciesének üledéktani és paleoökológiai összehasonlítása - Alföldi Tanulmányok 8.: 43-57.
- LOŽEK, V. (1964): Quartärmollusken der Tschechoslowakei - Rozprawy Ústředního Ústavu Geologického 31. , Praha, 1-374.
- MEIER-BROOK, C. (1975): Der ökologische Indikatorwert mitteleuropäischer Pisidium-Arten (Mollusca, Eulamellibranchiata) Eiszeitalter u. Gegenwart 26.: 190-195.
- PAP, S. (1987): Kelet-Magyarország 4500 méternél mélyebb fúrásainak földtani eredményei - Alföldi Tanulmányok 11.: 7-43.
- PESTY, F. (1864): Helynévtár - Manuscript, OSZK. Fol. Hung., 1114.

- RICHNOVSZKY, A. - PINTÉR, L. (1979): A vízicsigák és kagylók (Mollusca) kishatározója - Vízügyi Hidrobiológia 6., VIZDOK, 1-206.
- RÓNAI, A. et al. (1975): Magyarázó Magyarország 1 : 200 000-es földtani térképsorozatához. L-34-X, MÁFI, Budapest, 1-125.
- RÓNAI, A. et al. (1981): Az Alföld 1 : 200 000-es Földtani Atlasza. MÁFI, Budapest, 19.
- RÓNAI, A. (1983): A Körös-medence földtörténete a negyedkorban – Földtani Közlöny, 113.: 1–25.
- SCHMIDT, E. R. (1940): Adatok Mezőberény környékének földtani vizsgálatához. Mb. 5266/3.sz. térképlap magyarázója, Budapest, 42-52.
- SOÓS, L. (1943): A Kárpát-medence Mollusca-faunája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1-478.
- SÜMEGI, P. - KROLOPP, E. (1995): A magyarországi würm korú löszök képződésének paleo-ökológiai rekonstrukciója Mollusca-fauna alapján. Reconstruction of palaeoecological conditions during the deposition of Würm loess formation of Hungary based on Molluscs - Földtani Közlöny 125 (1-2) : 125-148.
- SÜMEGI, P. - SZŐÖR, GY. - HERTELENDI, E. (1991): Palaeoenvironmental reconstruction of the last period of the Upper Würm in the Hungary, based on malacological and carbon data - SOOSIANA 19.: 17-123.
- SZŐÖR, GY. - SÜMEGI, P. - HERTELENDI, E. (1991): Őshőmérsékleti adatok meghatározása malakohőmérő-módszerrel az Alföld felső pleisztocén-holocén klímaváltozásaiával kapcsolatban - Acta Geographica Debrecina (1989–1990), 28-29., 217-229.

**Facts for upper-pleistocene malacofauna
and ancient environment relations of Doboz (Valley of Double-Körös)
on the basis of two shallow excavations**

– Domokos Tamás –

In memoriam **Réthy Zsigmond** (1946-1998) who suggested at the time when first version of this study was finished, that I should put away my manuscript for the planned second study about Doboz. On summer of 1998 the destiny neglected our plan. Now when my article relating to Doboz gets into almanac of the museum I am inclined to think that I hear pealing Acheron.

The author reveals a significant changing through faunistic and ecological examination of 39 (16 aquatic, 23 terrestrial) upper-pleistocene from two shallow excavations in Doboz and 66 (31 aquatic, 35 terrestrial) contemporary molluscs.

43 species are the "fresh arrival" and 13 are the "wandered away" in the contemporary malacofauna. The large-size changing signs the expansion of the adaptive zone of this area and abreast this a large-size increase of the diversity.

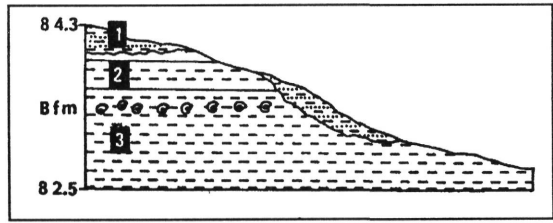
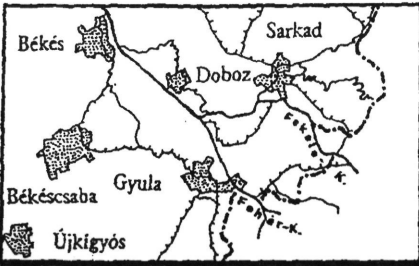
In accordance with knowledge of ecological needs of upper-pleistocene fauna : grassy-bushy, grovy vegetation can be supposed, and 16 - 17 °C average temperature in July instead of the today 22 °C with malaco- thermometer method.

The chronological classification of the upper-pleistocene sludge in Doboz is: after würm, Bithynia leachy - Trichia hispida biozone, Vertigo geyeri - Vertigo antivertigo zonula - between 10 000 and 12 000 BP years.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

ÁBRÁK

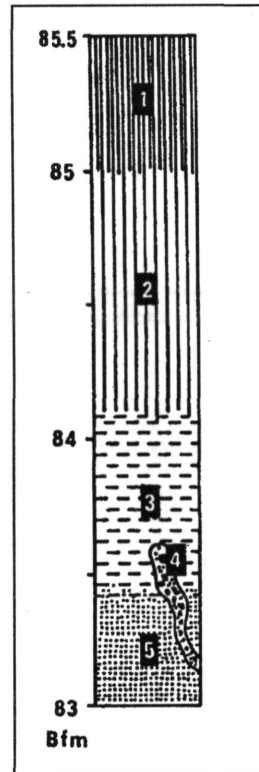
- 1. ábra.* Doboz geometriai középpontjától 2 km-re ÉK (Óvári-csatorna), illetve NY (Marói-erdő) irányában fekvő egykori feltárások csillaggal jelölt helyei a Doboz környékét ábrázoló térképen
- 2. ábra.* Az Óvári-csatorna partjának metszete a zsilipnél
- 3. ábra.* A Marói-erdő szélén futó vízvezeték aknájának egykori feltárása a vadászházhoz vezető műút mellett
- 1 - fekete, erősen humuszosodott talaj kevés mészkonkrécióval
 - 2 - szürke, mészfoltos talaj
 - 3 - lefelé egyre homokosabbá váló sárga infúziós lösz
 - 4 - krotovina, talaj és limonit csomokkal
 - 5 - limonitos homok
- 4. ábra.* Doboz környékének szabályozás előtti állapotát ábrázoló térkép, amely az 1788-ban készült un. II. Harruckern-domíniumot ábrázoló térkép újrajzolásával és magyar feliratozásával készült. A helynevek írásán nem változtattam. Az eredeti, PAULOVIČS ANDRÁS készítette színezett kéziratot térkép, a Békés megyei Levéltárban (Gyula) Bm.T.48. jelzés alatt található.

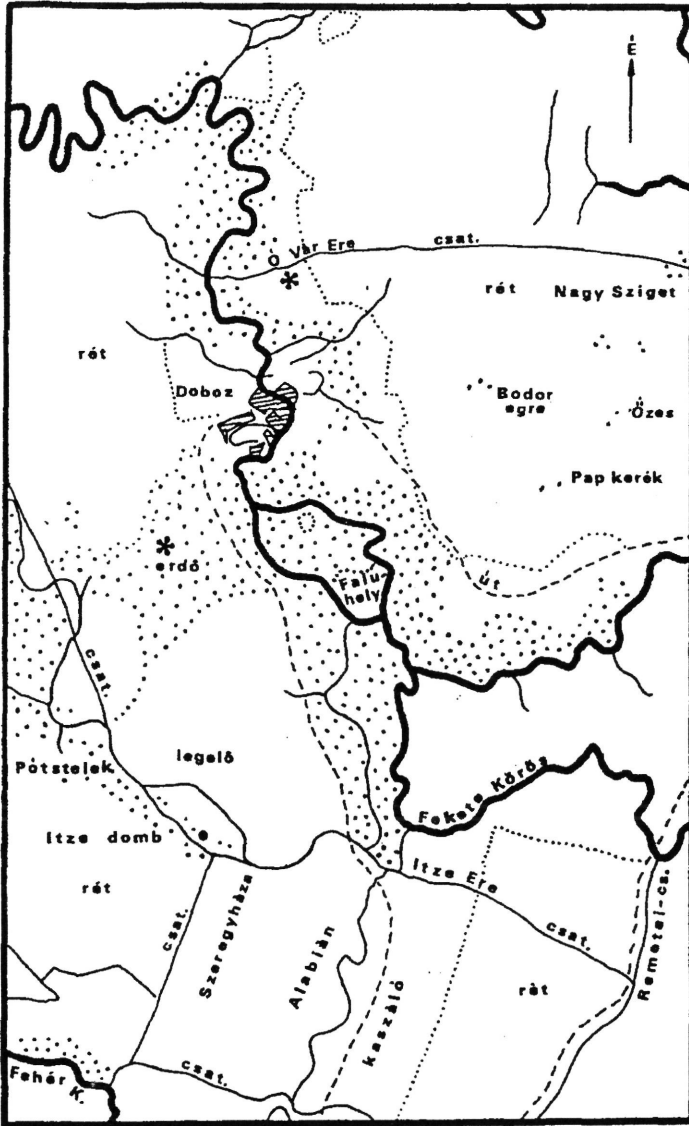
2. ábra

1. ábra

3. ábra

4. ábra

I. táblázat

Az Óvári-csatorna feltárásának lösz malakofaunája. A 3/1-es oszlop az infúziós lösz (2. ábra 3. rétege) mélyebb, a 3/2-es oszlop pedig a lösz felső részén található - feldúsulás eredményezte - malakofaunáját mutatja be.

	3/1	3/2
Valvata cristata MÜLL.	-	4
Valvata pulchella STUD.	2	88
Bithynia leachi (SHEPP.)	11	242
Lymnaea palustris (MÜLL.)	-	102
Aplexa hypnorum (L.)	-	2
Planorbarius corneus (L.)	-	5
Planorbis planorbis (L.)	2	89
Anisus septemgyratus (ROSSM.)	-	8
Anisus leucostoma (MILL.)	1	43
Bathymphalus contortus (L.)	-	31
Gyraulus riparius (WEST.)	2	7
Armiger crista (L.)	-	11
Succinea elegans RISSO	3	164
Succinea oblonga DRAP.	2	5
Columella columella (G. MART.)	-	6
Vertigo pygmaea (DRAP.)	-	2
Vertigo substriata (JEFF.)	-	1
Vertigo parcedentata (A. BR.)	-	16
Pupilla muscorum (L.)	1	8
Vallonia pulchella (MÜLL.)	1	5
Limacidae sp.	2	28
Euconulus fulvus (MÜLL.)	-	1
Perforatella rubiginosa (A. SCHM.)	-	16
Pisidium casertanum (POLI)	-	7
Fajok száma:	10	24
Fajok egyedszámának összege:	27	891
Vízi fajok %-a egyedszámok alapján:	66.6	71.6

II. táblázat

A marói-erdei feltárás malakofaunája. Az oszlopok számozása megegyezik a 3. ábra egyes rétegeinek a sorszámaival. A felső humuszosodott sáv mintáiból előkerült recensnek minősíthető fajokat a táblázatban + jel különbözteti meg.

	1	2	3	4	5
Valvata cristata MÜLL.	-	-	1	-	-
Valvata pulchella STUD.	-	6	9	6	1
Bithynia leachi (SHEPP.)	-	12	5	5	-
+Carychium tridentatum (RISSO)	38	1	-	-	-
Lymnaea palustris (MÜLL.)	-	8	-	3	-
Lymnaea truncatula (MÜLL.)	1	-	-	4	-
Planorbarius corneus (L.)	-	1	-	-	-
Planorbis planorbis (L.)	1	8	5	1	2
Anisus leucostoma (MILL.)	-	16	6	5	-
Anisus spirorbis (L.)	-	-	2	-	-
Gyraulus riparius (WEST.)	-	-	1	-	-
Cochlicopa sp.	4	1	-	1	-
Succinea elegans RISSO	-	-	-	1	-
Succinea oblonga DRAP.	9	13	30	11	5
Columella columella (G. MART.)	-	1	1	-	-
+Truncatellina cylindrica (FÉR.)	39	-	-	-	-
Vertigo antivertigo (DRAP.)	-	5	3	1	-
Vertigo pygmaea (DRAP.)	1	2	6	1	-
Vertigo substriata (JEFF.)	-	1	2	-	-
Vertigo parcedentata (A. BR.)	-	-	3	-	-
Vertigo genesii (GREDL.)	-	2	-	-	-
Vertigo geyeri LINDH.	-	7	-	1	-
Granaria frumentum (DRAP.)	-	5	-	-	-
Pupilla muscorum (L.)	-	11	10	4	2
Vallonia pulchella (MÜLL.)	-	3	2	5	-
Vallonia costata (MÜLL.)	-	4	11	4	1
Chondrula tridens (MÜLL.)	5	3	-	2	-
+Cecilioides acicula (MÜLL.)	2	-	-	-	-
+Punctum pygmaeum (DRAP.)	3	-	1	1	-
+Vitrina pellucida (MÜLL.)	8	-	-	-	-
Zonitoides nitidus (MÜLL.)	-	-	-	2	1
+Aegopinella minor (STAB.)	11	-	-	-	-
Nesovitrea hammonis (STRÖM.)	-	-	2	-	-
Limacidae sp.	7	3	1	1	-
Euconulus fulvus (MÜLL.)	-	-	-	2	-
Bradybaena fruticum (MÜLL.)	-	+	+	+	-
Perforatella bidentata (GMEL.)	3	-	5	-	-
+Hygromia kovacsi VARG. et PINT.	3	-	-	-	-

	1	2	3	4	5
Trichia hispida (L.)	-	-	+	-	-
+Euomphalia strigella (DRAP.)	+	-	-	-	-
+Cepaea vindobonensis (FÉR.)	+	-	-	-	-
Pisidium casertanum (POLI)	+	-	13	-	1
Pisidium nitidum JENYNS	-	-	-	-	1
Pisidium sp.	-	3	-	3	1
Az összes fosszilis faj:	10	22	23	22	8
A fosszilis fajok egyedszámának összege:	34	115	119	74	14
A fosszilis vízi fajok %-a egyedszámok alapján:	5.8	46.9	35.2	36.4	35.7

A SZABADKÍGYÓSI KÁPOLNAI-ÉR EGY SZAKASZÁNAK MALAKOFAUNÁJA ÉS AZ ERET ÉRT ANTROPOGÉN HATÁSOK VIZSGÁLATA

– Lennert József és Domokos Tamás –

In memoriam dr. Kovács Gyula (1932-1996)
" ...is etenim saepenumero nos adhortatus et
adiutus est..."

Bevezetés

Szabadkígyós és környékének malakofaunisztikai kutatását Kovács Gyula a 60-as években kezdte meg alkalmoszerű gyűjtésekkel (Kovács Gy. 1980).

Az 1977-től több lépcsőben kialakított Szabadkígyósi TK területén a "Békés megye természeti képe" program keretében a 80-as, majd "A leendő Körös-Maros NP kutatása" keretén belül a 90-es évek elején malakológiai témájú habitátonkénti szezonális vizsgálatokat is végzett Bába K. és Domokos T. (Bába K. 1986., Domokos T. 1979, 1986, illetve Munkácsy Mihály Múzeum adattára: 2021/1992, 2036/1993).

Jelen dolgozatunk célja: a mezőgazdasági kultúrában beékelődött, s kiszáradt Kápolnai-ér malakofaunájának megismerése (előforduló fajok; táplálkozási, ökológiai és zoogeográfiai fajcsoportok), a növénytársulások és a csigaegyüttesek kapcsolatának tisztázása, szerkezeti karakterisztikák (abundancia, konstancia, dominancia, létállapot) meghatározása és a területet ért antropogén hatások felvázolása. Szándékunk szerint a vizsgálatokat egy későbbi időpontban megismételjük a tendenciák megállapítása céljából. Tehát, szeretnénk, ha a terület megmaradna monitoringolásra alkalmas természeti állapotban. Ezt azonban - véleményünk szerint - csak a TK-hez történő csatlósítás biztosíthatja.

A mintavételi terület abiotikus és biotikus viszonyainak vázlata

A szabadkígyósi Kápolnai-ér vizsgált szakasza (Dajka-kerti-csatorna és a Kápolnatablát keresztező dűlőút köze) a Békés-Csanádi löszhát ÉK-i részén, a Szabadkígyósi TK É-i peremének közelében, attól megközelítően 2,5 km-re található (1. és 2. ábra).

Maga az ér a környéket bekalandozó Ős-Maros egyik fattyúága, amely - a TK területén található erekhez hasonlóan - a holocénben fokozatosan elváltelenedik. Tehát geomorfológiailag a Kápolnai-ér és környéke is a Kígyósi pusztához tartozik, s csupán a TK mesterséges határa különíti el attól (Rakonczai J. 1986A, Domokos T.-Krolopp E.-Szónoky M. 1992).

A terület élővilága szempontjából fontos megemlíteni az itt jelentkező szikesedést, amely a Körösök szabályozása, árterületének ármentesítése után jelentősen felgyorsult, s következtében ma már a pusztá felszínének jelentős részét szikes lösziszap és szikes iszapos homok borítja. Már csekély domborzati különbségek hatására is változatos szikes talajtípusok képződtek (Rakonczai J. 1986B, 3. ábra). Ez a zonalitás természetesen a fitocönózis milyenségében és mintázatában is eklatánsan megmutatkozik.

A múlt század végén még a pusztá több száz holdnyi területét borította el tavasszal a víz. Természetesen a tavaszi vízborítás erősen visszaszorult a vízrendezések következtében. A 70-es, 80-as években a TK területén, a természetvédelmi feladatokkal összhangban, belvíztározót alakítottak ki. A Kápolnai-ér területén 1974-ben építették meg a belvizet elvezető csatornát, amely az Élővíz-csatornába vezette le a "felesleges" vizet. 1978-ban volt utoljára jelentős vízmennyiség az érben. Az aszályos 80-as, 90-es években a területen tartós vízborítás nem volt. Az előző évi csapadékos őszi és téli időszak után sem volt jég 1996. február 1-én az ér területén. A tavaszi terepbejárás során (1996. ápr. 12.) az ér alján csak néhány m²-es terület volt tocsogós. A csapadékos nyár után is "száraz" volt az ér alja, de az útmenti sziken pocsolyákat lehetett találni.

A felszínt alkotó lösziszap fontos szerepet tölt be a talajvíz ingadozásában. Tavasszal megduzzadva gátolja a csapadék leszivárgását, s így időszakos vízborítást okoz. Nyáron a talaj megrepedezése elősegíti a párolgást, amely hatására akár 1 m-t is csökkenhet a talajvíz szintje.

A Kígyósi pusztá környékére évente 550-570 mm csapadék hullik. A terület 10-11 °C átlaghőmérsékletű és a napsütéses órák száma évi 2100 óra körüli. A területre egy tavaszi kisebb-nagyobb vízborításos időszak és egy meleg aszályos nyár a jellemző (Szudár B. 1986).

A pusztá védett területének részletes botanikai feldolgozását Kovács András és Molnár Zoltán 1980 és 1982 között végezte el (Kovács A. - Molnár Z., 1986). Munkájuk alapján tudjuk kijelenteni, hogy a Kápolnai-ér növényzetének textúrája hasonló a védett területéhez. Az ér környékének fitocönológiai felvételét és a társulások térbeli mintázatának vizsgálatát 1995. okt. 5-én és 1996. szept. 18-án végeztük el (4. ábra).

Részletesebb felvételeket készített 1995-ben - Braun-Blanquet kvadrát módszerével és skálájával - Kertész Éva a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum muzeológusa (1. táblázat).

Amint az a 4. ábrából is kitűnik, a vizsgált terület uralkodó részét a magassásos társulás, a Caricetum vulpinae borítja. A társulás jellegzetes képét a csenevész növéssű nád, a pántlikafű és a sás határozza meg. A mélyebb területeken a nádas, a Scirpo-Phragmitetum található meg. A gyepek NY-i szélén egy földút halad keresztül. Valószínűleg a közlekedés talajtömörítő hatása is szerepet játszik abban, hogy itt vakszik foltok alakultak ki. A bárányparéjos vakszik (*Camphorosmetum annuae*) egy nagyobb ovális alakú (20x10 m-es) és két keskeny (1-2 m szélességű) foltban figyelhető meg. A bárányparéjos társulást az út NY-i oldalán a mézspázsitos szikfolt (*Puccinellietum limosae*), a K-i felén a sziksalátás változatú ürömös (*Artemisio-Festucetum pseudovinae limonietosum*) növényzete veszi körül.

A mézspázsit nagy részét 1995. okt. 10-e körül felszántották, majd búzát vetettek bele. A búza nagyon gyengén kelt ki, tavasszal a felszántás ellenére kihajtott a mézspázsit. 1996. őszén - valószínű a gyenge termés miatt - újra nem törték fel a területet, ezért a társulás megújulására van esély. Ez azért fontos, mert a védett sziki őszirózsa (*Aster punctatus*) több példányát is megfigyeltük itt.

Az ürömös pusztá látványát össze a virágzó sóvirágok határozzák meg. A társulás felépítése a bárányparéjos foltok közelében tipikus, az úton Békéscsaba felé haladva nedves réti fajok jelennek meg és a gyepek egyre degradáltabbá válik (*Daucus carota*, *Cynodon dactylon*, *Lolium perenne*).

Az ér keleti partja a csatorna építése miatt meredek, 80-100 cm magasságú. A parton az erősen degradált löszpusztarétnak (*Salvio-Festucetum rupicolae*) 10 m széles sávját lehetett megfigyelni. 1996. aug. elején ezt szinte teljesen felszántották, s csupán 2-3 m-es csíkja maradt meg. A felszántáson kívül az égetés, a kaszálás is erőteljes hatást gyakorol a növényzetre. Ezek azok a tevékenységek, amelyek elősegítik a gyomosodást, a degradációt.

Anyag és módszer

A feldolgozásra kiválasztott terület terepi bejárása, megfigyelése egy éven keresztül folyt (1995. aug. 22., okt.5., 1996. febr.1., ápr.12., jún.15., júl.1., aug.25., szept.18.).

A mintaterületen a malakofauna vizsgálata céljából egyeléses és kvadrátos gyűjtési technikát egyaránt alkalmaztunk. Egyeléses gyűjtést csak az ér békéscsabai szakaszán telepített, 10-15 éves nyárfaerdő területén végeztünk. A kvadrátok nagysága minden esetben 25x25 cm-es volt. A vizsgált területen az *A/I* jelű mintasort 1995. okt. 5-én, a *A/II* jelű mintasort 1996. júl. 1-én, a Krenács-tanya magasságában, az ér futásával merőlegesen gyűjtöttük be. A *B* jelű mintasort az ér futásával párhuzamosan 1995. okt. 12-én vettük fel. A mintasor felvételének fő célja a kaszálás malakofaunára gyakorolt hatásának a vizsgálat volt. A *C/I* és *C/II* minták a degradált löszgyep vakondtúrásaiból vett 5 kg tömegű talajminták. Begyűjtésük 1995. okt. 5-én és 1996. júl. 1-én történt meg. Az 1996. aug. 25-én begyűjtött *D* jelű minta a Kápolnai-ér vizét levezető Dajka-kerti-csatorna aljáról származik (4. ábra). Egy-egy mintavételi ponton 4-4 kvadrátot vettünk fel, s ezek adatait összevonva értékeltük ki.

A begyűjtött mintákat a szárítást követően 2 mm-es és 0,8 mm-es rostán illetve szitán átráztuk, majd a csigaházakat kiválogattuk és meghatároztuk. A határozást követően kiszámítottuk az abundancia ($A \text{ db/m}^2$), a dominancia ($D\%$) és a konstancia ($C\%$) értékeket, valamint kategorizáltuk a létállapot szerint (Domokos T. 1995). A citált dolgozatban szereplő ET_3C jelölés helyett az ET_4 jelölést használjuk a továbbiakban. Ha az adott fajnak csak ET_4 létállapotú héjait találtuk meg, akkor az adott területen a fajt kipusztultnak tekintettük. A létállapot vizsgálatával azért foglalkoztunk, mert segítségével szándékoztunk követni az ér kiszáradásának folyamatát.

Eredmények

A gyűjtés során a Kápolnai-ér területéről 11 Gastropoda familia 15 fajának 1328 példánya került elő. A 2. táblázat rendszertani sorrendben - Pintér László 1984-es munkája alapján - foglalja össze az adatokat.

A Kápolnai-ér gyepeben előforduló csigák uralkodó része (4 faj 775 egyed - 84,2%) szaprofág, lebontó életmódú. A herbivor, növényevő fajok (2 faj 83 egyed - 9 %) és az omnivor táplálkozási típusú csigák (4 faj 62 egyed - 6,8%) teljesen alárendelt szerepet játszanak minden növénytársulás faunájának az összetételében (2. és 3. táblázat). A szaprofág táplálkozási típus nagy aránya az erőteljes emberi beavatkozásra utal. A kaszálás és az égetés is növeli a terület tápanyagtartalmát, s így szárazföldi eutrofizációt okoz. Ez okozza a szaprofág fajok dominanciáját (Bába K. 1993).

Az ér területén árnyékkedvelő, erdei (A) és fénykedvelő mesohigrofil-higrofil elemek (C) nem élnek. Az egyedek túlnyomó része a mocsárlakó fény- és nedvességkedvelő (B - 2

faj 441 egyed - 47,9%) és vízparti nedvességkedvelő (E - 2 faj 369 egyed - 40,1%) ökológiai fajcsoportba tartozik. Ez a tény a terület hajdani vízbőségét, jó vízellátottságát bizonyítja. A nyílt térségekre jellemző xeromesofil-xerofil elemek (D) viszonylag nagy fajszáma (6 faj 110 egyed - 12%) a terület kiszáradási folyamatának a jelzője (3. táblázat).

A nedvességkedvelő (B és E) fajok jelenlegi fennmaradásában valószínűleg nagy szerepet játszik az ér mikroklímája, a területre jellemző erős harmatképződés. A szikes talaj felrepedezése elősegíti, hogy a kedvezőtlen időszakban elbújjanak az apró termetű csigák, és nyugalmi állapotban vészeljék át a számukra kedvezőtlen időszakot (diapauza).

A fauna zoogeográfiai értékelése során megállapítható, hogy a fauna összetétele a fajszám vizsgálata esetén kiegyenlített. A kontinentális és szubatlanti fajok száma is öt (3. és 4. táblázat). Az egyedszám vizsgálata esetén viszont a kontinentális elemek közül a szibériai-ázsiai faunaelemek dominálnak (754 egyed - 82%). A kaspi-szarmata (7 egyed - 0,7%) és a szubatlanti elterjedésű fajok egyedei (159 egyed - 17,3%) csak színező elemként jelennek meg (Bába K. 1982, 1988 - 4. táblázat).

A Kápolnai-ér területén a csigák és fitocönózusok közötti kapcsolatot az A szelvény mentén vizsgáltuk (4. ábra). Mindkét év adata alapján megállapítható, hogy az egyes növénytársulások malakofaunájának faji összetételében nincs lényeges különbség (2. táblázat).

Az ér növénytársulásaiban a *Vallonia pulchella* és a *Vertigo pygmaea* dominanciája jellemző. A mézpázsittól a nádasig nő a csigák egyedszáma, s maximumukat a legalacsonyabb területet borító nádasban figyelhetjük meg.

Az 1996. évi gyűjtés során a szelvény minden mintájából kevesebb egyed került elő. A kisebb egyedszám feltehetően a terület tavaszi felégetésével is összefügg (5. ábra). A bárányparéjos vakszik területe a sziksó felhalmozódása miatt alkalmatlan a csigák megtelepedésére, s ezért itt tapasztalható a faj- és egyedszám minimuma (5. ábra).

Végezetül a fauna ökológiai jellemzőit és a csigák létállapotát vizsgáltuk meg.

A feldolgozás során elsősorban az ér tipikusabb, antropogén hatások által kevésbé károsított A szelvény mentén felvett mintákat vettük figyelembe. Az abundancia, a dominancia és a létállapot típusok adatait az 5. és 6. táblázatban foglaltuk össze.

Az A jelű mintákból a vízcisgák közül a *Planorbium corneum* és az *Anisus spirorbis*, a B jelű mintákból a két faj mellett a *Segmentina nitida*, és a csatorna aljáról begyűjtött D jelű mintából a *Lymnaea peregra* és a *Physella acuta* zömében erősen korrodeált ET₃-as és ET₄-es létállapotú héjai kerültek elő. Többször megfigyeltünk olyan *Anisus spirorbis*-t, amelyre limonitkéreg csapódott le a pangó vízből. Az előbb sorolt kipisztult vízcisgák a Kígyósi pusztai vízfaunájával mutatnak rokonságot, megegyezést.

Az abundancia, dominancia, konstancia számításoknál a kipisztult vízcisgák adatait nem vettük figyelembe.

Az A szelvény adatait vizsgálva megállapítható, hogy mindkét évben a legnagyobb abundancia a nádasban figyelhető meg. 1995-ben 1020 darab, 1996-ban 336 darab csiga fordult elő négyzetméterenként (5. és 6. táblázat).

A bárányparéjos vakszik kivételével az A szelvényre a *Vallonia pulchella* - *Vertigo pygmaea* páros dominanciája jellemző. Együttes dominanciájuk általában 80-90% körüli. A többi faj teljesen alárendelt szerepet tölt be a fauna összetételében. A löszgyep szegélye malakológiai szempontból nehezen értékelhető, mivel a mintákból kevés egyed került elő (A/I-6:38 egyed, A/II-6:18 egyed). A kis egyedszám az erős antropogén hatásnak tulajdonítható. A löszgyep mellett gabonátábla van, amely elősegíti a talaj kiszáradását, és a megszerezés, bolygatás sem használja a csigáknak.

Érdekes, hogy a szárazságtűrőbbnek gondolt *Vallonia pulchella* dominanciája kisebb, mint a több nedvességet igénylő *Vertigo pygmaea*-jé. Hasonló a helyzet a Szabadkígyósi TK peresi területén is (Munkácsy Mihály Múzeum term. tud.adattára: 2021/1992, 2036/1993).

Növénytársulásokban konstans elemnek a *Vertigo pygmaea* (81,8%), a *Vallonia pulchella* (72,7%) és a *Monacha cartusiana* (90,9%) tekinthető. Tehát a többi faj járulékos színező elem csak.

Ha a létállapotok arányát vizsgáljuk: megállapítható, hogy a mézpázsittól a magasaságig egyre nő, majd ettől kezdve csökken az élő (E_2) egyedek száma. A nádasig nő azoknak a fajoknak az aránya, amelyeknek élő egyedei is vannak (5. táblázat). A nádas felé haladva nő azoknak a héjaknak az aránya, amelyek kevésbé korrodáltak, épebbek. Az A/I (1995) szelvény mintáit vizsgálva megfigyelhető, hogy az ET_3 és ET_4 létállapotok aránya fokozatosan csökken a nádasig (6. ábra). Valószínűleg a mélyebb, nedvesebb nádas foltok refugiumként szolgálnak a csigák számára.

1996-ban begyűjtött és feldolgozott A/II (1996) mintasor adatai már nem ilyen egyértelműen értelmezhetők. A mézpázsit és a bárányparéjos vakszik területe nem értékelhető. A mézpázsitot felszántották, ezért mintát nem tudunk venni. A bárányparéjos vakszik pedig gyakorlatilag faunamentes. A mintasor sokkal kevesebb élő (E_2) egyed tartalmaz, mint az előző évi minták. Ez az égetés fauna ritkító hatásának kézzelfogható bizonyítéka. Az ürmösben begyűjtött A/II-3 minta viszonylag sok E_2 és ET_1 létállapotú egyed (32%) tartalmaz. Feltételezésünk szerint az égetés az üres héjakat pusztította el elsősorban, mert az élő egyedek már korábban a repedezett szikes talajba húzódtak el. A löszgyep továbbérsődő kiszáradását jól jelzik a 6. mintában bekövetkező változások. Az 1996-os évben élő egyedeket nem találtunk, és tovább nőtt az ET_3 és ET_4 egyedek aránya (80%-ról 89%-ra - 6. ábra).

Antropogén hatások

A Kápolnai-ér környéke igen erősen átalakított, mezőgazdaság által hasznosított táj. A hetvenes évek elején készített 10 000-es térkép még nagy területen sással és náddal borított járható mocsárt jelöl (2. ábra).

Az 1974-ben megépített belvízlevezető csatorna segítségével az eret és környezetét kiszárították. Az ér kiszáradását a Balázs-tanya közelében a betelepített nyáras is elősegítette. A nyárasból egyelő gyűjtés során csak holomediterrán *Monacha cartusiana* néhány példányát sikerült begyűjteni. Az ér részletesen vizsgált területén is ezt a kiszáradási trendet jelzik a betelepülő holomediterrán elemek. A kiszárított területek élővilágának a kegyelem-dőfést a felszántás adja meg. A felszántás sorsára jutott az ér a Monyis-tanya és a Dajkakerteri-csatorna közötti szakasza. Itt a frissen felszántott földön csak néhány szubfosszilis héjat találtunk. Ez a veszély potenciálisan az ér egész vonulata mentén fenn áll (1995 őszén a mézpázsitos szegély, 1996 nyarán a löszgyep maradványa került az ekevas alá).

Az ér sásos-nádasos területének egy részét rendszeresen kaszálják és felégetik. A felégetés jelentős egyedszám csökkentő hatását az A szelvény mentén felvett mintasorral bizonyítottuk (5. és 6. ábra). A kaszálás hatását a B mintasorral vizsgáltuk. Megállapítottuk, hogy a kaszálás csökkenti a faj- és egyedszámot (2. táblázat). A lekaszált területéről előkeült egyedek pedig erősen kopottak, s főleg ET_3 és ET_4 létállapotúak (7. táblázat).

Összefoglalás

A szabadkígyósi Kápolnai-ér szikesedő területét főleg magassásos (*Caricetum vulpinae*) és nádas (*Scirpo-Phragmitetum*) borítja a vizsgált - megközelítően 400 m hosszú és 50 m széles - szakaszon. Az utóbbi években kiszáradt ér területéről 15 csigafaj 1328 egyedét (5 vízcisiga - 408 egyed, 10 szárazföldi csiga 920 egyed) gyűjtöttük be kvadrátos mintavétel során (2. táblázat).

A begyűjtött molluszka anyag feldolgozása során megállapítottuk, hogy a botanikai szempontból mozaikos felépítésű terület malakofaunisztikai szempontból egységes, s a növényzet hatása csupán az abundanciákban nyilvánul meg. Az abundancia maximumát a nádasban tapasztaltuk (1020 illetve 336 egyed /m²).

Az egyedek jelentős részét a *Vallonia pulchella* és a *Vertigo pygmaea* héjak alkotják (729 egyed - 79,2%). Tehát e két faj dominanciája és konstanciája jellemzi az ér vizsgált szakaszát.

A malakofaunában a trofitást és az állatföldrajzi besorolást véve alapul: szaprofág, illetve a szibériai faunaelemek dominálnak.

Az egyedek jelentős része elpusztult, sok az erőteljesen korrodált ET₄ létállapotú egyed. Ez a terület kiszáradását, a biotópok leromlását, degradálódását jelzi.

A kiszáradás mellett további emberi beavatkozások limitálják a malakofaunát: a kaszálás, az égetés és a terület felszántása.

Sajnos e sok káros környezeti hatást egyre kevesebb élőlény tudja elviselni. Ezért várható a Kápolnai-ér élővilágának a további szegényedése, s a terület kultúrsivataggá válása. Ezt a folyamatot csak a terület védelem alá helyezésével lehet megakadályozni.

IRODALOM

- Bába K. (1982): Eine neue Zoogeographische Gruppierung der Ungarischen Landmollusken und die Wertung des Faunabildes - *Malacologica*, 22(1-2): 441-454.
- Bába K. (1986): A szabadkígyósi Nagyerdő Mollusca faunájának ökológiai vizsgálata - *Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba)*, 6.: 235-273.
- Bába K. (1988): Adatok homoki és sziki növénytársulások csigáinak állatföldrajzi viszonyáról - *Malakológiai Tájékoztató (Gyöngyös)*, 7.: 35-42.
- Bába K. (1993): Kiszáradó láprétek, alföldi mocsárrétek, sziki sásrétek csigaegyütteseiről - *Malakológiai Tájékoztató (Gyöngyös)*, 12.: 69-74.
- Domokos T. (1979): A szikes tócsák világa - *Békés Megyei Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba)*, 3.: 41-64.
- Domokos T. (1986): A vízi fajokra kiterjedő malakológiai vizsgálatok a Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet területén és közvetlen környékén - *Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba)*, 6.: 275-299.
- Domokos T. - Krolopp E. - Szónoky M. (1992): A békéscsabai téglagyár II. és III. bányaterületének üledéktani, malakológiai és ösföldrajzi vizsgálata - *Alföldi Tanulmányok*, XIV.: 51-73.
- Domokos T. (1995): A Gastropodák létállapotáról, a létállapotok osztályozása a fenomenológia színtjén - *Malakológiai Tájékoztató (Gyöngyös)*, 14.: 79-82.

- Kovács A. - Molnár Z. (1986): A Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet fontosabb növénytársulásai - Környezet és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba), 6.: 165-199.
- Kovács Gy. (1980): Békés megye Mollusca-faunájának alapvetése - A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba), 6.: 51-84.
- Pintér L. (1984): Magyarország recens puhatestűinek revideált katalógusa (Mollusca) - Fol. Hist.-nat. Mus.Matr., 9.:79-90.
- Rakonczi J. (1986A): A Szabadkígyósi puszta földtani viszonyai és geomorfológiája - Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba), 6.: 7-17.
- Rakonczi J. (1986B): A Szabadkígyósi Tájvédelmi Körzet talajviszonyai - Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv, (Békéscsaba), 6.: 19-41.
- Szudár B. (1986): A kutatási terület éghajlata és a vizsgált időszak időjárása - Környezet- és Természetvédelmi Évkönyv (Békéscsaba), 6.: 43-78.

Research of the malacofauna in reach of Kápolna-brooklet in Szabadkígyós and anthropogen influences, what hit the brooklet

- József Lennert and Tamás Domokos -

Résumé

Area of Kápolna-brooklet in Szabadkígyós getting white alkali is covered mainly with Caricetum vulpinae and Scirpo-Phragmitetum (reeds) on the researched reach, what is 400 m long and 50 m wide. From the area of the reach, which went dry last years, we collected 1328 individuals from 15 snail species (5 water snails - 408 individuals, 10 land snails - 920 individuals) during quadrat sampling (see 2. chart).

In the course of working up the collected material we established that the area what is mosaic-constructed in botanical respect is uniform in malacofaunistic respect, and influences of the flora come out only in abundance. We learnt that the maximum abundance is in the reeds (1020 and 336 individuals/m² respectively).

The main part of individuals consists of Vallonia pulchella and Vertigo pygmaea shells (729 individuals - 79,2%). Consequently dominance and constancy of these two species characterize the examined reach of brooklet.

In malacofauna taking trophic and animal-geographical classing as a basis: saprophagous and Siberian fauna elements dominante.

The significant part of individuals perished, there are a lot of corroded, ET₄ condition individuals. This shows the drying out this area, depreciation and degradation in circumstances of their life.

In addition to reclamation other human interventions set limits to malacofauna: mowing, burning and ploughing up the area.

Unfortunately less and less creatures can bear these environmental damages. Therefore additional depreciation of living world in Kápolna-brooklet is to be expected and its becoming culture desert, if it doesn't get protection.

(Translated by Schäfferné Beke Katalin)

1. táblázat:

Kertész Éva fitocönológiai felvétele a Kápolnai-éren (1995: Szóbeli közlését ezúton is köszönjük.)

1.-5. Caricetum vulpinae, 6. Scirpo-Phragmitetum felvételei

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
<i>Carex vulpina</i>	+-1	4	3-4	1-2	-	-
<i>Phragmites communis</i>	1	-	-	-	-	1
<i>Agropyron repens</i>	+	-	1	+	+	-
<i>Cirsium brachycephalum</i>	+	+-1	+	+	-	+
<i>Lycopus europeus</i>	+-1	1	+	-	+	-
<i>Rumex stenophyllus</i>	+	+-1	+-1	+	+	+
<i>Cirsium arvense</i>	+	+	-	-	+	+-1
<i>Althea officinalis</i>	+	+	-	+	+	+
<i>Galium palustre</i>	+	-	-	-	-	+
<i>Polygonum lapathifolium</i>	-	1	+	-	-	-
<i>Phalaroides arundinacea</i>	-	+	+	+	1-2	1-2
<i>Aster punctatus</i>	-	-	-	+	-	-
<i>Alopecurus pratensis</i>	-	-	-	1-2	-	-
<i>Carex gracilis</i>	-	-	-	-	1-2	+-1
<i>Lytrum virgatum</i>	-	-	-	-	+	+
<i>Rorippa amphibia</i>	-	-	-	-	-	+
<i>Typha sp.</i>	-	-	-	-	-	+

2. táblázat:
A Kápolnai-ér mintáiból előkerült fajok kvantitatív értékei

fajnév	A mintavételi helyek sorszáma																			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
vízi fajok - összegyedszám: 408																				
<i>Lymnaea peregra</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
<i>Physella acuta</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53	53
<i>Planorbium corneum</i>	-	-	-	1	2	-	-	1	2	-	-	2	2	4	2	2	-	-	-	18
<i>Anisus spirorbis</i>	-	-	1	7	51	2	-	1	3	5	-	36	7	24	99	53	-	-	2	291
<i>Segmentina nitida</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	10	22	6	-	-	-	44
szárazföldi fajok - összegyedszám: 920																				
<i>Cochlicopa lubrica</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	5
<i>Truncatellina cylindrica</i>	-	-	-	-	1	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	1	3	31
<i>Vertigo pygmaea</i>	18	-	36	43	125	14	-	20	40	54	4	-	2	-	-	2	2	2	3	365
<i>Vallonia pulchella</i>	-	-	1	30	85	3	-	1	16	19	1	3	-	7	6	5	163	18	6	364
<i>Chondrula tridens</i>	1	-	-	-	-	3	-	-	-	1	6	1	-	-	-	-	2	1	-	15
<i>Cecilioides acicula</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35	-	-	35
<i>Vitriina pellucida</i>	-	-	-	1	6	-	-	-	-	7	3	-	-	3	-	-	-	-	-	20
<i>Oxychilus inopinatus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
<i>Monacha cartusiana</i>	2	1	1	-	38	5	1	1	1	3	3	-	1	2	3	2	1	1	10	76
<i>Cepaea vindobonensis</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	1	3	7

1-6: A/I 7-11: A/II 12-16: B 17: C/I 18: C/II 19: D jelű minták sorszáma 20: az adott faj összegyedszáma

3. táblázat:

A Kápolnai-ér vizsgált területén élő csigafajok összegyedszáma (1.), táplálkozási típusa (2.: H - herbivor, O - omnivor, Sz - szaprofág), ökológiai fajcsoportja (3.: B - mocsárlakó fény- és nedvességkedvelő, D - xeromesofil - xerofil, E - vízparti nedvességkedvelő), és zoogeográfiai csoportja (4.)

fajnév	1.	2.	3.	4.
Cochlicopa lubrica	5	O	E	holarktikus
Truncatellina cylindrica	31	SZ	D	holomediterrán
Vertigo pygmaea	365	SZ	B	nyugat-szibériai
Vallonia pulchella	364	SZ	E	holarktikus
Chondrula tridens	15	SZ	D	holomediterrán
Ceciloides acicula	35	O	D	holomediterrán
Vitrina pellucida	20	O	D	holarktikus
Oxychilus inopinatus	2	O	D	illiriai-moesiai
Monacha cartusiana	76	H	B	holomediterrán
Cepaea vindobonensis	7	H	D	kaspi-szarmata

4. táblázat :

A csigák zoogeográfiai csoportjainak %-os megoszlása a Kápolnai-éren

faunakör típusa	fajszám	egyedszám	%
1. szibériai-ázsiai	4	754	82,0
1.2 nyugat-szibéria	1	365	39,7
1.4 holarktikus	3	389	42,3
3. kaspi-szarmata	1	7	0,7
Σ kontinentális	5	761	82,7
5. pontomediterrán	1	2	0,2
5.2 illir-moesiai	1	2	0,2
8. holomediterrán	4	157	17,1
Σ szubatlanti	5	159	17,3

5. táblázat:

Az A/I (1995) jelű minták csigáinak létállapottípusai, abundanciája és dominanciája

Létállapottípusok	E ₁	E ₂	ET ₁	ET ₂	ET ₃	ET ₄	Össz.	A	D %	
A/I-1 minta: Puccinellietum limosae	Σ 21							Σ 84		
Vertigo (V.) pygmaea	-	-	-	-	3	15	18	72	85,7	
Chondrula (C.) tridens	-	-	-	-	-	1	1	4	4,8	
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	1	2	8	9,5	
A/I-2 minta: Champhorosmaetum annuae	Σ 1							Σ 4		
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	-	1	4	-	
A/I-3 minta: Artemisio-Festucetum pseudovinaea limonietosum	Σ 39							Σ 152		
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	1	1	-	-	
Vertigo (V.) pygmaea	-	7	7	6	6	10	36	144	94,8	
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	-	-	1	1	4	2,6	
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	-	1	4	2,6	
A/I-4 minta: Caricetum vulpiane	Σ 82							Σ 296		
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	1	1	-	-	
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	7	7	-	-	
Vertigo (V.) pygmaea	-	18	7	1	3	14	43	172	58,1	
Vallonia (V.) pulchella	-	10	9	3	2	6	30	120	40,5	
Vitрина (V.) pellucida	-	-	-	1	-	-	1	4	1,4	
A/I-5 minta: Scirpo - Phragmitetum	Σ 308							Σ 1020		
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	2	2	-	-	
Anisus spirorbis	-	-	-	-	18	33	51	-	-	
Truncatellina cylindrica	-	-	-	-	1	-	1	4	0,4	
Vertigo (V.) pygmaea	-	14	16	51	24	20	125	500	49	
Vallonia (V.) pulchella	-	28	18	8	12	19	85	340	33,3	
Vitрина (V.) pellucida	-	-	1	4	1	-	6	24	2,4	
Monacha (M.) carthusiana	-	1	30	6	-	1	38	152	14,9	
A/I-6 minta: degradált Salvia-Festucetum rupicolae	Σ 38							Σ 144		
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	2	2	-	-	
Truncatellina cylindrica	-	1	-	2	4	4	11	44	30,6	
Vertigo (V.) pygmaea	-	-	-	-	8	6	14	56	38,9	
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	2	1	-	3	12	8,3	
Chondrula (C.) tridens	-	-	-	1	-	2	3	12	8,3	
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	1	3	5	20	13,9	

6. táblázat:

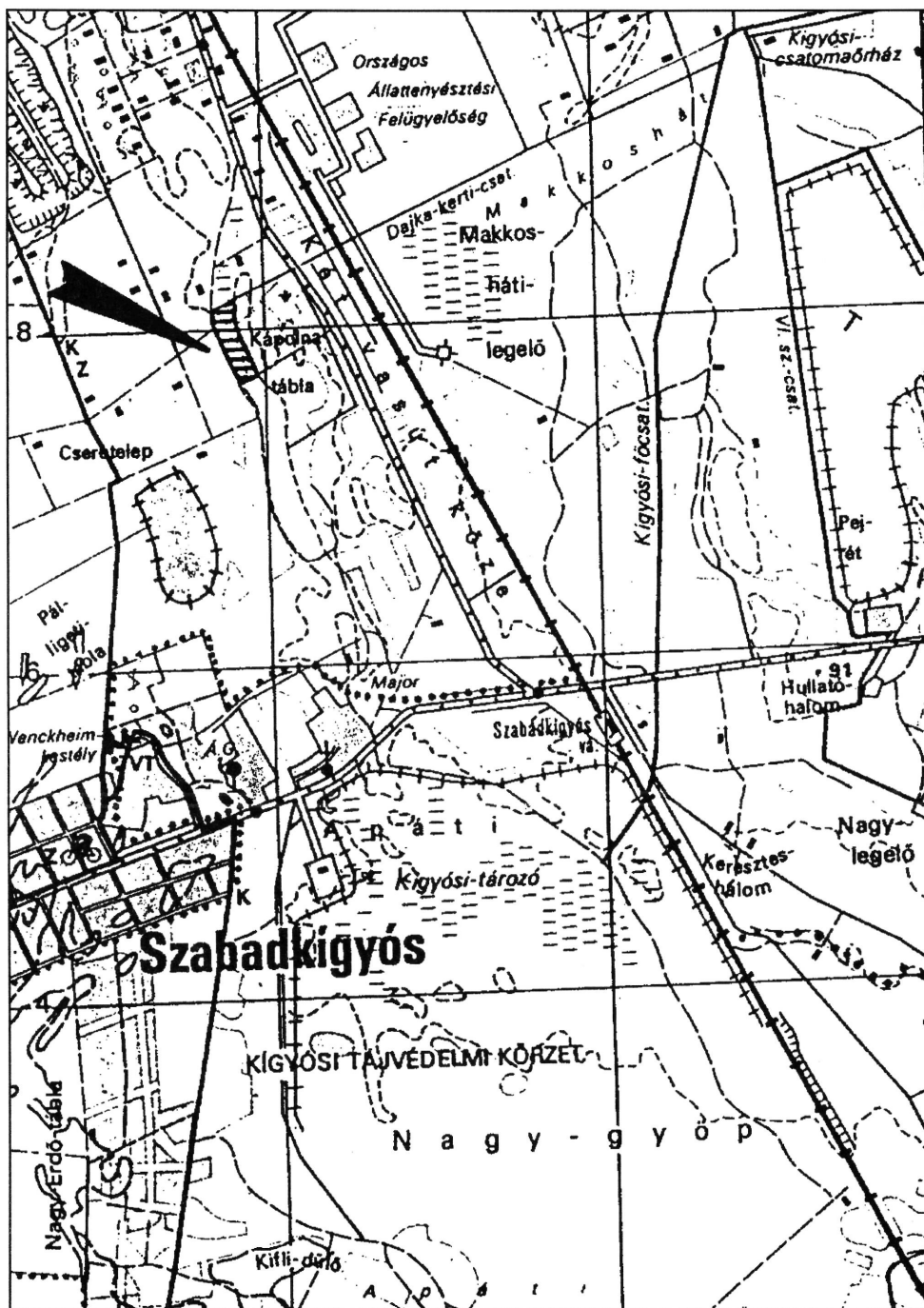
Az A/II (1996) jelű minták csigáinak létállapotípusai, abundanciája és dominanciája

Létállapotípusok	E ₁	E ₂	ET ₁	ET ₂	ET ₃	ET ₄	Össz.	A	D %
A/II-1 minta: Puccinellietum limosae felszántva							Σ -	Σ -	
A/II-2 minta: Champhorosmaetum annuae							Σ 1	Σ 4	
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	-	1	4	-
A/II-3 minta: Artemisio-Festucetum pseudovinaea limonietosum							Σ 24	Σ 88	
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Vertigo (V.) pygmaea	-	2	5	7	2	4	20	80	91,0
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	-	1	-	1	4	4,5
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	-	1	-	1	4	4,5
A/II-4 minta: Caricetum vulpinae							Σ 63	Σ 232	
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	2	2	-	-
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	3	3	-	-
Cochlicopa lubrica	-	-	1	-	-	-	1	4	1,7
Vertigo (V.) pygmaea	-	5	-	4	10	21	40	160	69,0
Vallonia (V.) pulchella	-	-	1	1	2	12	16	64	27,6
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	-	-	1	1	4	1,7
A/II-5 minta: Scirpo- Phragmitetum							Σ 89	Σ 336	
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	5	5	-	-
Vertigo (V.) pygmaea	-	-	-	11	13	30	54	216	64,3
Vallonia (V.) pulchella	-	-	1	2	6	10	19	76	22,6
Chondrula (C.) tridens	-	-	-	-	-	1	1	1	1,2
Vitrina (V.) pellucida	-	-	-	1	-	6	7	28	8,3
Monacha (M.) carthusiana	-	1	-	-	2	-	3	12	3,6
A/II-6 minta: degradált Salvio-Festucetum rupicolae							Σ 18	Σ 72	
Vertigo (V.) pygmaea	-	-	-	-	2	2	4	16	22,3
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	-	1	-	1	4	5,5
Chondrula (C.) tridens	-	-	-	-	-	6	6	24	33,3
Vitrina (V.) pellucida	-	-	-	2	1	-	3	12	16,7
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	-	-	3	3	12	16,7
Cepaea vindobonensis	-	-	-	-	1	-	1	4	5,5

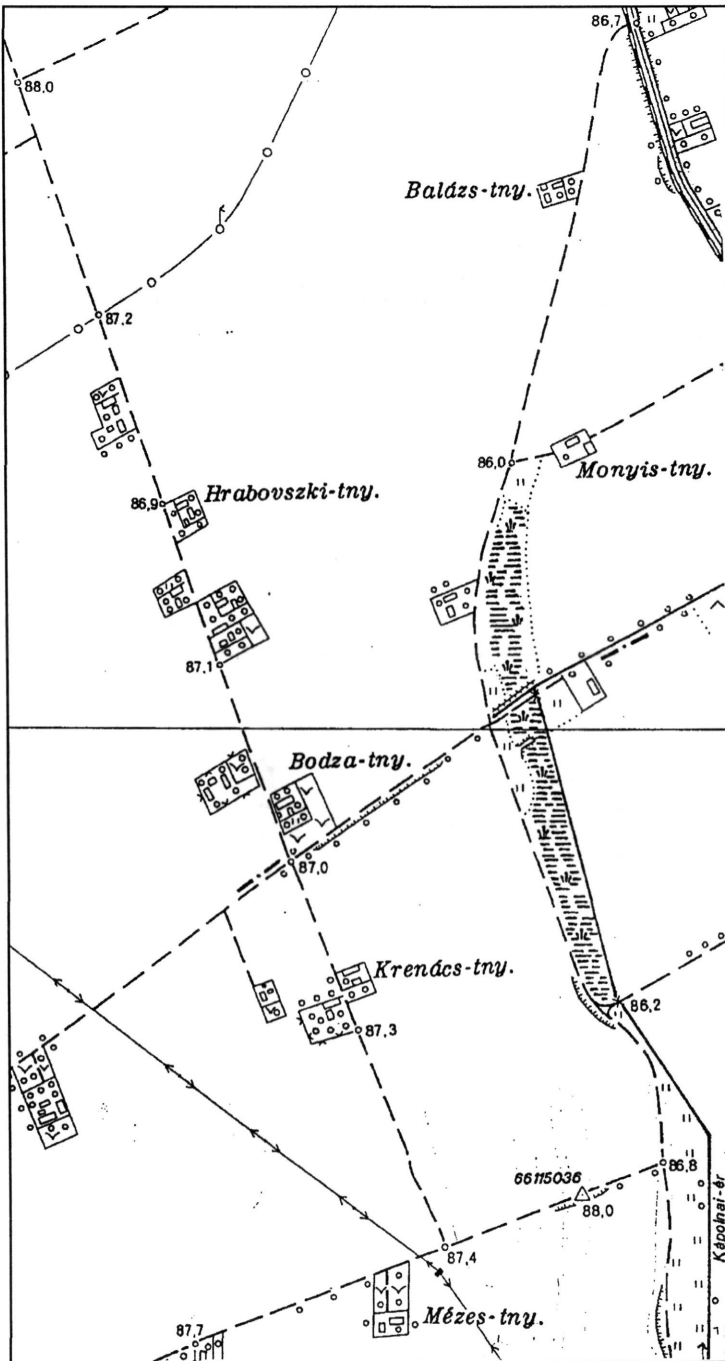
7. táblázat:

A B (1995) szelvény mintáiban talált csigák létállapottípusai

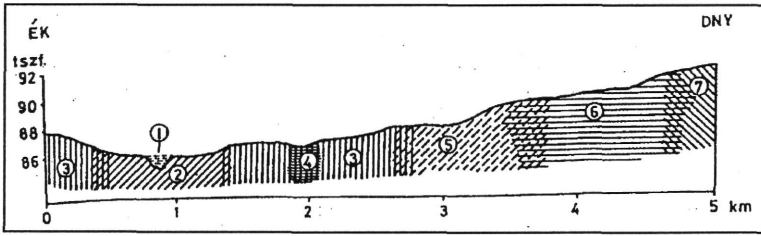
Létállapottípusok	E ₁	E ₂	ET ₁	ET ₂	ET ₃	ET ₄	Össz:
B-1 minta							
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	2	2
Anisus spirorbis	-	-	-	-	1	35	36
Segmentina nitida	-	-	-	-	1	5	6
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	-	1	2	3
Chondrula (C.) tridens	-	-	-	-	-	1	1
B-2 minta							
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	2	2
Anisus spirorbis	-	-	-	-	-	7	7
Vertigo (V.) pygmaea	-	-	-	-	-	2	2
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	-	1
Cepaea vindobonensis	-	-	-	-	1	-	1
B-3 minta							
Planorbarius corneus	-	-	-	-	-	4	4
Anisus spirorbis	-	-	-	-	1	23	24
Segmentina nitida	-	-	-	-	1	9	10
Cochlicopa lubrica	-	-	-	-	-	2	2
Vallonia (V.) pulchella	-	-	-	-	2	5	7
Vitrina (V.) pellucida	-	-	-	1	1	1	3
Monacha (M.) carthusiana	-	-	-	1	-	1	2

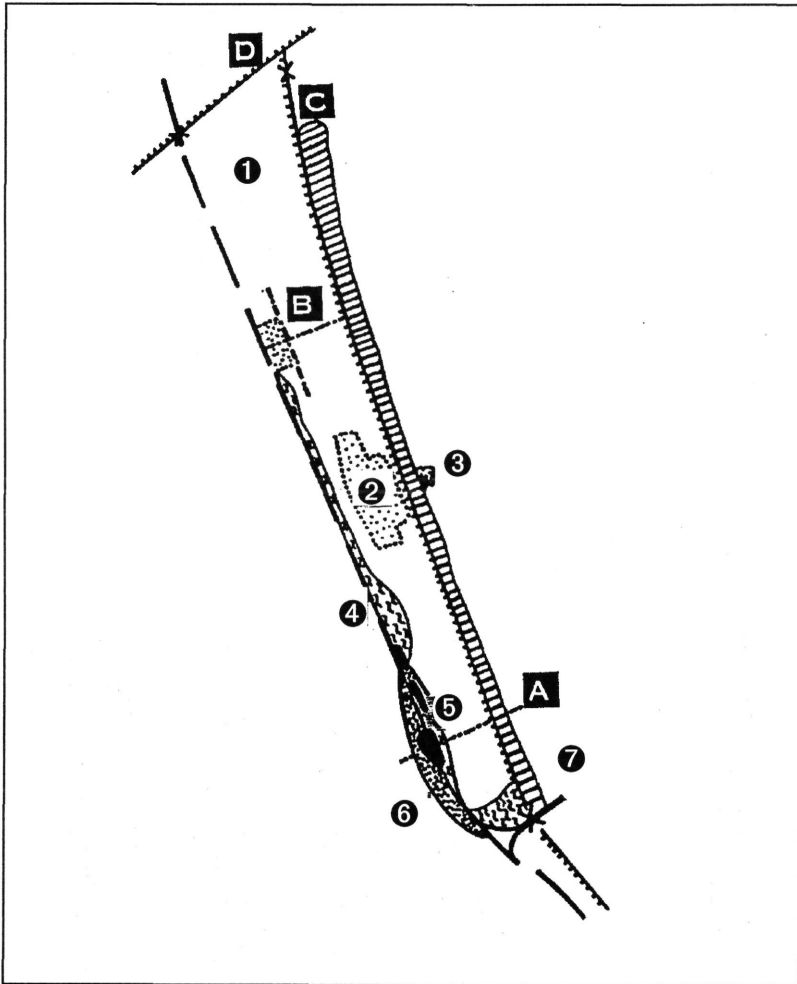
1. ábra

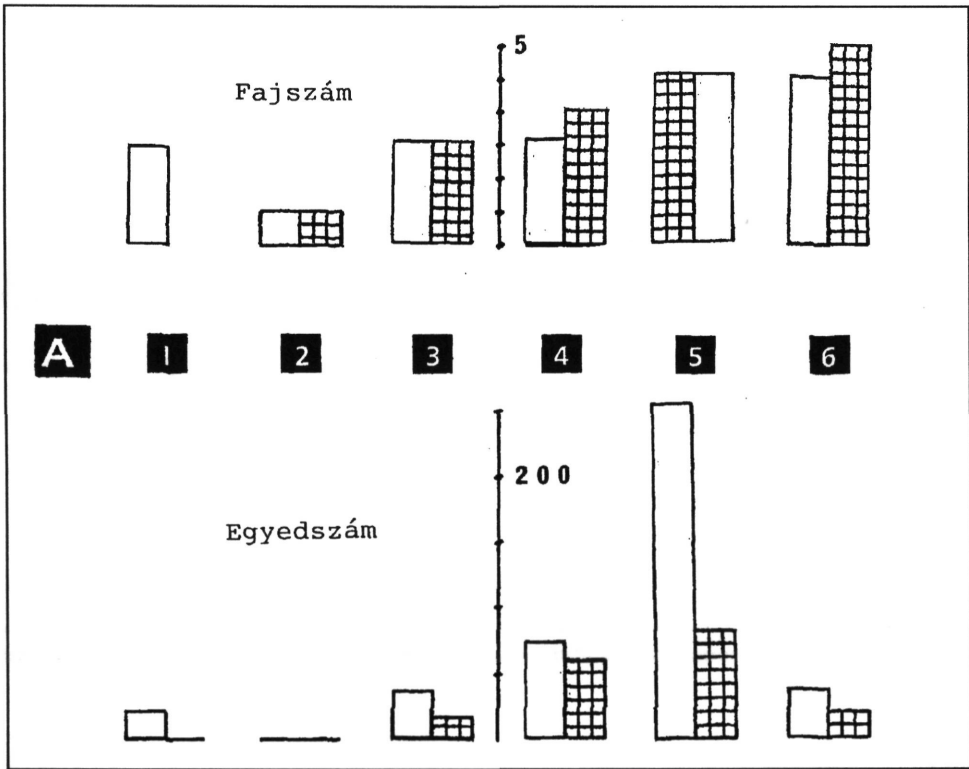
2. ábra

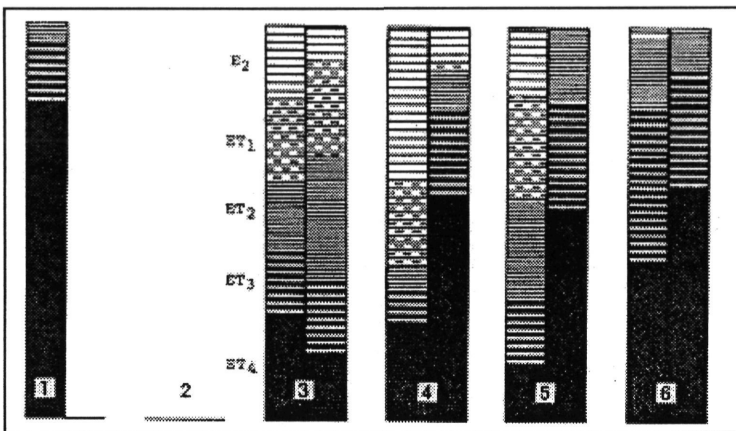
3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

RÉZKORI IDOL SARKADKERESZTÚRRÓL

– Bondár Mária –

1995 májusában Szatmári Imre és munkatársai terepbejárás során a Sarkadkeresztúr-Varsányhely nevű lelőhelyen (1. kép) edénytöredékeket és egy idoltöredéket találtak a felszínen.¹ A lelőhely leírását Szatmári Imrétől idézzük:

"A községtől ÉK-re van lelőhelyünk, a Varsányhely nevű, két utcából álló beépített területen, illetve attól ÉNy-ra. A Sarkadkeresztúrról Nagygyanté felé vezető kövesút É-i és D-i oldalán, egy kb. 250 m széles, igen hosszú földhát húzódik, melynek legmagasabb része a Varsányhely nevű beépített rész D-i oldalán található. ... a vasút Ny-i oldalán, a vasúttól mintegy 30–40 méternyire, nagyjából a szemafor magasságában egy idol töredékét ... találtuk."

A lelőhelyen az idolon kívül különböző korszakok (neolitikum, rézkor, bronzkor, szarmata, avar, Árpád-kor) cserepei is előkerültek. Az alábbiakban a terepbejárás során talált idolaradvány elemzésével foglalkozom.

Az idoltöredék barnás színű, kissé kopott felületű, lekerekített háromszög alakú. Az idol felső részének maradványa (2. kép; 3. kép 1). Feje hiányzik, nyaka ívelt, töredékes. Vállai lekerekített sarkú háromszögcsúcsok. Elülső oldalán bekarcolt, eltérő irányú, kissé ívelt, vonalkázott díszítés van. E bekarcolások nem érik el a vállat, egy képzeletbeli vonalnál befejeződnek, mintegy jelezve, hogy az eredeti viselet a mellen redőzött, a vállon és a háton viszont sima volt. Nyaka alatt egy mélyebb bekarcolás nyomai láthatók, amelynek felülete erősen megkopott, ezért nem értelmezhető, milyen szerepe lehetett a díszítésben. Hátoldala díszítetlen. Alsó része letörött, így nem tudjuk, álló vagy ülő helyzetű ábrázolás volt-e, esetleg valamilyen talpazathoz erősítették hozzá. Méretei: 5,5 x 5 cm, vastagsága 1,2–1,4 cm.

Az idol anyaga és készítési technikája alapján egyértelműen rézkori. A terepbejárás során az idollal együtt előkerült cserepanyagban mindössze három olyan kisméretű töredék van, amely korban talán kapcsolatba hozható az idollal: egy kettős sorban bepontosított díszű táltöredék (3. kép 2), egy kis bögre oldaltöredéke (3. kép 3) és egy korsó széles szalagfülének töredéke (3. kép 4). Ezek a cserepek a badeni kultúrába sorolhatók.

A badeni kultúra antropomorf ábrázolásainak egyik nagy csoportját, az ún. fejnélküli idoloikat jól ismerjük, mennyiségük az elmúlt évtizedekben jelentősen gyarapodott.²

¹ Gaál I. – Gábor G. – Kocsor J. – Szatmári I. terepbejárása, 1995. máj. 9. A leletek a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban vannak. A leletanyag közlési jogának átadásáért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Szatmári Imrének.

² Banner 1956. Taf. LVIII. 12., Kalicz 1963. 43, 51., Nemějcová-Pavůková 1974. 298, 336–338, 351, 352., Kalicz 1981., Novotný 1981., Tasić 1981., Cheben 1984. Obr. 1. 1, 3., Nemějcová-Pavůková 1981., Kalicz 1985. 34., Endrődi 1988., Nemějcová-Pavůková 1991., Bondár 1998.

Banner J. monográfiájában még csak egy idolt közölt,³ ma már az ismert darabok száma megközelíti a nyolcvanat. Keltezésük, értékelésük jelentősen finomodott az újabb és újabb adatok ismeretében.

V. Nemějcová-Pavúková a bolerázi időszakot követő ún. postbolerázi fejlődés tipológiájával és történeti kérdéseivel foglalkozó nagy tanulmányában még azt írta, hogy a bolerázi csoportban és a fiatalabb klasszikus badeni kultúrában nincsenek idolkok, ezek a kultikus tárgyak a Tekovský Hrádok-Nevidzaný időszakhoz köthetők.⁴ A badeni kultúra lapos idolkait a Černavodě III kultúrából vezette le, s a badeni kultúrában megjelenő idolkokat délről, az Al-Duna vidékéről idegen népcsoportokkal érkező jelenségként értelmezte.⁵

Az 1980-ban Bína (Bény) lelőhelyen előkerült töredék módosította ezt a feltételezést, s bebizonyosodott, hogy a bolerázi időszakban is létezett az idolk.⁶

Lényegében egyidőben jelent meg a badeni idolkok különböző aspektusból vizsgálat négy tanulmánya.⁷

N. Tasić Vinčaról közölt három badeni idolkötredéket, amelynek kapcsán röviden foglalkozott a badeni kultúra antropomorf ábrázolásaival is.⁸ A szobrocskákat a kultúra korai időszakára, közvetlenül a Boleráz-Černavodě III időszak utánra keltezte. Véleménye szerint a badeni kultúra későbbi fázisaiból hiányzik az idolk.⁹

B. Novotný a szlovákiai badeni idolkok gyűjtötte össze. 12 lelőhelyről 25 töredéket sorolt fel, s megállapította, hogy valamennyi a badeni kultúra korai (idősebb) fázisaiba, a Červený Hrádok-Nevidzaný időszakba tartozik.¹⁰ A fiatalabb klasszikus badeni kultúrából ugyancsak nem ismert idolkok, döntő érveként említette, hogy Nitriánský Hrádokról sem kerültek elő ilyen szobrocskák.

Nemějcová-Pavúková részletesen kidolgozott badeni tipológiai rendszerében az idolk a Baden IIa-ban tűnik fel (Fonyód-Tekovský Hrádok), megvan a Baden IIb-ben (Červený Hrádok-Szeghalom-Dióér) és Baden III-ban (Nevidzaný-Viss-Ossarn) is.¹¹

Kalicz N. összegyűjtötte az ún. cserélhető fejű idolkok Szlovákiából, Magyarországról, Romániából, Jugoszláviából, Albániából és Makedóniából.¹² Mintegy 60 idolk közölt e nagy területről. Megállapította, hogy a fej nélküli idolkok a Balkánról származnak, s a Vinča kultúra korai szakaszában jelennek meg.¹³ Megvannak a Rachmani-,¹⁴ a Gumelnița kultúrában,¹⁵ a Šuplevec-Bakarno-Gumno-Grnobuki csoportban,¹⁶ a Černavodě III¹⁷ és a badeni kultúrában.

³ Banner 1956. Taf. LVIII. 12.: Tápé-Malajdok.

⁴ Nemějcová-Pavúková 1974. 352.

⁵ Nemějcová-Pavúková 1974. 352.

⁶ Cheben 1981. Obr. 42. 1, 2.

⁷ Tasić 1981., Novotný 1981., Nemějcová-Pavúková 1981., Kalicz 1981.

⁸ Tasić 1981. 29, 36.

⁹ Tasić 1981. 30.

¹⁰ Novotný 1981. 136. Novotný korszakolása nem egyezik V. Nemějcová-Pavúková felosztásával.

¹¹ Nemějcová-Pavúková 1981. Obr. 3–5.

¹² Kalicz 1981. 232–256.

¹³ Kalicz 1981. 236.

¹⁴ Kalicz 1981. 236.

¹⁵ Kalicz 1981. 238.

¹⁶ Kalicz 1981. 238.

¹⁷ Kalicz 1981. 240.

Kalicz N. a kutatás újabb eredményeinek ismeretében az idoloikat a badeni kultúra bolerázi és korai klasszikus időszakára tartja jellemzőnek.¹⁸

Legutóbb V. Neméjcová-Pavúková foglalkozott röviden a badeni idollokkal. Az újabb kutatási eredmények alapján kidolgozott álláspontja szerint a Baden Ib-től (középső bolerázi időszak) a Baden III-ig vannak jelen e kis szobrocskák.¹⁹

A badeni kultúra idolljait és keltezési kérdéseit röviden áttekintve megállapíthatunk néhány általános ismérvet:

- Valamennyi ismert idol kizárólag nőket ábrázol, a másodlagos nemi jegyek plasztikus megjelenítésével.
- Az idollok karcsú derekú nőt ábrázolnak. A megformálás módja inkább síkbeli, csak ritkán domborodnak három dimenziósan a női idomok.²⁰ Ez utóbbi kategóriába tartozik a kellőképpen domborodó testű, elkülönített lábú káposztásmegyeri idol.²¹
- Jellemző a badeni kultúra idolljaira az egymással szembefordított, két lekerekített csúcú háromszögből kialakított test.²²
- Ezek a szobrocskák szinte kivétel nélkül ún. cserélhető fejű idollok, vagyis az idol testébe a nyak helyén függőlegesen befűrt lyukba tetszőleges fejet illeszthettek a rítusnak megfelelően. A nyak ívelésének nyoma sincs, a lekerekített vállakhoz az átfűrt lyukba helyezett fej csatlakozott.
- Általában mindkét oldalukon díszítettek.²³ A bekarcolt díszítés a testet részben vagy egészben beborító, redőzött ruházatra utal.
- Kisebb számban ugyan, de előfordulhatnak valószínűleg díszítetlen idoltörödékek is.²⁴ Ez csak feltételezhető, hiszen e darabok töredékessége miatt nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a hiányzó részen volt valamilyen karcolt díszítés.
- Különleges jelentéssel bír a mellkasra karcolt, ún. keresztoszalag díszítés.²⁵

A felsorolt általános jellemzők ismeretében megállapíthatjuk, hogy a sarkadkeresztúri töredéken csak a lekerekített vállal találkozunk, más badeni idol-jellegzetességgel nem.²⁶

¹⁸ Kalicz 1985. 34.

¹⁹ Neméjcová-Pavúková 1991. 79.

²⁰ Kalicz 1981. Abb. 4. 1, Abb. 9. 3, 7, 8.

²¹ Endrődi 1988. 3–4. kép.

²² Kalicz 1981. Abb. 2. 1–4, 6, Abb. 3. 3–4, 6, Abb. 4. 2–3, Abb. 5. 1–4, Abb. 6. 1–6, Abb. 8. 8., Endrődi 1988. 1. kép., Tasić 1995. Fig. 2. 7.

²³ Kalicz 1981. Abb. 2. 2–3, 5, Abb. 3. 7, Abb. 4. 1, Abb. 5. 2, Abb. 6. 2, Abb. 7. 1, 2, 3, Abb. 8. 8, Abb. 9. 8., Tasić 1995. Fig. 2. 7, 9, 10.

²⁴ Kalicz 1981. Abb. 2. 4, Abb. 3. 2, Abb. 4. 3–6, Abb. 6. 1, 4, 6, Abb. 8. 4, 6, Abb. 10. 2, 3, 5–9.

²⁵ Makkay 1963., Kalicz 1963., Neméjcová-Pavúková 1991. Abb. 14.

²⁶ A badeni kultúra emberábrázolásainak másik ismert csoportja az antropomorf urnák kategóriája. Ezek az ívelt nyakú, lekerekített háromszögcúcsban végződő, orans pózban ábrázolt urnák (Kalicz 1963. Taf. 1., Kovács 1986., Kovács 1987. színes fotók., Koós 1994. Abb. 2) sokkal jobban emlékeztetnek a sarkadkeresztúri idorra. Bánffy E. már utalt arra, hogy a badeni kultúra ember alakú urnái és idolljai között tartalmi, kifejezésbeli összefüggés van, amelyet a szlovákiai Méhiben – azonos leletegyüttesben – talált több urna és egy idol bizonyít (Bánffy 1987. 7., Bánffy 1991. 222, 234). Feltételezésünk szerint ezt a tartalmi összefüggést a cserélhető fejű idollok és az ember alakú urnákon meglévő lyuk is alátámasztja. A Méhin előkerült idollokhoz hasonlítható egy Szeghalmon talált bolerázi szobortörödékek is (MRT 6. 15. t. 8). Messzire vezetne, s nem lehet témája e közleménynek az antropomorf urnák keltezésének kérdése. Kalicz N. történeti események alapján datálta ezeket az erőteljes anatóliai kapcsolatokkal rendelkező edényeket a badeni kultúra kései időszakára

Idolunk tehát eltér a badeni kultúra jellemző szobraitól. Tekintettel arra, hogy a sarkadkeresztúri lelőhelyen több korszak leletei is előkerültek, a badeni töredékeknél korábbi rézkori megtelepedés is lehetett a lelőhelyen, de ennek cserépanyaga még nem került a felszínre, így terepbejáráson sem találták azt meg.

V. Nemějcová-Pavúková a badeni idoloikat a Černavodě III kultúra idolojaiból vezette le.²⁷ A névadó lelőhelyen kétféle idolo került elő: az ismert, cserélhető fejű, lapos idolo²⁸ és egy lekerekített vállú, hosszú nyakú, karcolt díszű női idolo.²⁹ Ez utóbbi típus, amelyhez hasonló Bulgáriában is előkerült,³⁰ már sokkal közelebb áll a sarkadkeresztúri töredékhez.

A sarkadkeresztúri idolo tehát valószínűleg korábbi, mint a badeni kultúra jellegzetes, fej nélküli szobrocskáái. Kalicz N. legújabb kutatási eredményeinek köszönhetően a badeni kultúra korai időszakába tartozó Černavodě III–Boleráz szakaszból leválaszthatóvá vált egy egységesnek tűnő horizont, az ún. protoboleráz,³¹ amely tartalmazza a Černavodě III jellegzőket, de megtalálhatók benne a későbbi jellegzetes bolerázi elemek is.³² A protobolerázi horizont fontos lelőhelyei éppen Békés megyében találhatók meg.³³ A badeni kultúra idolojainak közvetlen előképei, ahogy ezt V. Nemějcová-Pavúková kimutatta, a Černavodě III kultúrában már megvannak. A kutatás jelenlegi álláspontja szerint az idolo a bolerázi időszaktól a klasszikus badeni kultúráig folyamatosan kimutathatók. Semmi sem zárja ki azonban, hogy ne létezhetek volna a bolerázi időszakot közvetlenül megelőző protobolerázi fejlődési fázisban is.

A sarkadkeresztúri idolo – a fentiek alapján – vagy a Černavodě III–Boleráz időszak vagy az ennél korábbi, ún. protoboleráz horizont tárgyi emléke lehet, de a megnyugtató bizonyításhoz több anyagra lenne szükség a lelőhelyről.³⁴

IRODALOM

Banner 1956.

Banner, János: Die Pécelser Kultur. Budapest, 1956.

Bánffy 1987.

Bánffy Eszter: Kultusz és régészeti kontextus Közép- és Délkelet-Európában a neolithikum és rézkor idején. Budapest, 1987. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

Bánffy 1991.

Bánffy, Eszter: Cult and Archaeological Context in Central- and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 183–249.

(Kalicz 1963. 20–22). A Szeghalmon előkerült bolerázi idolo és a Méhiben talált nagyon hasonló darab alapján azonban – legalábbis Méhi esetében – ez nem feltétlenül bizonyos.

²⁷ *Nemějcová-Pavúková* 1974. 352.

²⁸ *Morintz–Roman* 1968. Abb. 30. 2, Abb. 33. 11, Abb. 36. 8, 12–13, Abb. 39. 13, 17–18, 22–23.

²⁹ *Morintz–Roman* 1968. Abb. 30. 1, Abb. 33. 12, Abb. 39. 12.

³⁰ *Vajsov* 1984. Taf. 21. 7a.

³¹ *Kalicz* 1991. 375, 380., *Kalicz* 1993. 329.

³² A témával részletesen foglalkoztam egy másik tanulmány rézkori fejezetében (*Bondár–Matuz–Szabó* 1998. 11–15).

³³ *Kalicz* 1991. Abb. 17.

³⁴ Az 1. képet Szatmári Imre térképe alapján Merényi Armandné, a 2. képet Dukay Bernadette rajzolta. A fényképeket Tóth Csilla készítette.

Bondár 1998.

Bondár, Mária: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. (Manuscript. Acta Arch. Hung.)

Bondár–Matuz–Szabó 1998.

Bondár Mária – D. Matuz Edit – Szabó J. József: Rézkori és bronzkori településmaradványok Battonya határában. – Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya. MFMÉ – Stud. Arch. IV (1998) 7–53.

Cheben 1981.

Cheben, Ivan.: Druhá sezóna vyskumu v Bfni. – Zweite Grabungssaison in Bfna. AVANS 1980 (Nitra, 1981) 88–90.

Cheben 1984.

Cheben, Ivan.: Sídliisko badenskej kultúry v Bfni. – Siedlung der Badener Kultur in Bfna. Slov. Arch. 32 (1984) 147–177.

Endrődi 1988.

Endrődi Anna: Badeni idoltöredék Káposztásmegyer-Farkaserdőről. – Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer-Farkaserdő. Arch. Ért. 114 (1987–1988) 80–85.

Kalicz 1963.

Kalicz, Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest, 1963.

Kalicz 1981.

Kalicz, Nándor: Die Kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. In.: Symposium ... Xanthi 1981. Symposia Thracica. Xanthi, 1981. 232–256.

Kalicz 1985.

Kalicz, Nándor: On the Chronological Problems of the Neolithic and Copper Age in Hungary. Mitt. Arch. Inst. 14 (1985) 21–51.

Kalicz 1991.

Kalicz, Nándor: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In.: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6–13. 11. 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 347–387.

Kalicz 1993.

Kalicz, Nándor: Le Bassin du Danube moyen, la Plaine pannonienne. In.: Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale. (Éd.: Otte, Marcel) E. R. A. U. L. Liège 1993. 285–342.

Koós 1994.

Koós, Judit: Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der Menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn. In.: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. (Szerk.: Lőrinczy Gábor) Szeged, 1994. 201–207.

Kovács 1986.

B. Kovács István: A Rima medence az újkőkorbán és a rézkorbán. (Településtörténeti vázlat.) Budapest, 1986. (Bölcsészdoktori disszertáció.)

Kovács 1987.

B. Kovács István: Négy évezreden át. Nő. 31. szám (1987. júl. 28.) 16.

Makkay 1963.

Makkay János: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. – Data to the religious beliefs of the Pécel (Baden) Culture. Arch. Ért. 90 (1963) 3–15.

Morintz–Roman 1968.

Morintz, Sebastian – Roman, Petre: Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. Dacia 12 (1968) 45–128.

MRT 6.

Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 6. Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma István) Budapest, 1982.

Nemějcová–Pavúková 1974.

Nemějcová–Pavúková, Viera: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. Slov. Arch. 22 (1974) 237–360.

Nemějcová–Pavúková 1981.

Nemějcová–Pavúková, Viera: Näcrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. – An outline of the periodical system of Baden Culture and its chronological relations to Southeast Europe. Slov. Arch. 29 (1981) 261–296.

Nemějcová–Pavúková 1991.

Nemějcová–Pavúková, Viera: Typologische Fragen der Relativen und Absoluten Chronologie der Badener Kultur. Slov. Arch. 39 (1991) 59–90.

Novotný 1981.

Novotný, Bohuslav: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. Slov. Arch. 29 (1981) 131–138.

Tasić 1981.

Tasić, Nikola: Die Idole der Badener Kultur. Arch. Iug. 20–21 (1980–1981) 27–32.

Tasić 1995.

Tasić, Nikola: Anthropomorphic sculpture of the Eneolithic in Serbia and Macedonia. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. (Szerk.: Kovács Tibor) Budapest, 1995. 117–122.

Vajsov 1984.

Vajsov, I.: Antropomorfnaja plastika iz praistoriceskovo naselenija. Stud. Praehist. 7 (1984) 33–63.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch. Hung.	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Arch. Ért.	=	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arch. Iug.	=	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
AVANS	=	Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku, Nitra
MFMÉ – Stud. Arch.	=	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
Mitt. Arch. Inst.	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
Slov. Arch.	=	Slovenská Archeológia, Bratislava
Stud. Praehist.	=	Studia Praehistorica, Sofija

A Copper Age idol from Sarkadkeresztúr

– Mária Bondár –

Résumé

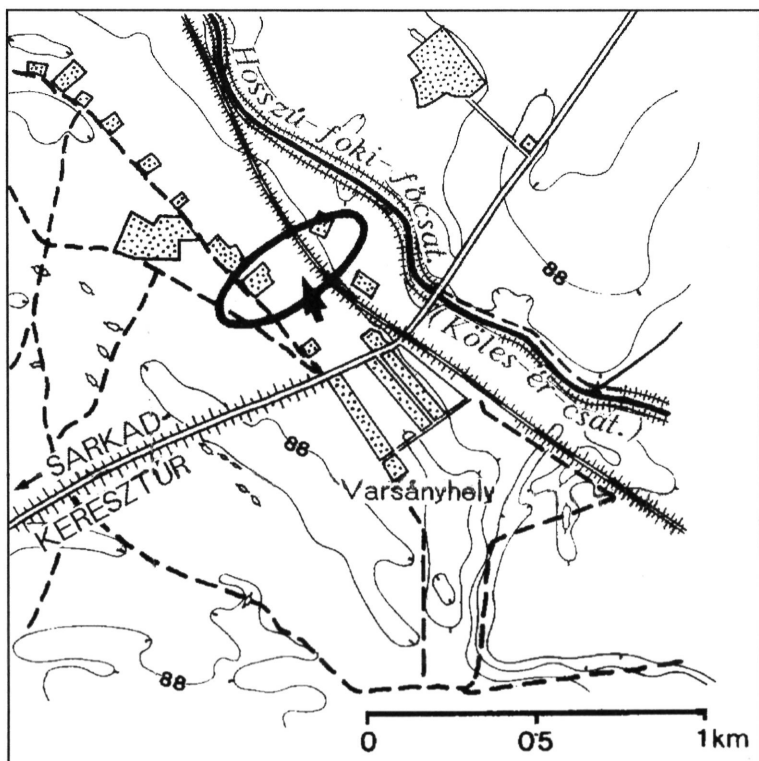
In 1995 at Sarkadkeresztúr, Imre Szatmári and his colleagues discovered findings from different ages (Neolithic, Copper Age, Bronze Age, Sarmatian and Arpadian Ages), among them an idol fragment.

Dating the findings which did not originate from a pit is difficult, and so is the case with the idol mentioned above. After the first look, it was sure (from the material and the technique of fabrication) that it is from the Copper Age.

During the thorough examination of these cultic objects, the author realised that the idol originates from the Late Copper Age, but it does not belong to the headless sculptures of the Baden Culture, because it differs from them in every part. In the author's opinion this antropomorphic figure fragment belongs to the Cernavoda III–Boleráz or an even earlier culture dating back to the Proto-Boleráz horizon. To prove this statement, some other authentic data are needed.

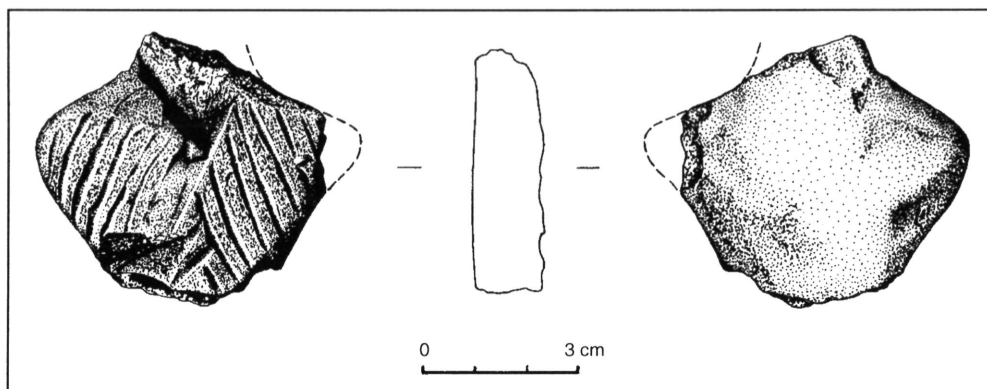
(Translated by Attila Ködmön)

Bondár Mária
MTA Régészeti Intézete
1250 Budapest
Úri u. 49.

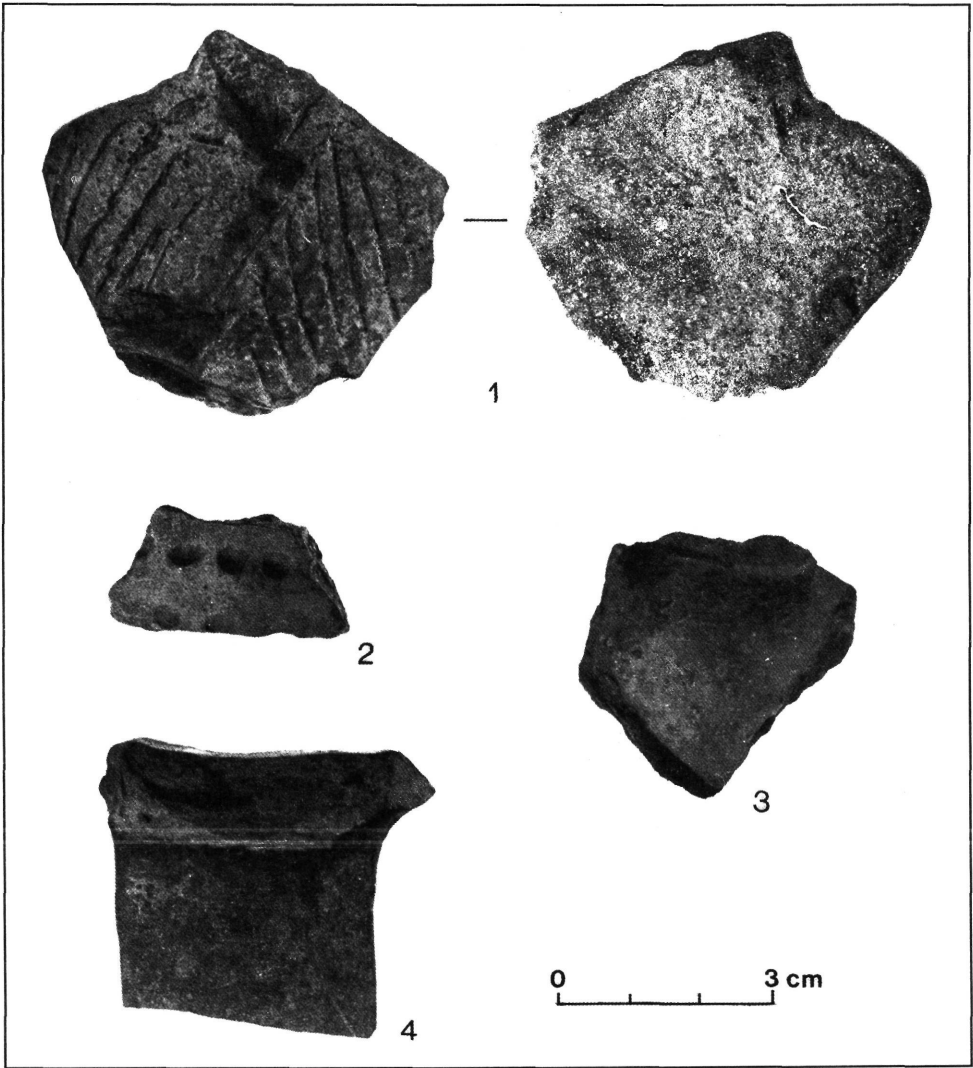
1. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. A lelőhely és környéke
Fig. 1. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The findspot and its neighbourhood

2. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. Az idol rajza
Fig. 2. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The picture of the idol

3. kép

Sarkadkeresztúr-Varsányhely. Az idol és rézkori töredékek

Fig. 3. Sarkadkeresztúr-Varsányhely. The idol and a few fragments from the Copper Age

RÉZKORI ÉS KORA BRONZKORI TELEPÜLÉSMARADVÁNY GYOMAENDRÓDÖN

– Bondár Mária –

1991-ben Jankovich B. Dénes Gyomaendrődön, a Békés megyei mikrorégiós kutatások keretében szondázó ásatást végzett.¹

A lelőhely a Körösök és a Berettyó különböző holt- és élő ágai által szabdaltsíkságon fekszik, amelynek tengerszint feletti magassága alig éri el a 100 métert.

A feltárt területet az ásató hálórendszerben, azonos méretű (5 x 5 m) szelvénynégyzetekre osztotta, s ezeket vízszintes és függőleges koordináta-rendszerben helyezte el, így minden egyes szelvényt egy törtszám jelöl. A nyári nagy meleg és szárazság miatt a talaj nyesése gyakorlatilag lehetetlen volt, így az egyes objektumok feltárása sem rajzolódott ki egyértelműen a felszínen. Elsősorban a talaj színváltozásából és a leletek koncentrációjából lehetett a gödrökre következtetni. Ezek egy része bolygatott volt.

A feltárt, mintegy 700 m²-nyi területen mindössze három késő rézkori és egy kora bronzkori gödör került elő, valamint néhány, objektumhoz nem köthető lelet is – ugyan-csak e korokból. Az alábbiakban a lelőhelyen előkerült késő rézkori és kora bronzkori leletanyagot közöljük.²

Rézkor

3. gödör.³ A 12/15. szelvényben lévő, amorf, keleti oldalán keskeny árokban végződő objektum. A gödör legnagyobb átmérői 125 és 135 cm. A gödör alja a mai felszíntől 135 cm-re volt. Betöltése sárgával kevert szürke talaj, csak kevés őskori cserép volt benne. Az árokban nem volt lelet, betöltése az Árpád-kori gödrökével egyezett meg.

Leletanyag: szürke, vékony falú, fényezett felületű, kisméretű tál peremtöredéke (3. kép 1); szürke, kopott felületű bögre töredéke, a fül helyével (3. kép 2); szürke, fényezett felületű korsó nyaktöredéke (3. kép 3); barnás színű, fényezett felületű korsó (?) oldaltöredéke (3. kép 4); szürke, kopott felületű fazék aljtöredéke (3. kép 5). Ltsz.: 91.2.75–78.

7. gödör.⁴ A 14/13 szelvényben lévő, kerek szájú, méhkas alakú gödör, alja teknőszerű. Szájátmérője 135 cm, nyakánál ez 95 cm-re szűkül. Legnagyobb átmérője az alján

¹ A lelőhely a MRT 8. kötetében az Endrőd 161. számú lelőhellyel azonos.

² A lelőhely komplex, természettudományos vizsgálatokkal kiegészített feldolgozását Jankovich B. Dénes végezte el (Jankovich 1997). Ebben a feldolgozásban megtalálhatók az objektumokról készült rajzok és részletes leírások is, amelyekre jelen munkánkban csak hivatkozunk. A leletanyag a feldolgozás után a békéscsabai Munkácsy M. Múzeumba került. A közlés jogának átengedéséért ezúton is köszönetet mondok az ásatónak, Jankovich B. Dénesnek.

³ Jankovich 1997. 14. ábra.

⁴ Jankovich 1997. 18. ábra.

130 cm. Betöltésében a sárga-fekete rétegek váltakoznak. A gödörben sok állatsont és kevés cserép volt. Mélysége: 135 cm.

Leletanyag: szürke, fényezett felületű, gömbszelet alakú tál peremtöredéke (1. kép 1); szürke, vastag falú, fényezett felületű, díszítetlen, kissé behúzott peremű tál peremtöredéke (1. kép 2); vörösesbarna, nagyméretű hombár oldaltöredéke (1. kép 3); szürke, fényezett felületű, tölcséres nyakú, díszítetlen tál töredéke (1. kép 4); szürke, fényezett felületű, vastag falú urna peremtöredéke (1. kép 5); szürke, fényezett felületű, vastag falú, tölcséres nyakú tál peremtöredéke (1. kép 6); szürke, kissé kopott felületű, gömbszelet alakú tál töredéke, pereme alatt egymáshoz közel két, függőlegesen átfúrt bütyökkel (2. kép 1); szürke, eredetileg fényezett felületű, gömbszelet alakú, díszítetlen tál töredéke (2. kép 2); barnás színű, nagyméretű, füles fazék töredéke, a fül és a váll találkozási pontjánál, a fül két szélén, egy-egy kis hegyes bütyökkel (2. kép 3); továbbá díszítetlen oldaltöredékek és szürke fenőkő töredéke (3. kép 9). Ltsz.: 91.2.256–269.

8. gödör.⁵ A 12/12. szelvényben egy szétszántott Árpád-kori kemence alatt ovális őskori gödör került elő. Alja egyenes, legnagyobb mérhető átmérője 150 cm, mélysége 160 cm volt. Betöltése keményre iszapolódott, sárgával kevert szürke agyag. Kevés rézkori cserép volt benne.

Leletanyag: vörösesbarna hombár díszítetlen oldaltöredéke (3. kép 12); szürke hombár oldaltöredéke, vállán körbefutó, ujjbenyomkodásos bordadíszszel; továbbá díszítetlen oldaltöredékek. Ltsz.: 91.2.292–295.

A lelőhelyen előkerült három késő rézkori objektum csekély mennyiségű leletanyaga egységes. Szembetűnő jellemzője a kissé fényezett felület és a csaknem teljes díszítetlenség. Kevés jellegzetes formát lehetett meghatározni. A tálak (1. kép 1–2, 4, 6; 2. kép 2; 3. kép 1), a korsó- (3. kép 3–4) és bögretöredékek (3. kép 2) nélkülöznek minden felületi (pl. karcolt dísz, kannelúra, bepontoszás stb.) vagy plasztikus (borda) díszet, s nincs rajtuk funkcionális díszítőelem sem (pl. bütyök, fül). Egyetlen kivételt találtunk: egy szürke, kissé kopott felületű, gömbszelet alakú tál peremtöredékén a perem alatt egymáshoz közel két, függőlegesen átfúrt bütyök van (2. kép 1). Hasonló táltöredéket közölt Mezőberényből Ecsedy I.⁶

A tálak között jellegzetes forma az éles törésvonalú (1. kép 4, 6) és a kissé behúzott peremű (1. kép 2; 2. kép 2) típus.

Lelőhelyünkön nagyon kevés a főző- vagy tárolóedényből megmaradt töredék. Mindössze egy aljtöredék jelzi a fazék előfordulását (3. kép 5). A tárolóedények meglétét is csak néhány díszítetlen hombártöredék (1. kép 3; 3. kép 12), egy fényezett felületű urna pereme (1. kép 5) és egy, a vállán ujjbenyomkodásos bordával díszített edénytöredék jelenti.⁷

A leletanyag a formai és készítési jegyei, illetve anyaga alapján a badeni kultúrába sorolható. A kerámia díszítettségének gyakorlatilag teljes hiánya, s a néhány jellegzetes tálforma kevés analógiája alapján a település korát a badeni kultúra egészen korai szakaszá-

⁵ Jankovich 1997. 19. ábra.

⁶ Ecsedy 1973. 19. kép.

⁷ Idegen forma a badeni kultúrában az a barnás színű, nagyméretű, füles fazékból származó töredék, amelynél a fül és a váll találkozási pontjánál a fül két szélén egy-egy kis hegyes bütyök van (2. kép 3). Ezt a töredéket a 7. gödörben találta az ásató. A gödörből kizárólag a badeni kultúra fent leírt jellegzetes táltípusainak töredékei kerültek elő, ezért soroljuk a rézkorba.

ra tesszük. Ez az időszak az, amelyet a rézkorkutatás sokáig a középső rézkori bodrogkeresztúri és késő rézkori badeni kultúra közötti "hiátusnak", vagy a késői Salcuța–Hunyadihalom időszaknak határozott meg. Kalicz N. újabb kutatásai nyomán e korszakot ma már protobolerázi horizontnak nevezzük. Ezt a kulturális egységet Kalicz N. a korábban balatoni csoport III néven ismertetett leletanyagból mindössze néhány éve különítette el.⁸ Az eltelt rövid idő alatt a lelőhelyek száma újabb lelőhelyekkel gyarapodott,⁹ s területe is egyre kiterjedtebb lett.

Az Endrőd 161. lelőhely kevés, jellegzetes késő rézkori leletanyagáról tehát megállapítható, hogy az a badeni kultúra egészen korai (kialakuló) időszakába, az ún. protobolerázi horizontba tartozik.

Bronzkor

6. gödör.¹⁰ A 13/12. és 13/13. szelvényben nagyjából kerek, 140 x 120 cm-es gödör volt. Alja teknőszerű. Mélysége a mai felszíntől 145 cm. A leletek főleg a gödör betöltésének felső részén, 30–60 cm között, és 90 cm mélyen egy kisebb területen koncentráálódtak. A gödör betöltése 90 cm-ig fekete, keményre iszapoltódott, alatta pedig állatjársokkal szabdalt, sárguló föld volt.

Leletanyag: szürkésbarna színű, alján és oldalán egyenetlenül átluggatott szűrőtál alsó részének töredéke (6. kép 1); világosbarna, vékony falú, díszítetlen korsók oldaltöredékei (4. kép 9; 6. kép 2; 7. kép 12; 8. kép 5–7); szürke, vékony falú, helyenként fényezett felületű, nagyméretű tál aljtöredéke (6. kép 3); szürke, duzzadt peremű, kisméretű tál peremtöredéke (7. kép 1); barna, rövid nyakú, kisméretű tál peremtöredéke (7. kép 2); világosbarna, vállánál erősen duzzadt, kisméretű tál peremtöredéke (7. kép 3); szürke, belső oldalán helyenként fényezett felületű, duzzadt vállú tálak peremtöredékei (7. kép 4, 10); világosbarna, eredetileg fényezett felületű, rövid, ívelt nyakú, fordított csonka kúpos testű tálak töredékei, az egyik kis kerek bütyökkel (7. kép 5–7; 8. kép 1); szürkés színű, másodlagosan megégett, vastag falú, ívelt nyakú hombár peremtöredéke (7. kép 8); barnás színű, kisméretű bögre oldaltöredéke a fül helyével (7. kép 9); szürke, fényezett felületű tál rövid hurkafüle (7. kép 11); világosbarna, kopott felületű, füles fazék peremtöredéke – a fül két oldala élesen eldolgozva (8. kép 2); világosbarna, kopott felületű fazék díszítetlen oldaltöredéke (5. kép 2); világosbarna, finoman seprűzött fazék oldaltöredéke (8. kép 4); szürke, simított nyakú, hasán durvított felületű hombár oldaltöredéke (8. kép 8); barnászürke színű, kissé ívelt, rövid nyakú, fordított csonka kúpos testű, egyfülű fazék (10. kép 2) és hasonló fazék töredéke (10. kép 1); világosbarna, rövid, ívelt nyakú, eredetileg kettős fordított csonka kúpos testű, lekerekített vállú, kétfülű, hasán seprűzött fazék. Az utóbbinak a teste másodlagos égés következtében erőteljesen deformálódott (9. kép 1). Ltsz.: 91.2.231–247, 91.2.315–323.

A **13/13. szelvény** 1. ásónyomában objektumhoz még nem köthető, valójában a 6. gödör helyéről származó leletek (0–30 cm): világosbarna, ívelt nyakú hombár peremtöredéke (3. kép 6); vastag falú, másodlagosan megégett, égés közben erősen deformálódott fa-

⁸ Kalicz 1991. 375, 380.

⁹ Bánffy–Bíró–Vaday 1997., Bondár–Matuz–Szabó 1998. 9–15.

¹⁰ Jankovich 1997. 17. ábra

zék peremtöredéke (3. kép 7); vörösesbarna, vastag falú, kopott felületű hombár oldaltöredéke (3. kép 8); rózsaszín és bordó kovapengék (3. kép 10–11). Ltsz.: 91.2.206–210.

A 13/12. szelvény humusz alatti részéből származó, objektumhoz még nem köthető, valójában a 6. gödör felső részéből származó leletek (30–60 cm): világosbarna, rövid, ívelt nyakú hombárok töredékei (4. kép 4, 12); világosbarna szűrőedény oldaltöredéke (4. kép 8); barnás színű, füles szűrőedény oldaltöredéke a fül indításával (4. kép 10); vöröses színű, seprűdíszes fazék oldaltöredéke (4. kép 13); vörösesbarna, nagyméretű fazék oldaltöredéke a fül indításával (8. kép 3); világosbarna, egyenetlen besimításokkal ellátott hombár oldaltöredéke (4. kép 17); vöröses színű hombár oldaltöredéke (5. kép 3); szürke, kopott felületű, kettős csonka kúpos testű, kisméretű tál válltöredéke (5. kép 5). Ltsz.: 91.2.304–314.

A 13/20. szelvényben, 30–60 cm közötti mélységben, egy csomóban kerültek elő bronzkori cserepek: szürke, vékony falú, kisméretű bögre peremtöredéke (4. kép 1); szürke, kissé duzzadt peremű tál peremtöredéke (4. kép 2); világosbarna színű, kisméretű tál peremtöredéke (4. kép 3); szürke, fényezett felületű, rövid nyakú, fordított csonka kúpos testű tál peremtöredéke (4. kép 5); szürke, vékony falú, kopott felületű fazekak oldaltöredékei (4. kép 6–7, 14–16); szürke, fényezett felületű fazék fültöredéke (4. kép 11); világosbarna, egyenetlen besimításokkal ellátott hombárok oldaltöredékei (5. kép 1, 4); szürke, kissé fényezett felületű, fordított csonka kúpos testű tálak aljtöredékei (5. kép 6, 8–10); szürkés színű fazekak aljtöredékei (5. kép 7, 11). Ltsz.: 91.2.454–463.

Az Endrődön előkerült bronzkori leletanyag egységes képet mutat, kevés edényformából áll, s az edények felületkiképzésében megmutatkozó eltérésektől eltekintve gyakorlatilag díszítetlen kerámiát látunk. A formák összességükben azok az általános kora bronzkori edénytípusok, amelyek önmagukban nem kultúraspecifikusak.¹¹ Az edények nem a fazekasság "csúcstechnológiájával" készült termékek. A korai bronzkoron belül az Endrőd 161. lelőhelyen talált leleteket a makói kultúrába soroljuk annak ellenére, hogy a lelőhelyen a makói kultúra sokszor egyedüli meghatározójaként elfogadott belső díszes tál maradványa nem került elő.

A legtöbb edénytöredék itt is, mint a kora bronzkori telepeken általában, a különböző típusú, nem túlságosan jó minőségű tálaból származik (4. kép 2–3, 5–7, 14–16; 5. kép 5–6, 8–10; 6. kép 3; 7. kép 1–7, 10–11; 8. kép 1). Jellegzetesnek tekinthetők a duzzadt peremek (4. kép 5; 7. kép 1, 5, 7, 10; 8. kép 1) illetve a vállán kissé megvastagított agyagból készített tálak (7. kép 4). A makói kultúra különböző edénytípusaival, így a tálakkal is, legutóbb Kulcsár G. foglalkozott részletesen. Az edények készítményéről szintén rövid összefoglalást adott, s az egyes típusok legfontosabb előfordulási helyeit ugyancsak összegyűjtötte.¹²

A tálak után a legtöbb edénytöredék a fazekakból származik (3. kép 7; 4. kép 11, 13; 5. kép 2, 7, 11; 8. kép 2–4; 9. kép 1; 10. kép 1–2); ezt követi a hombárok (3. kép 6, 8; 4. kép 4, 12, 17; 5. kép 1, 3–4; 7. kép 8; 8. kép 8) előfordulása. Az általános kora bronzkori edényformák közül a makói kultúra jellegzetes edényének tekinthető az a füles fazék, amelynek két oldalán a fület hangsúlyosra, szinte bordaszerűre simították el (8. kép 2). Ez a sajátosság más lelőhelyeken és más tárgytypusoknál is megfigyelhető.¹³ A makói kultú-

¹¹ Ecsedy 1988. 16., Bondár 1995. 237., Csányi 1996. 48.

¹² Kulcsár 1997. 24–31.

¹³ Szénászy 1988. 9. kép 3., Bondár–Matuz–Szabó 1998. 14. kép 4.

rában gyakori edénytípus az a fazék (10. kép 2), amely több lelőhelyről is ismert.¹⁴ Ugyancsak beleillik a makói kultúra edénykészletébe egy másik, az égés során erősen deformálódott, finoman seprűzött fazék is (9. kép 1).¹⁵

Lelőhelyünkön mindössze két bögretöredék (4. kép 1; 7. kép 9) és néhány korsótöredék (4. kép 9; 6. kép 2; 7. kép 12; 8. kép 5–7) jelzi e típusok meglétét.

A leletanyagban kétfajta szűrőedény töredéke került elő. Egy vastag falú, nem túl nagy szűrőtál (6. kép 1) és egy vékony falú, kisméretű, füles szűrőedény rekonstruálható (4. kép 10). A szűrőedény az őskor csaknem valamennyi kultúrájában, így a kora bronzkorban is megtalálható, a makói kultúra edényei között azonban nem túl gyakori.

A 15/8. szelvényben, 30–60 cm közötti mélységből került elő egy edény aljtöredéke.¹⁶ Objektum nem volt a szelvénynek ezen a részén. Vörösseszürke, kvarcittal soványított, gyengén kiegészített edényalj. Belsejében, a fenékrészen elnagyoltan kidolgozva négy kiálló kis bütyök és erőteljes ujjbenyomkodások találhatók (9. kép 2). Ez a töredék minden valószínűség szerint egy ún. pácolóedény aljtöredéke.¹⁷ A jellegzetes edénytípussal kapcsolatos ismereteket Kulcsár G. foglalta össze a Hódmezővásárhely-Barci réten is előkerült edénytöredék kapcsán.¹⁸ Az általa felsorolt analógiák a nagyrévi kultúra Budapest körzetében levő lelőhelyeiről,¹⁹ a Csongrád megyei Ószentivánról²⁰ és a Dunántúlon Gerjenről²¹ kerültek elő. Kulcsár G. megállapítása szerint ezek az edények a tellek kialakulását közvetlenül megelőző korszakra tehetőek.²²

Az Endrődön feltárt bronz kori település maradványról megállapítható, hogy a feltárt nagy felületen mindössze egy gödör került elő a korai bronzkorból, s az ásatás további területein is voltak még bronz kori cseréptöredékek. Mindez tökéletesen egybevág a makói kultúra más területeken is megfigyelt települési jelenségeivel,²³ vagyis azzal, hogy nagy területen, egymástól távol, néhány gödör jelzi e kora bronz kori kultúra megtelepedését. Mindebből rövid ideig használt, szállásszerű telepekre következtet a kutatás. Endrődön a települési jelenségek közül érdekesnek tartható a másodlagosan megégett, erőteljesen deformálódott kerámia (3. kép 7; 7. kép 8; 9. kép 1). Az ásatási megfigyelések nem szólnak egységes égett települési rétegről, így a telep egészét érintő tüzről sem beszélhetünk. Az említett edénytöredékek deformálódását előidéző égés a 6. gödörből származó leleteken figyelhető meg, feltételezhető tehát, hogy csak ebben a gödörben gyulladt meg valamilyen szerves anyag.

Az utóbbi években örömdetesen gyarapszik DK-Magyarország (Szolnok, Békés és Csongrád m.) kora bronz kori lelőhelyeinek száma.²⁴ Kalicz N. összefoglaló munkájában e területről mintegy 20 makói lelőhelyet ismert.²⁵ A szisztematikus topográfiai terepbejá-

¹⁴ Csányi 1996. III. t. 1, XII. t. 3., Kulcsár 1997. VII. t. 5, VIII. t. 1, 3.

¹⁵ Szénászkó 1988. 9. kép 2., Kulcsár 1997. X. t. 1.

¹⁶ Ltsz.: 91.2.62.

¹⁷ E különleges edénytípussal külön tanulmányban foglalkozunk részletesen.

¹⁸ Kulcsár 1997. 34. XIV. t. 2.

¹⁹ Diósd (Patay 1965., Schreiber 1981. 151), Budafok (Schreiber 1963. 10. kép 5–8), Tabán (Schreiber 1963. 12. kép 1–2).

²⁰ Banner 1928. 50, 52. kép.

²¹ Szabó 1992. LXXXV. t. 1.

²² Kulcsár 1997. 34.

²³ Kalicz 1968., Kalicz 1984. 95., Csányi 1996. 47. 52–53., Kulcsár 1997. 38.

²⁴ Szénászkó 1988., Csányi 1996., Kulcsár 1997.

²⁵ Kalicz 1968. 80.

rások következtében sem nőtt meg jelentős mértékben e lelőhelyek száma.²⁶ Az utóbbi évek néhány ásatása és korábbi feltárások közöletlen anyagainak feldolgozása gyarapította újabb lelőhelyekkel a kora bronzkori településhálózatot. Ezek eredményeként a korábbinál jóval változatosabb, jóval mozgalmasabb települési kép rajzolódik ki. Az egységes Makó-alap helyett ma már egymással érintkező, szoros kapcsolatban álló, de nyilvánvaló rokonságuk ellenére is eltérő anyagi kultúrájú tömbök különíthetők el Dél-Magyarországon: Makó, Somogyvár-Vinkovci, Ada, Proto-Nagyrév, stb. Ezek rokonsága vitathatatlan, de a kutatás jelenlegi állapotában ennél sokkal többet ma még nem tudunk megállapítani. A különböző foltokkal jelölt elterjedési térképek lelőhelyekkel való kitöltöttsége nincs szinkronban egymással. Problémát jelent egy-egy terület késő rézkori lakosságának egyértelmű meghatározása is (Békés megyében pl. a mai napig nincs késő badeni vagy kostolaci leletanyag). Nem jött létre még konszenzus a kutatók között a kronológiai kérdéseket illetően sem (mind a relatív mind az abszolút kronológia területén jelentős eltérések vannak, nem beszélve a "kronológiai törésvonal" kérdéséről). A kutatás jelen állapotában örvendetesnek tarthatjuk a megszorodó anyagközléseket, különböző kiállítási katalógusban szereplő új leleteket és az e területeken is beinduló nagyléptékű leletmentéseket. A várható új lelőhelyek anyagának feldolgozása további adatokat nyújthat e terület kora bronzkorának ma még megválaszolatlan kérdéseire. Az új feltárásoknak és publikációknak köszönhetően a korábbi hipotézisekről folyamatosan leválnak azok az elméleti megállapítások, amelyeket a feltárások csak részben, esetleg csak egy-egy területre szorítkozva igazolnak, s megmaradnak azok a – tényeken nyugvó – mozaikkockák, amelyekre támaszkodva majd újragondolhatóvá válik a kora bronzkor számos problémája, nyitott kérdése.²⁷

IRODALOM

Bánffy–Bíró–Vaday 1997.

Bánffy Eszter – Bíró Katalin – Vaday Andrea: Újkőkori és rézkori településnyomok Kompolt 15. sz. lelőhelyen. – Neolithic and chalcolithic Finds from Kompolt, Site Nr. 15. *Agria XXXIII* (1997) 19–57.

Banner 1928.

Banner János: Az ószentiváni ásatások. – Grabungen bei Ószentiván. *Dolg.* IV (1928) 148–243.

Bóna 1975.

Bóna, István: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südlichen Beziehungen*. Budapest, 1975.

Bondár 1995.

Bondár, Mária: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia. *Antaeus* 22 (1995) 197–264.

²⁶ *MRT* 6. kötetben: 7 lelőhely., *MRT* 8. kötetben: 17 lelőhely., *Csányi* 1996. 45. 9. jegyzet.

²⁷ A fotókat Fenyvesi Róbert készítette. A képeket szerkesztette, és a profilokat rajzolta: Dukay Bernadette.

Bondár–Matuz–Szabó 1998.

Bondár Mária – D. Matuz Edit – Szabó János József: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. – Kupfer- und bronzzeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya. MFMÉ – Stud. Arch. IV (1998) 7–53.

Csányi 1996.

Csányi Marietta: Újabb adat kelet-magyarországi korabronzkorunkhoz. (Települészet Tiszakürt határában.) – New data to the Early Bronze Age of East Hungary. Tisicum IX (1996) 45–72.

Csányi–Tárnoki 1994.

Csányi, Marietta – Tárnoki, Judit: Catalogue des objets exposés. In.: *Le Bel Age du Bronze en Hongrie: Catalogue de l'exposition, Musée archéologique de la Ville Dijon, du 19 mars au 16 mai 1994.* (Direction scientifique et conception István Bóna.) Mont Beuvray, 1994. 175–216.

Ecsedy 1973.

Ecsedy István: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. – New data on the history of the Copper Age in the region beyond the Tisza. BMMK 2 (1973) 3–40.

Ecsedy 1988.

Ecsedy István: Ásatások Szigetcsép-tangazdaság lelőhelyen II. A korabronzkori település leletei. – Excavations at Szigetcsép-Tangazdaság II. The Early Bronze Age Settlement. Com. Arch. Hung. 1988. 5–18.

Jankovich 1997.

Jankovich B. Dénes: Lelőhely felmérés és szondázó ásatás az Endrőd 161. számú lelőhelyen. Sajtó alatt.

Kalicz 1968.

Kalicz, Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Budapest, 1968.

Kalicz 1984.

Kalicz, Nándor: Die Makó Kultur. In.: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans.* (Szerk.: N. Tasić.) Beograd, 1984. 93–109.

Kalicz 1991.

Kalicz, Nándor: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In.: *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6–13. 11. 1988.* Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55 (1991) 347–387.

Kulcsár 1997.

Kulcsár Gabriella: Adatok a Dél-Alföld kora bronzkori történetéhez. (Hódmezővásárhely kora bronzkori települése I.) In.: *Látták Trója kapuit. Bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékéről. Gyulai katalógusok 3.* (Szerk.: Havassy P.) Gyula, 1997. 13–57.

MRT 6.

Ecsedy István – Kovács László – Maráz Borbála – Torma István: Magyarország régészeti topográfiaja 6. Békés megye régészeti topográfiaja IV/1. A szeghalmi járás. (Szerk.: Torma I.) Budapest, 1982.

MRT 8.

Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay J.) Budapest, 1989.

Patay 1965.

Patay Pál: A nagyrévi kultúra leletei Diósdon. – Funde der Nagyrev-Kultur in Diósd. Arch. Ért. 92 (1965) 163–167.

Schreiber 1963.

Schreiber Rózsa: Kora bronzkori lakógödör Budafokon. – Zsilaja jama rannivo bronzovava veka v Budafoké. Bud. Rég. 20 (1963) 223–238.

Schreiber 1981.

Schreiber Rózsa: A nagyrévi kultúra telepe Diósdon. – Die Siedlung der Nagyrev-Kultur in Diósd. Arch. Ért. 108 (1981) 135–156.

Szabó 1992.

Szabó Géza: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora. – Die Schichtenreiche der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zur frühen Bronzezeit. WMMÉ XVII (1992) 35–94.

Szénászky 1988.

Szénászky Júlia: Korai bronzkori leletek Békés megyéből. – Frühbronzezeitliche Funde aus dem Komitat Békés. Arch. Ért. 114–115 (1987–1988) 141–155.

RÖVIDÍTÉSEK

Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
BMMK	= Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
Bud. Rég.	= Budapest Régiségei, Budapest
Com. Arch. Hung.	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
MFME – Stud. Arch.	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
WMMÉ	= Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve, Szekszárd

A Copper Age and an Early Bronze Age settlement at Gyomaendrőd

– Mária Bondár –

Résumé

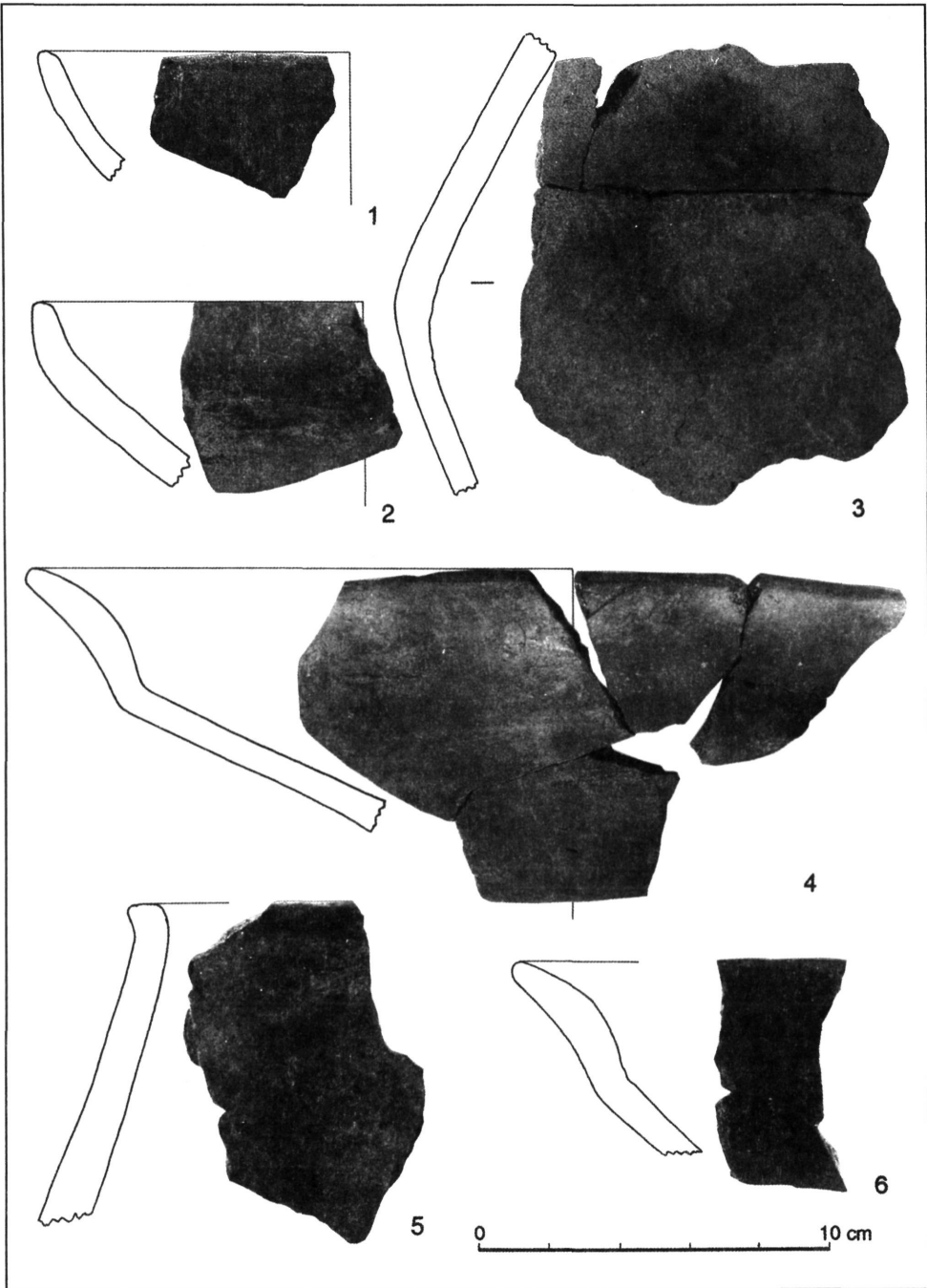
In 1991, in the scope of his microregional researches in Békés county, Dénes B. Jankovich led a sonde excavation in Endrőd (today: Gyomaendrőd). The study made by D. B. Jankovich (it is in the press now) deals with the description and photo documentation of the archeological objects.

In this work the author deals with the Late Copper Age and the Early Bronze Age findings which were found at the above mentioned excavation. On the excavated 700 m² large area only a few closed objects (three Late Copper Age and one Early Bronze Age settlement features) came to the surface. They only managed to define an other settlement from the Proto-Boleráz horizon after the characteristic pot types. The Early Bronze Age pot fragments are parts of the Makó Culture. An interesting feature of the material is the secondary burnt vessel (*fig. 9. 1*) and some similar fragments (*fig. 3. 7, fig. 7. 8*), which were found in pit No. 6. The excavational observations did not mention any burnt layers, so we cannot speak of a fire that affected the whole settlement. Another interesting find is a fragment of what is called a fermenting vessel with knots inside (*fig. 9. 2*).

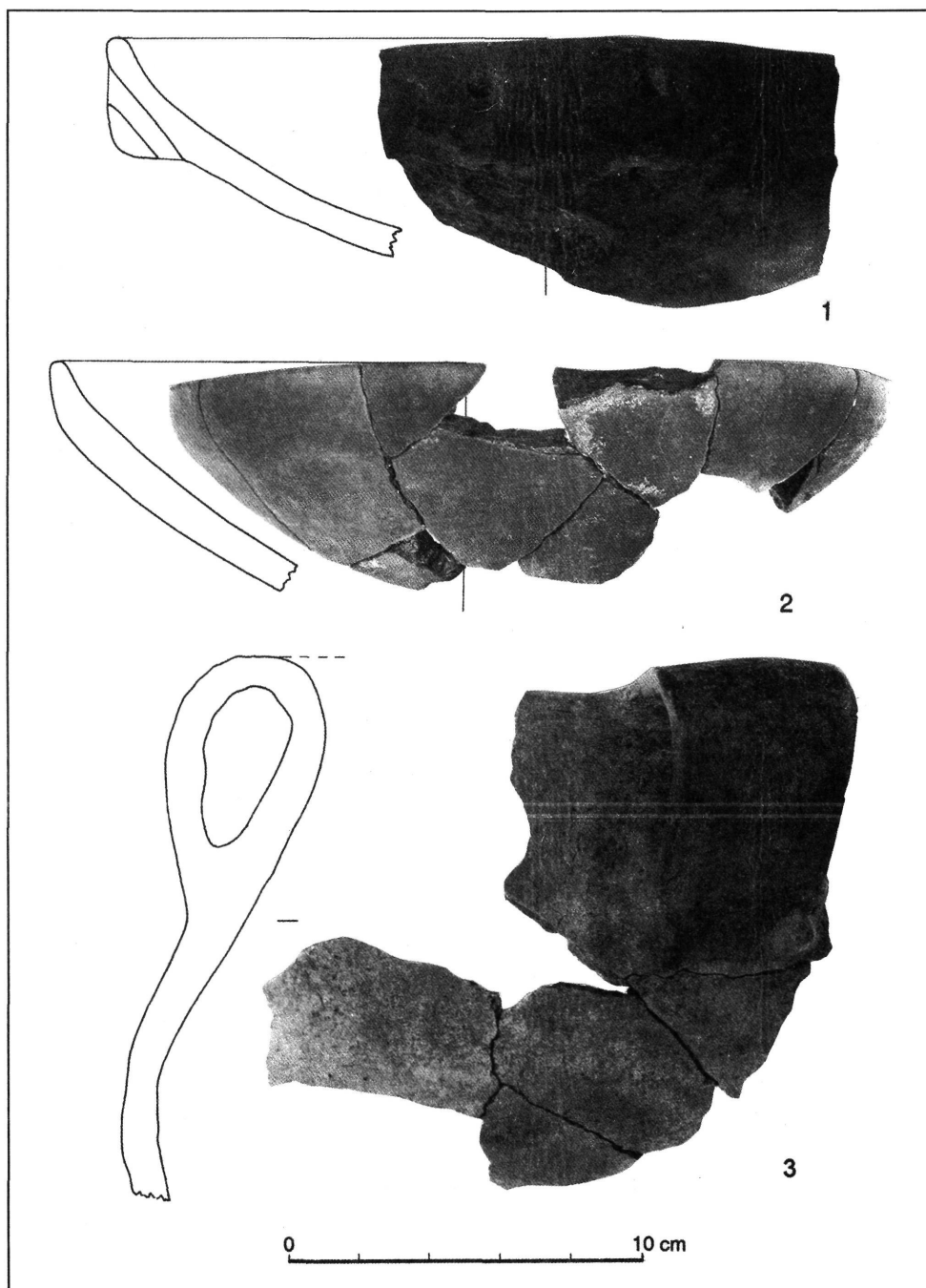
In the recent decades the number of sites from the Late Copper Age and the Early Bronze Age has been increasing in Southeast Hungary. As a result, a settlement pattern of these cultures can be drawn step by step. So we can get a clearer picture of the settlement history and cultural connections of a smaller region.

(Translated by Attila Ködmön)

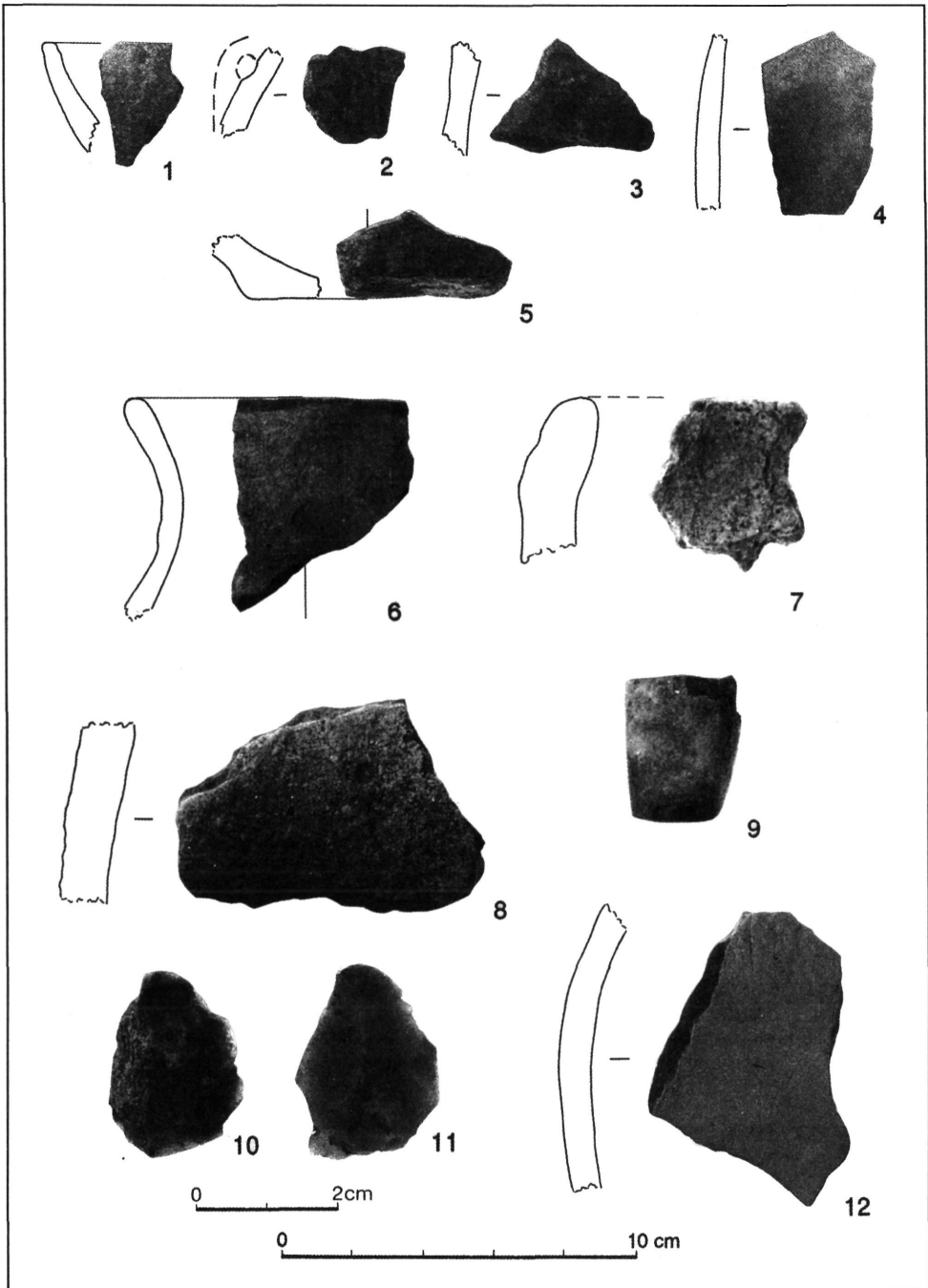
Bondár Mária
MTA Régészeti Intézete
1250 Budapest
Úri u. 49.

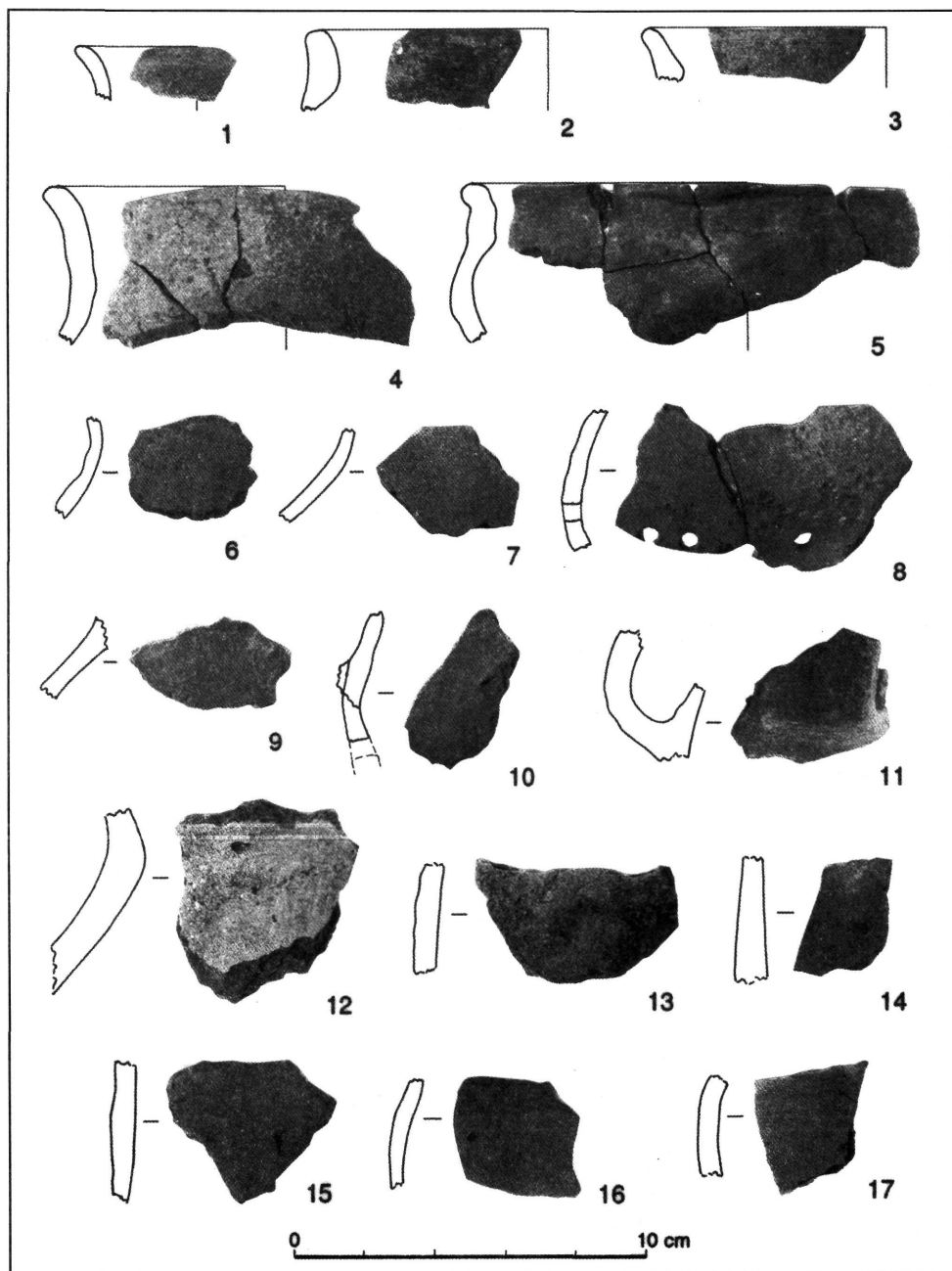
1. kép. Endrőd 161. lelőhely, 7. gödör
Fig. 1. Endrőd, site 161, pit 7

2. kép. Endrőd 161. lelőhely, 7. gödör
Fig. 2. Endrőd, site 161, pit 7

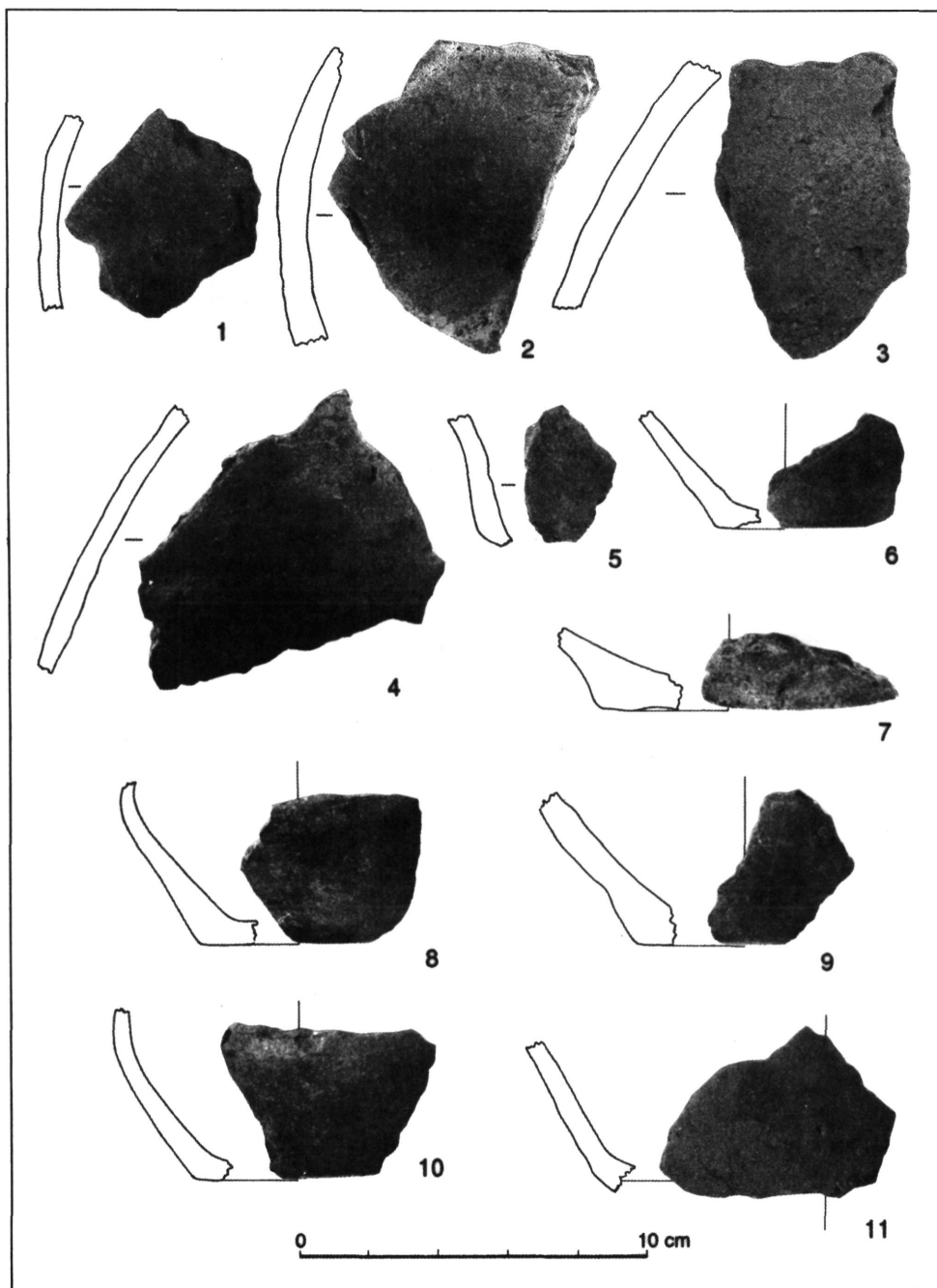

3. kép. Endrőd 161. lelőhely. 1–5: 3. gödör, 6–8, 10–11: 13/13. szelvény, 0–30 cm, 9: 7. gödör, 12: 8. gödör
 Fig. 3. Endrőd, site 161. 1–5: pit 3, 6–8, 10–11: segment 13/13, 0–30 cm, 9: pit 7, 12: pit 8

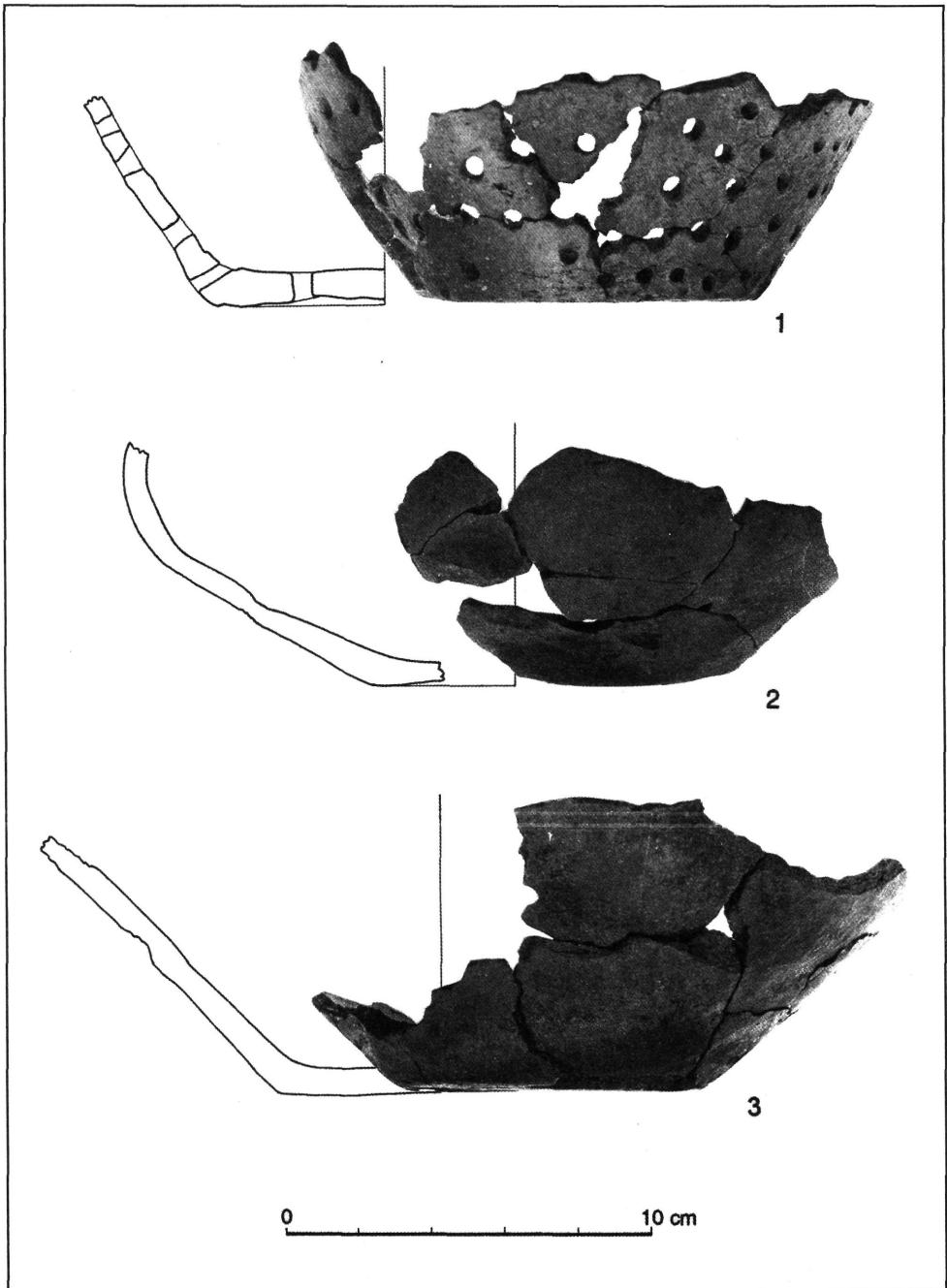
4. kép. Endrőd 161. lelőhely. 1-3, 5-7, 11, 14-16: 13/20. szelvény, 30-60 cm,
4, 8-10, 12-13, 17: 13/12. szelvény, 30-60 cm

Fig. 4. Endrőd, site 161. 1-3, 5-7, 11, 14-16: segment 13/20, 30-60 cm,
4, 8-10, 12-13, 17: segment 13/12, 30-60 cm

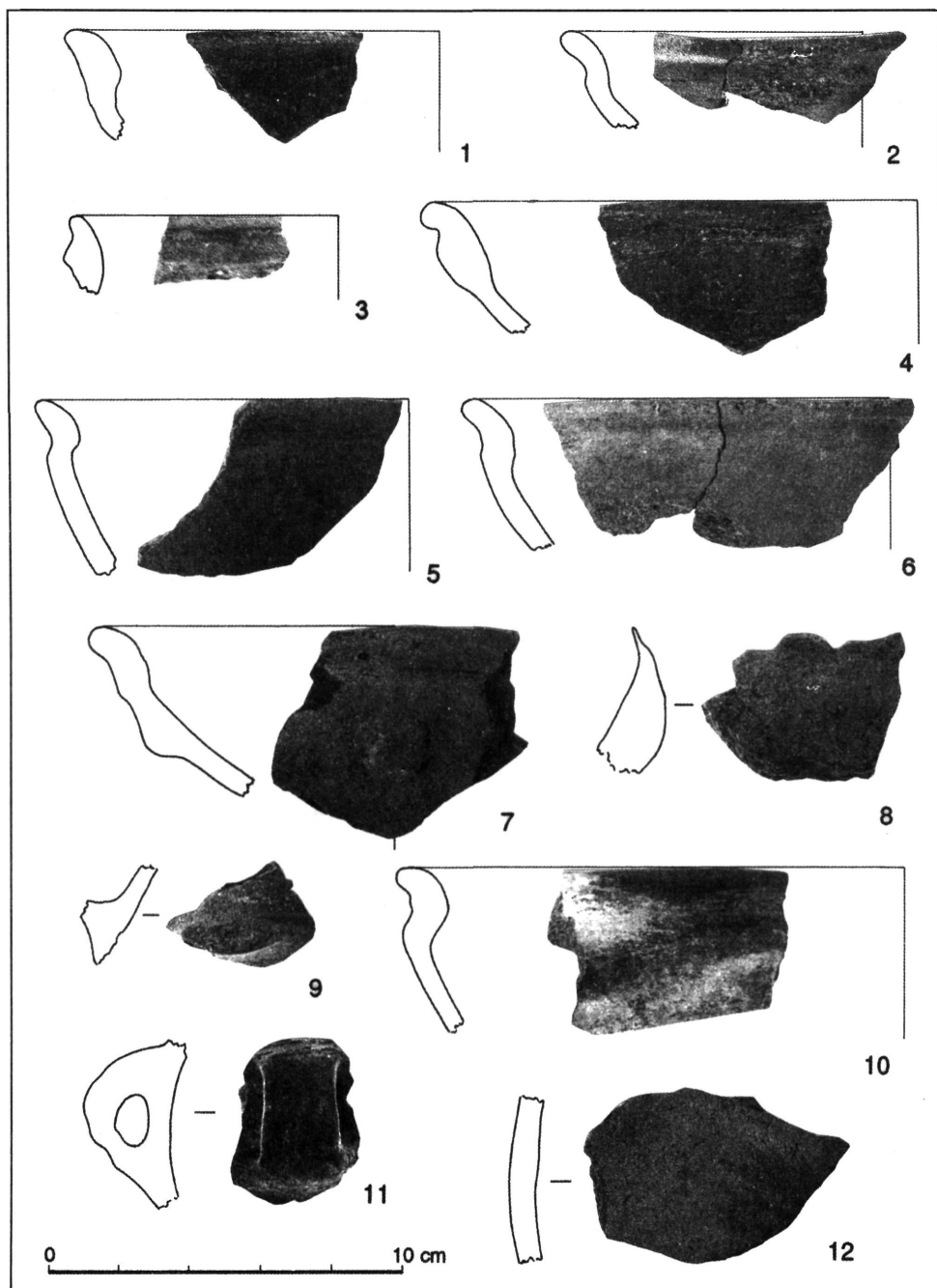

5. kép. Endrőd 161. lelőhely. 1, 4, 6–11: 13/20. szelvény, 30–60 cm, 2: 6. gödör,
3, 5: 13/12. szelvény, 30–60 cm

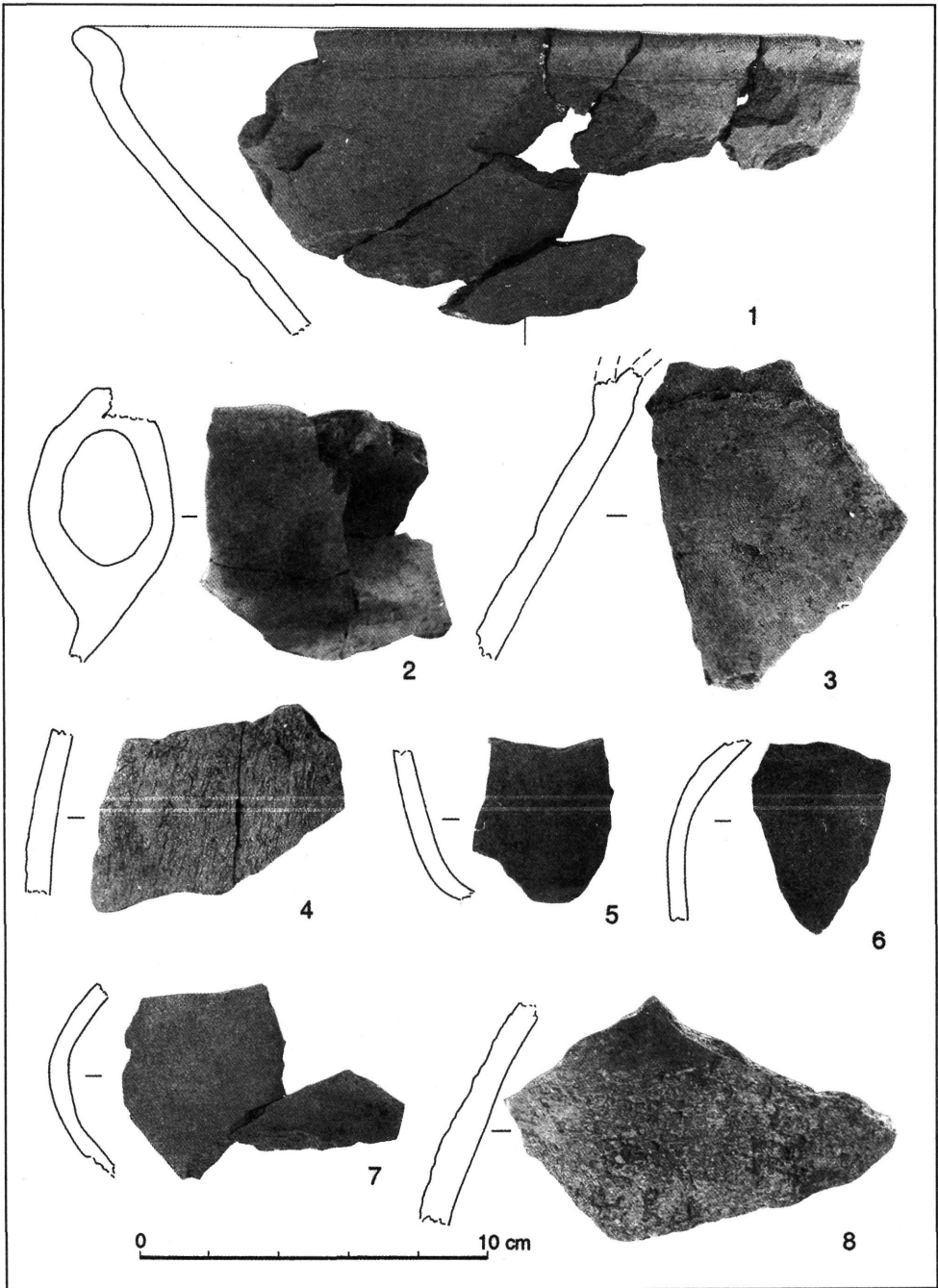
Fig. 5. Endrőd, site 161. 1, 4, 6–11: segment 13/20, 30–60 cm, 2: pit 6, 3, 5: segment 13/12, 30–60 cm

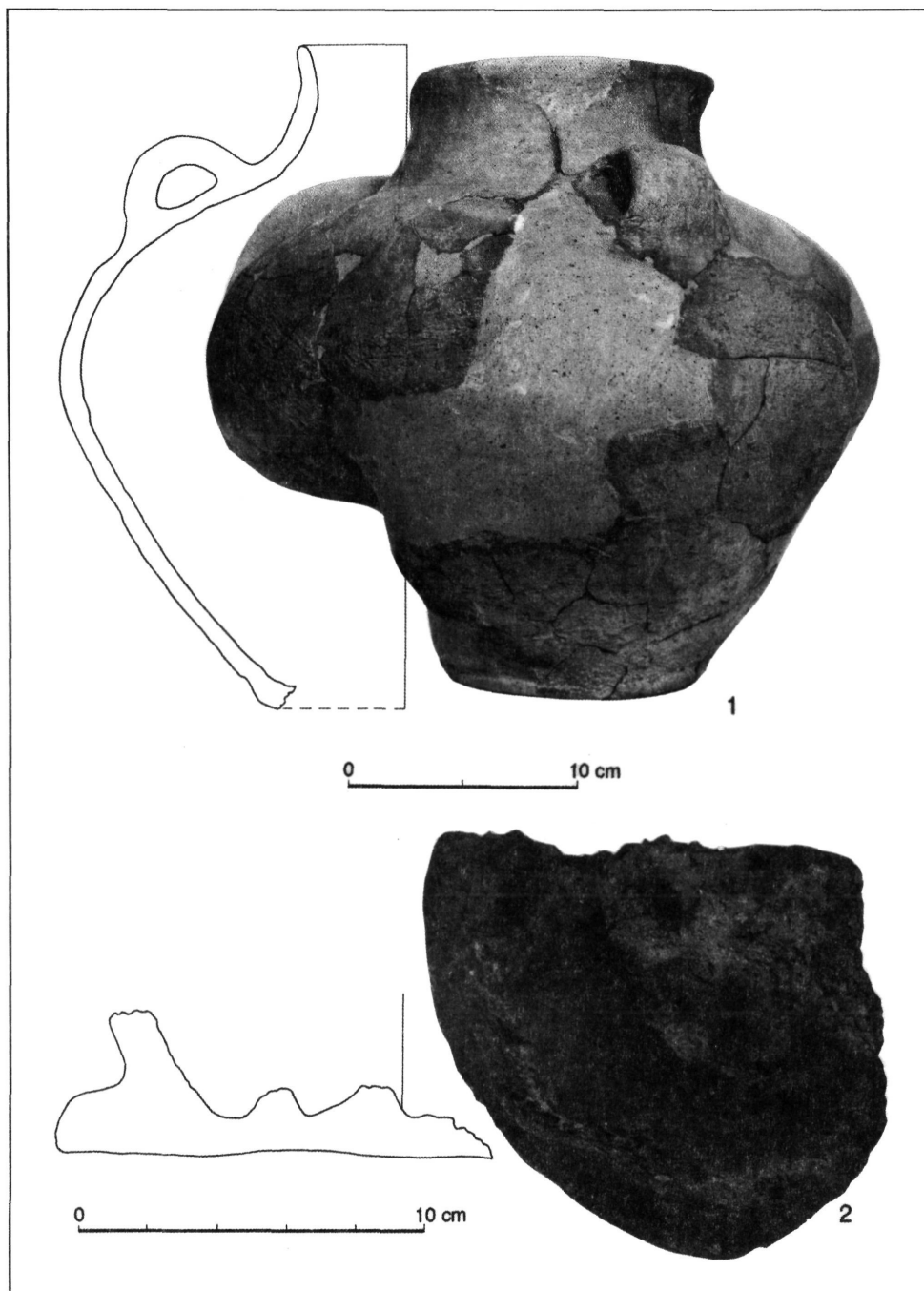
6. kép. Endrőd 161. lelőhely, 6. gödör
Fig. 6. Endrőd, site 161, pit 6

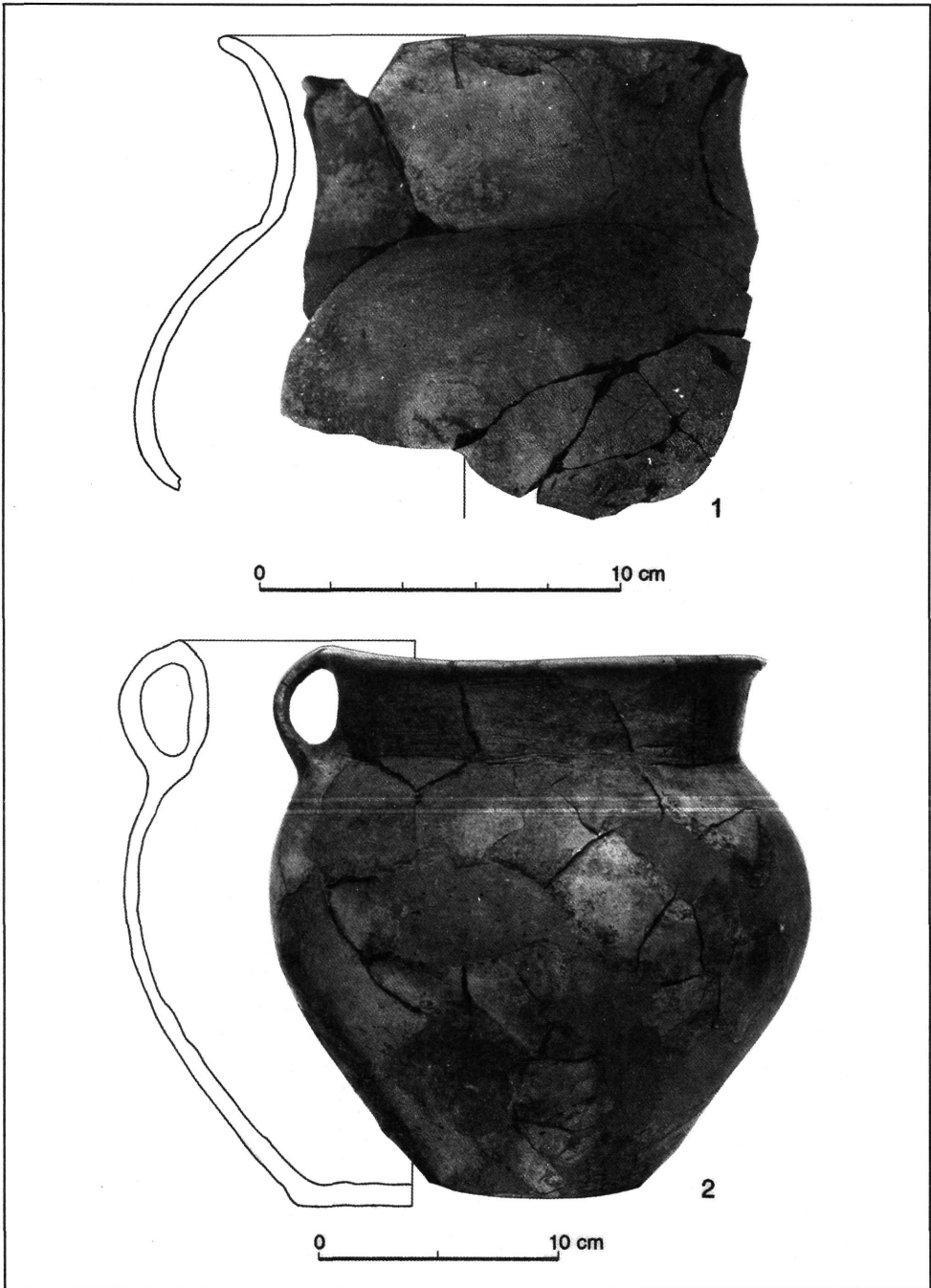
7. kép. Endrőd 161. lelőhely, 6. gödör
Fig. 7. Endrőd, site 161, pit 6

8. kép. Endrőd 161. lelőhely. 1-2, 4-8: 6. gödör, 3: 13/12. szelvény, 30-60 cm
Fig. 8. Endrőd, site 161. 1-2, 4-8: pit 6, 3: segment 13/12, 30-60 cm

9. kép. Endrőd 161. lelőhely. 1: 6. gödör, 2: 15/8. szelvény, 30–60 cm
Fig. 9. Endrőd, site 161. 1: pit 6, 2: segment 15/8, 30–60 cm

10. kép. Endrőd 161. lelőhely, 6. gödör
Fig. 10. Endrőd, site 161, pit 6

EGY 8–9. SZÁZADI TELEPÜLÉS EMLÉKEI GYULAVÁRI HATÁRÁBÓL

– Liska András –

A gyulai erdőgazdaság 1964 őszén és 1965 tavaszán fásítást tervezett a Gyulavári határához tartozó Mályvád-Bányarét nevű határrészen, a mályvádi erdőben. A fásításra kijelölt területen Juhász Irén, akkor IV. éves régészhallgató végzett szakdolgozati terepbejárást, amely során a felszínen régészeti lelőhelyre utaló leletanyagot, edénytöredékeket és állatcsontokat talált. Ő hívta fel a figyelmet egy leletmentő ásatás szükségességére (*1. kép*).

1964. október 12. és október 28. között ezt Juhász Irén és Nagy Katalin végezte el.¹ Az ásatás dokumentációja sajnos elveszett az évtizedek során. A Nagy Katalin által a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum Adattára,² valamint a Régészeti Füzetek számára leadott rövid jelentéseken kívül mindössze néhány eredeti rajz és fotó áll rendelkezésünkre. A feltáráson csupán a betelepített erdősávok közötti, igen kicsi, szabad területet tudták az ásatók megkutatni. A fatelepítés helyszínén ásott kutatóárkokból és szelvényekből edénytöredékek és állatcsontok kerültek napvilágra, amelyeket akkoriban egy 9–10. századi, szláv település emlékeiként határoztak meg.³ Az ásatás dokumentációjának hiánya miatt ma már nem lehet rekonstruálni, hogy milyen régészeti objektumokat tártak fel. A rövid adattári jelentés egyosztású, 3 x 2,5 méteres házakat említ, amelyekben tűzhely is volt, ám ezen objektumokat a kb. 70 cm-es mélysántás megbolygatta, így azokat nem lehetett jól megfigyelni.

A leletanyag

Az ásatásból származó régészeti leletanyag legnagyobb részt edénytöredékekből áll, ezek közül összesen 477 db sorolható a késő avar korba. Előkerült még egy neolitikus, néhány bronzkori, és két, talán gepida kori edény töredéke is. A feltárási leletanyagához tartozik még egy bikónikus orsógomb, egy üveggyöngy, egy ovális vascsat, egy őrlőkő darabja, néhány fenékö töredéke, és kevés vassalak is. Ezek a tárgyak nagy valószínűséggel a 8–9. századi leletcsoportból származnak.

¹ Köszönettel tartozom Juhász Irénnek és Nagy Katalinnak, hogy a terepbejárást és az ásatást során előkerült leletanyagot publikálásra átengedték számomra.

² MMM Rég. Ad.: 297/1965.

³ A leletanyag a gyulai Erkel Ferenc Múzeumban található, a 69.1.1 – 69.10.2. valamint a 97.1.1 – 97.1.145. leltári számokon.

Az összesen 225 db (47,1%) korongolatlan töredék legtöbbje fazekakból származik, de felismerhetők cserépbogrács, edényfedő és sütóharang töredékek is. A fazekak töredékei között csupán 25 db fazékperem és 13 db fenéktöredék volt, a többi oldaltöredéknek bizonyult. A fazekak anyaga csaknem minden esetben kizárólag cseréptörmelékkel soványított volt. Néhány edénytöredéknél megfigyelhető, hogy a cseréptörmelék mellett egészen apróra tört kavicsot, illetve apró, meszes szemcséket tartalmazó anyagot is tettek az agyagba soványítóanyag gyanánt. Az általában közepes méretű fazekaknak rövid, kihajló, elvékonyított peremük volt (2. kép 1–5).⁴ Az ilyen típusú edényperemek a késő avar kori keramika sajátosságai közé sorolhatók.⁵ Felső harmaduknál kiszélesedő formájuk, aljuknál legtöbb esetben körben, kicsiny agyagfelgyűrődés látható (2. kép 6, 8; 3. kép 2, 4). Amennyire a kis töredékekből az edények eredeti méreteire következtetni lehet, bizonyosnak látszik, hogy a leletegyüttes egyetlen töredéke sem származhatott 23–25 cm-nél nagyobb fazékból. A fazekak falvastagsága 0,4 cm és 1,5 cm között van. A tárgyalt edények kidolgozása legfeljebb közepesnek mondható, az edénytöredékek külső felületén gyakran durva elsímítás nyomai láthatók, a felületek nem teljesen eldolgozottak. A töredékek színe általában kívül sárgásbarna vagy szürkésbarna, belül pedig sötétszürke, a törésfelületen szintén sötétszürke, ami az edények alacsony hőfokon történt égetéséről tanúskodik. Néhány oldaltöredék belső felületén koromnyomokat lehetett megfigyelni. A korongolatlan fazekak töredékei között csupán 7 db díszített fordult elő. Az egyik töredéken, amely egy majdnem fekete színű, közepes méretű fazék töredéke, egymástól kb. 0,5–1 cm távolságra bekarcolt, vízszintes vonalak futnak párhuzamosan. A mélyebb és sekélyebb vonalakat váltakozva, igen rendezetlenül karcolták be (2. kép 9). Egy kisméretű fazék vékony falú töredékén szabálytalanul bekarcolt, egyszeres zezzug vonal figyelhető meg (2. kép 10). Három töredéken párhuzamosan bekarcolt, laza, egyetlen, ötszörös hullámvonalak futnak (2. kép 7). Ezek a töredékek valamilyen meszes, szemcsés anyaggal soványított agyagból készült, vékony falú fazekakból származnak, színük szürkésbarna.

A leletanyagban 25 db edényfedő töredéket lehetett elkülöníteni (3. kép 3, 6–7, 10, 12). Ezek közül 8 db peremtöredék és 17 db oldaltöredék volt. Az edényfedők anyagát elsősorban cseréptörmelékkel, és csak kisebb részben szerves anyaggal soványították. A peremek elvékonyítottak, és kissé lekerekítettek, csupán egy töredék esetében beszélhetünk talán egyenesre levágott peremről (3. kép 6). A töredékek belső oldalán durva elsímítás nyomai láthatók, ezért is különíthetők el ezek a példányok egyértelműen a fazékol-dalaktól. A töredékek alapján a fedők falvastagsága 0,6–1,3 cm közötti volt. A tárgyalt edénytöredékek színe általában világosabb, mint a fazekakból származó töredékek színe, kívül sárgásbarna, belső oldalukon inkább szürkésbarna színűek, ami alacsony hőfokon történt kiégetésre utal. A fedők eredeti méretét a kicsiny töredékek alapján nem lehetett pontosan meghatározni. Párhuzamok alapján ezek az általában 16–18 cm átmérőjű, 5–6 cm magas példányok az avar kor késői szakaszában voltak jellemzők.⁶

A rendelkezésünkre álló edénytöredékek közül 18 db-ot határozhatunk meg sütóharang darabjaként (3. kép 5, 8, 9, 11). Fontos megjegyezni, hogy az általában kisméretű töredékekről sokszor nehéz eldönteni, hogy edényfedő vagy sütóharang darabjai voltak-e. A falvastagság és a kiserkeszthető méret határozza meg az egyébként formailag igen ha-

⁴ A táblák rajzait Novotny Ágnes és Stefán Bernadett készítették.

⁵ *Bálint* 1991. 69.

⁶ *Bálint* 1991. 47.

sonló tárgyak töredékeinek szétválaszthatóságát. A töredékek mindegyikének anyagát nagyobb részt cseréptörmelékkel és kevés szerves anyaggal soványították, a cserepek törésfelületében több, nagyobb cserépdarab figyelhető meg. A sütőharangok töredékei között 1 db fülindítást, 10 db peremtöredéket és 7 db oldaltöredéket lehetett megkülönböztetni. A kisméretű töredékek alapján a sütőharangok méretét nem tudjuk pontosan meghatározni. A hasonló típusú példányok átmérője kb. 30–40 cm között rekonstruálható.⁷ Peremük egy töredék kivételével elvékonyított, és lekerekített, falvastagságuk 1,3–1,7 cm közötti. Kidolgozásuk alig igénytelenebb a kézzel formált fazekakénál, külső felületük egyenetlen, a töredékek belső oldalán durva elsimítás nyomai láthatók. Színük kívül sárgásbarna, belül sárgásvörös, ami alacsony hőfokon történt kiegészéről tanúskodik.

Összesen 3 db olyan töredéket sikerült találni, amelyek minden bizonnyal kézzel formált cserépbogrács töredékeiként értelmezhetők (4. kép 1–3). Mindhárom olyan peremtöredék, amelyen jól megfigyelhető a cserépbográcsokra egyértelműen jellemző belső függesztőfül kialakítása.⁸ Anyaguk cseréptörmelékkel és kisebb részt szerves anyaggal soványított. A legnagyobb töredék pereme rövid, kihajló, egyenesre levágott. Az elvékonyított perem alatt, az edény belső oldalán látható a felfüggesztésre szolgáló fül, amelyet úgy alakítottak ki, hogy a belső oldalra 11 cm hosszán és 2,5 cm szélességben felrakott tömör, középen kissé benyomott fülrészlet két helyen, függőleges irányban átfúrták (4. kép 1). A cserépbográcson ezek a függesztőfülek eredetileg minden bizonnyal párban, szimmetrikusan, az edény két oldalán, belül helyezkedtek el. Egy másik töredék pereme rövidebb az előzőnél, majdnem vízszintesen kihajló, és egészen elvékonyított. Ez egy jóval vékonyabb falú cserépbogrács darabja. A belső függesztőfül kialakítása az előzőhöz hasonlóan történhetett, bár ebben az esetben csak az egyik függőlegesen átfúrt lyuk csonkjá látható (4. kép 3). A hasonló, korongolatlan cserépbográcsok belső függesztőfülei szintén közvetlenül a perem alatt, vagy majdnem a perem alatt helyezkednek el.⁹ A cserépbográcsok kidolgozása a kézzel formált fazekakéhoz hasonló, külső felületük egyenetlen, belső oldalukon pedig kifejezetten durva elsimítási nyomok figyelhetők meg. Színük a külső és belső oldalukon egyaránt vörösésbarna, illetve szürkésbarna, törésfelületük sötétszürke színű, kiegészésük alacsony hőfokon történhetett. A tárgyalt kerámiatípusok a késő avar kor késői szakaszára keltezhetők, előfordulásuk több esetben párhuzamba állítható a kézzel formált cserépbográcsok megjelenésével. Ez utóbbi típus 8. századi megjelenésének ötletét Vida Tivadar vetette fel,¹⁰ mely szerint a sütőharangokkal együtt ezek az edények jellemeznék a klasszikus griffes-indás népszerűség 8. századi telepeinek keramikáját. A korábbi elképzelések szerint ezek a típusok csak a 8–9. század fordulóján jelentek meg, de igazából csak a 9. században voltak jellemzők.¹¹

A feltáráson előkerült leletanyagban 252 db (52,9 %) korongolt edénytöredék volt, amelyek mind fazekak töredékeinek bizonyultak. Az anyaguk soványítására nagyobb részt egészen apróra tört kavicsot, illetve szemcsés homokot használtak, ám nem kevés töredék esetében jól megfigyelhető, hogy apró szemcséjű, egész kavicsot is alkalmaztak.

⁷ Bálint 1991. 59.

⁸ Elképzelhető, hogy a kézzel formált fazekaknak meghatározott oldaltöredékek között cserépbográcsok oldaltöredékei is vannak, ám ezeket gyakorlatilag lehetetlen egymástól elkülöníteni. Egyértelműen cserépbogrács töredékeiként csak a jellegzetes kiképzésű peremtöredékek határozhatók meg.

⁹ Szőke 1980. Abb. 5/13, 15., Abb. 8/15, 16., Mesterházy–Horváth 1983. 5. kép 5, 6.

¹⁰ Vida 1991/b. 392.

¹¹ Szőke 1980. 187., Mesterházy–Horváth 1983. 122.

A 33 db peremtöredék közül 6 db feltehetőleg ugyanazon kis edény nem összeilleszthető darabjai. Ennek rövid pereme kihajló, ferdén levágott. A további peremtöredékek egy-két kivétellel közepes, vagy ennél valamivel nagyobb méretű fazekakból származnak, amelyek magassága nem haladta meg a 20–22 cm-t (4. kép 4–10; 5. kép 3–5). Csupán két olyan peremtöredék van, amely kb. 30 cm magas edényből származhat (5. kép 1–2). Az igen rövid fazékperemek kihajlóak, és ferdén levágottak (4. kép 7, 10; 5. kép 5), vagy lekerekítettek (4. kép 6, 8, 9; 5. kép 4), néhány perem külső éle pedig függőlegesen levágott (4. kép 5; 5. kép 3), s csupán egy töredék pereme vízszintesen levágott (4. kép 4). A kézzel formált fazekak esetéhez hasonlóan, a korongolt fazekaknál is nehéz pontosan meghatározni az edények eredeti formáját a viszonylag kicsiny, és nem összeilleszthető töredékek alapján. Néhány nagyobb peremtöredék és egyes jellegzetes oldaltöredékek alapján megállapítható, hogy a fazekak, amelyekből a töredékek származnak, a felső harmadukban, a vállrész alatt kiszélesedő, lefelé szűkülő típusúak voltak. A fazekak fenéktöredékein jól megfigyelhető a lassúkorong használatából eredő egyenetlenség. A töredékek falvastagsága 0,5–1,2 cm közötti, a kisebb méretű edényekből származó töredékek vékonyabb falúak, mint a nagyobb fazekakból származók. A töredékek színe igen változatos, a színskála a sárgászöröstől a sötétszürkéig terjed. A cserepek nagyobb része kívül és belül is szürkésbarna színű, foltos, törésfelületük pedig sötétszürke. Előfordulnak külső és belső oldalukon, valamint törésfelületükön szintén egészen élénkvoros színű darabok is, ezek kiégetése már magasabb hőfokon történt. A töredékek nagy része nem egyenletes színű, hanem sötétebb vagy világosabb foltos, ami egyenetlen kiégetésre utal. A tárgyalt, lassúkorongon formált fazekak töredékeinek kidolgozása a kézzel formált edényekhez mérten jobb, igényesebb, a felületek általában elsimítottak, az edények készítői törekedtek a szabályos, szimmetrikus formák elérésére. A korongolt edények töredékeit vizsgálva feltűnő a díszített darabok nagy száma. A korongolt cserepek 64,2 %-án figyelhetők meg bekarcolt vonalak. Amennyire a töredékekből megállapítható, a fazekak vállrészét, illetve felső harmadát díszítették bekarcolással, a díszítmény csak az edény középvonalaig húzódott. Egy töredéken a perem belső oldalán bekarcolt hullámvonalköteg-díszítést figyelhetünk meg (5. kép 1). Ezeket a jellegzetes módon díszített edényeket Garam Éva a 8–9. századra keltezte: a griffes-indás népszerűség késői generációi használhatták a tárgyalt kerámiát.¹²

A bekarcolt vonalak mélysége, sűrűsége és vezetése alapján 5 díszítési típust lehet megkülönböztetni a korongolt kerámia leletanyagában: 1. Szimplán bekarcolt hullámvonal, kissé szabálytalan hullámokkal (4. kép 5; 5. kép 2). 2. Szimplán bekarcolt hullámvonal, sűrű, alacsony hullámokkal (5. kép 3, 4). 3. Hullámvonalkötegek szabálytalan hullámokban (4. kép 9; 5. kép 5; 7. kép 4). 4. Sűrűn, mélyen, vízszintesen, fésűszerű eszközzel bekarcolt, hullám-, és egyenes vonalköteg, több esetben váltakozva (4. kép 7–8; 5. kép 1, 6–10; 6. kép 1–11; 7. kép 1, 3, 5–6, 9). 5. Nagy közökkel, sekélyen, vízszintesen bekarcolt, szimpla, párhuzamos vonalak (4. kép 4; 7. kép 2, 7–8, 10).

A szemcsés, apróra tört kavicssal soványított anyagú, korongolt agyagedények a 8. századi települések fazekasságára jellemzők, ezek az egész avar településterületen megtalálható edények helyi, kb. 25 km-es hatósugarú műhelyekben készültek.¹³

¹² Garam 1981. 145.

¹³ Vida 1991/a. 136.

A tárgyalt leletanyagban egyetlen bikónikus orsógomb töredéke szerepel. A korongolt orsógombot párhuzamos vonalak között futó hármás, bekarcolt zezzug vonallal díszítették (3. kép 1). Az orsógombok ismert leletei a késő avar kor temetőinek, és előfordulnak a települések leletanyagában is, ám ennek a gyakori lelettípusnak kidolgozatlan a pontos időrendi elhelyezkedése.¹⁴ Gyakori előfordulása miatt talán inkább egy hosszabb korszak sajátosságának tekinthető, pontosabb keltezésre nem alkalmas.¹⁵

Az előzőhöz hasonlóan nincs pontos keltezőértéke a szórványként előkerült ovális vascsatnak és a fekete színű, nyomottgömb formájú üvegyöngy töredékének sem. A késő avar korban általánosan használt, nagy számban előforduló tárgyak ezek.

Történeti háttér

A mályvádi erdő területén napvilágra került, késő avar kori településen egykor élt emberek temetőjének helyét nem ismerjük, megtalálása sok időrendi kérdésben segítségünkre lenne. A tárgyalt település leletanyaga sajnos nem köthető konkrét objektumokhoz, az összes tárgyat együtt kell értékelnünk. Az egyes tárgyak együttes előfordulásának vizsgálata, ami a régészeti relatív kronológia alapja, jelen esetben félrevezethet a keltezésnél, hiszen nem tudjuk, hogy az előkerült leletanyag hány objektumból származik, mely tárgyak voltak azonos objektumban.¹⁶ A leletanyag tömegét jelentő korongolatlan fazekak és a kézikorongon formált, bekarcolt díszítésű edények, valamint a néhány apró használati tárgy (orsógomb, üvegyöngy, vascsat) használóit a griffes-indás leletanyaggal jellemezhető, 8. századi népességben láthatjuk. A település ismertetett leletanyagából a specifikus darabok (sütőharang, edényfedő, korongolatlan cserépbogrács) használati idejét a szakirodalom a 8–9. század fordulójára, illetve a 9. századra határozta meg. Bizonyosnak tűnik, hogy ezeket a tárgyakat a 8. században már használták.¹⁷ A viszonylag hosszú időszakot kijelölő általános keltezés pontosítására nem nagyon van lehetőség, ha figyelembe vesszük a leletanyag szórvány jellegét, valamint azt a tényt, hogy a használati kerámia esetében lokális, kb. 25 km hatósugarú fazekasműhelyek termékeiről van szó.¹⁸ Tehát a más területek leleteivel való összevetés is mindig kétséges lehet. Kézenfekvő megoldás a teljes leletanyagot azonos kronológiai síkra helyezve belátni, hogy a mályvádi település emlékeit egy, talán több generáción keresztül a területen élt késő avar kori népesség hagyta hátra. Ezen közösség tagjai használták a töredékekben megtalált edényfedőket, sütőharangokat, korongolatlan cserépbográcsokat, valamint a kézzel formált és kézikorongon készült fazekakat.

¹⁴ Tomka 1971. 85.

¹⁵ Trogmayer Ottó publikálta az első avar kori lakóházat, amelyet többek között egy kettős zezzug vonallal díszített orsógomb alapján keltezett a 8. századra (Trogmayer 1962. 8).

¹⁶ Liska 1996/a. 262.

¹⁷ Liska 1996/b. 164.

¹⁸ Vida 1991/a. 136.

IRODALOM

Bálint 1991.

Bálint Csanád: Die Spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). *Varia Arch. Hung.* Budapest, 1991.

Garam 1981.

Garam Éva: VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. – Siedlungsspur aus dem 8–9. Jh. der Gemarkung von Tiszafüred. *Com. Arch. Hung.* 1981. 137–147.

Liska 1996/a.

Liska András: Késő avar kori telepnyomok Tömörkény határából. – Spätawarenzeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Tömörkény. *MFME–Stud. Arch. II* (1996) 259–268.

Liska 1996/b.

Liska András: Régészeti topográfiai adatok Szentes környékének 7–9. századi településtörténetéhez. – Archäologisch-topographische Angaben zur Siedlungsgeschichte der Umgebung von Szentes im 7.–9. Jahrhundert. *SAVARIA* 22/3. 1992–1995 (1996) 163–171.

Mesterházy–Horváth 1983.

Mesterházy Károly – Horváth Lajos: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. – Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház. *Arch. Ért.* 110 (1983) 112–124.

Szöke 1980.

Szöke Béla Miklós: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. *Acta Arch. Hung.* 32 (1980) 181–205.

Tomka 1971.

Tomka Péter: A Győr-Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai. – Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető. *Arrabona* 13 (1971) 55–97.

Trogmayer 1962.

Trogmayer Ottó: Népándorláskori telepnyomok Bokros határában. – Siedlungsspuren aus der Völkerwanderungszeit im Gebiet von Bokros. *MFME* 1960–62 (1962) 3–8.

Vida 1991/a.

Vida Tivadar: Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitlicher Keramiktypen. *Antaeus* 19–20 (1991) 131–144.

Vida 1991/b.

Vida Tivadar: Újabb adatok az avar kori "fekete kerámia" és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez. – Weitere Angaben zur Frage der awarenzeitlichen "Schwarzen Keramik" und der handgeformten Tonkessel. *MFME* 1984–85/2 (1991) 385–399.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Antaeus	= Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
Arrabona	= A Xantus János Múzeum Közleményei, Győr
Com. Arch. Hung.	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
MFMÉ – Stud. Arch.	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MFMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MMM Rég. Ad.	= A Munkácsy Mihály Múzeum Régészeti Adattára, Békéscsaba
SAVARIA	= A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
Varia Arch. Hung.	= Varia Archaeologica Hungarica, Budapest

Relics of a settlement of 8 - 9th century from the boundaries of Gyulavári

– Liska András –

Résumé

Forestry of Gyula planed afforestation in autumn of 1964 and spring of 1965 on the borderland named Mályvád-Bányarét belonging to the boundaries of Gyulavári, in the Mályvád forest. On the designated area Juhász Irén and Nagy Katalin performed rescue of finds from 12. October until 28. October, 1964. From dug searching trenches on the scene of afforestation utensil fractions and animal bones revealed what were determined that time as relics of a slavonic settlement of 9-10th century. The brief data report mentions houses of 3 x 2,5 m in what was also stove, but these objects were interfered with deep-ploughing of 70 cm, so they couldn't be properly observed.

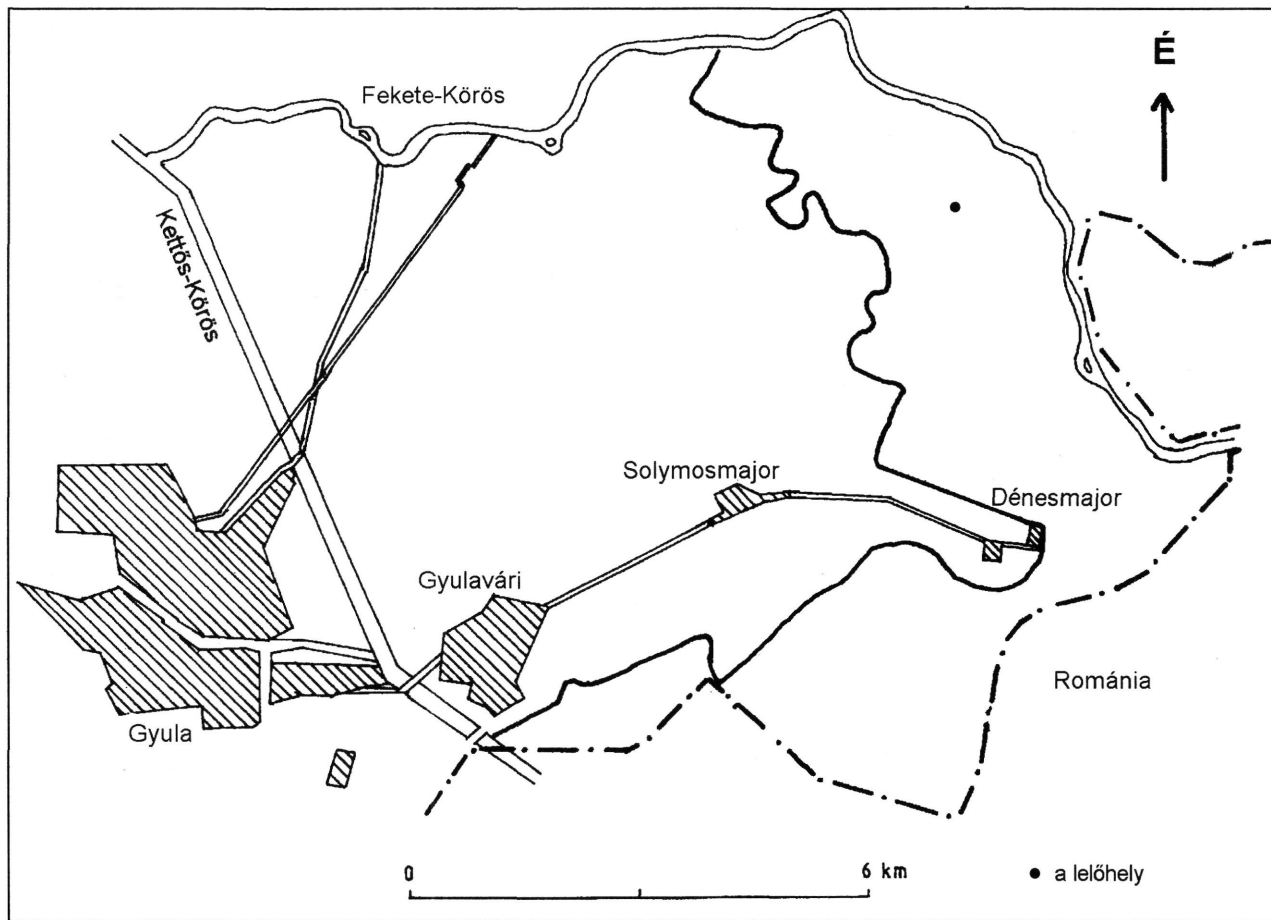
Archeological finds deriving from excavation consist in the greatest part of utensil fractions, from what altogether 477 pcs fractions can be ranked into the late "avar" age. One fraction of pot from "neolithic" age, some from Bronze Age and two maybe from "gepida" age were also brought to light. A bikonic spindleknob, one glass bead, an oval iron clasp, a fraction of millstone, fractions of some whetstones and also iron dross belong to finds of excavation, these objects derive in all probability from findgroup of 8-9th century.

We can consider, that the users of unjiggered pots and vessels formed on handdisk, with scratched decoration and the some small articles for personal use (spindleknob, beads, iron clasp) what are the mass of finds, belong to the population of 8th century,

who can be characterized with finds of gryphon - trailer. Time of use of some special pieces of the presented findmaterials of the settlement (baking bell, potlid,unjiggered stew-pot) is defined on the turning of 8-9th century or 9th century by the literature. It seems to be certain, that these objects were already used in the 8th century. It is an evident solution when laying the whole findmaterial on the same chronological layer we realize, that relics of settlement Mályvád were bequeathed by population of late "avar age" living on the area during maybe more generations. Members of this community used the potlids, baking bells,unjiggered stew-pots and pots formed by hands and on handdisk, what were finded in fraction.

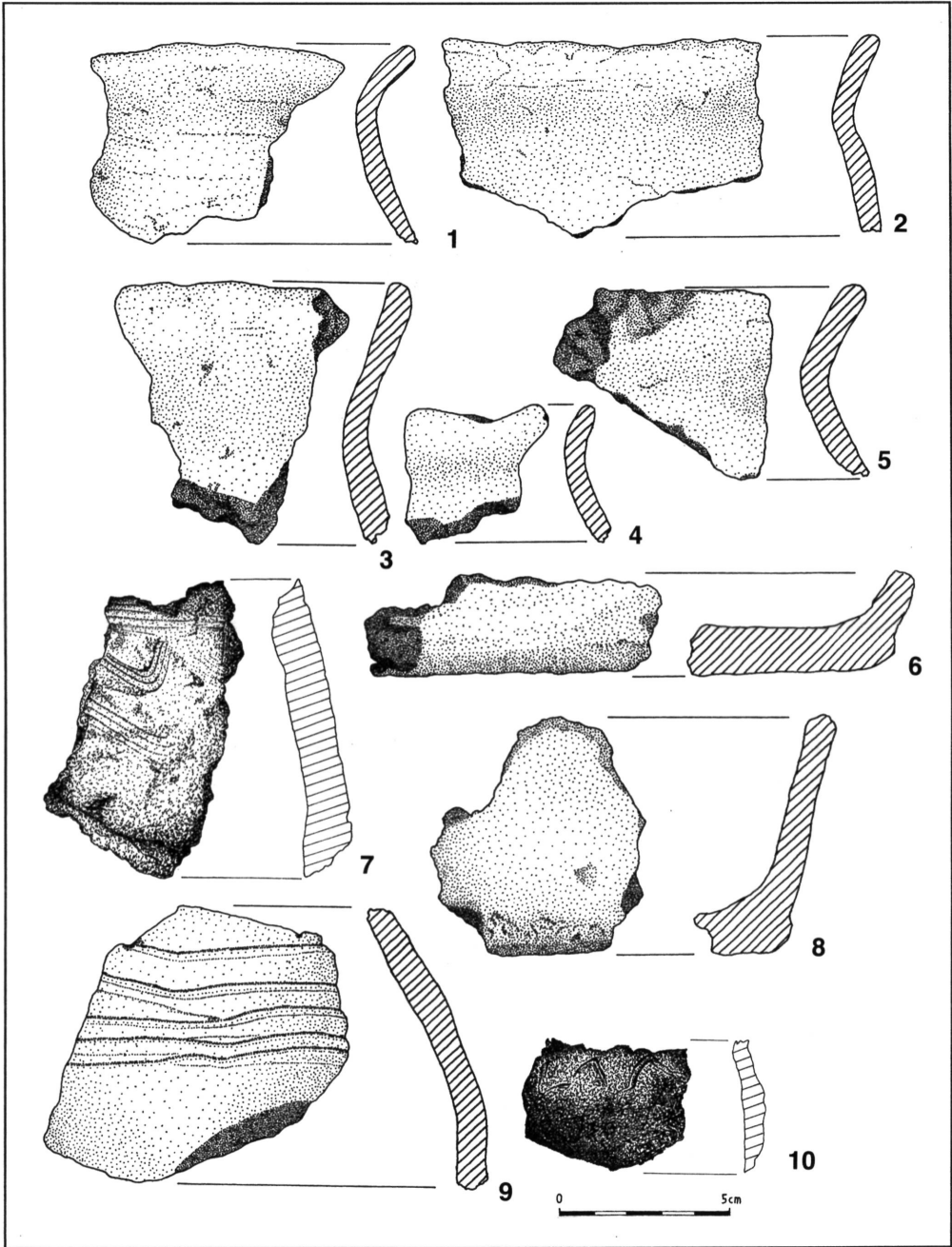
(Translated by Schäferné Beke Katalin)

Liska András
Erkel Ferenc Múzeum
5700 Gyula
Kossuth u. 17.

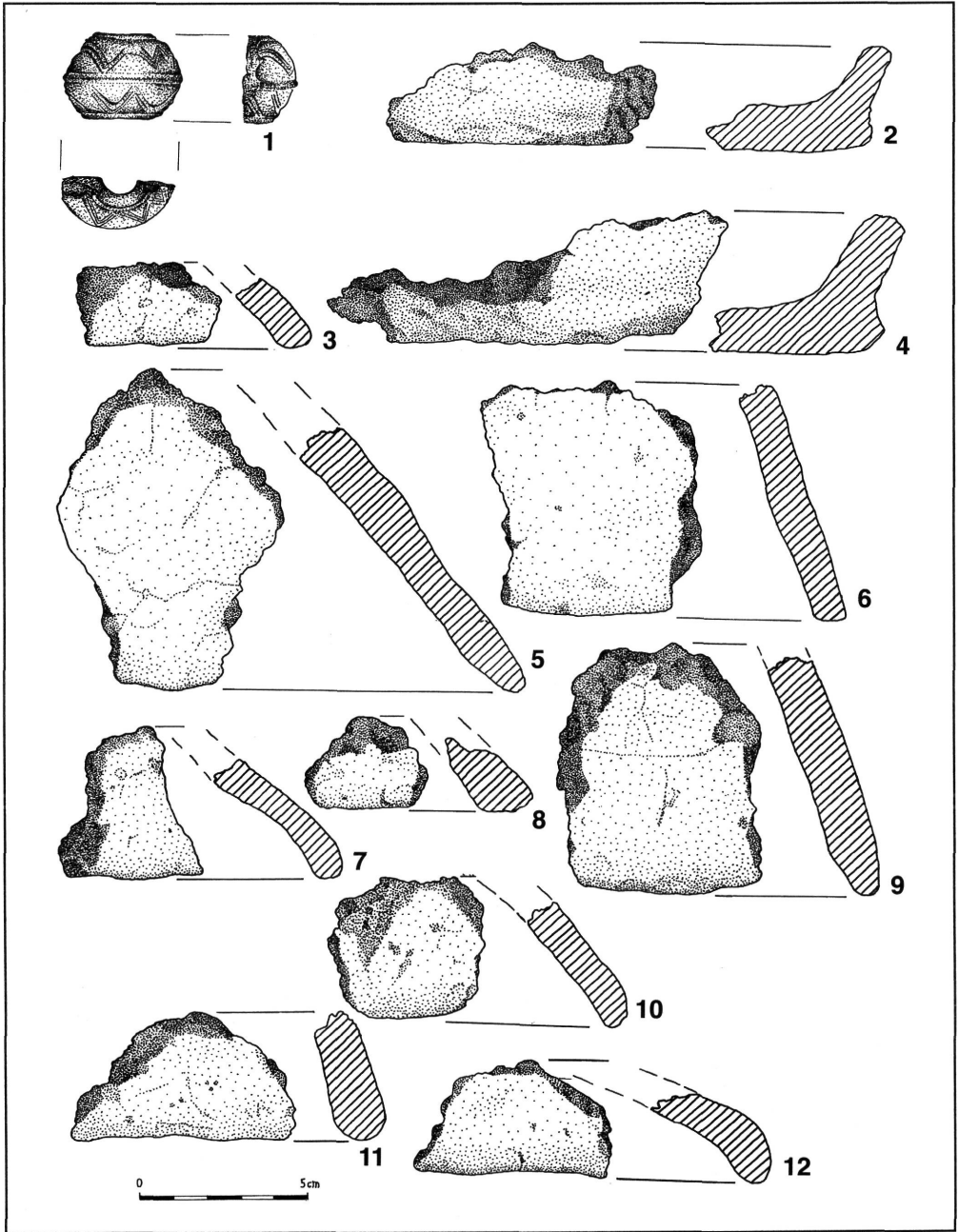

1. kép. Gyulavári-Mályvád, Bányarét. A lelőhely és környéke

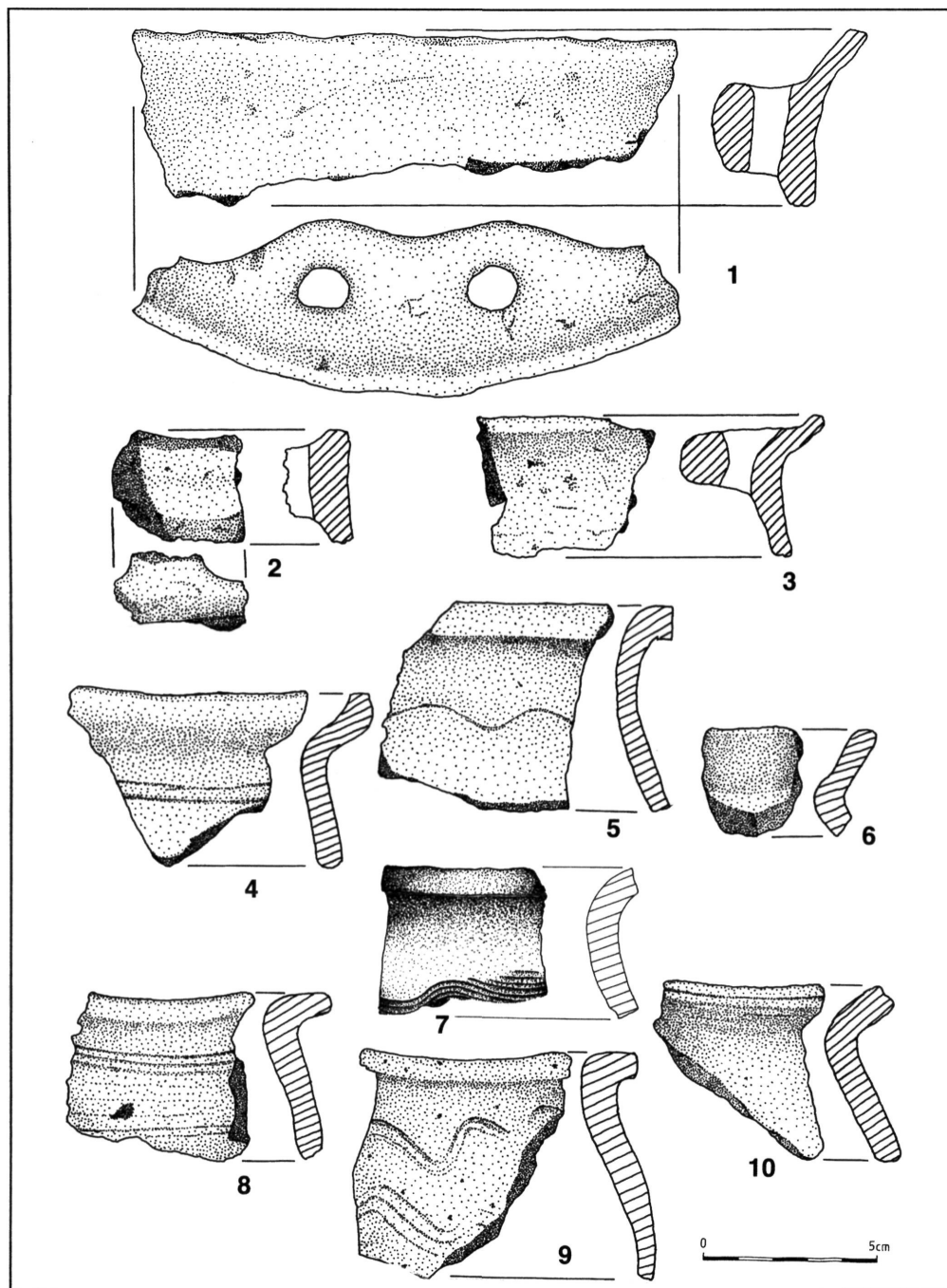
Fig. 1. Gyulavári-Mályvád, Bányarét. The findspot and its neighbourhood

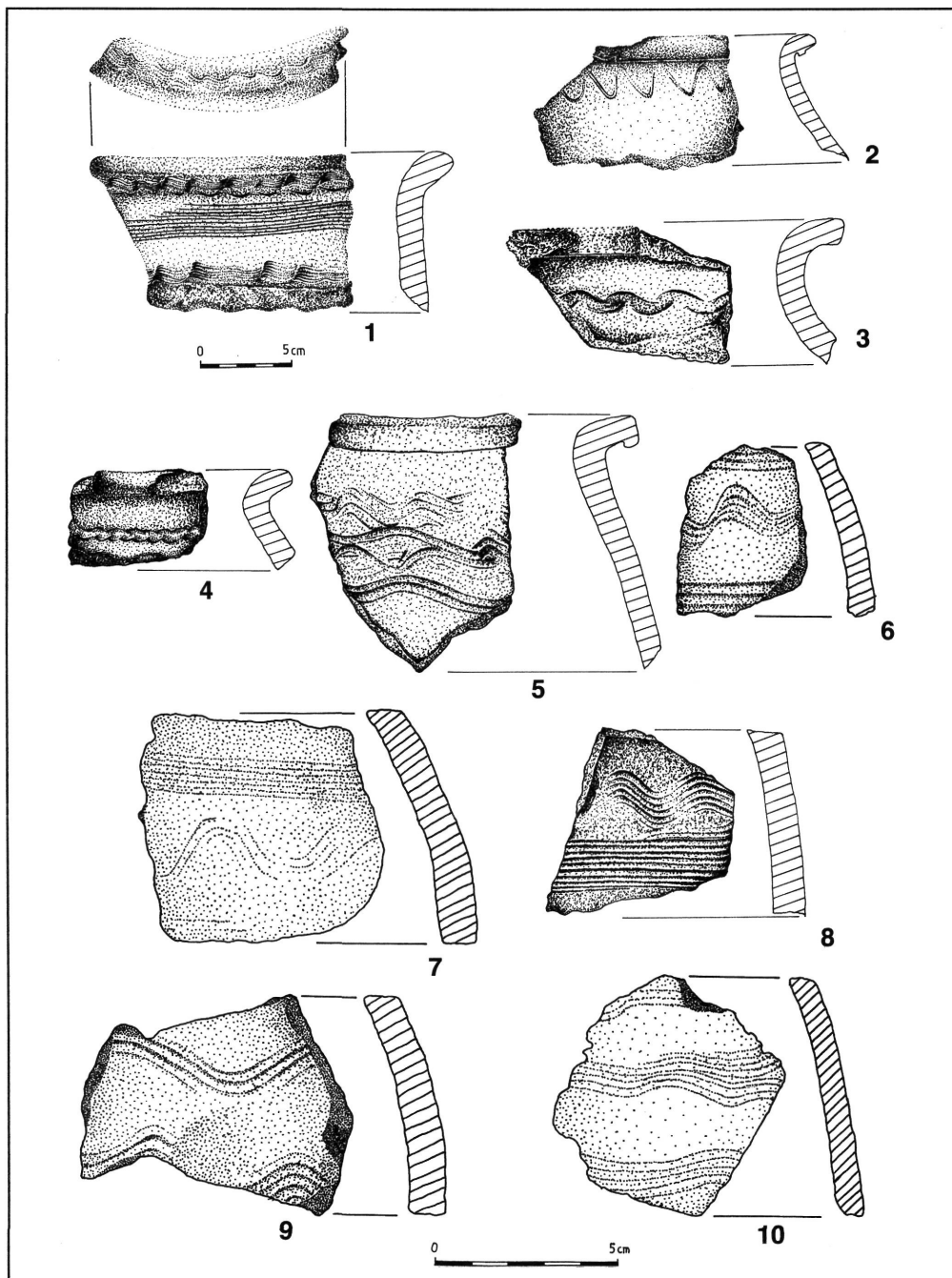
2. kép. Gyulavári-Mályvád, Bányarét
Fig. 2. Gyulavári-Mályvád, Bányarét

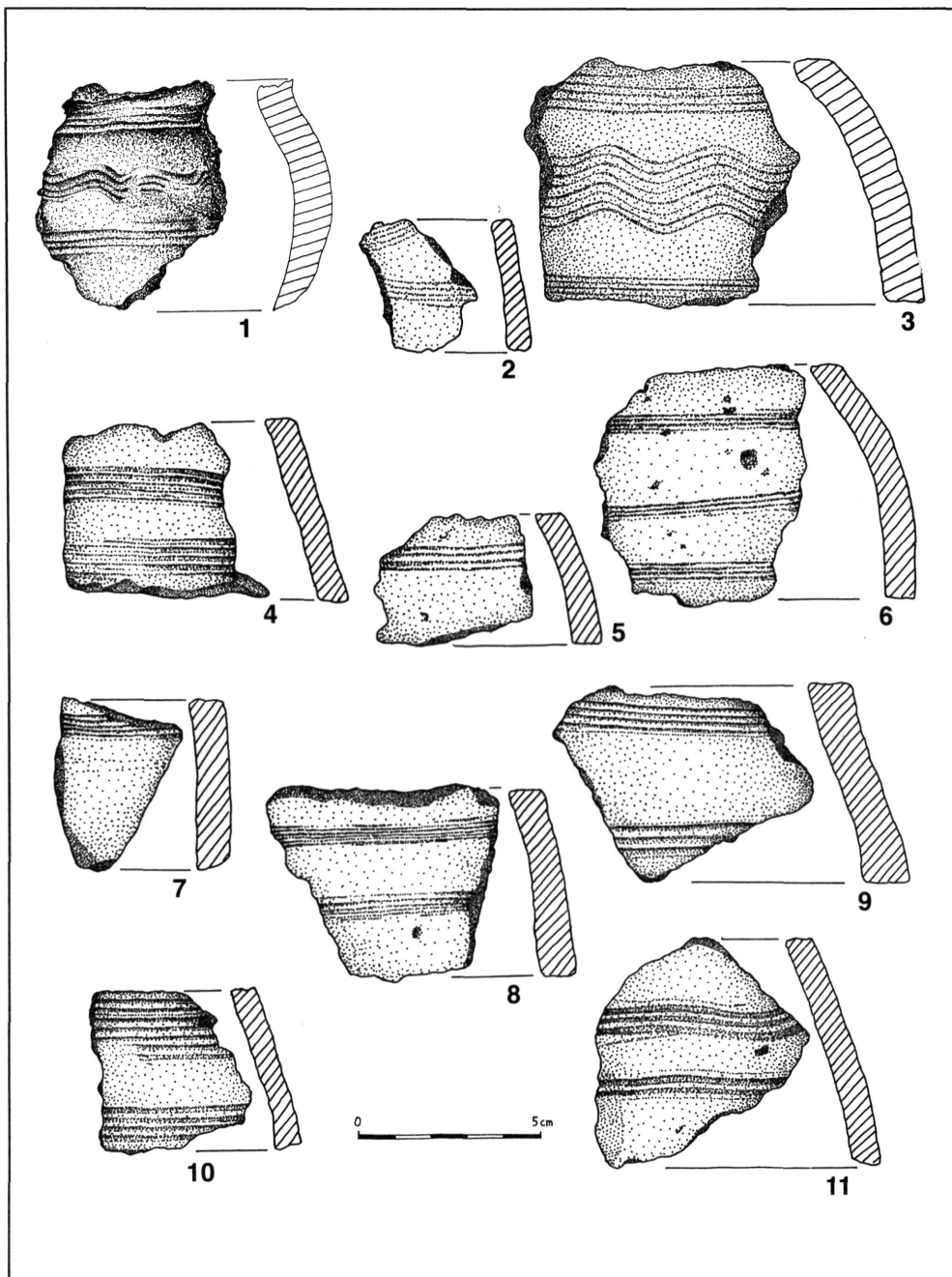
3. kép. Gyulavári-Mályvád, Bányarét
Fig. 3. Gyulavári-Mályvád, Bányarét

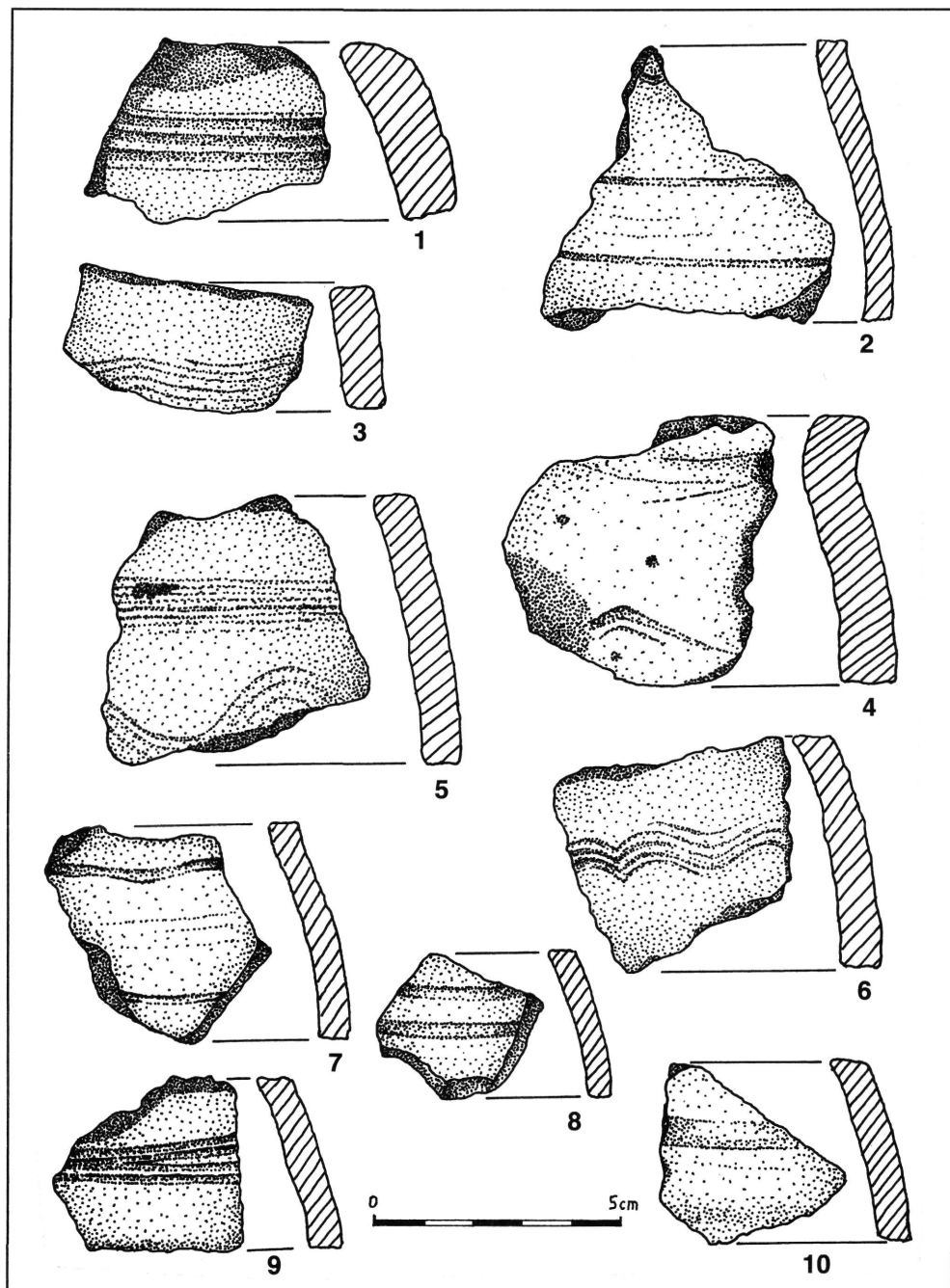
4. kép. Gyulavári-Mályvád, Bányarét
Fig. 4. Gyulavári-Mályvád, Bányarét

5. kép. Gyulavári-Mályvád, Bánárét
Fig. 5. Gyulavári-Mályvád, Bánárét

6. kép. Gyulavári-Mályvád, Bánárét
Fig. 6. Gyulavári-Mályvád, Bánárét

7. kép. Gyulavári-Mályvád, Bányarét
Fig. 7. Gyulavári-Mályvád, Bányarét

A KÖZÉPKORI CSORVÁS ÉS TEMPLOMA

– Szatmári Imre –

A mai Békés megyei Csorvás község középkori előzményéről az írott források csak a XV. századtól kezdődően szolgáltatnak adatokat. Felmerült ugyan egy korábbi említés lehetősége is, de ezt a későbbi kutatások nem erősítették meg. Haan Lajos ugyanis a Váradi Regestrum egyik – általa tévesen 1217. évi, helyesen viszont 1221. évi – bejegyzésében szereplő *de villa Curbei* falut a Békés megyei Csorvással azonosította, holott az a mai Biharnagybajom környékén keresendő.¹ Ezt az azonosítást tehát Csorvás szempontjából elvethetjük.

Csorvás neve a régi magyar *csorva* "homok" jelentésű szó -s képzős származéka.² Az első biztos említéssel V. László király (1440–1457) 1456. május 12-én Budán kelt oklevelében találkozunk. Ebben a király Hunyadi Jánosnak adományozza több más birtokkal együtt a Csanád megyébe eső *Chorwas* pusztát is, amely ekkor a szentandrászi uradalom részét képezte. Az oklevél szövege azonban hivatkozik arra, hogy a felsorolt birtokok már Zsigmond király adományozása óta Hunyadi János tulajdonában voltak, ilyen formán Csorvás története az írott források alapján legalábbis Zsigmond király uralkodásának (1387–1437) utolsó időszakáig, az 1430-as évekig visszavezethető. Az 1456. évi adományozás tehát megújította a mintegy két évtizeddel korábbi birtokbavételt.³ Két évvel később, 1458-ban Mátyás király adományozása révén Gerlai Ábránffy Tamás jut tulajdonhoz az immár Békés megye területére eső *Csorvas* nevű birtokon is, így az a gerlai uradalom része lett.⁴ 1469-ből ismerjük Csorvás (*Chorwas*) elsőként említett lakosát, Kis Kelemen jobbágyot, kinek a gyulai heti vásáron Maróthy Mátyás tisztjei elvették kocsiját és lovát.⁵ 1471-ben említették *Chorvas* Elekes Gergely nevű bíróját, aki jelen volt a budai Szűz Mária prépostság szentetornyai beiktatásán.⁶

A XV. századi oklevelek között van egy 1466-ból való, amelyben szerepel egy *Chorwaseghaza* nevű puszta is, de ezt az adatot történéseink eddig nem azonosították teljes mértékben az előbb említett adatokkal is jelzett birtokrésszel, vagyis a középkori

¹ Haan 1866. 27., Haan 1870/a. 153., Karácsonyi–Borovszky 1903. 136, 138, 260. Nr. 286 (101.), Györffy 1963. 507 (Görbej címszó).

² Kiss 1988. I. 342.

³ Karácsonyi 1887. 35–36., Borovszky 1896. 117., Kristó 1967. 42–47., Kristó 1981. 69–71., Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet. – Egyes feldolgozások szerint Zsigmond király 1436-ban adományozta e területet Hunyadi Jánosnak. (Karácsonyi 1881. 116–117. és Csánki 1890. 659. az évszámot csak hozzátétőlegesen megjelölve., Blazovich 1985. 110, 150, 102. jegyzet, 174 – az utóbbi helyen 1435 szerepel., Zalai 1995. 5–6.)

⁴ Haan 1870/b. 78., Karácsonyi 1896. I. 218–219., Csánki 1890. I. 649., Kristó 1967. 41., Kristó 1981. 52.

⁵ Haan 1870/b. 81., Karácsonyi 1896. I. 202., Csánki 1890. I. 649. – Az utóbbi két helyen 1467-re vonatkoztatva.

⁶ Haan 1866. 28. (elírva: 1171 szerepel), Haan 1870/b. 89., Csánki 1890. I. 649.

Csorvással. Ekkor ugyanis a Mogyorósfecskés tartozékát képező Csorváségyháza pusztát Teleki Varjasi János és Bizerei János kapta meg.⁷ A nem sokat emlegetett 1466. évi adat alapján mindössze Csánki Dezső jegyezte meg azt, hogy ezen a környéken lehetett egy ilyen nevű pusztá is, de inkább kissé délebbre, s ezt Csanád megyéhez számították.⁸ Borovszky Samu Orosházától délnyugatra képzelte el Csorváségyháza pusztát.⁹ Szeremlei Samu a helyet Csomorkány, Orosháza és Apáczakuta közötti területre határozta meg, s ez alapján Széll Márta is erre a környékre helyezte.¹⁰

A lokalizáció azonban meglehetősen bizonytalan, hiszen a Csanád megyei besorolás önmagában nem igazán utal erre, mivel az 1456. évi oklevél például a *Chorwas* nevű birtokrészt ugyancsak Csanád megyei pusztaként említette. A jelek szerint tehát semmi sem indokolja az 1466. évi adat különválasztását a többi Csorváásra vonatkozó XV. századi említéstől. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ugyanazt az egyébként ebben az időben Csanád megye területére eső birtokrészt az 1450-es és 1460-as években két néven, Csorvás (*Chorwas*) és Csorváségyháza (*Chorwaseghaza*) alakban is emlegették.¹¹ Ennek oka abban kereshető, hogy a település egy időre pusztává lett, s területét lakói átmenetileg elhagyták. (Az 1456. és 1466. évi oklevél egyaránt pusztákat említ.) A korábban templommal is rendelkező, de valamilyen oknál fogva átmenetileg vagy véglegesen elnéptelenedett települések neve ugyanis a XIII. századtól kezdve az ott egyedül árválkodó templomra utalóan nem egyszer -egyház, -egyháza utótagot kapott.¹² Ebben az esetben tehát a két elnevezés is jelenthette ugyanazt a birtokrészt, amely az említések idején ugyan pusztá volt, de korábban lakott, sőt templommal is rendelkező település lehetett. Területileg és időben is közel eső példa erre Kondoros és Nagyszénás középkori előzményének 1403. évi, *Kondoroseghaz* és *Zenaseghaz* névalakú említése.¹³

A XVI. század elején, 1508-ban ismét előfordul Csorvás említése: ekkor Ábránffy János több más Békés megyei birtokrésszel együtt Csorvást (*Chorwas*) is zálogba adta Haraszi Gergelynek.¹⁴ A század folyamán egyre többször találkozunk a településsel a különféle iratokban, számadásokban. 1532-ben Ajtósi Bradach Miklós végrendeletében említették *Chorwas*-t.¹⁵ 1552-ben őt, 1553-ban tizenhárom, 1556-ban huszonhat, 1560-ban tizenöt, 1562-ben harminchat, 1564-ben pedig huszonkilenc kapu után fizetett a falu adót, de olyanok is voltak, akik nem tudták az adót sem megfizetni.¹⁶ Az 1550-es években és az 1560-as évek elején Ábránffy Boldizsár, Ábránffy István, Békessy Péter, Nagy Balázs, Pejkes Péter, Székely Márton, Székely Miklós és Szerzenkovich Mátyás illetve annak özvegye volt itt birtokos.¹⁷ Mindegyik földesúr külön bírót nevezett ki magának.

⁷ Csánki 1890. I. 649., Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet., Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.

⁸ Csánki 1890. I. 649.

⁹ Borovszky 1897. 121.

¹⁰ Szeremlei 1901. 316–317., Széll 1940. 169. 2. kép 30, 178.

¹¹ Ugyanezen a véleményen lehetett Jankovich Dénes is, amikor a két XV. századi okleveles adatot egyaránt Csorvárra vonatkozóan sorolta fel. (Jankovich 1983. 112, 68. jegyzet.) Feltételezen így veszi Blazovich László is. (Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.) Korábban ő szintén Orosházától északkeletre, vagyis a középkori Csorvás irányában helyezte el az 1466. évi említésű Csorváségyházat, bár ebből a szempontból Borovszky Samu adatára való hivatkozása pontatlan. (Blazovich 1985. 71–72, 137. 94. jegyzet.)

¹² Györffy 1963. I. 497–498., Kristó 1970. 24., Kristó 1981. 34–35., Kristó 1983. 450–455.

¹³ Veress 1938. 6., Kristó 1981. 54.

¹⁴ Haan 1866. 28., Haan 1870/b. 136., Karácsonyi 1896. I. 218–219, III. 15., Kristó 1981. 76.

¹⁵ Haan 1878. 51.

¹⁶ Karácsonyi 1896. II. 69.

¹⁷ Haan 1866. 28., Haan 1870/a. 154., Karácsonyi 1896. II. 69–70., Maday 1960. 121.

1559-ből ismerjük például a csorvási bírók közül Bakó Demetert, Bonczos Benedeket, Kondorossy Gergelyt és Pogány Pétert.¹⁸ 1560 augusztusának végén Nagy Balázs (*Blasii Nagh*) mellett Kondorossy Gergely (*Gregorius Kondorossy*) még mindig bíró volt, s ismét találkozunk Bakó Demeter, Bonthos Benedek nevével, valamint Pogan Péter özvegyének említésével.¹⁹ A török kincstári összeírás szerint 1557-ben Csorváson 30 ház állt,²⁰ az 1563–1564. évi megyei portaösszeírás szerint pedig 29 porta volt a településen.²¹ 1563-ban a faluban 57 családot írtak össze, ebből a lakosság számát Karácsonyi János 285 főre becsülte. A lakosok között Bereczky, Juhos, Vasky neveket találunk ekkor. Gyula török kézre kerülése (1566) után a település élete töretlennek látszik. 1580-ban például Ábránffy Jánosnak 16, Ábránffy Farkasnak pedig szintén 16 jobbágya volt itt. Még ekkor is találkozunk a Bakó, Bereczky, Juhos, Kondorossy, Pogány és Vasky nevekkel. A lakosság tehát lényegében megmaradt 1566 után is eredeti összetételében.²² Ezt bizonyítja a gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi török összeírása is, amely a békési náhijébe eső Csorvás faluban 125 illetve 147 családot sorolt fel név szerint.²³ A földesúri adók és tizedek családonként fizetett átlaga 1567-ben 240, 1579-ben pedig 442 akce volt.²⁴

Jelentős volt a településen lakók földművelése a XVI. század folyamán. Az 1559. évi tizedjegyzék szerint például Csorvás 14 simánci köből búzát és 4 köből árpát adott.²⁵ A gyulai uradalom 1560. évi urbáriumában is szerepelt a falu, ekkor *Ciorwas* és *Cyorvas* névalakban.²⁶ 1562-ben 52 jobbágnak volt itt vetése, s összesen 112 kalangya és 17,5 köből búzát, illetve 7 köből árpát fizettek tized fejében.²⁷ 1563-ban a gyulai vár számára fizettek: búzából 364,5 kalangyát és 2 kaszált boglyát, árpából 12, zabból pedig 0,5 kaszált boglyát, valamint méhek tizede illetve azok megváltása után összesen 42 dénárt, továbbá 15 dénár kereszténypénzt.²⁸ Az 1560-as évek elején Csorvás is olyan asztagrakó hely volt, ahol például 315 kalangyából raktak gabonaasztagot.²⁹ Csorváson ugyan a juh-tenyésztést aránylag visszaszorították a növénytermesztés kitűnő feltételei – így fordulhatott pl. elő, hogy 1563-ban a faluban alig negyedannyi juhot tartottak, mint a lélekszámban kisebb településnek számító Vésztőn –, mégis ugyanebben az évben a Vácon elvámolt marháik száma igen jelentős, összesen 185 volt. Ezt a 185 csorvási marhát Tinós János két részletben vámoltatta el, egymást követő két napon. 1563. augusztus 28-án 91 marha után 4550 akce, augusztus 29-én pedig 94 marha után 4700 akce vámot fizetett.³⁰ Ebben az időben Csorvás a megyei búzatermelésben is előkelő helyet foglalt el: Kondoros után a második helyen állt.³¹

¹⁸ Karácsonyi 1896. II. 70.

¹⁹ Veress 1938. 322.

²⁰ Karácsonyi 1896. II. 69., Kristó 1967. 87., Kristó 1981. 131.

²¹ Csipes 1976. 80., Kristó 1981. 125.

²² Haan 1870/b. 198., Karácsonyi 1896. I. 233, 253, II. 69–70.

²³ Káldy-Nagy 1982. 168–172.

²⁴ Káldy-Nagy 1982. 26.

²⁵ Csipes 1976. 82.

²⁶ Veress 1938. 327–328.

²⁷ Karácsonyi 1896. II. 70.

²⁸ Csipes 1976. 85.

²⁹ Csipes 1976. 30.

³⁰ Csipes 1976. 35., Káldy-Nagy 1968. 32–33, 56–57., Káldy-Nagy 1982. 26.

³¹ Csipes 1976. 52–53.

Az 1580. évi adat az utolsó említése a középkori Csorvásnak.³² Ezt követően a megfogyatkozó, szórványos említések már csak az egykori falu pusztulására utalnak, amely valószínűleg a 15 éves háború (1593–1606) idején következhetett be, talán a különböző seregek 1596–1600 közötti folyamatos pusztításai nyomán.³³ 1720-ban a pusztán maradt Csorvás a Harruckern család birtokába került, s neve az újkori uradalom részeként maradt fenn.³⁴ A mai Csorvás a régi falu helyétől kissé keletre, 1856-ban kezdett kialakulni.³⁵ 1864-ben a község bírója és jegyzője – Pesty Frigyes helynévgyűjtése kapcsán – már azt írta, hogy a korábbi településről semmilyen adattal nem rendelkeznek.³⁶

A középkori település templomáról ugyancsak kevés adat maradt fenn. A falu életének korából mindössze egy ilyen ismerünk: 1552-ben papja 3 forintot fizetett a tridenti zsinatra utazó követ számára. Az összeg azt mutatja, hogy a plébánia ebben az időben a tehetősebbek közé tartozott.³⁷ A többi adatunk mind a falu pusztulása utáni állapotokat mutatja. Az első ilyen adat a Békés vármegye területén található elpusztult templomokról készített 1733. évi jegyzék, amely szerint Csorvás templomának építőanyagát a hódmezővásárhelyiek hordták szét.³⁸ Az ezt követő adatok a XIX. század második feléből származnak. Haan Lajos szerint az 1860-as években a régi Csorvás területén, a mai községtől nyugatra, nemcsak a templom, hanem egyes házak nyomai is látszottak még. A Stojanovits Szilárd birtokára eső templom helyét ekkor olyan sok téglá és téglarakás jelelte, hogy ezek miatt itt szántani is alig lehetett.³⁹

Grócz Béla – 1874-től Csorvás első katolikus lelkésze – is készített egy feljegyzést "A régi templom" címmel, az általa írt helytörténeti krónikában. Érdekessége miatt e feljegyzést érdemes teljes egészében idézni:

"Idős emberek, mint szemtanuk erről a következőket beszélik:

A templom termésköből volt építve, melynek omladékából e sorok írója is hozott a helyszínéről egy darabot, úgy szinte egy márványtöredéket is, a mi arra mutat, hogy legalább a szentély evvel volt kirakva. A falak e század elején még fönálltak, de a környék lakói, főleg az orosháziak folyton bontogatták, míg végre az uraság elhordatta birkaistállója alapjába. Öz. Szabados János suhanc korában sokszor a falról lépett a ló hátára. Nagyságra kisebb volt a gyulai sz. Háromság-kápolnánál. Ajtaja nyugatnak, szentélye keletnek feküdt. Ablakai csak a déli oldalon voltak. Benne és környékén sok csontvázat s ezek között igen nagy arányukat találtak.

Ez adatok, nevezetesen a szilárd építkezési anyag s a kelet felé fordított szentély régi építésre, a kisded térfogat s az éjszaki falon hiányzó ablakok pedig határozottan a román stílusra mutatnak, a miből építési ideje a 14. századnál későbbre nem tehető.

Fekvése a jelenlegi helységtől éj.nyugatra egy szép dombos helyen volt, hol az eke mainap is nagyon sok kő, téglá s elvéve márványtörmelékét is vet föl."⁴⁰

³² Haan 1870/b. 198.

³³ Karácsonyi 1896. II. 70., Csipes 1976. 70–71., Körös-Tisza-Maros-köz 1996. 82.

³⁴ Karácsonyi 1896. I. 420–421, II. 70.

³⁵ Karácsonyi 1896. II. 71.

³⁶ Jankovich 1983. 32.

³⁷ Karácsonyi 1896. II. 69., Schematismus 1896. 321.

³⁸ Haan 1870/b. 280., Karácsonyi 1896. II. 70.

³⁹ Haan 1866. 27., Haan 1870/a. 153.

⁴⁰ Grócz é. n. 11. – Grócz Béla csorvási működéséhez vö. Grócz é. n. 145., Karácsonyi 1896. II. 71., Schematismus 1896. 424. – Ezúton is köszönöm Marosi János plébános úr szíves segítségét, mely lehetővé tette számomra, hogy Grócz Béla eredeti kéziratát elolvashassam.

Karácsonyi János szintén említést tett az 1896-ban megjelent művében arról, hogy a régi Csorvás templomának alapfalai a XIX. század elején egy méternyi magasságban még láthatók voltak a mai falutól nyugatra, a Sztojanovics család akkori birtokán.⁴¹ A középkori Csorvás templomának építőanyagát tehát nagyobb részt az 1600-as évek folyamán és az 1700-as évek elején hordhatták szét, de a falak kis része a XIX. század elején is látszott még. A mai Csorvás 1850-es évekre eső újratelepülése idejére viszont a helyi köztudatban már nyoma sem volt az egykori falunak és templomának. Ugyanakkor Grócz Béla említett feljegyzése, különösen pedig Haan Lajos írásai a XIX. század második felében a régi Csorvás helyére vonatkozó ismereteket nemcsak a helyi, hanem a megyei kitekintésű történeti köztudatba is átmentették.

Az 1733-ból és a XIX. század második feléből származó – fentebb felsorolt – említések közé eső hiátust szerencsés módon kiegészítik a XVIII. századi és a XIX. század első feléből fennmaradt kéziratos térképek. Ezek nemcsak megőrizték a középkori Csorvás nevét, hanem ezzel megjelölték az elpusztult falu helyét is. Egyik-másik térkép még a település árván maradt pusztatemplomának helyét is feltüntette.

Leopold Franz Rosenfeld 1722. évi és Mikoviny Sámuel 1730–1740-es évekre keltezhető térképe az első két olyan felmérés, amely Csorvást (*Csorbas*, *Csorbás*) is jelöli – igaz, kissé pontatlanul.⁴² Az 1770-es évek elején számunkra ismeretlen felmérő által készített, s az ún. Harruckern-domíniumot bemutató térkép az egyik legjelentősebb ábrázolás a csorvási puszták környékéről. A területet ugyan a térkép nem jelöli e néven, viszont az Orosházától Békés irányába vezető, s a csorvási csárdánál a szolnok–aradi országútra torkolló út északnyugati oldalán pontosan feltünteti a középkori eredetű, elpusztult csorvási templom romjainak helyét. E ponton a térkép készítője a templomromokra utaló, jellegzetes romos épületet rajzolt, s a jelet "[Ruder]a Templi Csorvas" felirattal is egyértelművé tette (1. kép).⁴³ 1788-ban egy másik térkép is készült – Paulovics András munkája által –, amely az előzőhöz hasonlóan szintén a Harruckern-birtokra terjed ki. E térképen már pontosan körülhatárolva találjuk a "*Praedium Csorvas*" néven említett területet, s az előző térkép ábrázolásával teljesen megegyező helyen itt is láthatjuk a templomrom jelét, valamint a jól olvasható "*Rudera Templi Csorvas*" feliratot (2. kép).⁴⁴ Ugyanezt a templomhelyet tünteti fel az 1783. évi I. katonai (Jozefiniánus) felmérés e környékre vonatkozó térképlapja is a "*Csorvas-Pusztá*" területén, de pontatlan magyarázó szöveggel (3. kép 1).⁴⁵

A csorvási pusztát ezt követően, a XIX. század legelejétől szinte mindegyik térkép feltünteti, de a templomhelyet már egyik sem jelöli.⁴⁶ Lehetséges azonban, hogy e tekintetben Huszár Mátyás – részletességével közismerten a legnagyobb elismerést kiérdemlő

⁴¹ Karácsonyi 1896. II. 70.

⁴² *Domokosné–Domokos* 1988. 17–25, 75, 77, VI. a–b, VII. a–b melléklet., *Bél* 1993. 31, 81, 117, borítólappal és 9. kép.

⁴³ BmT 47. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 27–30, 75, VIII. g. melléklet.) A felirat eleje a térkép szakadozottsága miatt már olvashatatlan.

⁴⁴ BmT 48. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 28, 30–42, 75, IX. f–g. melléklet.)

⁴⁵ I. katonai felmérés, 1783. Col. XXI. Sect. 26.: MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1568., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.708. (Vö. *Csendes* 1977. 247, 264., *Domokosné–Domokos* 1988. 43–45.)

⁴⁶ Például Vertics József 1801. és 1802. évi térképe, valamint Korabinszky János 1804. évi atlasza, továbbá Békés és Csanád megye 1850-es évek elejéről származó távolságtérképe, illetve Palugyay I. – Lukács I. 1855. évi térképe Békés és Csanád megyéről. (Vö. *Domokosné–Domokos* 1988. 41–42, 45–54, 75, 77, X, XIII–XIV, XVI–XVII. melléklet., *Bél* 1993. 13, 15. kép.)

– 1822. évi térképe mégis kivételt jelent, ha azon a Hajdú-völgy medre és az Orosháza–Békés közötti út metszéspontjának nyugati szögletében látható kurgánszerű jelölés a csorvási templomrom kiemelkedését akarta feltüntetni (3. kép 2).⁴⁷ Ez azonban nem bizonyítható, hiszen a vonatkozó területet a mai térképre vetíteni csak hozzávetőleges pontossággal lehet. Igen feltűnő ugyanakkor, hogy a Huszár Mátyás térképszelvényén hivatkozott szűkebb területen más térképek semmilyen halmot nem jelölnek és ott ilyen kiemelkedésnek ma sem lehet nyomát találni. Másrészt az sem lehet mellékes, hogy a csorvási romos templomot feltüntető térképek egyformán az itt haladó országút északnyugati oldalán jelölték meg az épület helyét, és Huszár Mátyás jelölése is éppen itt található. Az ásatáson előkerült templomhely viszont a mai – még mindig békési útnak nevezett – dűlőútnak a délkeleti oldalára esik. Ez pedig csak azt jelentheti, hogy a templomhelyet is feltüntető térképek ábrázolása ideje óta az eredeti orosháza–békési országút nyomvonala éppen a templomhely közelében kb. 300 méterrel áthelyeződött. Jól látszik ugyanis a kéziratos térképeken, hogy az útnak a monori csárda és a csorvási csárda közötti szakasza megközelítően egyenes vonal mentén haladt. A mai nyomvonalnak viszont a két végpontja ugyan nem változott, de a templomhelytől északkeletre kb. 900 méternyire ma egy jelentős töréspontja van. E töréspont a II. katonai felmérés 1863–1864. évre keltezhető megyei vonatkozású két térképszelvényén⁴⁸ (4. kép) és Mihálfy József 1881. évi térképén⁴⁹ is feltűnik már.

A vélhetően középkori eredetű országút nyomvonala tehát – a térképek tanúsága szerint – az 1820–1860 közötti időben módosult a mai formájára. A régi út nyomvonalának megváltoztatása azonban nyilvánvalóan az új község 1856–1857. évi megalakulásával és külterületének 1858. évi rendezésével, valamint az újjátelepülő Csorvás területén keresztül nyitott új orosháza–csabai országút nyomvonalával függ össze, hiszen a régi út új töréspontja és a csorvási csárda között kialakított nyomvonalszakasz éppen párhuzamos az újra alakult Csorvásról Csaba felé vezető új országúttal.⁵⁰

Tévedés lenne tehát a mai békési út nyomvonalához viszonyítani Huszár Mátyás térképének ábrázolását, s így az ott jelölt kisebb kiemelkedés éppúgy jelölheti a középkori templomhelyet, mint például a 34 évvel korábbi térkép. Ha pedig ez így van, akkor egyedül a Huszár-féle térkép szolgáltat a templomhely környezetére vonatkozó új adatokat, hiszen csak ezen lehet követni a Hajdú-völgy⁵¹ eredeti folyómedrének útját, s csak ez adhat támpontot ahhoz, hogy jobban el tudjuk képzelni a középkori falu korabeli földrajzi környezetét. A valósághoz közelálló feltételezés lehet ennek alapján az, ha – a legtöbb, már feltérképezett délkelet-alföldi középkori településhez hasonlóan⁵² – Csorvást is folyóparti településként képzeljük el. Ezt az alább ismertetett régészeti terepbejárások eredményei is megerősítik.

Az elpusztult középkori falu helyét először 1964-ben Dienes István és Kovalovszki Júlia azonosította a régészeti terepbejárás módszerével, a mai községtől nyugatra kb. 1

⁴⁷ Huszár 1822. 52. térképszelvény. MTA Régészeti Intézete fotótára, negatív ltsz. 36.165, 36.167.

⁴⁸ II. katonai felmérés, Sect. 57. Col. XL. (MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1548., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.703.), Sect. 58. Col. XL. (EFM ltsz. Td. 94.41.6.1.), *Domokosné–Domokos* 1988. 62.

⁴⁹ MMM ltsz. Hd. 58.25.15., *Domokosné–Domokos* 1988. XXII. c. melléklet.

⁵⁰ Csorvás XIX. század közepére eső újratelepülését és általános rendezését legalaposabban Zalai György dolgozta fel. (Zalai 1994. 8–9.)

⁵¹ Huszár 1822. 40. térképszelvény. MTA Régészeti Intézete fotótára, negatív ltsz. 36.130, 36.133.

⁵² Legközelebbi példa erre a középkori Gerendás, Kétsopron és Sznánegyház fekvése. (*MRT IV/3*. Telekgerendás 12/14. sz. lelőhely., *Szatmári* 1996/a. 210–211, 230, 1. kép., *Szatmári* 1996/b. 16–20, 55, 8. kép.)

km-re, a korábbi Sztojanovics-major (akkor Vörös Október Tsz) környezetében.⁵³ Területén Árpád-kori és késő középkori falunyomokat figyeltek meg, de a templom helyét nem sikerült meghatározniuk.⁵⁴ Azóta a Csorvás helytörténetével behatóan foglalkozó Zalai György – tisztán a történeti adatokból kiindulva – arra a következtetésre jutott, hogy a település 1552-ben említett templomát valószínűleg a tatárjáráskor elpusztult régi Csorvás templomának helyén, minden bizonnyal Ábránffy Sebestyén építtette, a XV–XVI. század fordulója előtti években.⁵⁵

Az elpusztult középkori falu területéről igen sok régészeti lelet került már elő.⁵⁶ Az egyik ilyen lelet 1962-ben nagyobb mennyiségű ezüstpénzből állt, amelyek között nagyrészt XV–XVI. századi erdélyi és lengyel érmek voltak. Az erről beszámoló újsághír szerint a pénzek egy részét széthordták a megtalálók, más része viszont az orosházi múzeumba került.⁵⁷ A múzeum nyilvántartásában azonban nincs erre utaló adat. Kovalovszki Júlia az 1965-ben megjelent tanulmányában az újságcikkre hivatkozva még megemlítette, hogy a két-háromezer darab, XVI. századi ezüstpénz egy edényben került elő.⁵⁸ 1974-ben egy újabb éremleletet forgatott ki az eke a megszűnt falu területén. A cserépedényben elrejtett, XVI. századi magyar, cseh, porosz, lengyel, litván pénzek (tallérok, garasok, dénárok) közül több százat a Magyar Nemzeti Múzeum és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteménye számára is sikerült megszerezni. A legkésőbbi veret 1593-ból való.⁵⁹ Ez utóbbi éremleletnek a pontos helyét is ismerjük (5. kép), de itt szondázó ásásra még nem került sor. A helybeli lakosok emlékezete az előző két éremleleten kívül még három hasonló leletet tart számon. Az egyiket Kis Béla találta 1946-ban, szintén cserépedényben, az 1974-ben előkerült éremlelet helyétől kb. 200 méterre északnyugatra, egy kisebb homokbánya környékén. A másik éremlelet az 1974. évi lelet helyétől kb. 400 méterre délnyugatra, a Búzás-tanyán látott napvilágot, ugyancsak 1946 táján, szintén cserépedényben.⁶⁰ A harmadik éremleletet a Medgyesi gyerekek találták 1956 körül a Medgyesi-tanyán, három korsóban, az 1974. évi lelet helyétől kb. 750 méterre délkeletre.⁶¹

⁵³ A major illetve a Tsz tehenészete a település belterületének nyugati széle és az Orosházára vezető 47. sz. főút északnyugati szögletében ma is megtalálható.

⁵⁴ Kovalovszki 1965. 178. (17. számú régészeti lelőhely).

⁵⁵ Zalai 1995. 5, 7–8.

⁵⁶ Nem ide köthető viszont a Duna–Tisza közén előkerült csorvai füstölő, amelyet Dávid Katalin munkája pontatlanul említ csorvási leletnek. Vö.: Reizner János: A szeged-csorvai Árpád-kori füstölő (thuribulum). Arch. Ért. XV (1895) 361–365., Entz Géza: A szeged-csorvai bronz tömjénező. Művészettörténeti Értesítő IV (1957) 11–16., Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Budapest, 1974. 20–21.

⁵⁷ Orosházi Hírlap VII. évf. 69. szám, 1962. október 9-e, 8. oldal.

⁵⁸ Kovalovszki 1965. 178.

⁵⁹ MMM irattára 11/40/1974, 22/1974, 22/89/1974. iktató számú iratok, Szabó János József jelentései: MMM Rég. Ad. 1234/1975., Rég. Füz. Ser. I. 28 (1975) 116., Szabó 1974. 1–2., Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem 1591. évi ezüsttallérja: MMM éremtára, ltsz. 74.8., a leltározatlan érmek szintén a MMM éremtárában (l. MMM irattára 10/78/91. iktató számú iratot is). Vö. még: G. I.: Éremleletek. Numizmatikai Közlöny LXXX–LXXXI. 1981–1982. (1983) 149–150.

⁶⁰ Pados Pál (szül. 1921) Csorvás, Szántó Kovács János u. 13. sz. alatti lakos szóbeli közlése, 1996. Az egyes adatok között átfedés is elképzelhető, hiszen az 1962. évi újsághír szerint az egyik találó neve szintén Kiss Béla volt.

⁶¹ Juhász Kálmán (szül. 1947) Csorvás, Rákóczi u. 58. sz. alatti lakos szóbeli közlése, 1997. Emlékezete szerint az érmek az orosházi múzeumba kerültek, de ott jelenleg semmilyen adat nem utal erre.

A település múltja iránt érdeklődő csorvási Pados Pál és felesége 1972 óta végeznek aprólékos terepbejárásokat Csorvás határában, így a középkori falu helyén és környékén is. Terepjárásaik első szakaszában Varga Mihály is részt vett e munkában. Az általuk feltérképezett 222 régészeti lelőhelyen gyűjtött leleteket kisebb részt (az 1–48. lelőhely anyagát) 1977-ben, nagyobb részt (49–222. lelőhely) pedig 1996 végén ajándékozták a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum illetve a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum topográfiai gyűjteményének.⁶² Térképükön a középkori település területét a mai Csorvástól északnyugatra jelölték be, a belterület szélétől és az Orosháza felé vezető 47. sz. főúttól kezdődően, csaknem 2,5 km hosszúságban és több mint 1 km szélességben. Ezen a területen természetesen több korszak leletanyagát is megtalálták, s az itt gyűjtött leleteket egységesen egy – az általuk 1. sorszámmal jelölt – lelőhely anyagának különítették el. A templom helyét is sikerült megtalálniuk a Sztojanovics-major épületeitől kb. 1200 méternyire északnyugatra, s ott rengeteg terméskövet és embercsontot figyeltek meg. A kövek között zöldes árnyalatú, kemény kőzet és szemcsés anyagú terméskő egyaránt előfordul. Az egyik homokkődarab széle ívelten megmunkált.

A lelőhelyről származó, s a múzeumba került Varga–Pados, illetve csak Pados-féle gyűjtemény igen gazdag Árpád-kori és késő középkori leletekben. Ezekon kívül kevés szarmata és avar kori edénytöredék is előfordul a leletanyagban. A középkori gyűjteménynek hozzávetőlegesen egynegyed része Árpád-kori, háromnegyed része pedig a késő középkorba sorolható.⁶³

Az Árpád-korba tartozik például egy félbe törött bronzlunula (14. kép 7; 26. kép 7) – amely az ún. köznépi temetők jellegzetes lelete,⁶⁴ és a XI. századnál semmiképpen sem későbbi –, valamint egy közelebről meghatározhatatlan ezüstdénár a XII. századból⁶⁵ és egy másik, a XIII. század első felére keltezhető friesachi érem hamisítványa⁶⁶ is, amelyeket a templomhelyen találtak. Szintén itt gyűjtöttek egy 2,8 cm átmérőjű, ezüsthuzalból készített, bordás S-végű karikát is (14. kép 8; 26. kép 8). E korszakba sorolható továbbá jó néhány kerámiatöredék: cserépbogrács- és fazéktöredék is (17. kép 1–4). A bográcsperecek kifelé vagy befelé, esetleg mindkét irányban megvastagodóak, s a függesztőfüleknel karéjos vagy befelé háromszög alakban csúcsos kialakításúak (17. kép 4). Egy több darabból ragasztott, teljes formájára kiegészíthető cserépbogrács is a múzeumba került. Ennek pereme kifelé illetve mindkét irányban megvastagodó, a két-két kerek függesztőlyuk körül karéjos kiképzésű – Szá.: 27 cm, M.: 18 cm – (18. kép 3). A fazekakból származó peremtöredékek vízszintesen vagy enyhén kihajlóak, lekerekített vagy ferdén levágott, esetleg elkeskenyedő szélűek (17. kép 1–3). Az oldaltöredékeket bekarcolt csigavonalak, sűrű, egymással párhuzamosan futó, vízszintes árkok, párhuzamos rádliminták, vízszintes vonalkötegek díszítik. Az egyik oldaltöredéket orsókarikának kezdték el kifaragni, de vannak elkészült orsókarikák, orsógombok is. Egy fenéktöredék, amely az oldalán függőlegesen síkozott, és ugyancsak függőlegesen árkolt díszítésű,

⁶² MMM Rég. Ad. 1470/1977, 2198/1997., Csorvási Híradó III. évf. (1977) 4. szám, 22–24. old., Békés Megyei Népújáság XXXIV. évf. 199. szám, 1979. augusztus 26-a, 7. old., *Szatmári* 1997/a. 9–10., Ugyanaz: Csorvási Híradó VIII. évfolyam 6. szám, 1997. június hó, 4. oldal. – Jelenleg mind a 222 lelőhely anyaga a MMM régészeti topográfiai gyűjteményében található.

⁶³ MMM régészeti topográfiai gyűjteménye: Csorvás 1. számú lelőhely.

⁶⁴ Legközelebbi megfelelőjét az Orosháza mellett föltárt gellértegyházi temető 96. sírjából ismerjük. (*Zalotay* 1957. 12. 4. tábla.)

⁶⁵ *CNH I.* 69., *Huszár* 1979. No. 82.

⁶⁶ Friesach, II. Eberhard (1200–1246); dénár; L. 15. Nagy Ádám meghatározása.

anyaga alapján szintén az Árpád-korba sorolható. Ugyanebbe a korszakba tartozik az az öt kézi malomkő is, melyek közül egy teljesen ép. Ez utóbbi domború felületű, átmérője pedig 41 cm (29. kép 2). Egy másik szintén domború, tehát a kézi malomkőpár alsó része volt, de ez félbe törött. Átmérője 48 cm volt (29. kép 1). A három kisebb malomkő egyik oldala homorú felületű, s mindhárom oldalában a forgatás megkönnyítésére kerek, befelé szűkülő lyukat véstek. A malomköveket középen kerek vagy négyszögletes lyukak segítségével rögzítették.

Az ugyanebben a gyűjteményben lévő késő középkori leletek között a legkülönbözőbb profilált fazékperemek fordulnak elő. Anyaguk jellegzetesen szemcsés soványítású. Néhány fedőhornyos, vagy a vállán ferde vonalakkal, esetleg vízszintes vonallal illetve beszürkált pontokkal díszített. Az egyik perem széle alatt ferdén bevagdosott, széles borda fut körbe. Egy másik, vékony falú perem a belső oldalán zöld mázas. Egy hengeres testű és egyenes peremű szilke belül sárgásbarna mázas, pereme pedig benyomkodott (18. kép 2). Több darabból lehetett összeragasztani az egyik fazéknak a fél profilját. Az edény a felső harmadában öblösödött, a vállán pedig két-két párhuzamos ecsetvonással, barna festéssel díszített volt (28. kép 1). Az edényoldalak egy részét kívül vagy belül szintén zöld illetve sárgásbarna máz borítja. Vannak sárgásfehér és világosbarna alapon világos- vagy sötétbarna, esetleg vörös színű vonalas és sávos festésű, sőt létradíszes és fenyőágmintás darabok is (19. kép 1–5). Egy sárgásbarna mázas és több szűrős vagy szűrő nélküli korsónyaktörredék a kései darabok közül származhat, de ide sorolhatók a jellegzetes formájú, szürke és barna színű, török kori, a végükön szűrős kiöntőcsövek is (19. kép 8–9). A fenéktörredékek egyszerű fazekakból valók, az egyiket világos alapon barna sávos festés díszíti, két másik pedig a belső oldalukon zöld mázas. A fültörredékek kisebb-nagyobb korszakból, szilkekből maradtak meg. Ezeket leginkább tűzdelt vonalakkal vagy vörös, sárga és barna vonalas festéssel díszítették (19. kép 6–7). Több fedőnek a darabja került elő, s a törredékekből egy teljes fedőt is össze lehetett ragasztani (18. kép 1).

Szintén a késő középkorba sorolhatók a belül mázas lábasokból származó lábtörredékek, az üvegpalackok szájának darabjai, más üvegedények csurgatott díszű részei és a játéknak használt, 0,5–2,5 cm átmérőjű, különböző (kék, sárga, barna, zöld és ezek árnyalatainak megfelelő) színű üvegpasztá-, valamint más agyag-, csont- és kőgolyók. Ide tartozik még több balta és egy fokos darabja (22. kép 4), igen sok – köztük rézberakásos vagy csontborításos – vaskés törredéke (14. kép 19–21; 25. kép 1–6; 26. kép 19–21), egy "húsoló" – a tímárok bőrkikészítésénél használt eszköze – (22. kép 3), egy csizma sarokvasa, néhány lapos és széles patkó (23. kép 1–4), továbbá egy csiholóvas (22. kép 2), egy lakatpánt (22. kép 1), két kulcs darabja, sok vascsat (24. kép 1–14), vaskarika és vasszög, néhány sarló (23. kép 5–6) és zablá, valamint több más vaseszköz is. Az egyik vasfejsze teljesen épen megmaradt, rajta a beütött mesterjegy is kivehető (16. kép 2; 22. kép 5). Igen sok gyűrött bronzlemez, több szíjszorító lemez – az egyikben minuscula írás részletével – (14. kép 18; 26. kép 18), bronzcsat (14. kép 12–15; 26. kép 12–15), ezüst- és bronzhuzal ugyancsak található a gyűjteményben. Ide sorolható még 14 db XVI. századi érem, 10 db bronzból készült karika- és pecsétgyűrű (14. kép 9–10; 26. kép 9–10), egy öntött, áttört, bronzból készített, kampós ruhakapocs (14. kép 4; 26. kép 4), két másik, szintén öntött és áttört, bronz ruhakapocs (14. kép 1–2; 26. kép 1–2), egy nagyméretű és több kicsi, bronz vagy ezüstözött bronz fülesgomb (14. kép 11; 26. kép 11), egy lapított bronzhuzalból hajlított párizsikapocs (14. kép 3; 26. kép 3), két gömbös fejű bronztű (14. kép 16–17; 26. kép 16–17), öt bronzgyűszű (14. kép 5–6, 26. kép 5–6) valamint néhány vésett

díszú csontlap, melyek leginkább a templom körüli temető területén kerültek felszínre. A faluhely területéhez kapcsolható továbbá egy csontkorcsolya (25. kép 7), egy mázas orsógomb és egy XVI. század utáni, félbe törött, hamis tallér⁶⁷ is. Valószínűleg szintén késő középkori lehet egy 48,5 cm hosszú bajonett, amely a foka alatt girland motívummal díszített. A gyűjteményben lévő, kardmarkolathoz kapcsolódó egyenes keresztvas ugyanide tartozhat.

Külön kell megemlíteni a kályhaszemek és a kályhacsempék töredékeit. Az előbbieik közé hagyma és pohár alakú kályhaszemek csúcsai illetve perem- és aljtöredékei tartoznak, valamint egy tálka alakú kályhaszem fenéktöredéke, amelynek közepét benyomkodásokkal tagolt kör alakú borda díszíti.

Igen érdekesek a kályhacsempék. Két töredék (20. kép 6, 9) teljesen megegyezik a Békéscsabán talált számárhátíves kályhacsempék típusával.⁶⁸ Egy áttört, mázatlan, bástyatagok alatt csüngő háromszögekkel díszített töredékhez (20. kép 1) hasonló darab Gerlán már szintén előkerült.⁶⁹ Két másik, ugyancsak mázatlan, mérműves darab a csempé felső felében elhelyezkedő ablakok alapja illetve osztótagja lehetett (20. kép 4–5). E töredékeknek a megfelelőjét Békésről ismerjük.⁷⁰ Minden bizonnyal szintén a békéscsabai körhöz tartozik egy további töredék (20. kép 3), s talán ugyanide sorolható egy kivágott szélű, bordákkal díszített darab is (20. kép 8). Az ugyancsak innen származó, levágott szélű saroktöredéken a bástyadíszek a tükörmező részét képezték, így ez a darab nem lehetett oromcsempé (20. kép 7). Egy egészen finoman iszapolt, bástyadíszes, bordás felületű töredék – anyaga miatt – idegennek tűnik a térség eddig megismert kályhacsempéinek csoportjában (20. kép 2). Négy másik kályhacsempedarab szintén mázatlan és áttört előlapú, azonos típusú oromcsempéből származik.⁷¹ Díszítésüket egyetlen többlől kihajló domború ágak képezik (21. kép 1–4). Ezekhez igen hasonló egy ötödik, szintén levelekkel díszített töredék (21. kép 5). A kályhacsempék közé tartozik továbbá egy virágos (21. kép 6) és egy dongáshátú, egyenesen levágott szélű, a külső oldalán zöld mázas darab is.

A kályhacsempék közül azok, amelyeknek pontos megfelelőit is ismerjük más, közeli és távoli lelőhelyekről, azt bizonyítják, hogy Csorvás térsége éppúgy részét képezte a helyi és távolabbi kereskedelemnek, mint például a nagyobb birtokközpontokhoz közelebb eső települések. Ezenkívül a csorvási kályhacsempé-leletek újabb értékes adalékokat szolgáltatnak a délkelet-alföldi kályhás központok termékeinek elterjedéséhez. Ebből a szempontból érdemes megemlíteni a Pados Pál gyűjtésének 149. számú lelőhelyén előkerült másik kályhacsempé-töredéket is (21. kép 7), amely a gerlai és a nagymágocsi, Szent Pétert ábrázoló kályhacsempékkel állítható párhuzamba.⁷²

A Pados Pálék és Varga Mihály által gyűjtött leletek között lévő átfürt fenőkőnek és néhány vaseszköznek a középkoron belüli pontosabb keltezése bizonytalan.

A több évtizedes, ismétlődő terepjárások egyre inkább érlelték egy ásatás gondolatát is, amelyre 1997-ben került sor, a mai Csorvás község újratelepülésének 140. évforduló-

⁶⁷ Nagy Ádám meghatározása. – Az érme meghatározásában nyújtott szíves segítségét ezúton is köszönöm.

⁶⁸ *Szatmári* 1994/b. 512. 4. kép 1–3., *MRT IV/3*. Békéscsaba 2/302. sz. lelőhely, 149. tábla 1–4.

⁶⁹ *MRT IV/3*. Gerla 5/7. sz. lelőhely, 153. tábla 2, 7.

⁷⁰ *MRT IV/3*. Békés 1/1. sz. lelőhely, 141. tábla 9.

⁷¹ A legnagyobbat (21. kép 4) Pados Pál a templomhelytől délre találta, s még az 1970-es évek első felében a békéscsabai múzeumnak ajándékozta: MMM Itsz. 74.339.145.

⁷² *Méri* 1957. 202. XLV. tábla 7., *Szatmári* 1985. 58, 62, 75. VIII. tábla 5.

jához kapcsolódva. Ezen ünnepségek előkészítésekor kereste meg a helyi önkormányzat a megyei múzeumi szervezetet azzal a kéréssel, hogy végezzünk ásátást az elpusztult középkori falu templomának helyén.

Az 1997 áprilisában végzett előzetes helyszíni szemle során Pados Pál segítségével azonosítottuk ismét a templomhelyet, a mai község belterületének északnyugati szélétől és az Orosháza felé vezető 47. sz. főúttól egyformán 1500 méterre északnyugatra, a Felső-Sashalom-dűlőben (5. kép). A régi Sztojanovics-majortól 500 méternyire nyugatra az orosházi műútra merőlegesen egy dűlőút halad észak felé, s a műúttól kb. 1700 méternyire ez a dűlőút keresztezi a DNy-ÉK-i irányú, Orosházát Békéssel összekötő régi, ún. békési földutat. Az elpusztult középkori falu templomának helye az előző dűlőúttól 170 méterre keletre, az említett dűlőutak találkozási pontjától pedig 300 méterre délkeletre található (6. kép). Helyszíni szemlénk időpontjában a templomhely kitűnően kirajzolódott a frissen boronált tavaszi szántóföldön. Területe egy olyan kisebb, a környezetétől világosabb színű foltjával is eltérő kiemelkedésre terjedt ki, amely nyilvánvalóan csak a templom omladékának maradványa lehetett. Az újkori, már elbontott tanyák helyei is ehhez hasonló, kisebb kiemelkedések formájában jelentkeznek ugyan a felszínen, de a templom helyén mintegy 40 x 30 méteres területen sűrűn borította a felszínt a kiszántott habarcsos kőzúzalék, s a kődarabok között igen sok embercsontot is meg lehetett figyelni. Téglát vagy tégladarabot csak elvétve találtunk. Leginkább szabálytalan alakú, ökölnyi vagy legfeljebb két tenyérnyi nagyságú kődarabok heverték mindenütt. Köztük előfordultak zöldes színű terméskövek, valamint fehéres, sárgás és rozsdás színű homokkövek is. A kiszántott embercsontokat a templomhely 40 x 30 méteres körzeténél nagyobb területen is lehetett észlelni, ez a templom körüli temető elhelyezkedését jelölte számunkra. A templomhely és a temető közvetlen környezetében az Árpád-koriaknál nagyobb mennyiségben fordultak elő a késő középkori edénytöredékek a felszínen.

Részletesebb terepbejárásokat az ásátás ideje alatt, 1997 júniusának elején is végeztünk a templomhely környékén, mivel a topográfiai tapasztalatok alapján biztosra vehető volt, hogy a Pados Pálék által a középkori falu területének korábban megjelölt óriási kiterjedése tulajdonképpen több – a térség geográfiai viszonyai miatt egymástól különálló és különválasztható – régészeti lelőhelyet foglal magába. A mezőgazdasági művelés következtében a területen lévő különböző növénykultúrák miatt a tágabb környék nem volt mindenütt alkalmas a régészeti terepbejárásra, így a középkori falu pontos kiterjedését és egyes részeinek földrajzi elhelyezkedését nem sikerült teljes mértékben feltérképeznünk.

Eddigi megfigyeléseink szerint a templomhely környékén három, területileg ugyan különálló, de egymással kétségkívül szerves egységet alkotó régészeti lelőhely is jelöli a középkori falu helyét. Az első lelőhely kiterjedése kb. 900 x 400 méteres lehet, de sem az északnyugati, sem pedig a délkeleti szélét nem lehetett a magas növényzet miatt meghatározni. E lelőhely bejárható területének az északkeleti szélén, középen található a falu templomának helye, egy 60–100 méter széles, hátsabb vonulat tetején. A keskeny kiemelkedő hát lényegében annak a – napjainkra már kiszáradt – folyómedernek a délnyugati partját jelenti, amelyre az egész lelőhely támaszkodik. A lelőhely felszíne általában egyenetlen, kisebb-nagyobb kiemelkedésekkel tagolt. Ezek közül néhány biztosan középkori objektumot (házat) jelöl, mert a környezetüknél világosabb szürke színű foltjaikban az átlagosnál sokkal több – leginkább késő középkori – edénytöredék fordul elő. A templom helyétől kb. 200 méterre Ny–DNy-i irányban került elő az 1974. évi éremlelet. Ennek környékét fémkeresővel átkutattuk az ásátás idején, de újabb érmet nem találtunk.

A másik lelőhely az előzőtől északkeletre van, s az említett folyómeder alacsonyabb északkeleti partján húzódik. Mindössze 60–80 méter széles területét csupán 600 méter hosszan tudtuk követni a békési útig, de északnyugati irányban nem ismerjük teljes kiterjedését. A harmadik lelőhelyet egy újabb, az előzőnél szélesebb folyómeder választja el a második lelőhelytől. Ez a meder is ÉNy–DK-i irányban halad a második lelőhely északkeleti szélénél, a meder északkeleti partja viszont még az első lelőhely partvonulatánál is magasabb valamivel. Ezen a parton 100–140 méter szélességben és kb. 500 méter hosszúságban lehetett követni a lelőhely területét, azonban kiterjedését a növényzet miatt sem délkeleti, sem északnyugati irányban nem lehetett felderíteni (5. kép). Mindhárom lelőhely területén gyűjthetők Árpád-kori és késő középkori edénytöredékek, de a korábbi korszak leletanyagát csaknem mindenütt elfedi a késő középkor kerámiaanyaga.

Nem volt ugyan módunk az ideig pontosan feltérképezni a középkori település teljes kiterjedését, a részleges terepbejárás adatok alapján mégis egyértelműen megállapítható, hogy a késő középkori falunak Árpád-kori előzménye is volt, s a település az egész középkor folyamán egymáshoz közeli folyómedrek partjait foglalta el. Azt is tudjuk, hogy a falu templomát vélhetően a központi helyen, az egyik folyóág délkeleti partjának legmagasabb pontján építették fel. Abban sem lehet lényegében semmi kétség, hogy ezen a területen valóban a mai település középkori előzménye, az oklevelekben emlegetett Csorvás feküdt. Ezt bizonyítja egyrészt több – nyilvánvalóan szájhagyomány útján fennmaradt, s a múlt század második felében feljegyzett – írásos adat, másrészt igazolják a Harruckern-domínium, az I. katonai felmérés és minden bizonnyal Huszár Mátyás térképi ábrázolásai is. Az utóbbi negyed században végzett régészeti terepbejárások szintén azt igazolják, hogy Csorvás határában nincs több középkori faluhely. Biztosnak vehető tehát, hogy itt volt a középkori Csorvás. A térképek tanúsága és a terepbejárások tapasztalata szerint szervesen a falu környezetéhez tartozott a Hajdú-völgy széles, a település környezetében több ágra szakadó folyómedre. Az egymással szemben lévő folyópartokon elterülő falurészeket nyilvánvalóan hidak kötötték össze. A hidakat is felhasználva, a templom mellett – vagyis a falu központján keresztül – haladt a Békést Orosházával közvetlenül összekötő országút. Ezen például Szeged és Nagyvárad felé, a falutól pedig kb. 4 km-re keletre lévő másik jelentős országúton Arad és Szolnok felé lehetett a leggyorsabban eljutni (1–5. kép).⁷³

Az ásásra 1997. június 2–13. között került sor.⁷⁴ Több időt sajnos az ásást megelőzően sem tervezhettünk a feltárásokra, így az kezdettől fogva csak szondázó jellegű lehetett. A rendelkezésünkre álló két hét alatt célunk a templom és a templom körüli temető részleges feltárása volt, de elsősorban a templom épületéről igyekeztünk minél több

⁷³ Az aradi út a közelben a legjobb állapotban a Telekgerendás és Gerendás települések közötti közigazgatási határvonal mentén maradt meg. Ide esik egyébként a középkori Gerendás falu helye is (*MRT IV/3*. Telekgerendás 12/14. sz. lelőhely). Vö. még: II. katonai felmérés Sect. 57. Col. XL. (MTA Régészeti Intézete térképtára, ltsz. T 1548., MMM fotótára, negatív ltsz. 50.703.), Magyarország földrajzinév-tára II. Budapest, 1980. 9. 20. és térképmelléklete.

⁷⁴ Ásatási dokumentáció: MMM Rég. Ad. 2231–1998. Rajzok: MMM Rég. Ad. 2222–1997, 2223–1997, 2226–1997. Ásatási fotónegatívak: MMM fotótára ltsz. 59458–59541. Diapozitívak: MMM fotótára ltsz. 24346–24402. Leletanyag: MMM ltsz. 97.3.1–97.3.67. A lelőhelyen előkerült leletek fotónegatívjai: MMM fotótára ltsz. 59732–59769, 59824. – Vö. még: Békés Megyei Nap 1997. június 13. 1. 5. oldal., Békés Megyei Hírlap 1997. június 14–15. 3. oldal., Békés Megyei Nap 1997. június 21. 11. oldal., Szatmári Imre: Ásatás a középkori Csorvás területén. Csorvási Híradó VIII. évfolyam 7. szám, 1997. július hónap, 3. oldal., Szabad Föld 1997. augusztus 19. 4. oldal., Békés Megyei Nap 1997. szeptember 6. 7. oldal., Szatmári 1997/b. 10–12.

adatot összegyűjteni. Ezért a már áprilisban azonosított templomhelyen két szelvényt jelöltünk ki, az épületet jelző kötörmelékkel borított 40 x 30 méteres területen. A szelvények kitűzésénél gondolnunk kellett egyrészt arra, hogy ezt az 1200 m²-es területet a két hét alatt nyilvánvalóan nem tudjuk teljesen feltárni, másrészt pedig arra is, hogy a szelvényeinkkel a templomnak azokat a részeit tárjuk fel lehetőleg, amelyek alapján az épület főbb méreteit megállapíthatjuk, s teljes alaprajzát kiserkeszthetjük. Ugyanakkor számolnunk kellett azzal is, hogy az egyes szelvényekből kitermelt földet az adott szelvények mellől ugyancsak nem lesz időnk továbbtermelni, vagyis a szelvények bővítésére sem lesz lehetőségünk.

A fenti okok és megfontolások után a két szelvényt a kötörmelékes területnek nem elsősorban a középső részén, hanem attól kissé északabbra és északkeletre jelöltük ki. Így próbáltuk eredendően a templom szentélyét és északi hajófalát, illetve északnyugati sarkát megtalálni, mert a Békés megyei templomfeltárások eddigi tapasztalatai szerint a különböző bolygatások és a mindenütt előforduló későbbi beásások elsősorban a templomok déli falainak helyét pusztították el, sokszor teljes mértékben. A két szelvényt először három-három, egyenként 5 x 5 méteres alapterületű szelvényt jelöltünk ki, közöttük 50 centiméteres tanúfalakat hagyva ki. A szelvények számozása a mélyítésük sorrendjében követte egymást (1–6. szelvény). Amikor már kibontakozott a templom egykori helyzete, két újabb – az előzőeknél nagyobb méretű – szelvényt is kijelöltünk a szelvényt sor nyugati végében (7–8. szelvény), de idő hiánya miatt csak az egyikben sikerült érdemleges megfigyeléseket tenni (8. szelvény).

Az 1. szelvényben a szentélytől keletre eső, annak külső oldalánál lévő területet sikerült csak megtalálni, de a szelvény nyugati szélébe már a szentély keleti támpillérenek alapozási gödre is benyúlt. A 2. szelvényben egy másik, a szentélyt északkeleti irányból megerősítő támpillér kis részlete és egy osszarium helye került elő. A 3. szelvényben megtaláltuk az előbbi támpillér további részletét, a szentély északi alapozásának külső szélét, valamint a templomhajó északkeleti külső sarkát erősítő haránttámpillér helyét. A 4. szelvényben bontakozott ki az egész szentély félköríves alapozása és a hozzá épített három támpillér csatlakozása. Az 5. szelvényben a templomhajó északi falának és északkeleti belső sarkának vonala rajzolódott ki, a falat kívülről támasztó és a haránttámpillért erősítő egy-egy újabb támpillér alapozási gödrével együtt. A 6. és 7. szelvényben a bontást csak kis részben végeztük el, mert az ásás befejezésének közelgő időpontja miatt erőinket a 8. szelvény területére kellett átcsoportosítanunk. A 6. szelvény északi kétharmadában csak a szántás rétegét ástuk ki, déli szélén pedig a templomhajó déli falának kiszedett árkához tartozó tégl- és kötörmelékes beásást mélyítettük 80 centiméternyire, de alját nem sikerült elérnünk. A 7. szelvény 8 x 5 méteres területén szintén csak a szántás rétegének kitermelésére futotta időnkéből. A 8. szelvény is 8 méter hosszú volt, de szélességét lecsökkentettük 3,5 méterre. Itt került elő a templom északnyugati sarka, egy támpillér helyével együtt, amely a templomhajó északi oldalához csatlakozott (7. kép; 30. kép 1).

A rendelkezésre álló idő alatt sikerült tehát feltárni a templom félköríves szentélyének, északi hajófalának és északnyugati sarkának a helyét. Igaz ugyan, hogy az egykori templomnak csak az északi felét, illetve annak is csak a kisebb részét sikerült kibontani, a szimmetria elvei szerint azonban az épület teljes alaprajza kiserkeszthető. Mindössze a déli oldalon a támpillérek száma és elhelyezkedése maradt kissé bizonytalan (8. kép).

A tágabb templomhely illetve a feltárás területén a mai felszín nem tekinthető teljesen vízszintesnek. A szintbeli különbségek legnagyobb értéke 28 cm volt, a 2. szelvény északkeleti és a 8. szelvény északi széle között. Közvetlenül a templom helyén azonban ez az érték mindössze 10 cm körül mozgott. Az ásatás szintbeli adatainak egységes megállapítása érdekében minden pontot a 4. szelvény északnyugati sarkának mai felszínéhez viszonyítva szinteztük be. Az ásatás országos hálózatba történő bemérésekor viszont nemcsak ezt a pontot, hanem a szentély külső ívének négy pontját is meghatároztuk, s geodéták segítségével rögzítettük (6–7. kép).

Az ásatási megfigyelések szerint a templom építőanyagát s még az épület alapozásában lévő termésköveket is a falu elnéptelenedése utáni évszázadok során, sőt valószínűleg még az utóbbi évtizedekben is módszeresen kibányászták, így a falak helyén sajnos mindössze foltokban lehetett csak követni az alapozás irányát. Az északi hajófalnál és a szentély külső szélénél is kitűnően látszott, hogy először a falak helyén szisztematikusan végighaladva, a kőalapozás aljáig, a szentélynél pedig csaknem ennek aljáig kiásták az építőanyagot. Ekkor még a felszínen is pontosan látszódnuk kellett a falaknak, hiszen az alapozás kitermelésekor szinte sértetlenül hagyták az eredeti alapozási árok széleit is. A kitermelt alapfalak helyére ezt követően egészen apró összetételű meszes, köves törmelék került. Később viszont kisebb-nagyobb, néhol pedig óriási méretű, szabálytalan alakú gödröket ástak csaknem az épület egész területén, főként a templom belsejében. E későbbi beásások idején már biztosan nem látszott pontosan a falak vonala, így e bolygatásokkal sok helyen a főfalak kiszedett alapozási árkának addig valószínűleg épen hagyott belső szélét is szinte mindenütt elpusztították. E gödrök betöltése a korábbiakénál lazább összetételű volt, s általában kevés humusszal kevert, nagyobb tégl- és kődarabokból állt (7, 9–12. kép).

Ásatásunk idején leginkább csak a kiszedett alapozási árok külső szélét és a falak helyének belső oldalán mélyebbre hatoló későbbi beásások széleit találtuk már csak meg. A templom egykori falainak helyét mindössze a kétféle beásás között megmaradt felületeken lehetett követni. A félköríves szentély alapozási árkának alján teljesen – néhol több rétegben, különböző mélységekben is –, a templomhajó északnyugati sarkában pedig egy kisebb foltban és csupán kb. 10 centiméteres vastagságban viszont az alapozáshoz tartozó kövek is megmaradtak eredeti helyzetükben (7. kép; 30. kép 2–3; 31. kép 1–2). Ugyanígy eredeti helyzetben találtunk egy kisebb követ a templomhajó alapozási árkának északkeleti sarkában, valamint egy nagyobbat a diadalív északi végének alapozása vonalában. Ez utóbbiak sokat segítettek abban, hogy pontosan ki lehessen bontani a templomhajó északkeleti sarkának külső és belső szélét, illetve a hajó és a szentély találkozásának helyét is az északi oldalon. A szentély déli falának nyugati végét azonban egy olyan nagyméretű, későbbi beásás pusztította el, amely teljesen átvágta itt a hajó és a szentély csatlakozási pontjának alapozását (7. kép). Ugyanígy későbbi beásás nyomát találtuk a szentélynek szinte az egész belső területén. Ennek betöltéséből egy egészen újkorinak látzó, szinte acélos vastörredék került elő. Ez is arra utal, hogy a templomhelyet még a legutóbbi évszázadban vagy évtizedekben is bolygatták különböző beásásokkal.

Az ásatás során egyetlen épülethez tartozó alapozást találtunk, vagyis – a feltárások területének jelentős korlátozottsága ellenére – nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a középkori Csorvás templomának egyetlen épülete volt, s vele kapcsolatban nincsenek adatok falak lebontására vagy új falak, esetleg épületrészek építésére. A jelek szerint az eredetileg felépített templom falainak helyét, így belső terét is megváltoztató, szerkezetét

tehát – a támpillérek utólagos építésétől eltekintve – alapvetően érintő átépítésről vagy bővítésről nem beszélhetünk. A korabeli építési járószint a felszín eróziója, kopása miatt mára sehol sem maradt meg, s a templom bejáratának helyére utaló nyomokat sem találunk. Ez utóbbi nem is véletlen, hiszen ha az erózió nem is tüntette volna el ennek nyomait, a feltárt területen bejáratnak a nyomát akkor sem találhattuk volna meg, mert az a kor szokásainak megfelelően az épületnek vagy a déli vagy – Grócz Béla említett leírása alapján – még inkább a nyugati oldalán helyezkedett el.

Az ásatási megfigyeléseink szerint a templom eredetileg a korabeli falusi egyházi építészet szabályainak teljesen megfelelő, egyhajós, félköríves szentélyzáródású épület volt. Méreteit figyelembe véve azonban a délkelet-alföldi régióban eddig ismertté vált, hasonló korú épületek között a jelentősebbek közé tartozott: alapozása alapján külső hossza 15–15,15 méter, külső szélessége pedig 8,6 méter lehetett. (A templom hosszánál a kisebb érték az alapozás aljának megmaradt szélét, a nagyobb érték pedig a fölfelé ferdén kiszélesedő oldalú alapozási árok felső szélét jelenti.) Az épület tájolása a kiszertelt teljes alaprajz hossz tengelyében pontosan Ny–K-i irányú volt, szentélye tehát kis mértékben sem tért el a keleti iránytól sem az északi, sem a déli égtáj felé. A 6. szelvény déli szélénél és délkeleti sarkánál jelentkező beásás körvonala alapján a szentély bejáratánál a diadalívhez tartozó beugró pilléralapozással is számolnunk kell. A hajó külső hossza 10,40 m, a szentély külső szélessége 6,20 m, a szentély belső szélessége 4,30 m, a szentély belső hossza a tengelyben 3,65 m volt. A hajó északkeleti külső vállának beugrását a szentélyfalig 1,20 méternek, a hajó belső hosszát 8,35 méternek, a hajó belső szélességét 6,50 méternek mértük. A diadalív pilléreinek feltételezett beugrása ugyanakkor a szentélyfal belső szélétől kb. 1 m, a diadalív hozzávetőleges szélessége kb. szintén 1 m, a szentély bejáratának becsült szélessége 2,30 m, a hajó északkeleti belső vállának beugrása pedig a diadalív feltételezett pilléralapozásának déli széléig kb. 2,15 m lehetett. A hajó alapfalának szélessége a nyugati falnál 1,10 m, az északi falnál 1,05 m, a szentély alapfalának szélessége pedig 0,90–0,95 m volt. Az alapozási árok rézsús oldalának felső szélénél ez utóbbi érték 120 cm is lehetett (7–8. kép).

A templom alapozástechnikájának teljes megismerése céljából két metszetet készítettünk. Az első metszettel a templomhajó északi falának alapozási árkát vágtuk át (A–B metszet), a másikkal pedig a szentély középső szakaszát (C–D metszet). Csak ezzel a módszerrel szerezhettünk arról tudomást, hogy a kiszedett kövek alatt, az alapozási árok legaljára földrétegeket is döngöltek. Szerencsére e döngölt alapozást a kövek kitermelésekor lényegében sértetlenül hagyták, így annak pontos szerkezetét megfigyelhetjük. A metszeteknek köszönhetően egyértelműen megállapítható volt, hogy a hajó és a szentély egész alapozását – kisebb eltérésektől eltekintve – ugyanazzal a technikával, egyszerre készítették. Az alapozási árkot lefelé enyhén összeszűkülő oldalakkal, teknős aljúra ásták ki. Mivel a korabeli járószint nem maradt meg, nem tudhatjuk, hogy eredetileg milyen mélységű volt, de az biztos, hogy a jelenlegi felszíntől számítva (pontosabban a bemérési alappontunkhoz viszonyítva) a szentély és a hajó alapozásának az alját is egyformán 172 cm mélyen értük el. A hajónál az alapozási árok aljára került döngölt földrétegek teteje ugyanakkor 132 cm mélyen, a szentélynél pedig csak 120 cm mélyen húzódott.

A szintkülönbség egyben azt is jelentette, hogy a szentélynél több rétegben döngöltek az alapozás aljára földet. E rétegek vastagsága 5–15 cm között váltakozott, s követve az alapozási árok aljának teknős kiképzését, az árok szélei felé a rétegek széle is emelkedett. A hajónál lévő négy réteg – a kiásott metszet tengelyében – legalul egy 15 cm vastag,

sárgásbarna, e fölött egy 6 cm-es, ugyancsak sárgásbarna színű, majd egy 7 cm-es barnássárga, s végül egy 12 cm vastag sárgásbarna színű döngölt földrétegből állt. Itt tehát a döngölt rétegek vastagsága 40 cm volt. A szentélynél – ugyancsak a metszet középvonalában – a legelső 15 cm-es földréteg fölött egy 6 cm-es, ezen 5 cm-es, majd egy 6 és egy 10 cm-es, végül egy újabb 10 cm vastag réteg követte egymást. Mindegyik réteg sárgásbarna színű, de összetételükben mégis eltérő árnyalatú volt. A talaj fokozatos kiszáradása következtében a rétegek közt jelentkező repedések is segítettek az egyes rétegek különválasztásában. A szentély hat döngölt rétege tehát összesen 52 cm vastagságú volt (12. kép; 33. kép 1–2).

A csorvási templom alapozástechnikájának különlegessége – legalábbis a régióban eddig feltárt templomoknál nem akadt erre példa –, hogy a megszokott módon, teknős aljúra kiásott alapozási árok aljába még egy keskeny árkot is beleástak, s ennek betöltése jelentette a legelső döngölt réteget az alapozásban.

Az épület alapozásának alját kitöltő döngölt földrétegek fölé kisebb-nagyobb természetes köveket raktak, a lehető legrövidebben egymás mellé helyezve őket. A kövek méretei a tenyérnyi daraboktól a nagyobb, akár a 40 x 50 cm-es darabokig is változhattak. A nagyobbakat főként az alapozás széleire, az épület sarkainak helyére tették, s ezeket általában téglatest alakúra is igyekeztek megfaragni, vagy legalábbis hasáb formájúra nagyolni. A nagyméretű kövek közeit kisebb, szabálytalan alakú terméskövekkel egyenlítették ki. Az elhelyezett köveket ezenkívül kellő mennyiségben folyamatosan oltatlan mésszel, mészdarabokkal is leszórták, végül az egész alapozási árkot vízzel árasztották el. Ezzel az ún. úsztatott eljárással a meszet a terméskövek között helyben oltották meg, s egy nagyon erős alapozást nyertek. Erről a szentély megmaradt alapozásának köszönhetően magunk is meggyőződhetünk (31. kép 1–2).

Jóformán csak találgatni lehet, hogy az épület alapozás fölötti, felmenő falait kőből, vagy téglából építették-e. Kétségtelen, hogy napjainkban a templomhelyen leginkább csak kötörmeléklet lehet találni, téglákat pedig csak elvétve. Az ásás ideje alatt a feltárt területen összesen 37 tégladarabot találtunk, legtöbbit a 6. és a 8. szelvényben. Mindegyiknek a méretét lemértük, de közülük csak 13 esetben mérhettünk két adatot – nemcsak a vastagságát, hanem a szélességét is –, s mindössze egyetlen egész téglát került elő. Ez utóbbinak a mérete 25,5 x 15 x 5 cm volt, a téglák szélessége ugyanakkor 13,5–15 cm, a vastagságuk pedig 3,5–6 cm között mozgott. A leggyakoribb szélesség 15 cm, a leggyakoribb vastagság 5 cm volt, tehát a megmaradt egész téglát mérete éppen az átlagnak felel meg.

Annak, hogy napjainkban a csorvási templomhelyen szinte csak kötörmelék található s téglát csak kis mennyiségben, az oka egyrészt az építőanyag módszeres kibányászása, másrészt a téglát és kő használatának eredendően eltérő aránya is lehet. Ha ugyanis a kései, építőanyag után kutatók szinte minden felhasználható darabot elvittek, akár téglát, akár valamire használható méretű és formájú kő került is a kezükbe, a templomhelyen ennek következtében leginkább csak a használhatatlan, kisméretű, szabálytalan alakú kődarabok maradtak vissza és a nagymennyiségű oltottmeszes törmelék. Ettől és a téglának a templomhelyen való előfordulása alapján a templom téglából is épülhetett. Ugyanakkor azonban az ásáson előkerült téglák feltűnően kis mennyisége, a templom kiépítése és Grócz Béla feljegyzése mégis inkább arra utal, hogy a falakat eredetileg terméskőből építették, s téglát valószínűleg csak a nyíláskerete – és esetleg a későbbi támpillérek – kialakításánál használtak. A kőtemplomok építése ugyan ritkaságnak számít

vidékünkön, de talán a csorvási templomnak éppen ez a különlegessége. A falu középkori gazdagsága a történeti adatokból és a rangos régészeti leletekből – pl. a kályhacsempékből és az elrejtett pénzletekből – jól kimutatható. Lehetséges, hogy a település már az Árpád-korban is a tehetősebbek közé tartozott, s ez ad magyarázatot a templom viszonylag nagy méretére és kő építőanyagára is.

A felépült templom történetében egy következő szakasz kezdetét jelentette, amikor a már álló falak külső oldalához – a gótika formai követelményeinek megfelelően, illetve valószínűleg az épület megerősítése céljából – támpilléreket építettek. Ezek közül csak azokról szerezhettünk tudomást, amelyek a feltárás által érintett területre estek. Támpillér helyét találtuk a templom északnyugati sarkánál (I. sz. támpillér), a templomhajó északkeleti sarkától 1,5 méternyire (II. sz. támpillér), a hajó északkeleti sarkánál (III. és IV. sz. támpillér), valamint a szentély északkeleti (V. sz. támpillér), keleti (VI. sz. támpillér) és délnyugati (VII. sz. támpillér) oldalánál (7. kép). A szimmetria elvei szerint elképzelhető, hogy a déli hajófalnál is volt még legalább három támpillér (8. kép). A hajó északkeleti sarkánál először bizonyára egyetlen haránttámpillért akartak építeni (IV. sz. támpillér), de ezt talán még építés közben egy újabbal (III. sz. támpillér) kellett megerősíteni.

Annak ellenére, hogy a támpillérek eredeti állapotából már semmi sem maradt meg, csupán a teljesen kiszedett alapozási gödrük, a főfalak és a támpillérek közti kronológiai különbség minden kétséget kizáróan megállapítható volt (7. kép; 12. kép, 32. kép 1–2). A szántás alatt a támpillérek gödrének – a főfalakéhoz hasonló – meszes, téglaszemcsés és kötörmelékes, laza betöltésének földje egyértelmű foltokban jelentkezett. Környezetükben mindenütt a sírgödrök jellegzetes, meszes, habarcs- és téglaszemcsés, tömörebb betöltése látszott. Ugyanilyen sírföldet találtunk a kibontott támpillérek vízszintes aljú alapozási gödrének alján is. (Mindössze az V. sz. támpillér helyét nem bontottuk ki teljesen.) A pillérek építése idején tehát a falak mellett már mindenütt a korábbi építésű templom körüli temető sírjai voltak. A pillérek későbbi hozzáépítését bizonyítja valószínűleg az is, hogy alapozási mélységük egymással ugyan közeli értékeket mutattak, a főfalak alapozási mélységénél viszont ezeket jóval sekélyebbre ásták. A támpillérek alapozásában döngölt földrétegek sem voltak. Az egyes pillérek gödrének alapterülete és az állandó szintezési alappontunkhoz viszonyított mélysége az alábbiak szerint alakult.

I. sz. támpillér:	125 x 75 cm;	-67 cm.
II. sz. támpillér:	120 x 80 cm;	-65 cm.
III. sz. támpillér:	120 x 105 cm;	-64 cm.
IV. sz. támpillér:	270 x 75 cm;	-72 cm.
V. sz. támpillér:	230 x 100 cm;	? (nincs kibontva).
VI. sz. támpillér:	240 x 105 cm;	-80 cm (lásd E–F metszet).
VII. sz. támpillér:	? x 110 cm;	-63 cm.

Az adatokból és az ásatási alaprajzból jól látható, hogy a támpillérek alapozási gödreinek szélét ugyan több helyen megsértették a későbbi beásások, az alapterületük két fajtája mégis jól elkülöníthető. A hajó falához csaknem derékszögben támaszkodó támpillérek zömökebb hatást keltő, kisebb alapterületűek voltak, a templomhajó északkeleti sarkát erősítő haránttámpillér és a félköríves szentélyhez csatlakozók pedig hosszú és keskeny alapterületükkel hívják fel magukra a figyelmet. Feltűnő ugyanakkor a szentély-

nél lévő három támpillér aránytalan elhelyezkedése is, amely talán a falusi építőmesterek kezdetlegesebb felkészültségével magyarázható.

Nem lehet ma már kideríteni azt sem, hogy a támpillérek építőanyaga kő volt-e vagy tégl, hiszen a támpillérek egyetlen részlete sem maradt fenn eredeti helyzetben. Az alapozási gödrük betöltésének jellege, összetétele sem adott erre semmiféle támpontot (E–F metszet), mert az teljesen megegyezett a főfalak kiszedett alapozási árkának egységes betöltésével (12. kép). Ebből csak annyit tudhattunk meg, hogy egyszerre termelték ki a főfalak és a támpillérek helyén is az építőanyagot. A templomhelyen előforduló s az ásatáson előkerült téglák feltűnően kis mennyisége azonban – a nyíláskeretek anyaga mellett – a támpillérek építőanyagára is utalhat.

A templom körüli temető sírjai közül mindössze öt temetkezést és egy osszáriumnak a részletét tárhattuk fel. Az egyik sír a szentélyben került elő (1. sír), egy másik közvetlenül a szentély és a hajó találkozásának külső oldalán (4. sír), míg további három pedig a támpillérek alatt (2–3. és 5. sír). Az utóbbi három sír is bizonyítja, hogy a támpilléreket az épülethez csak később, utólag építették (7. kép). A már említett talajfésülés mellett jellegzetes volt a templom körüli temető területének a szántás alatt mindenütt egyformán szürke, mész-, habarcs- és téglaszemcsés, jellegzetes sírföld talaja is (9–12. kép).

Mindegyik csontváz háton fekvő, nyújtott helyzetű volt.

1. sír: T = ÉNy 47,5', M = 113 cm.⁷⁵ A koponya és a csontváz bal oldala a 3. és 4. szelvény közti tanúfal alatt. A jobb kéz a hason. Közvetlenül a csontváz fölött négy combcsont, két felkarcsont, egy állkapocs és egy medencelapát volt, a sír földjébe vízszintesen. A csontokat kissé megbolygathatta a csontváz fölötti beásás is. Sírfojtja nem látszott (13. kép 1).

2. sír: T = ÉNy 45,5', M = 152 cm. A szentély keleti oldalánál előkerült VI. sz. támpillér alatt és a 3. sz. sír csontváza fölött helyezkedett el. Az 1. szelvénybe csupán a láb- és a lábfej- illetve a lábujjcsontok estek. Többi része talán az 1. és 4. szelvény közti tanúfal és a VI. sz. támpillér 4. szelvénybe eső része alatt van. A sír betöltéséből egy vaszeg került elő,⁷⁶ de a sírfolt pontosan nem látszott (13. kép 2).

3. sír: T = DNy 50', M = 158 cm. Gyermek rossz megtartású csontváza, a VI. sz. támpillér és a 2. sz. sír csontváza alatt. Koponyáját a föld szétnyomta, de így is kivehető volt, hogy a fej kissé jobbra fordult. Lábsontjai közül csak a jobb combcsontja maradt eredeti helyzetben, a többi a feltárás közben mozdult ki. A sírgödör alján, a jobb láb helye mellett, élére állított deszka lenyomata maradt meg. Ennek hossza 34 cm, szélessége 3 cm, s 2,5 cm-re mélyedt a sír aljába. Nem bizonyítható, de valószínű, hogy e deszka ehhez a sírhoz tartozott. A csontváz alatt, mellett és fölött is faszéndarabkákat figyeltünk meg foltokban, átlagosan 0,5–1 cm vastagságban. A csontváz alatt további sírok lehetnek még. Sírfojtja csak részben látszott. A csontváz melletti deszka lenyomata arra utal, hogy a halottat a sírban fölülről egy ládával borították le, amelynek alul nem volt alja. A láda függőleges oldalának éle csak így mélyedhetett a sírgödör aljába. A csontok környékén talált faszéndarabkák szintén a temetési szertartás részeként kerülhettek a sírgödörbe, s valószínűleg a tűz tisztító erejének hitével vannak kapcsolatban (13. kép 2).

4. sír: T = Ny 48', M = 104 cm. Gyermek, a templomhajó északkeleti külső válla és a szentély északi alapfala szögletében. Két kezét a hason egymásra tették, a jobb kéz volt

⁷⁵ T = tájolás, M = mélység (a bemérési/szintezési alappontunkhoz viszonyítva).

⁷⁶ MMM ltsz. 97.3.18.

föül. *Melléklet: 1.* A koponya alatt körben, a két halántéktól kezdődően párta maradványát találtuk.⁷⁷ A szalagpártát ezüstlemezzel Z irányban körbetekert selyemfonalból, kettős szállal készült vert csipke díszítette. A vászonszövésű textil alapra ugyanis hosszában két-két, párhuzamosan egymás mellé illesztett – összesen tehát négy –, egyenként 1,5 cm széles és 16 cm hosszú, azonos mintájú csipkeszalagot varrtak. Két párhuzamosan egymás mellé helyezett csipkeszalag így egyetlen, 3 cm széles csipkeszalagpárt alkotott, s egymáshoz is hurkolták őket. A párta hosszában két ilyen csipkeszalagpár fért el. Mind-egyik csipkeszalag mintája két vízszintes fonatból, s ezek között sodrott szálakból kialakított háromszögekből állt. A csipkeszalagpárokat a párta szélei felől flitterekkel díszített pikósor szegélyezte (16. kép 1). 2. A derékcsigolyák alatt vas párizsikapocspár került elő.⁷⁸ A csontváz alatt is sírбетöltés talaját találtuk, tehát további sírok lehetnek itt. A sírnak feltja nem látszott, de valószínűleg közös sírgödörbe helyezték az alatta kibontatlanul hagyott felnőttel (13. kép 3; 33. kép 3).

5. sír: T = DK 12', M = 91 cm. A templomhajó északi fala mellett elhelyezkedő II. sz. támpillér alatt volt, fordított tájolással. Csupán a csontváz néhány bal oldali bordája és lapockája maradt meg. Hiányzik a koponyája, a karcsonjtja és a medencétől lefelé eső csontjai is. Sírfeltja nem látszott, de alatta – a sírбетöltés jellegzetes talaja alapján – további sírok lehetnek (13. kép 4; 32. kép 2).

Az osszáríum a szentélytől északkeletre 6 méterre került elő, de csak nyugati része esett a feltárt terület 2. szelvényébe. Gödrének alját sem volt időnk megkeresni, csak a feltját dokumentálhattuk. Az itt lévő csontok közvetlenül a szántás alsó szintjén jelentkeztek, tehát egészen biztos, hogy az osszáríum tetejét napjainkra már szétszántották (7. kép).

A feltárt temetkezésekből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, néhány megjegyzést azonban tehetünk velük kapcsolatban. Az osszáríum léte arra utal, hogy a templom körüli temetőt igen hosszú időn keresztül használták. Csak így kerülhetett arra sor, hogy a teljesen megtelt temető területén a kései sírgödrök ásásakor megtalált korábbi embercsontokat egy osszáríumba gyűjtsék össze. Az itt lévő csontok tehát a korai sírok csontanyagából kerültek ki. Az osszáríumok kialakítása az Árpád-kori előzményű, késő középkori templomok mellett megszokott. Ilyenre a legközelebbi példák a középkori Kétsopron,⁷⁹ Szénásegyháza,⁸⁰ Décse,⁸¹ Kaszaper,⁸² Kovácsháza,⁸³ Megyer⁸⁴ templomának és temetőjének feltárásánál fordultak elő.

A temető huzamos időn keresztül való használatára utalnak az ásatási megfigyelésekből egyértelműen megállapítható rátemetkezések is, hiszen a temetőben a sírok biztosan több rétegben helyezkedtek el. Az előkerült öt sír közül három éppen két támpillér alá esett (7. kép), de sajnos a támpillérek építési idejének pontosabb meghatározását elősegítő lelet egyikben sem volt. A 3. sírnál leírt deszka lenyomata azonban olyan temetkezési szokásokra utal, amelyeket korábban már a középkori Décse falu templom körüli te-

⁷⁷ MMM Itsz. 97.3.19.

⁷⁸ MMM Itsz. 97.3.20.

⁷⁹ Szatmári 1996/a. 218–219, 2. kép, 21. kép 1.

⁸⁰ Szatmári 1996/b. 28. és 12, 16–17. kép, 38. kép 3.

⁸¹ Szatmári 1996/c. 163, 176, 3. kép.

⁸² Bálint 1938. 140. és 20. kép.

⁸³ Bálint 1939. 154. és XXI. tábla 2.

⁸⁴ MRT IV/3. Békéscsaba 2/78. sz. lelőhely.

metőjének feltárása közben is megfigyeltünk.⁸⁵ Az ott rögzíthető adatok és előkerült leletek alapján sem lehet azonban egészen pontos kelteztést megállapítani, s csak az mondható el, hogy e temetési szokás a XIV–XVI. század közötti időre jellemző. A támpillérek tehát csak a XIV. században vagy annál később épülhettek.

Különös az 5. sírnak a középkori templom körüli temetőkből szokatlan, fordított tájolása is; ennek magyarázatát nem ismerjük. Általános jelenség viszont e temetőkből, hogy míg az Árpád-korban a templom belsejébe nem temetkeztek, addig a késő középkorban ez a szokás is elterjed. Ennek alapján az 1. sír is későbbi lehet a XIII–XIV. század fordulójánál. Sírmellékletek mindössze a 4. sírban kerültek elő. Az ide tartozó párta és párizsikapocspár kora szintén csak a XIV–XVI. századra határozható meg.

Az előkerült sírok késő középkori volta alapján azonban nem zárható ki az Árpád-kori sírok léte, hiszen egyrészt a feltárás nem juthatott le szinte sehová az alsó, a legkorábbi sírokig, másrészt a késő középkori sírok az Árpád-kori sírok jelentős részét el is pusztíthatták. Ugyancsak az Árpád-kori előzményre utal az előkerült osszarium, valamint a temetőhöz köthető néhány korai sírlelet (hajkarika, lunula) is.

Az ásás időtartama alatt végzett felszíni anyaggyűjtéssel nemcsak gazdagítani, hanem hitelesíteni, s pontosítani is sikerült a korábbi terepjárások eredményeit. A templomra vonatkozó ásási megfigyeléseket pedig a feltárás során előkerült leletek szintén több ponton ki tudják egészíteni, annak ellenére, hogy a 4. sírban talált tárgyakat leszámítva csak szórványként előforduló leletekkel bővíthettük a lelőhelyről származó korábbi gyűjteményt.

A templomhelyen talált kövek között például rózsaszínű homokkő konglomerátumok és igen kemény, szürke és zöldes árnyalatú, esetenként gránitszemcsékkel tarkított, átalakult magmás kőzet, valamint pala fordul elő.⁸⁶ A terméskövek ilyen összetételben legközelebb a Fekete-Körös áttörésének környékén, a bihari hegyekben fordulnak elő.⁸⁷ A legvalószínűbb tehát, hogy az alapozáshoz szükséges köveket is itt szerezték be, s a kövek fajtáit nem nagyon válogatva, a szállítmányt a különböző vízi utakon, végső szakaszán pedig a Hajdúvölgy-éren juttatták el a templom tervezett építési helyéig. Az ásáson előkerült téglák azt bizonyítják, hogy a templom falait téglából is építhették, s ezt az építőanyagot pedig minden bizonnyal a közelben égették.⁸⁸ Általában a téglák egyik lapja simított, a másik pedig pelyvalenyomatos, érdes. Az egyik téglá széles lapján kisgyermek tenyerének és ujjainak lenyomata látszik (28. kép 4).⁸⁹ Egy másik téglá ívelt faragású⁹⁰ (28. kép 2), egy harmadikat pedig, amely mindegyik oldalán habarcsos, ék alakúra faragták meg⁹¹ (28. kép 3). Ez utóbbi téglák esetleg az épület egyes részeinek gondosabb, díszesebb kialakítására utalnak. Ugyanígy a belső és/vagy külső falak felületének megmunkálására, kialakítására adnak információt azok a fehérre, sárgásfehérre, világosbarná-

⁸⁵ Örménykút 3. sz. topográfiai lelőhely, Décsi Telek-halom, 76–78, 150–151, 156, 160, 163. sír. Szatmári Imre ásatása, 1993. Vö. Szatmári 1994/a. 66–71., Szatmári 1996/c. 162–186.

⁸⁶ MMM Itsz. 97.3.48–97.3.51., 97.3.56–97.3.59., 97.3.65., 97.3.67.

⁸⁷ A kövek anyagának és legközelebbi előfordulási helyének meghatározásáért Domokos Tamásnak tartozom köszönettel.

⁸⁸ MMM Itsz. 97.3.53–97.3.55., 97.3.60–97.3.64., 97.3.66.

⁸⁹ MMM Itsz. 97.3.62.

⁹⁰ MMM Itsz. 97.3.53.

⁹¹ MMM Itsz. 97.3.61.

ra és vörösesbarnára meszelt, festett (?) vakolatdarabok, amelyek a 6. és a 8. szelvényben szórványként kerültek elő.⁹²

Az ásatáson a 4. sír mellékletein és az említett vakolatdarabokon kívül mindössze egy csiholóvas⁹³ (15. kép 8; 27. kép 8), egy vaspatko⁹⁴ és egy sarló töredéke⁹⁵ került elő a 4. szelvényben, néhány T-fejű, szögletes szárú kovácsolt vasszeg a feltárt terület legkülönbözőbb pontjain⁹⁶ (15. kép 5–7, 9–12; 27. kép 5–7, 9–12), egy aranyozott és ezüstözött bronz fülesgomb⁹⁷ (15. kép 3; 27. kép 3) valamint egy vas nyílcsúcs⁹⁸ (15. kép 4; 27. kép 4) a 6. szelvényben s egy bronzlemez⁹⁹ a 8. szelvényben – valamennyi szórványként. Felszíni gyűjtésnek számít egy ezüst és egy bronz S-végű karika a templom körüli temető területéről¹⁰⁰ (15. kép 1–2; 27. kép 1–2) s egy 1762-ből származó érem¹⁰¹ – szintén a templomhely környékéről. Az ásatás időpontjához köthető leletanyagot néhány Árpád-kori és késő középkori edénytöredéken¹⁰² kívül egy vassalak-töredék¹⁰³ és kevés habarcsdarab¹⁰⁴ egészíti ki, melyek vagy felszíni gyűjtésből származnak, vagy a különböző szelvényekben szórványként kerültek elő.

Legnagyobb gondot kétségekívül a templom és támpillérei építési idejének meghatározása jelenti, mert egyértelmű, közvetlenül erre utaló támpontjaink – a rendelkezésre álló adatok összegyűjtése ellenére – jelen pillanatban sincsenek. A közvetett adatok közül a templom alaprajzi megoldása, alapozástechnikája lehet az egyik összehasonlító tényező az építkezés időpontjának vagy időpontjainak meghatározásában. Figyelemre méltó ebből a szempontból az is, hogy az eddig feltárt késő középkori templomoknak kivétel nélkül volt Árpád-kori előzményük is. Az egyhajós, félköríves szentélyű falusi templomokra több példa is van a megye területén,¹⁰⁵ de olyan, amelynek alapozása döngölt földrétegre vagy közvetlenül az altalajra helyezett terméskövekből, helyben megoltott mészfelhasználásával készült, már kevesebb. Ide mindössze a XI. századnak meghatározott kaszaperi templom első periódusa,¹⁰⁶ a XI–XII. század fordulója körül épült csabacsüdi templom első periódusa,¹⁰⁷ a Gyulától északra elterülő szeregyházi határrészen előkerült, s ugyancsak a XI. század végére, illetve a XII. század első felére keltezett templom,¹⁰⁸ valamint az 1138-ban már említett Décse falu templomának első periódusa sorolható.¹⁰⁹ A csorvási

⁹² MMM Itsz. 97.3.36., 97.3.38., 97.3.46.

⁹³ MMM Itsz. 97.3.24.

⁹⁴ MMM Itsz. 97.3.26.

⁹⁵ MMM Itsz. 97.3.25.

⁹⁶ MMM Itsz. 97.3.17., 97.3.21–97.3.23., 97.3.27., 97.3.30–97.3.33., 97.3.40., 97.3.45.

⁹⁷ MMM Itsz. 97.3.35.

⁹⁸ MMM Itsz. 97.3.34.

⁹⁹ MMM Itsz. 97.3.44.

¹⁰⁰ MMM Itsz. 97.3.16., 97.3.39.

¹⁰¹ Átadva a MMM Történelmi Osztálya gyűjteményének.

¹⁰² MMM Itsz. 97.3.1–97.3.6., 97.3.8–97.3.15., 97.3.28–97.3.29., 97.3.37., 97.3.41–97.3.43.

¹⁰³ MMM Itsz. 97.3.7.

¹⁰⁴ MMM Itsz. 97.3.47.

¹⁰⁵ Például Mezőkopáncs (*Bálint* 1936. 226), Kaszaper (*Bálint* 1938. 165, 19. kép), Kovácsháza (*Bálint* 1939. XXI. tábla 2), Kardoskút, második templom (*Méri* 1964. 6–7, 2. kép), Csabacsüd (*MRT IV/2.* 102), Megyer (*MRT IV/3.* Békéscsaba 2/78. sz. lelőhely), Kétsopron (*Szatmári* 1996/a. 231–232), Szenásegyház (*Szatmári* 1996/b. 10–14. kép), Décse (*Szatmári* 1996/c. 178), Hidas (*MRT IV/3.* Békés 1/67. sz. lelőhely).

¹⁰⁶ *Bálint* 1938. 165, 167–168.

¹⁰⁷ *MRT IV/2.* 101–102.

¹⁰⁸ *Szatmári* 1996/d. 21.

¹⁰⁹ *Szatmári* 1996/c. 162.

templom kora ezek alapján szintén az Árpád-korra tehető, leginkább valószínűleg a XI–XII. század fordulója körüli időkre.

Igaza lehet tehát Zalai Györgynek, aki pusztán a megye birtoklástörténetéből és a térség általános eseménytörténetéből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a régióban a XI. század utolsó harmadától – Vata 1046. évi és Vata fia János 1061. évi megmozdulását követően – terjedhetett el teljes mértékben, akadály nélkül a kereszténység. Véleménye szerint erre az utalhat, hogy 1072-ben Géza herceg egy bizonyos Vatát a bihari püspökkel együtt küldött követségbe a királyhoz, másrészt az 1113-ban említett Vata is a király hű embere volt. Harmadrészt éppen ebben az időben, I. László uralkodása alatt kaptak nagyobb szerepet az esperességek, s ezeken keresztül alakulhattak ki a falvakban az egyes plébániák. Így jöhettek létre tehát a falusi templomok felépítésének – így a csorvási templom építésének is – a közvetlen feltételei.¹¹⁰

A területi és korbeli közelség valóban nagyon valószínűvé teszi, hogy az 1072-ben említett Vata rokonságban állt a korábban emlegetett békési Vatókkal,¹¹¹ s ennek alapján az is feltételezhető, hogy 1061–1072 között a Vata nemzetség végleg a király pártjára állt, áttért a keresztény hit támogatására, s annak a régióban fő terjesztője lett. Csak így tarthatta meg a nemzetség e területen birtokait és hatalmát. Jó bizonyíték erre a Vata személynevet kedvelő békési Csolt-nemzetség két korai építész Békés megyei monostora, a vészdő-mágori és a gerlai is.¹¹² Biztosan nem lehet véletlen, hogy az egyik monostort a szeghalmi, a másikat pedig a békési esperesség egykori területén találjuk.¹¹³ A Vatók behódolását igazolja az 1113-ból származó adat is, amely egy Vata nevű országos főurat Kálmán király hű emberének nevez, s ő egyike annak a három főúrnak, akik részt vettek a király lázadó öccsének, Álmos hercegnek a megvakításában.¹¹⁴ A XI. századi Vata nemzetségnek a kereszténység terjedését akadályozó tevékenysége tehát a jelek szerint a XI. század utolsó harmadától ellenkező fordulatot vett, a nemzetség a keresztény hit egyik jelentős terjesztőjévé válhatott, s valószínűleg a falusi egyházak is ettől az időtől kezdve épülhettek – esetenként minden bizonnyal éppen a nemzetség tagjainak kezdeményezésére – egyre nagyobb számban. Ez az idő egybeesett Szent László király azon intézkedéseivel is, amelyeknek nyomán az egyes püspökségeken belül egyre nagyobb szerepet kaptak az esperességek, s a falvakban is akadály nélkül alakulhattak a plébániák, s tömegesen épülhettek a falvakban a templomok.¹¹⁵

A csorvási templom kései, már gótikus jegyeket mutató formájához ugyanakkor alaprajzilag leginkább hasonló a csabacsüdi templom XIV. századra keltezett gótikus bővítése,¹¹⁶ de a párhuzamok sorában megemlíthetjük még például Szenásegyháza templomának XIV–XV. századra meghatározható bővítését,¹¹⁷ a mezőkovácsházi templomnak a XV. században újjáépített periódusát,¹¹⁸ a kaszaperi templomnak ugyancsak a XV. századra kelte-

¹¹⁰ Zalai György: Adalék az első Csorvás kialakulásának történetéhez. Kézirat, 1990. – Átdolgozása 1997-ben megjelent. Ebben a csorvási templom építésének idejét – szintén a történeti adatok alapján – a XII. század közepe tájára helyezte. (Zalai 1997. 7–9.)

¹¹¹ Györffy 1963. I. 494.

¹¹² Juhász 1992. 98–99., Jankovich 1991. 180–190.

¹¹³ Györffy 1963. I. 496.

¹¹⁴ Györffy 1984. 959.

¹¹⁵ Györffy 1984. 915, 920–921.

¹¹⁶ MRT IV/2. 101–102.

¹¹⁷ Szatmári 1996/b. 43.

¹¹⁸ Bálint 1939. 148.

zett második periódusát,¹¹⁹ valamint a kétsoproni templomnak szintén a XV. század körüli bővített változatát is.¹²⁰ Ezek az adatok a csorvási templom újjáépítésének időpontjára is utalhatnak, s ez esetben a támpillérek építését a XIV–XV. század körüli időre tehetjük.

A templom épületének fenti keltezése és a falu okleveles említései összhangban állnak egymással, sőt kiegészíthetik illetve pontosíthatják is egymást. Elképzelhető ugyanis, hogy az Árpád-korban keletkezett település a falupusztásodás következtében, talán valamikor az Árpád-kor végén vagy a XIV. század folyamán, átmenetileg pusztává lett. Erre az állapotra vonatkozhatnak az első okleveles említések. Ezt követően, a XV. század közepén és második felében, a Hunyadi illetve az Ábránfy család birtoklása alatt, a falu újra fellendülésnek indult. Ezt tanúsítják az egyre növekvő számban fennmaradt említések, s minden bizonnyal a település e felvirágzása hozta magával a régi templom épületének – immár a gótika szellemében való – megújítását is. Ezek alapján a támpillérek építésének alsó időhatárát – pontosítva a fentebb elmondottakat – a XV. század második felére határozhatjuk meg.

A csorvási templom Árpád-kori eredetét ugyanakkor nemcsak más, hasonló építészeti jellemzőkkel rendelkező egyházi épületek bizonyítják, hanem emellett szólnak a lelőhely egyes adatai is. Ilyen elem például az, hogy a faluhely területén a késő középkori edénytöredékeken kívül Árpád-kori cserepek – a korai faluhelyeknek megfelelően – szintén kellő mennyiségben gyűjthetők. Az Árpád-kori előzmény felé mutat továbbá az is, hogy a templomhelyen illetve a templom körüli temető területén két ezüst és egy bronz S-végű karika, valamint egy XII. századi ezüstpénz és egy, a XIII. század első felére keltezhető hamis friesachi dénár is előkerült. Az itt előforduló S-végű karikák használatának felső időhatára megegyezik az ezüstpénz korával, vagyis a XII. századdal. A fenti, esetleg éppen a kora Árpád-kori keltezés (XI. század) erősíti az ugyanitt gyűjtött lunula is. Közvetve az Árpád-kori keltezés mellett szólnak az eredeti főfalaktól egyértelműen elválasztható, azoknál későbbi, már a gótikus építési periódust jelentő támpillérek, valamint a támpillérek helye alatt kibontott sírok is. Igaz ugyanakkor, hogy a támpillérek pontos korára utaló adatokat ásásunk egyelőre nem eredményezett, s így csak közvetett jelenségek állnak rendelkezésünkre ennek megállapításában. A támpillérek csorvási építésének időpontját azonban önmagában a gótika stílusának a falusi építészetben jelentkező elemei és ezeknek a nagyobb központoktól távol eső területeken való elterjedésének kora, valamint a 3. sírral kapcsolatban említett décsei párhuzam is eleve az Árpád-kor utánra, vagyis a XIII–XIV. század fordulójánál későbbi időre teszi. Következésképpen maga az eredeti épület – mivel a főfalak és a támpillérek időrendi különállása igazolt – csakis az ezt megelőző korból való lehet.

A lelőhelyen előforduló Árpád-kori leletek és a templom építésének összességében a XI–XII. század fordulója körüli időre keltezése természetesen azt is jelenti, hogy Csorvás keletkezése legalább az Árpád-kor közepére vagy első harmadára visszavezethető. A település tehát a középkori oklevelekből kiolvasható XV. századi első említése idején már biztosan több évszázados múltra tekintett vissza. Így Csorvás is kitűnő példáját adja a délkelet-alföldi települések többsége fejlődéstörténetének, amely általánosan az Árpád-korban kezdődött, majd a késő középkorban teljesedett ki, s a XVI–XVII. század fordu-

¹¹⁹ Bálint 1938. 165, 168–169.

¹²⁰ Szatmári 1996/a. 220–221, 231, 2. kép.

lója körül a teljes pusztulással ért véget. Közülük a XVIII–XIX. században újjáalakuló települések máig megőrizték a középkori előzményük emlékét.¹²¹

IRODALOM

Bálint 1936.

Bálint Alajos: A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírletelei. – Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. Dolg. XII (1936) 222–241.

Bálint 1938.

Bálint Alajos: A kaszaperi középkori templom és temető. – Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. Dolg. XIV (1938) 139–190.

Bálint 1939.

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. – Ausgrabungen in Mezőkovácsháza. Dolg. XV (1939) 146–164.

Bél 1993.

Bél Mátyás: Békés vármegye leírása. (Szerk.: Krupa András) Gyula, 1993.

Blazovich 1985.

Blazovich László: A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged, 1985.

Borovszky 1896.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I. kötet. Budapest, 1896.

Borovszky 1897.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. II. kötet. Budapest, 1897.

CNH I.

Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae I. Árpád-házi királyok kora. Budapest, 1899.

Csánki 1890.

Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.

Csendes 1977.

Csendes László: Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* XXIV. évf. 1977/2. 241–264.

Csipes 1976.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.

¹²¹ Ezúton is köszönöm a csorvásiaknak, valamint Gábor Gabriellának és Kocsor Juliannának a terepen nyújtott segítséget. Az MTA Régészeti Intézete térképmásolatainak és fotónegatívjainak használatát Jankovich Dénes segítette elő. A rajzokat Gábor Gabriella, a tárgyfotókat Várad Zoltán készítette. Külön köszönettel tartozom Kovalovszki Júliának értékes megjegyzéseikért, melyeket szintén figyelembe vehettem. A kéziratot 1997 decemberében zártam le.

Domokosné–Domokos 1988.

Domokosné Megyesi Éva – Domokos Tamás: Adatok Békés megye térképtörténetéhez (a XVI. század elejétől 1918-ig). Békéscsaba, 1988.

Grócz é. n.

Grócz Béla: Adatok a Csorvási rk. Egyház történetéhez. Kézirat. A csorvási római katolikus egyházközség tulajdona, a plébánia hivatalának birtokában.

Györffy 1963.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. Budapest, 1963.

Györffy 1984.

Györffy György: A magyar állam megszilárdulása. In.: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. kötet. (Szerk.: Bartha Antal) Budapest, 1984. 893–1006.

Haan 1866.

Haan Lajos: Békés Csaba mezővárosa hajdanáról 's mostani állapotjáról. Pest, 1866.

Haan 1870/a.

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.

Haan 1870/b.

Lud. Aug. Haan: Diplomatarium Békessiense. Pestini, 1870.

Haan 1878.

Haan Lajos: Dürer Albert családi nevééről s családjának származási helyéről. B.Csaba, 1878. (Hasonmás kiadása: Gyula 1991. A Gyulai Dürer Társaság Kiadványai 1. Szerk.: Szabó Ferenc.)

Huszár 1822.

Hydrographia ... regionis ... Crisiorum ... Készítette Huszár Mátyás. Országos levéltár S 86 II. No. 39.

Huszár 1979.

Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn. Budapest, 1979.

Jankovich 1983.

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. (Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi Jankovich B. Dénes.) Békéscsaba, 1983.

Jankovich 1991.

Jankovich B. Dénes: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In.: Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. (Szerk.: Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula) Békéscsaba, 1991. 147–206.

Juhász 1992.

Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. Műemlékvédelem XXXVI. évf. 1992. 2. szám 95–105.

Karácsonyi 1881.

Karácsonyi János: Adalékok Szentandrás, Bábocza, Fábíán Sebestyén és Öcsöd történetéhez. BRMTÉ VII (1881) 108–130.

Karácsonyi 1887.

Karácsonyi János: A Hunyadyak békésmegyei birtokai és a dobozi Dánffyak. BRMTÉ XII (1887) 34–56.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I–III. Gyula, 1896.

Karácsonyi–Borovszky 1903.

Karácsonyi János – Borovszky Samu: Regestrum varadinense exanimus ferri candentis ordine chronologico digestum. (Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom.) Budapest, 1903.

Káldy-Nagy 1968.

Káldy-Nagy Gyula: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról, 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66 (1968) 27–97.

Káldy-Nagy 1982.

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Kiss 1988.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest, 1988.

Kovalovszki 1965.

Kovalovszki Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In.: Orosháza története I. (Szerk.: Nagy Gyula) Orosháza, 1965. 175–203.

Körös–Tisza–Maros-köz 1996.

A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. (Szerk.: Blazovich László) Szeged, 1996.

Kristó 1967.

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967.

Kristó 1970.

Kristó Gyula: A középkori Csaba. – Stredoveká Čaba. In.: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. (Szerk.: Kristó Gyula és Székely Lajos) Békéscsaba, 1970. 19–36.

Kristó 1981.

Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében. Békéscsaba, 1981.

Kristó 1983.

Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest, 1983.

Maday 1960.

Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960.

Méri 1957.

Méri István: A nadabi kályhacsempék. – Die Ofenkacheln von Nadab. Arch. Ért. 84 (1957) 187–206.

Méri 1964.

Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. – Otcset o raszkopkah u szela Kardoskút. – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút. Rég. Füz. Ser. II. 12. Budapest, 1964.

MRT IV/2.

Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szóke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. A szarvasi járás. (Szerk.: Makkay János) Budapest, 1989.

MRT IV/3.

Jankovich B. Dénes–Medgyesi Pál–Nikolin Edit–Szatmári Imre–Torma István: Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Budapest, 1998.

Schematismus 1896.

Schematismus historicus venerabilis cleri dioecensis magno-varadinensis latinorum. Nagyvárad, 1896.

Szabó 1974.

Szabó János József: Középkori érelelet Csorváson. Múz. Hír. 1974/3. 1–2.

Szatmári 1985.

Szatmári Imre: Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról. – Spätmittelalterliche Ofenkacheln aus Nagymágocs. Acta Ant. et Arch. Supplementum V. Régészeti tanulmányok I. (Szerk.: Fodor István) Szeged, 1985. 55–77.

Szatmári 1994/a.

Szatmári Imre: Ásatások a Décsi-halmon. Szarvasi Krónika 8. szám, 1994. 66–71.

Szatmári 1994/b.

Szatmári Imre: Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán. – Spätmittelalterliche Hausdetails und Ofenkacheln in Békéscsaba. In.: A kőkortól a középkorig. (Szerk.: Lőrinczy Gábor) Szeged, 1994. 495–518.

Szatmári 1996/a.

Szatmári Imre: Középkori templom feltárása Telekgerendás határában. – Die Freilegung des mittelalterlichen Kirchengebäudes in der Gemarkung Telekgerendás. BMMK 16 (1996) 209–255.

Szatmári 1996/b.

Szatmári Imre: A középkori Szénásegyház nyomában. In.: Nagyszénás. Fejezetek a község történetéből 4. (Szerk.: Czeglédi Mihály) Nagyszénás, 1996. 7–97.

Szatmári 1996/c.

Szatmári Imre: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décsé. In.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. (Szerk.: Wolf Mária és Révész László) Miskolc, 1996. 162–186.

Szatmári 1996/d.

Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. (Implom József ásatásainak hitelesítése.) In.: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. (Szerk.: Jankovich B. Dénes) Gyula, 1996. 9–87.

Szatmári 1997/a.

Szatmári Imre: Régészeti leletek Csorváson. Múz. Hír. 1997/1. 9–10.

Szatmári 1997/b.

Szatmári Imre: Ásatás a középkori Csorvás templomának felkutatására. Múz. Hír. 1997/2. 10–12.

Szeremlei 1901.

Szeremlei Samu: Hód-Mező-Vásárhely története II. Hódmezővásárhely, 1901.

Széll 1940.

Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolg. XVI (1940) 159–180.

Veress 1938.

Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Budapest, 1938.

Zalai 1994.

Zalai György: A harmadik Csorvás. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1994.)

Zalai 1995.

Zalai György: Csorvás a középkorban. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1995.)

Zalai 1997.

Zalai György: Az első Csorvás. H. é. n. (A Csorvásiak Baráti Társaságának kiadványa, 1997.)

Zalotay 1957.

Zalotay Elemér: A gellértegyházai Árpádkori temető. Rég. Füz. 7. Budapest, 1957.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ant. et Arch.	=	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Arch. Ért.	=	Archaeológiai Értesítő, Budapest
BmT	=	A Békés Megyei Levéltár kéziratok térképgyűjteménye, Gyula
BMMK	=	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
BRMTÉ	=	A Békésvármegyei Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat Évkönyve, Gyula
Dolg.	=	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged

EFM	= Erkel Ferenc Múzeum, Gyula
ltsz.	= leltári szám
MMM	= Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba
Múz. Hír.	= Múzeumi Híradó. A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága tájékoztatója, Békéscsaba
Rég. Ad.	= Régészeti Adattár
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek, Budapest

Medieval Csorvás and its church

– Imre Szatmári –

Résumé

The medieval settlement antecedent of present-day Csorvás (Békés county) was first mentioned in the documents in the 15th century and it was destroyed at the turn of the 16–17th centuries. Its site, however, was continuously indicated on the later maps (*fig. 1–4*).

In June, 1997 we had a two-week excavation to discover the church of medieval Csorvás (*fig. 5–6*). During this excavation we dug out part of the church of the former settlement: the remains of its choir, of the northern nave walls and also of the north-west corner of the church (*fig. 7–11, 30–32*). We opened up five graves from the surrounding graveyard, and we also found the pit of an ossarium (*fig. 7, 13, 33/3*).

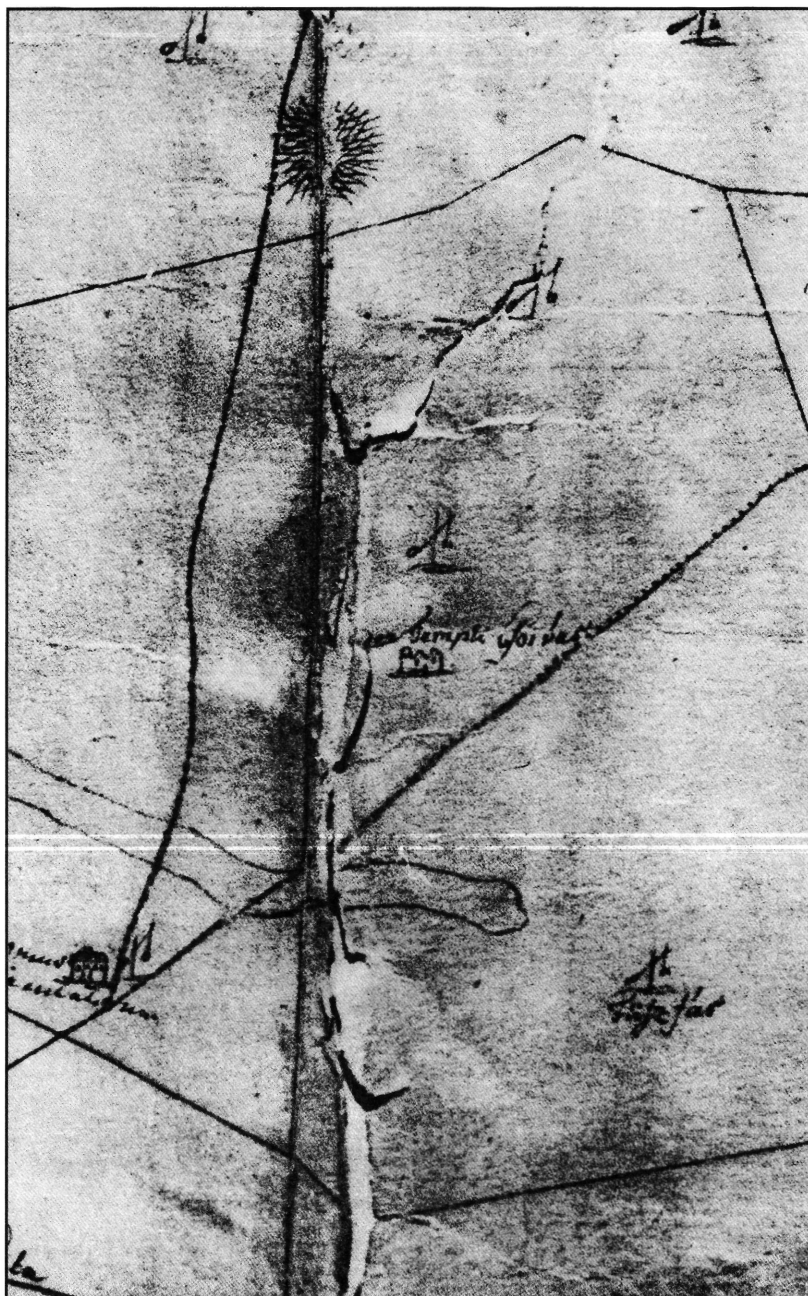
It used to be a single-naved church with a semicircular choir. The foundations of the choir were made from stone laid on stamped earth, strengthened with locally slaked lime (*fig. 12, 31, 33/1–2*). The foundations of the walls had almost completely been removed, so where they used to have the nave walls, we could only see the foundation pits. The church may have been built around the turn of the 11–12th centuries. The Arpadian origin of the settlement is also proved by the vessel fragments collected on the village site (*fig. 17, 18/3*), by two 12–13th century coins found on the site and in the close neighbourhood of the church, by three rings with S-shaped tips and by a lunula fragment (*fig. 14/7–8; fig. 15/1–2; fig. 26/7–8; fig. 27/1–2*). The church walls, in accordance with the formal requirements of Gothic style, were supported by buttresses, probably in the second half of the 15th century. The choir was strengthened with three, the northern nave wall with two buttresses, and where once the choir and the nave were joined, they built a double buttress (*fig. 7, 8, 32/1–2*). Quite a lot of surface findings from all over the medieval settlement had earlier been taken to our museum (*fig. 14, fig. 16/2, fig. 17–26, fig. 28/1, fig. 29*), and thanks to this latest excavation, their number was increased (*fig. 15, 16/1, 27, 28/2–4*).

One of the excavated graves in the graveyard around the church was found inside the choir, another one right outside the junction of the choir and the nave and three more of them under the buttresses (*fig. 7, 13*). The latter three graves proved that the buttresses had only been attached to the building additionally, in the area of the graveyard

surrounding the norking church. In a child's grave found by the outer wall of the choir, we found a late medieval headdress and a buckle, but this grave was outside the buttress (*fig. 13/3; fig. 16/1*). No findings related to this period were discovered in the rest of the graves, one of which was located in the northern part of the choir.

(Translated by Galiszné Korcsok Katalin)

Szatmári Imre
Munkácsy Mihály Múzeum
5600 Békéscsaba
Széchenyi u. 9.

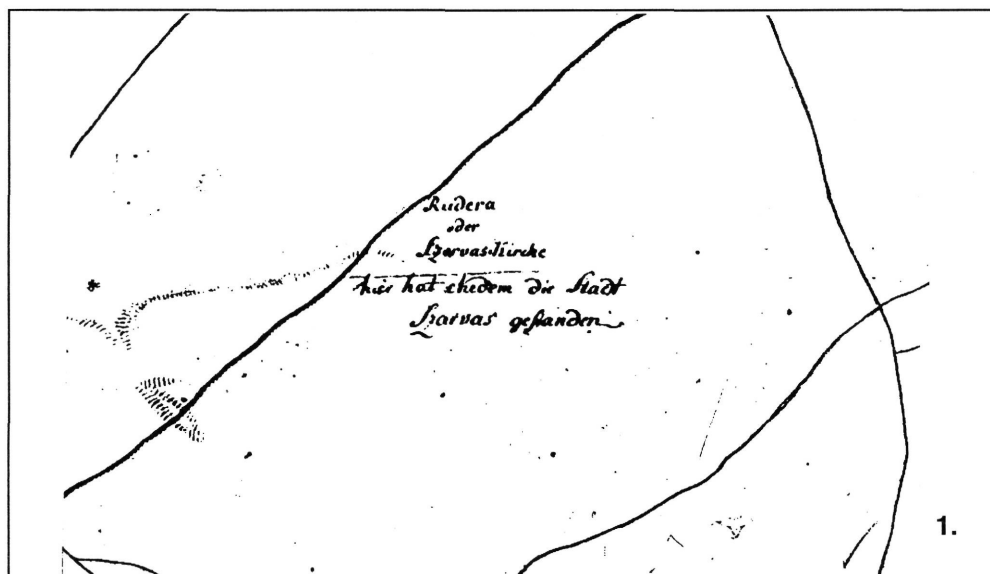

1. kép. A középkori Csorvás templomromjának ábrázolása a Harruckern domínium 1770-es évekből származó térképén.

Fig. 1. The church ruins of medieval Csorvás on the map of the Harruckern dominium from the 1770's.

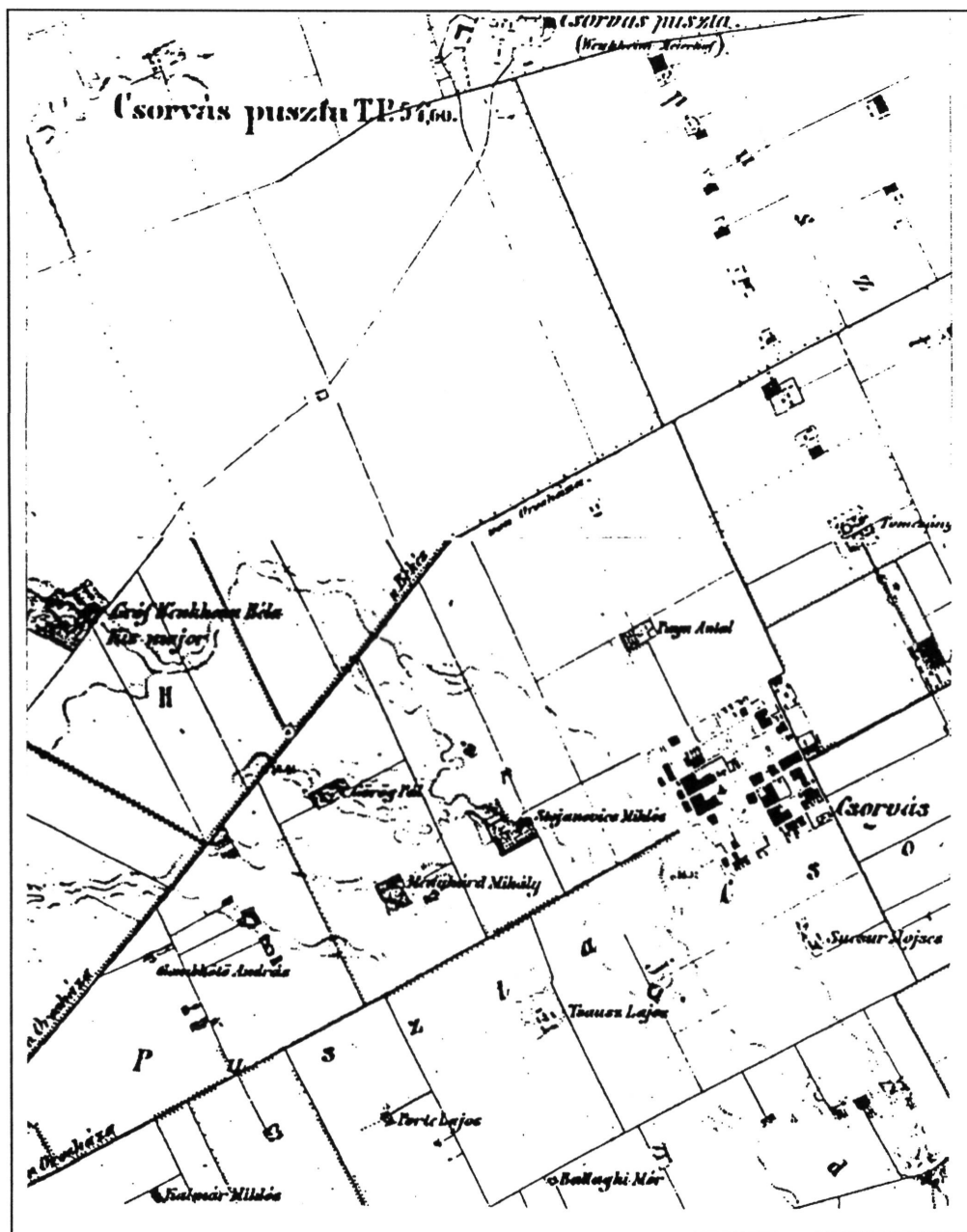

2. kép. A középkori Csorvás templomromjának ábrázolása a Harruckern domínium 1788. évi térképén.
Fig. 2. The church ruins of medieval Csorvás on the map of the Harruckern dominium from 1788.

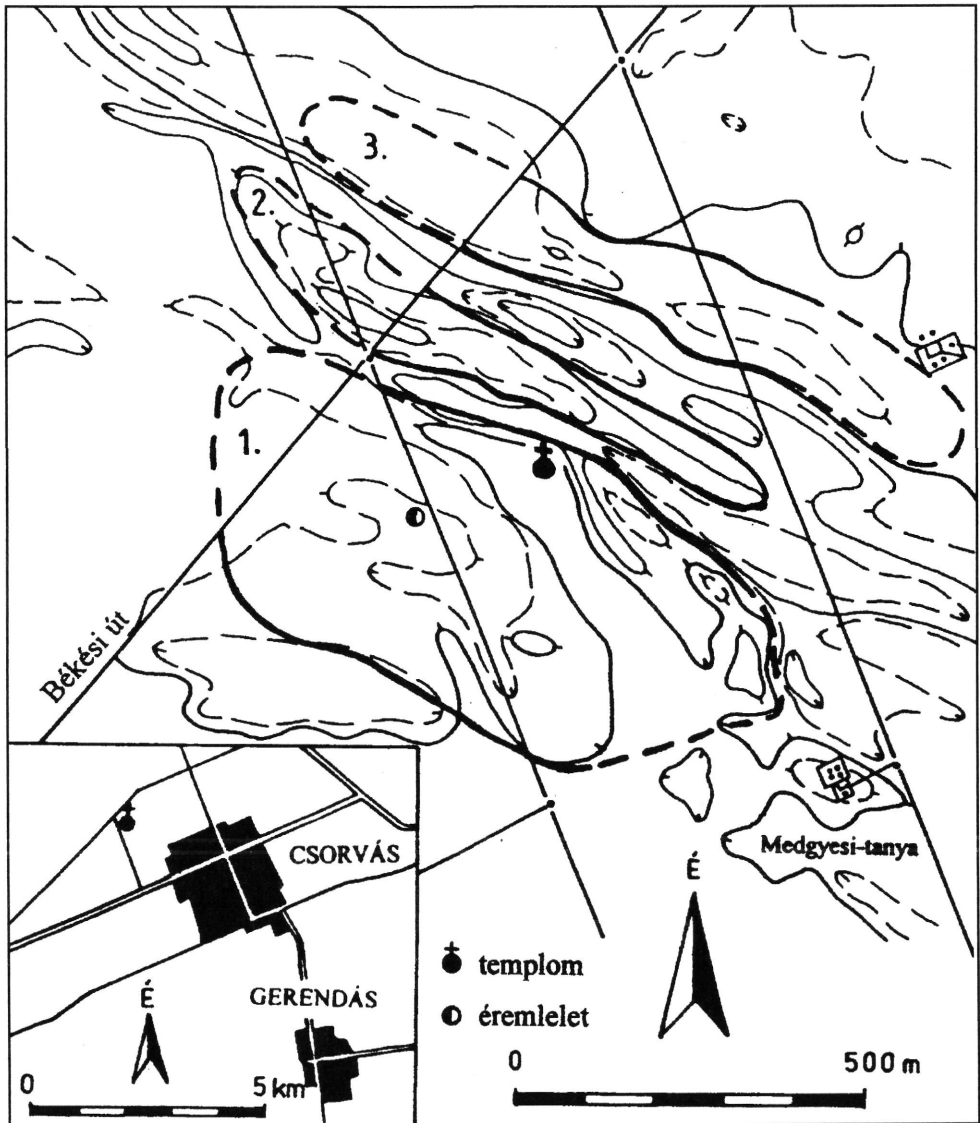
3. kép. 1: a csorvási középkori templom helyének ábrázolása az I. katonai felmérés 1783. évi térképlapján, téves felirattal, 2: a csorvási puszta és a középkori templomhely ábrázolása Huszár Mátyás 1822. évi térképének 52. szelvényén.

Fig. 3. 1: The site of the medieval church at Csorvás on the 1783 map page of the first military survey. A wrong capture! 2: The puszta at Csorvás and the site of the medieval church on section 52 of the map by Mátyás Huszár from 1822.

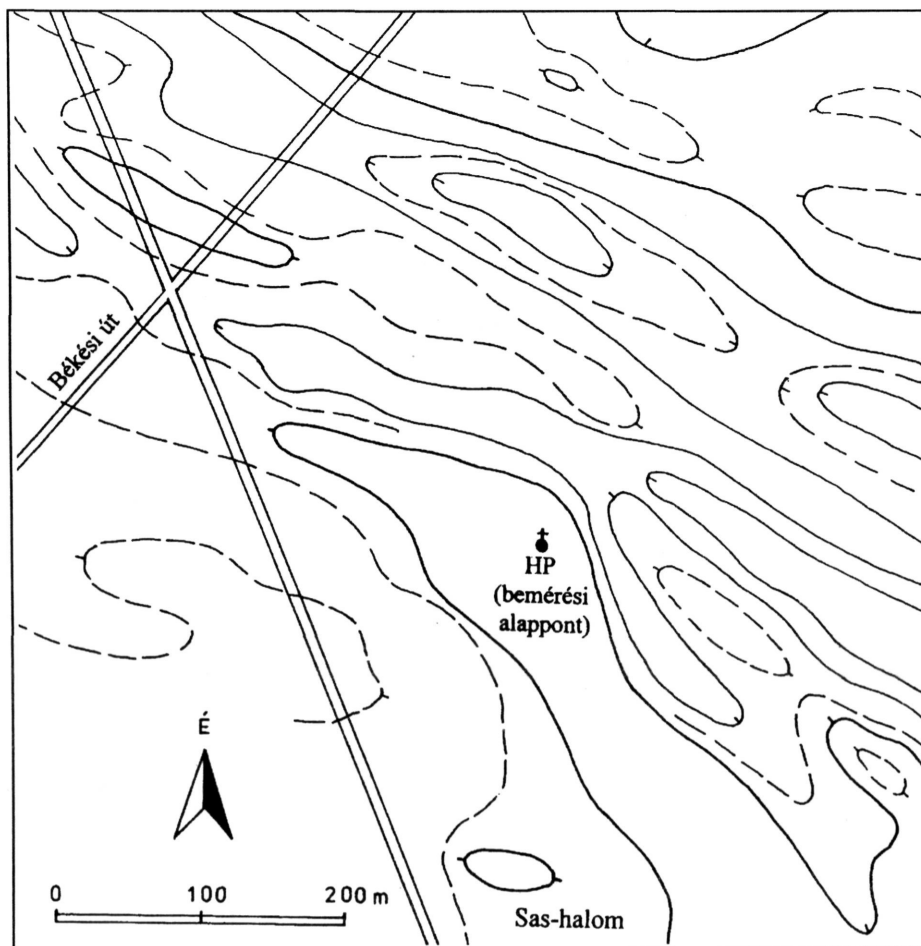

4. kép. Az orosháza–csorvás–békési országút nyomvonalának változása a II. katonai felmérés 1863–1864. évi térképlapjain.

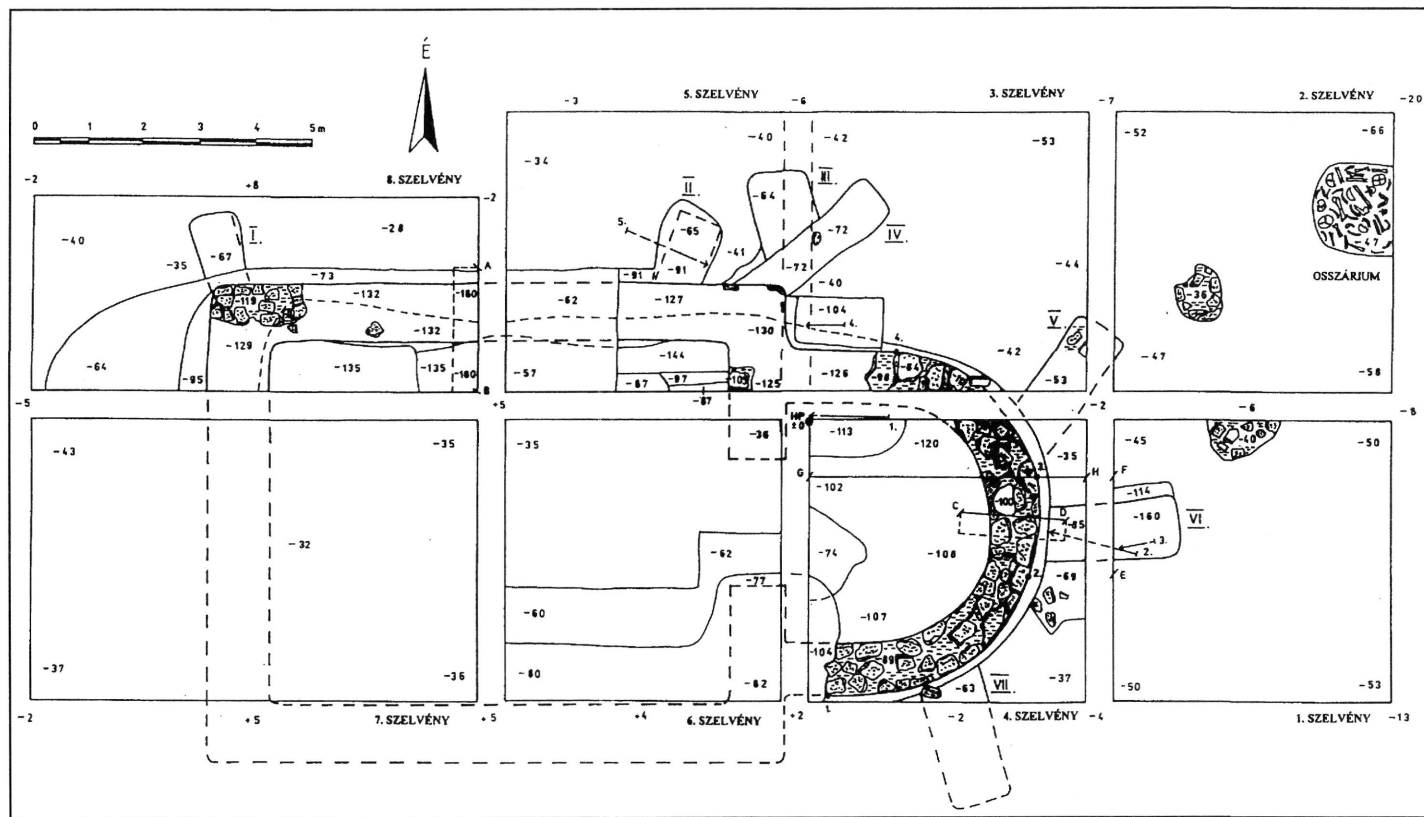
Fig. 4. A change in the plan of the Orosháza–Csorvás–Békés road on the 1863–1864 map pages of the second military survey.

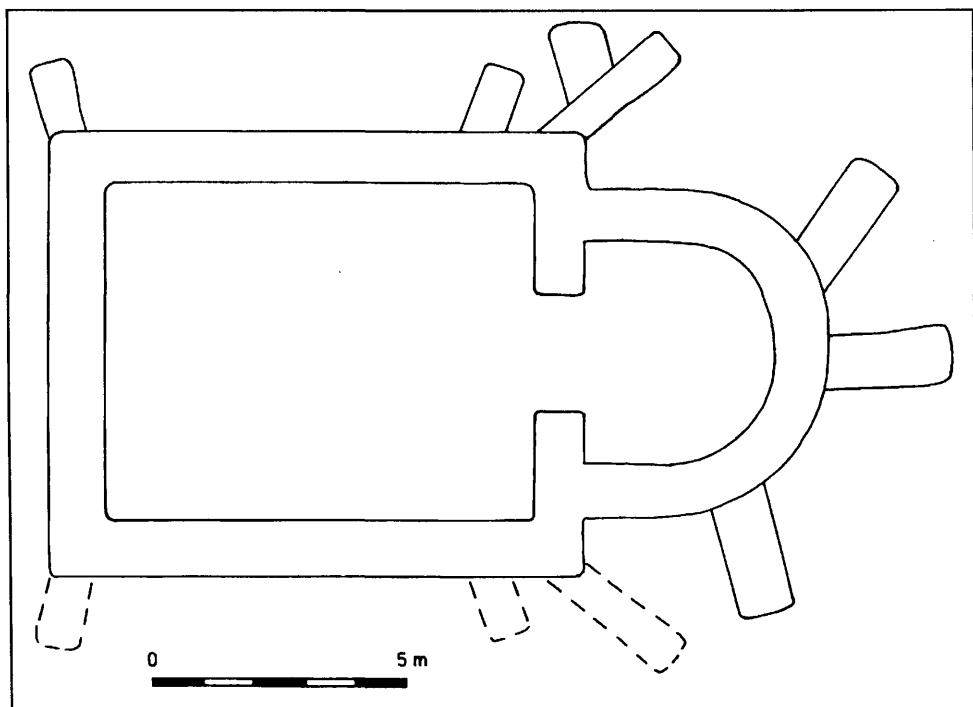
5. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település helyszínrajza, a templom helyével, 1997.
Fig. 5. Csorvás. Village site. The plan of the medieval settlement with the site of the church, 1997.

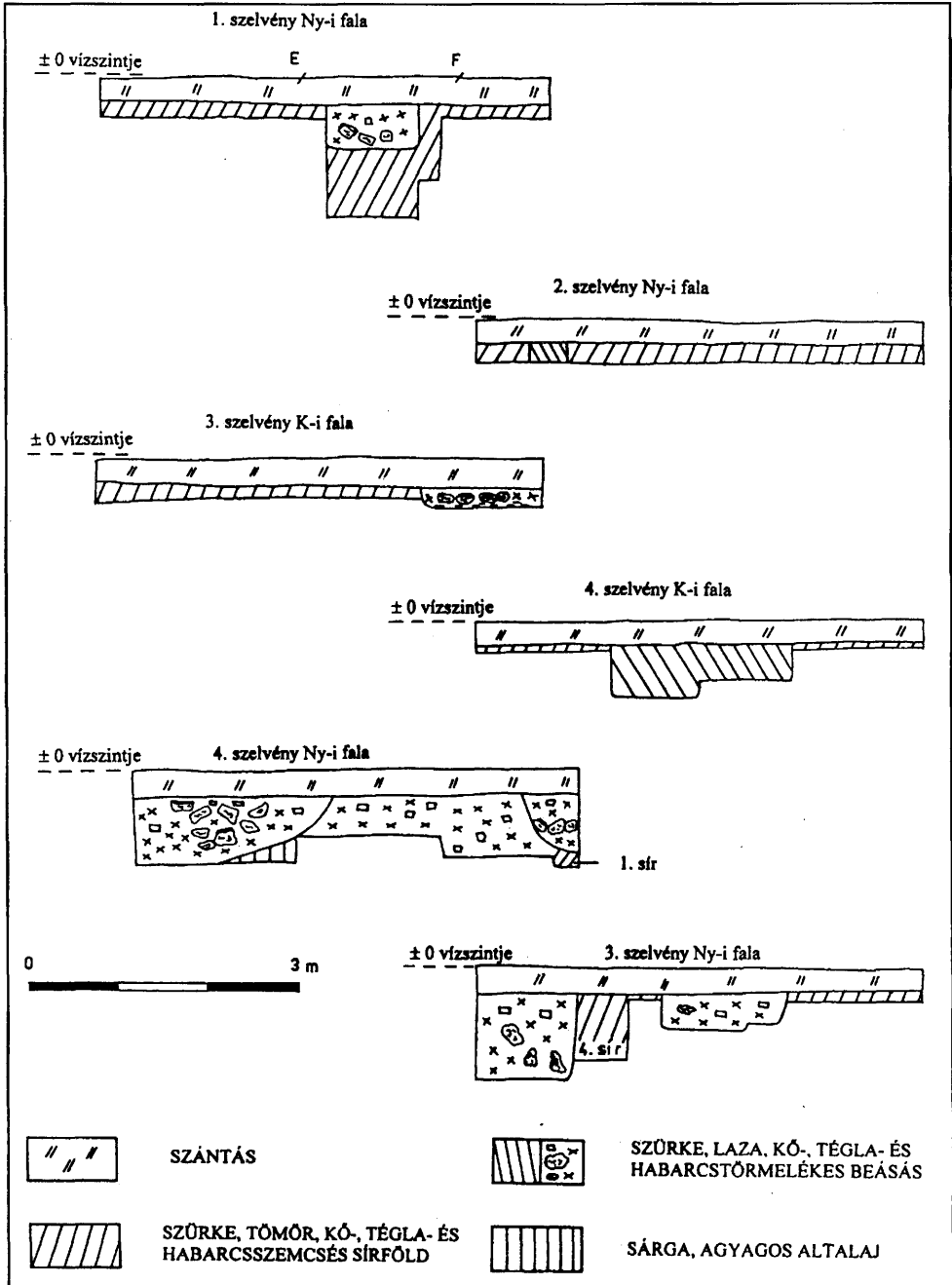
6. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település templomának helye és környezetének helyszínrajza, 1997.
Fig. 6. Csorvás. Village site. The site of the church of the medieval settlement with the plan of the neighbourhood, 1997.

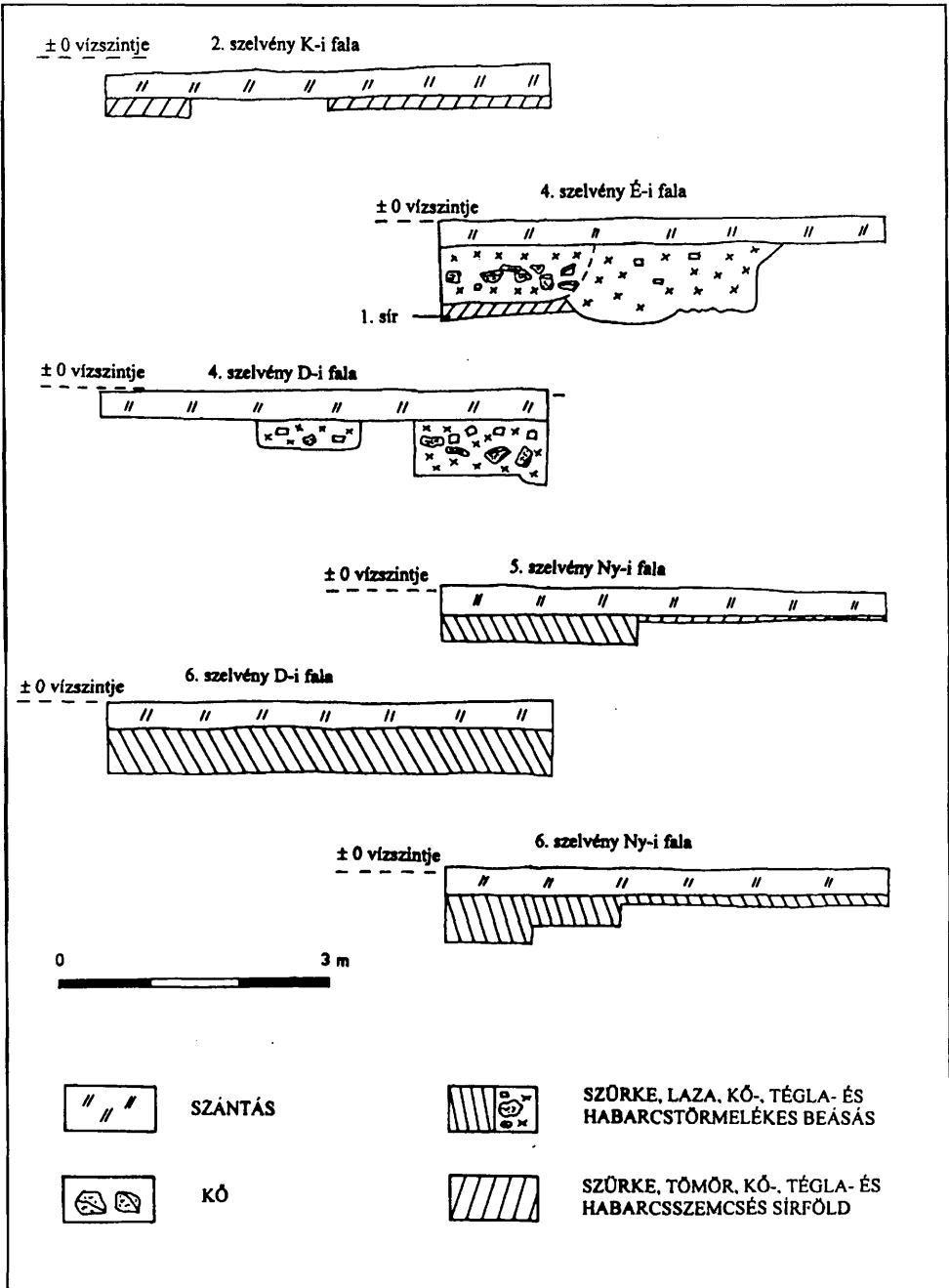
7. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település templomhelyének feltárása. Ásátási alaprajz, 1997.
 Fig. 7. Csorvás. Village site. Excavation at the site of the church of the medieval settlement. Excavation plan, 1997.

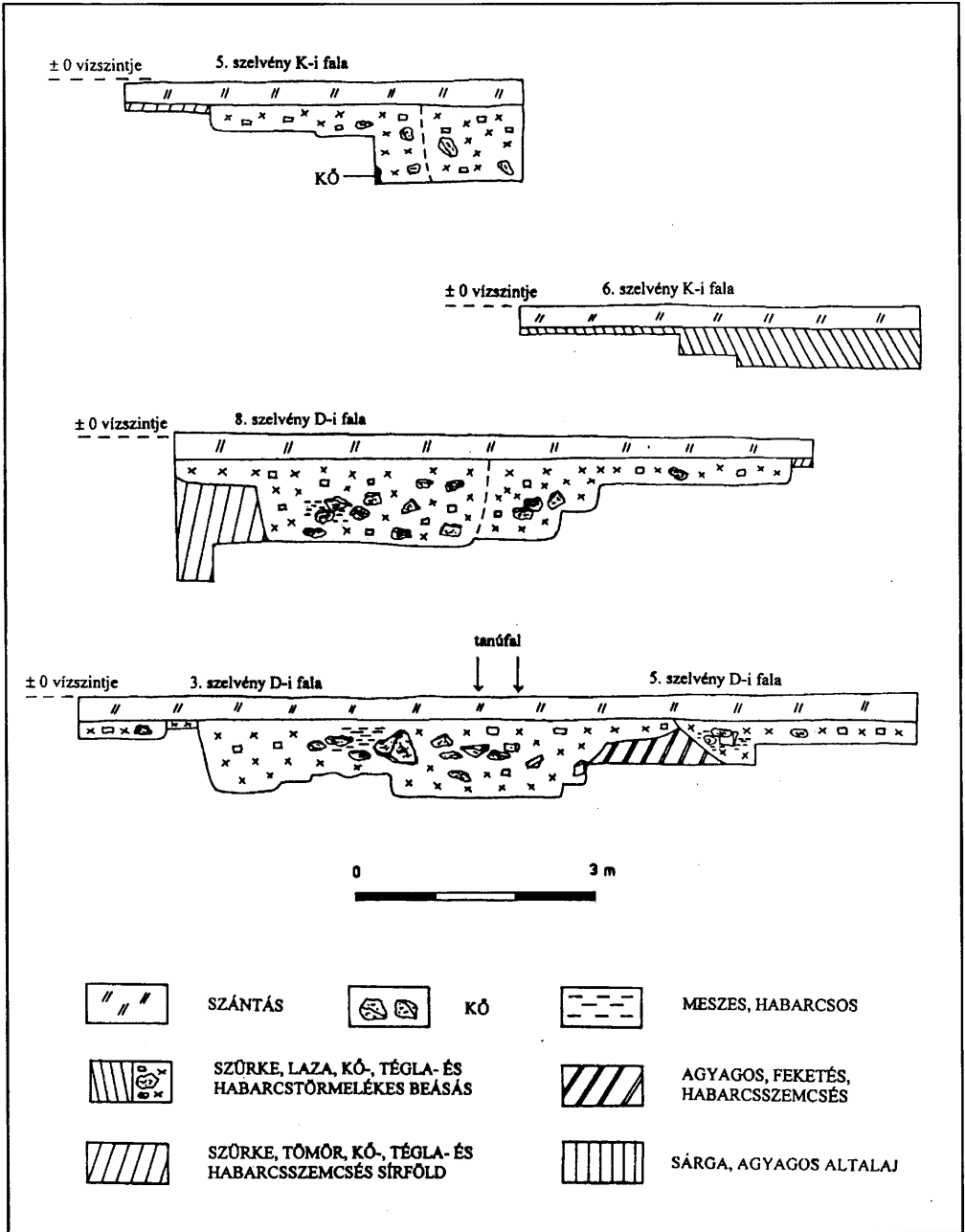
8. kép. Csorvás, Faluhely. A középkori település templomának rekonstrukciós alaprajza, 1997.
Fig. 8. Csorvás. Village site. The reconstruction plan of the church of the medieval settlement, 1997.

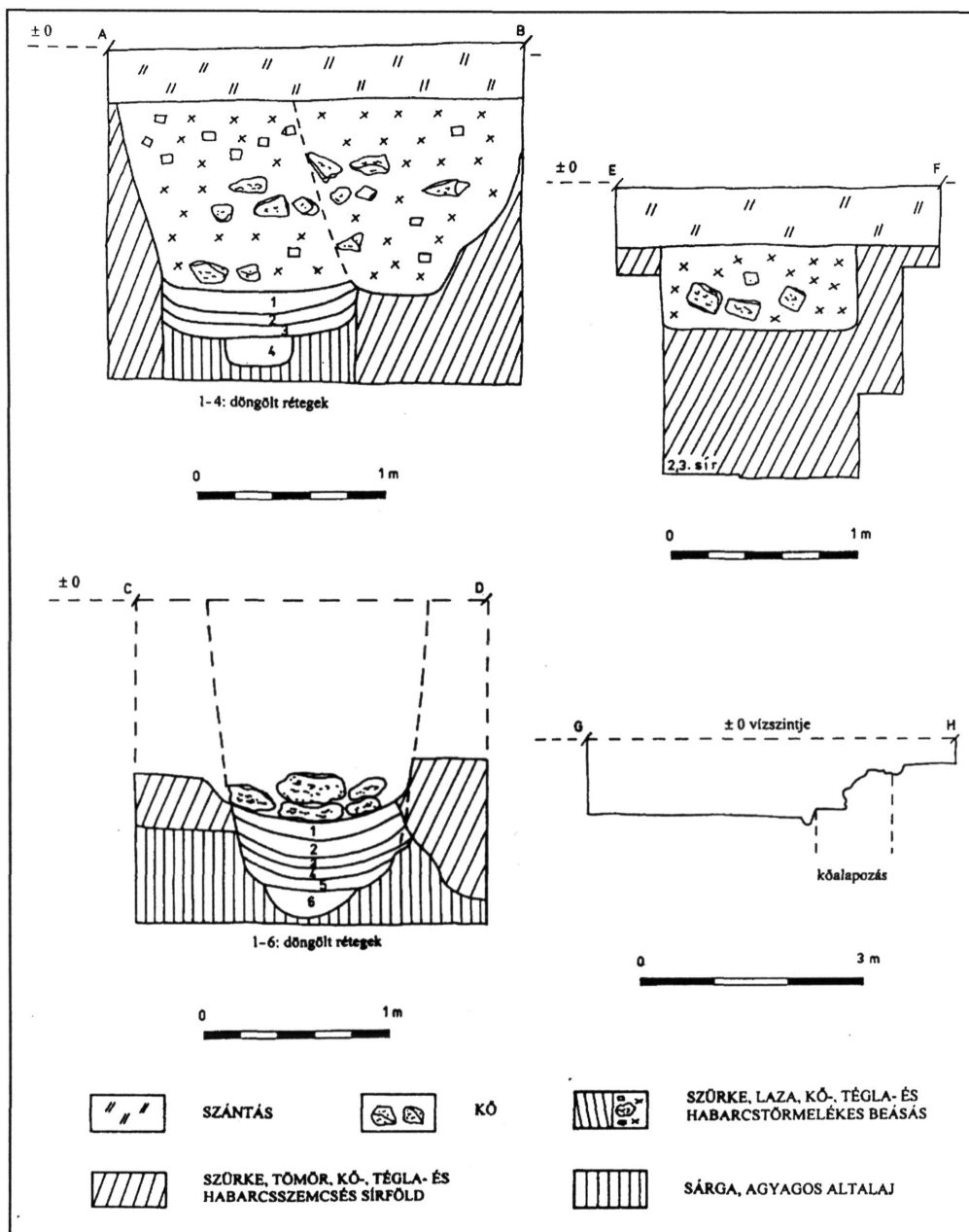
9. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
Fig. 9. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

10. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
Fig. 10. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

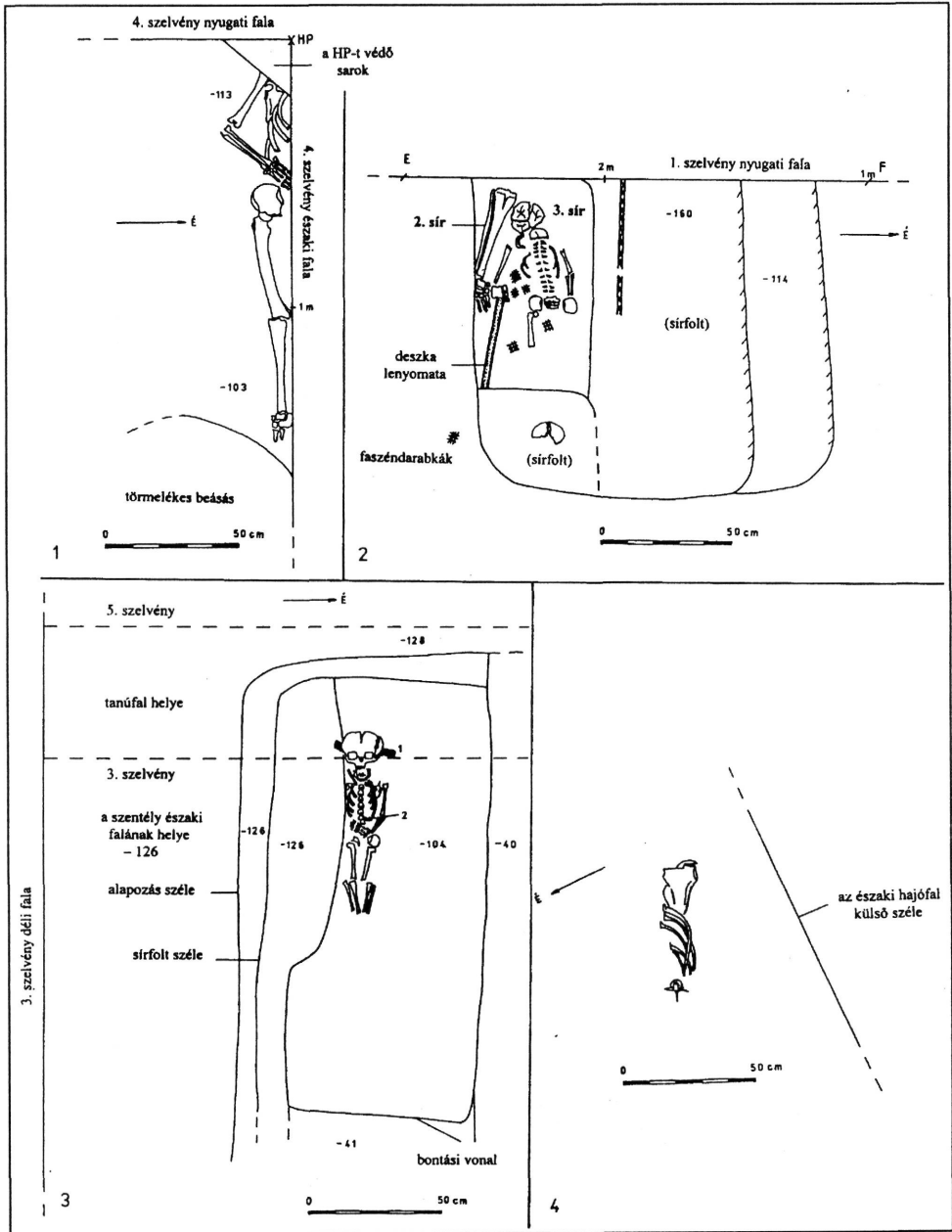

11. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.
 Fig. 11. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

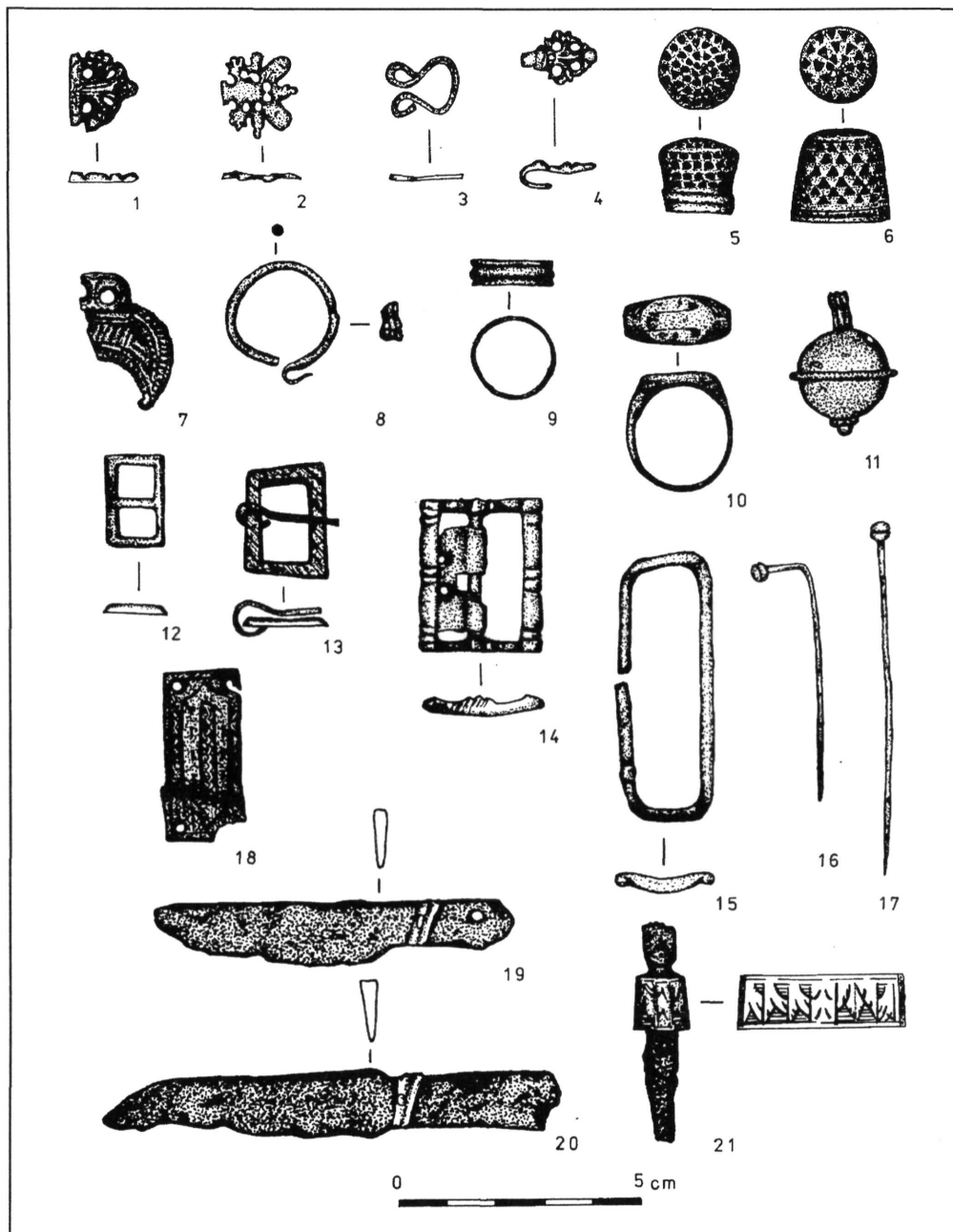

12. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási metszetek, 1997.

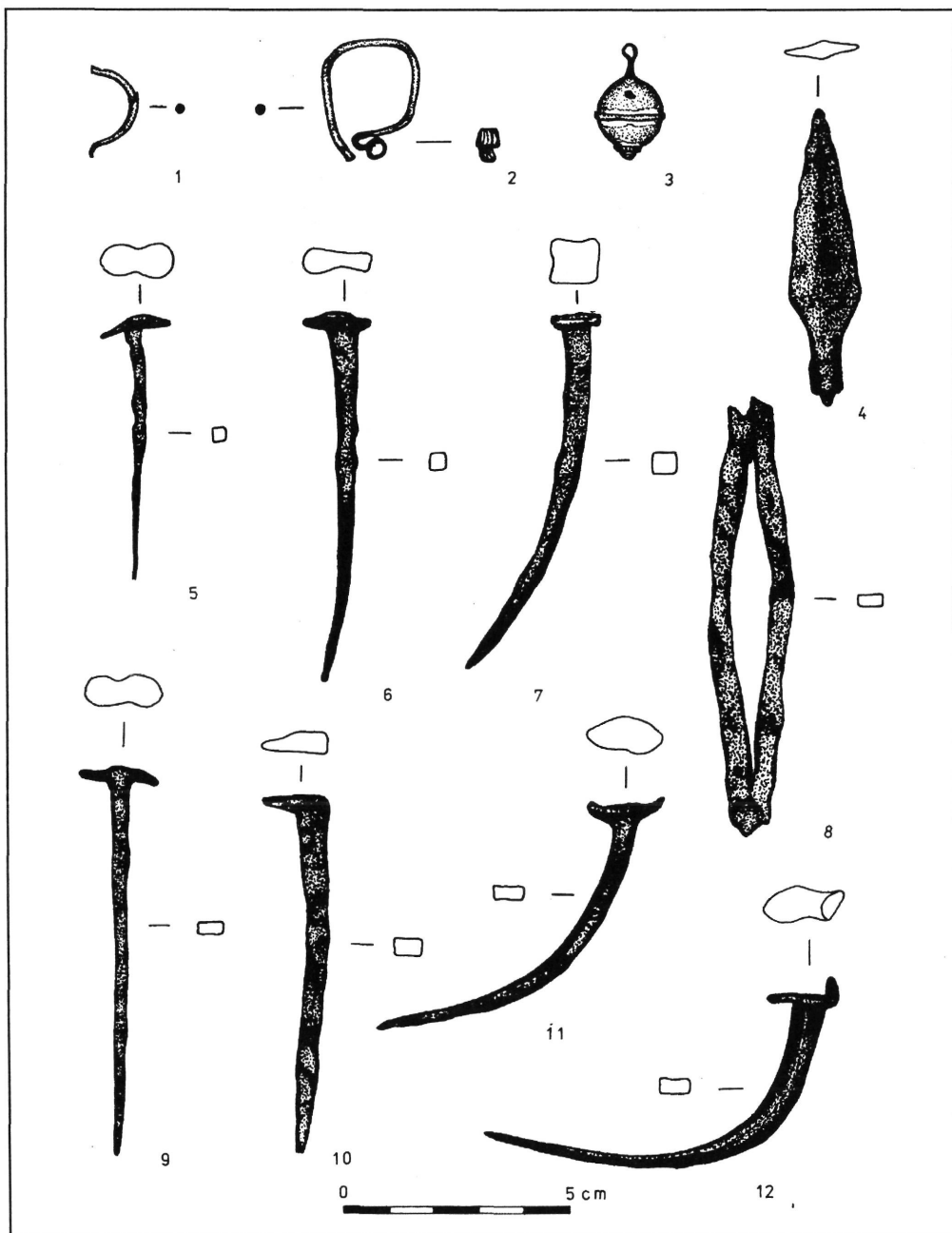
Fig. 12. Csorvás. Village site. Excavation sections, 1997.

13. kép. Csorvás, Faluhely. Feltárt sírok, 1997. 1: az 1. sír, 2: a 2–3. sír, 3: a 4. sír, 4: az 5. sír.
Fig. 13. Csorvás. Village site. Excavated graves, 1997. 1: Grave 1. 2: Graves 2–3. 3: Grave 4. 4: Grave 5.

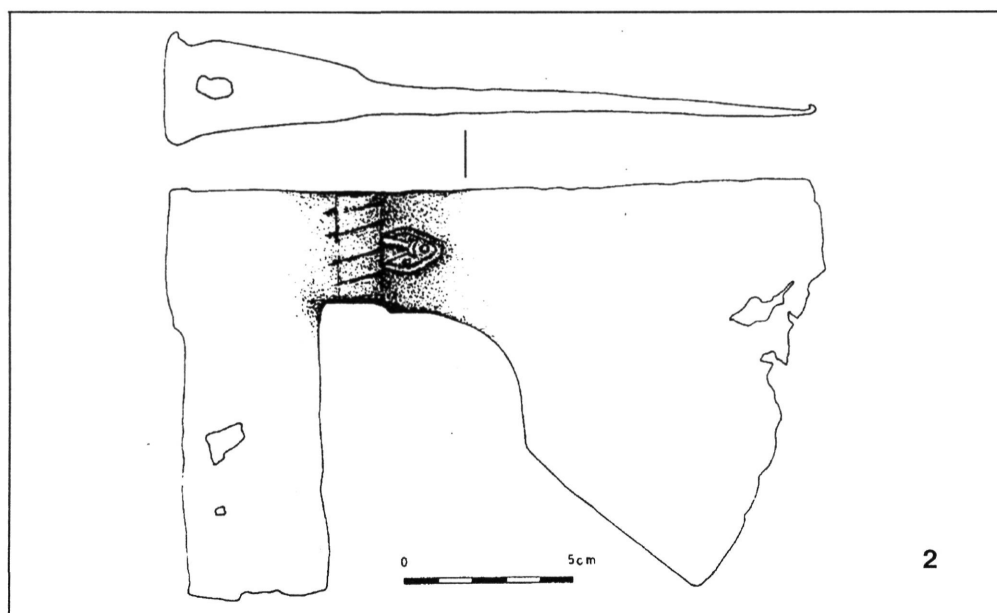
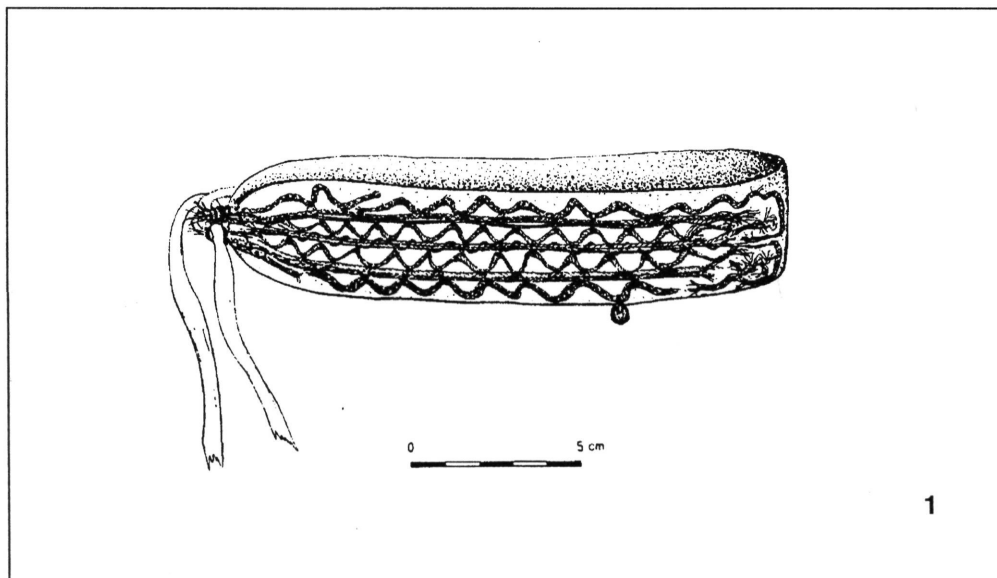

14. kép. Csorvás, Faluhely. Fémleletek. 1–21: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.
 Fig. 14. Csorvás. Village site. Metal findings. 1–21: Surface finds by Pál Pados, 1972–1995. Topographic collection of MMM.

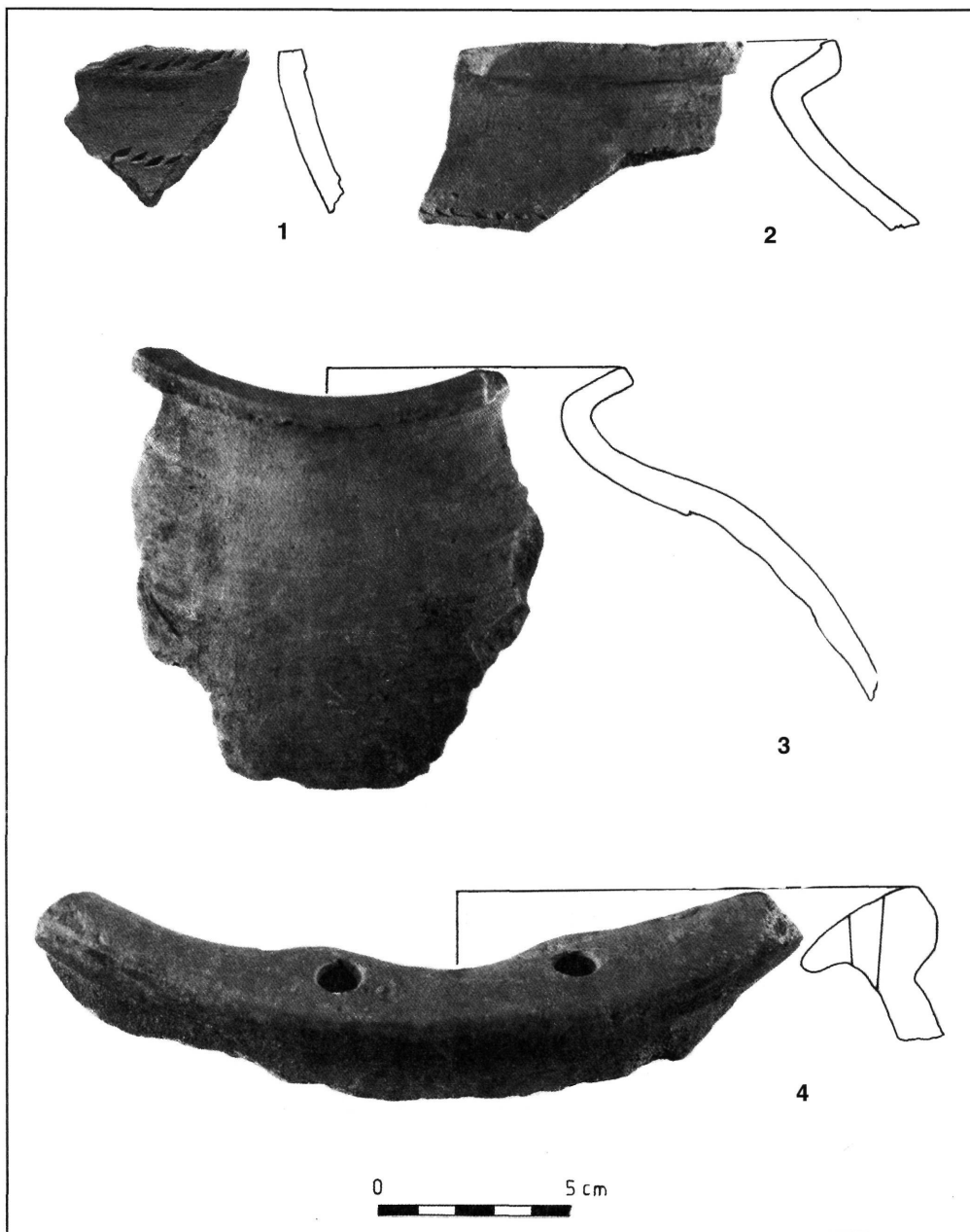
15. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási leletek, 1997 (MMM ltsz). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

Fig. 15. Csorvás. Village site. Excavation findings, 1997 (MMM inventory numbers). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

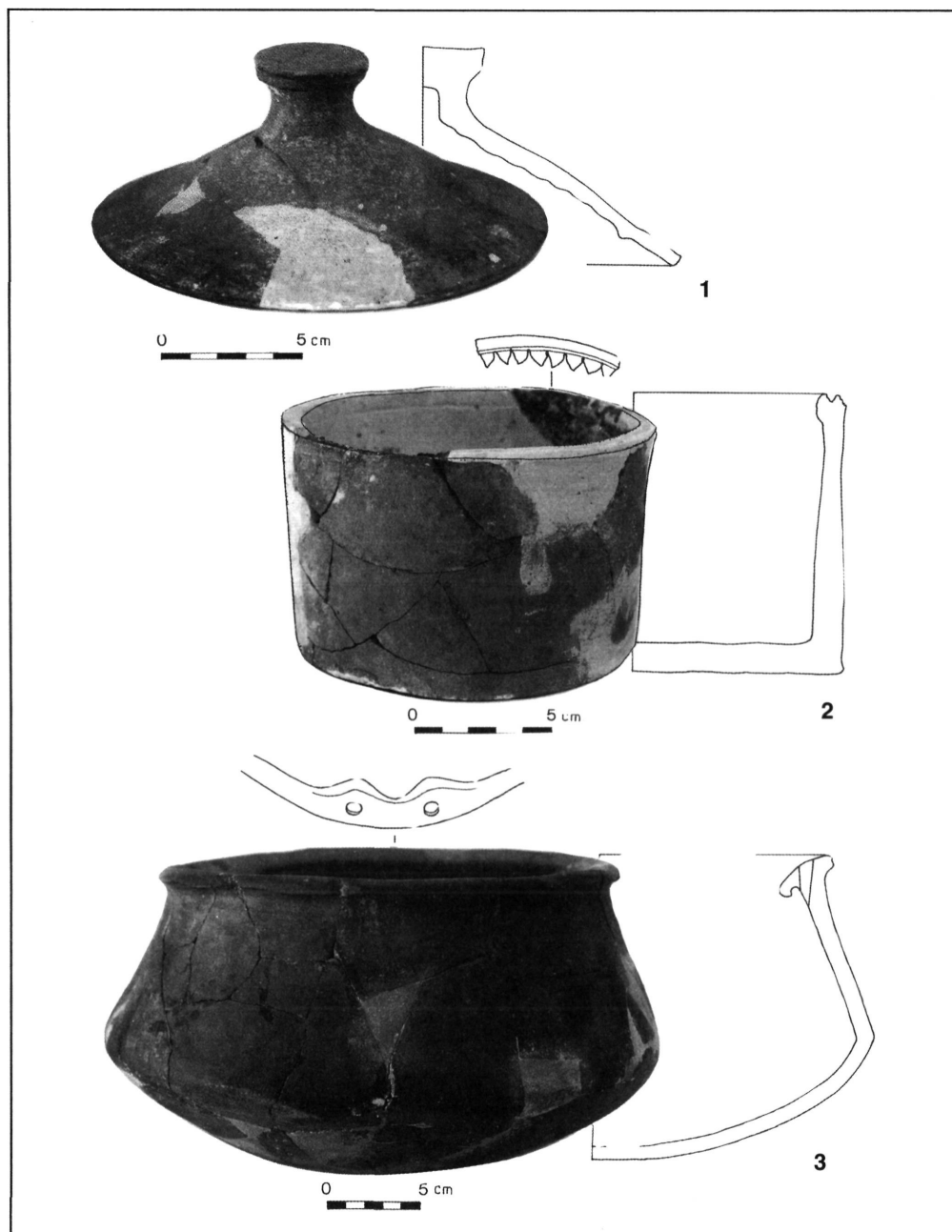
16. kép. Csorvás, Faluhely. 1: párta a 4. sírból, 1997. MMM ltsz. 97.3.19; 2: mesterjegyes fejsze, Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 16. Csorvás. Village site. 1: A headpiece from grave 4, 1997. MMM inventory number 97.3.19; 2: An axe with the initials of the craftsman. Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection.

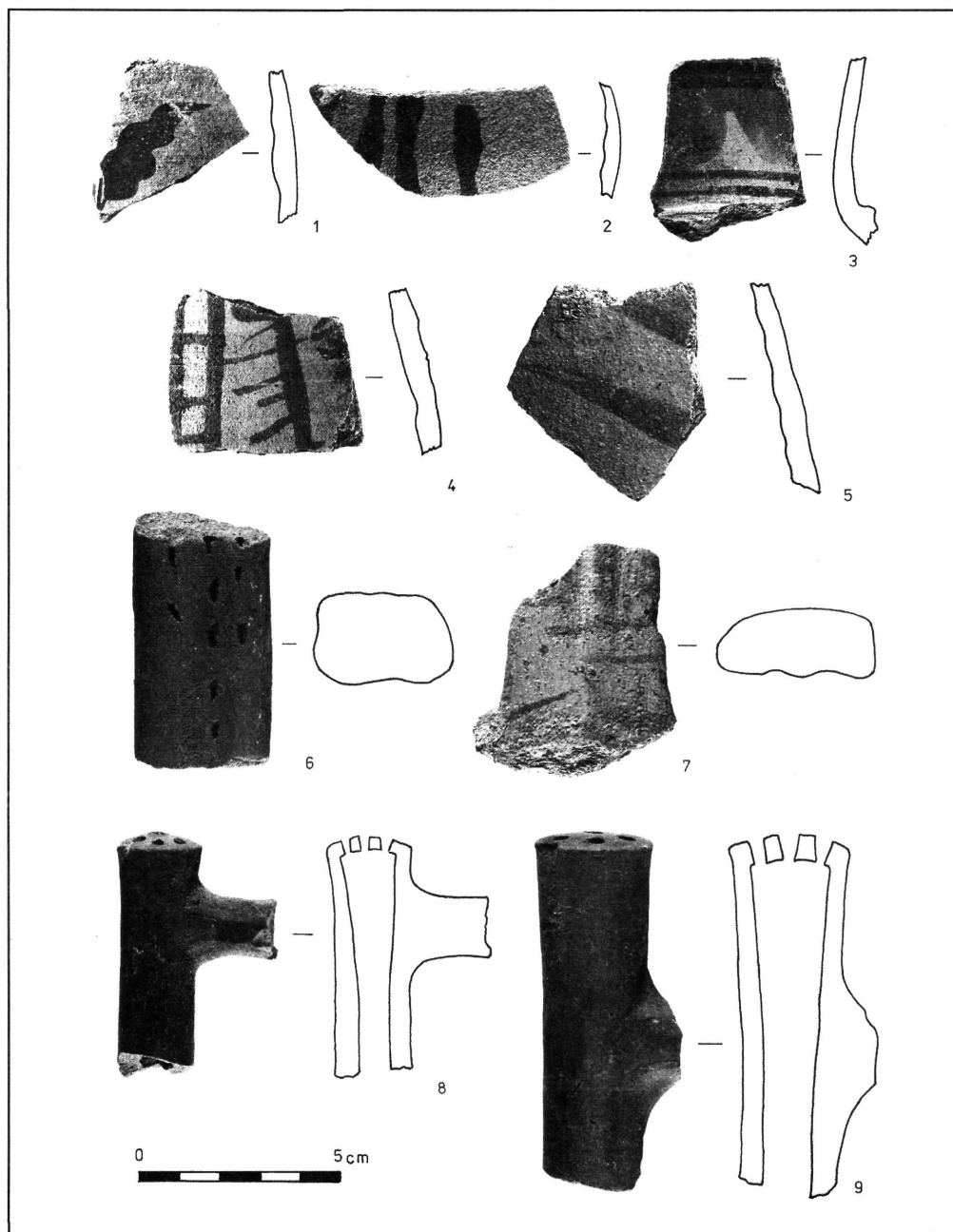

17. kép. Csorvás, Faluhely. Edénytörödékek. 1–4: Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1974. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 17. Csorvás. Village site. Fragments of vessels. 1–4: Surface collection by Mihály Varga, 1974. MMM topographic collection.

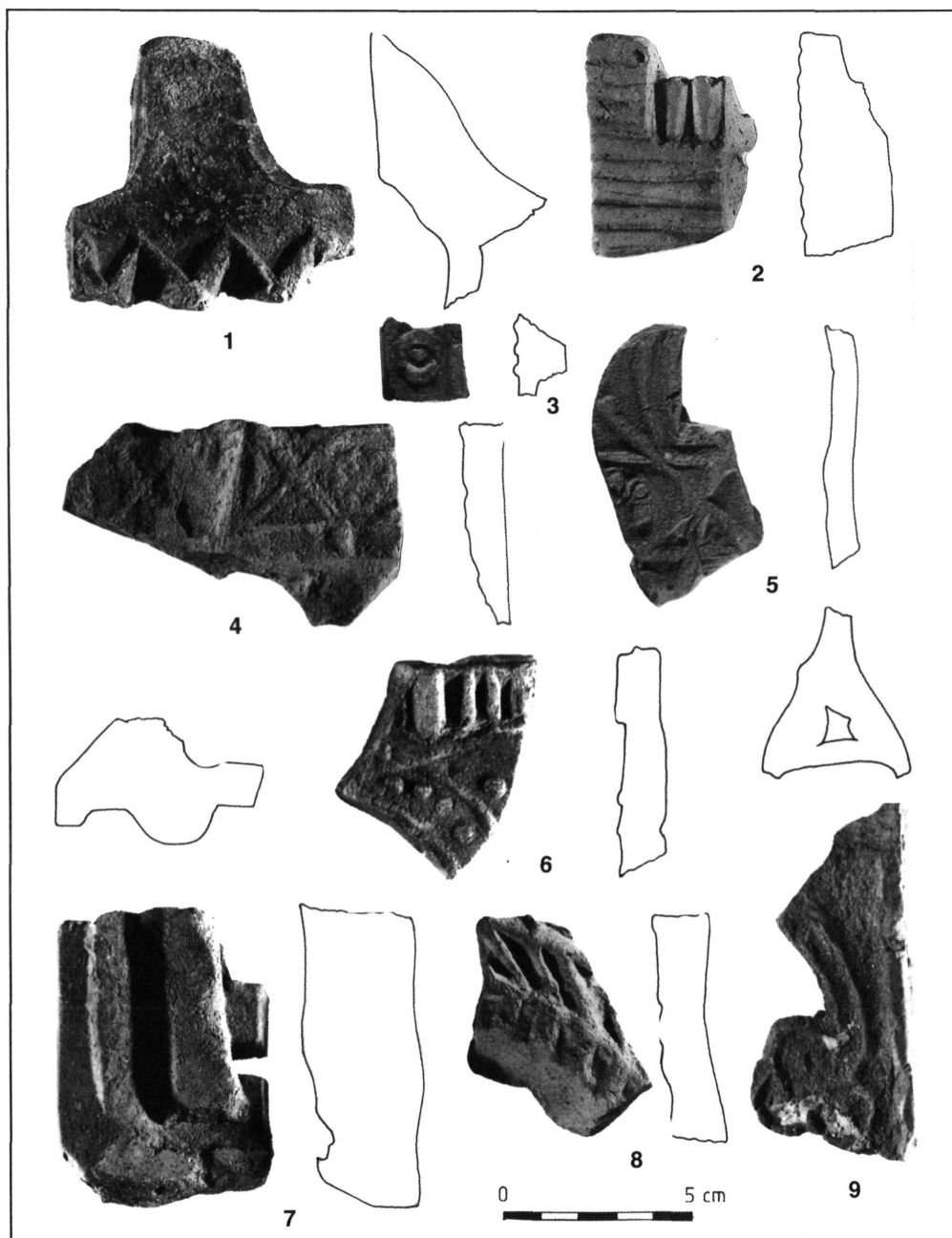

18. kép. Csorvás, Faluhely. Edények. 1–3: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.
Fig. 18. Csorvás. Village site. Vessels. 1–3: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.

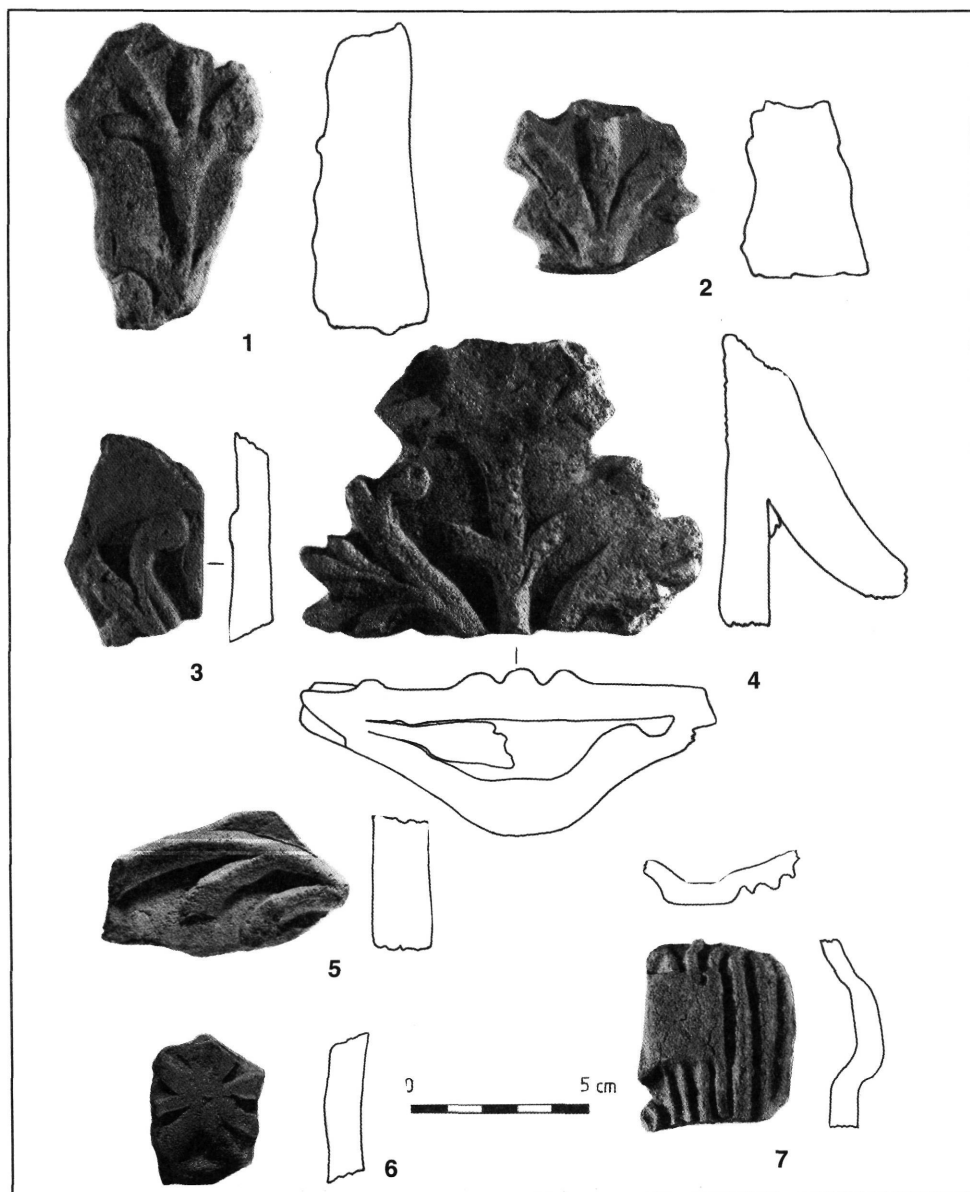
19. kép. Csorvás, Faluhely. Edénytöredékek. 1–9: Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1974. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 19. Csorvás. Village site. Fragments of vessels. 1–9: Surface collection by Mihály Varga, 1974. MMM topographic collection.

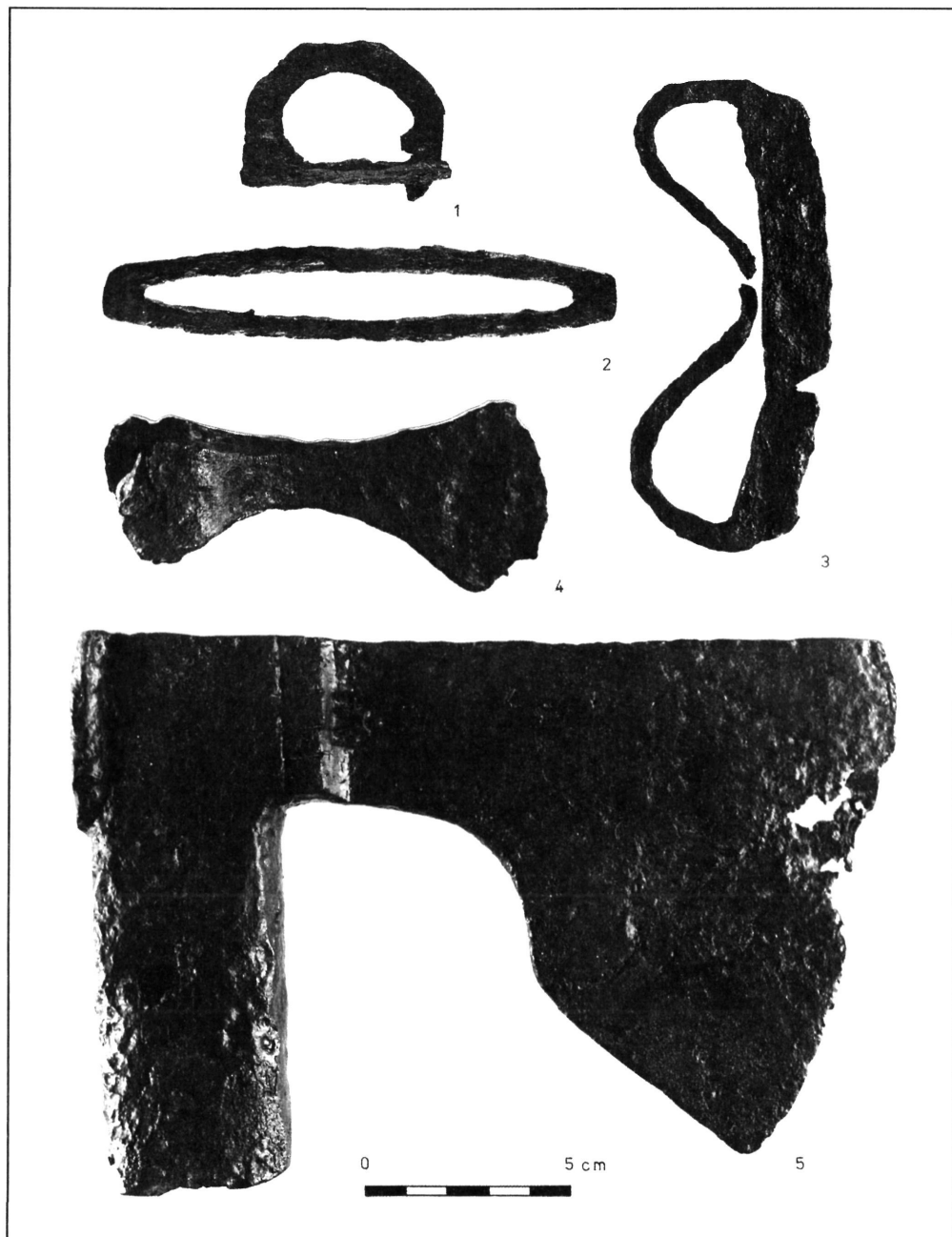

20. kép. Csorvás, Faluhely. Kályhacsempe-töredékek. 1–9: Pados Pál és Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 20. Csorvás. Village site. Fragments of stove tiles. 1–9: Surface collection by Pál Pados and Mihály Varga, 1972–1995. MMM topographic collection.

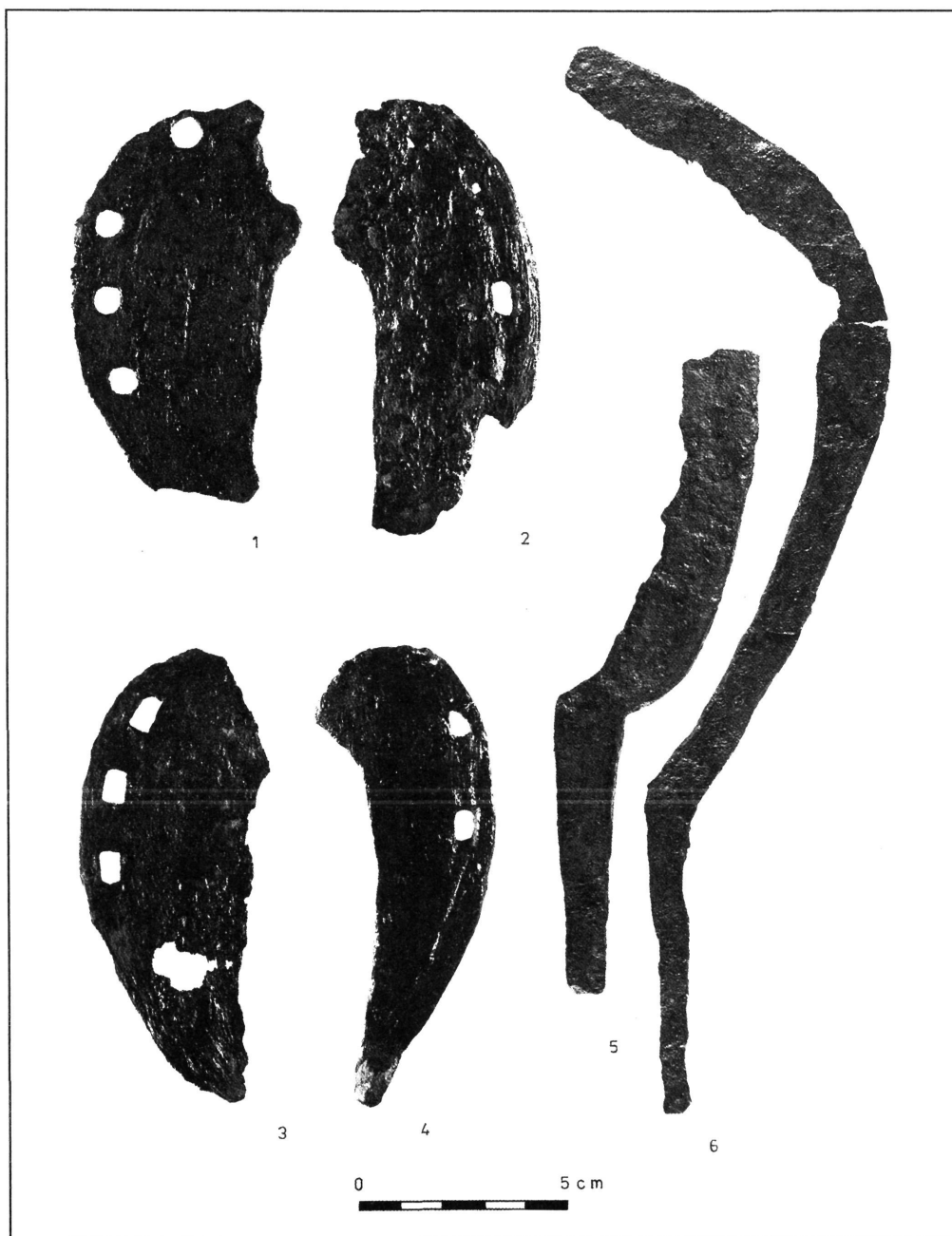

21. kép. Kályhacsempe-töredékek. 1–3, 5–6: Csorvás, Faluhely. Pados Pál és Varga Mihály felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye; 4: Csorvás, Faluhely. Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1974 (MMM ltsz. 74.339.145); 7: Csorvás, 149. sz. lelőhely. Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye.
 Fig. 21. Fragments of stove tiles. 1–3, 5–6: Csorvás, village site. Surface collection by Pál Pados and Mihály Varga, 1972–1995. MMM topographic collection. 4: Csorvás, village site. Surface collection by Pál Pados, 1972–1974. MMM inventory number 74.339.145. 7: Csorvás, site 149. Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection.

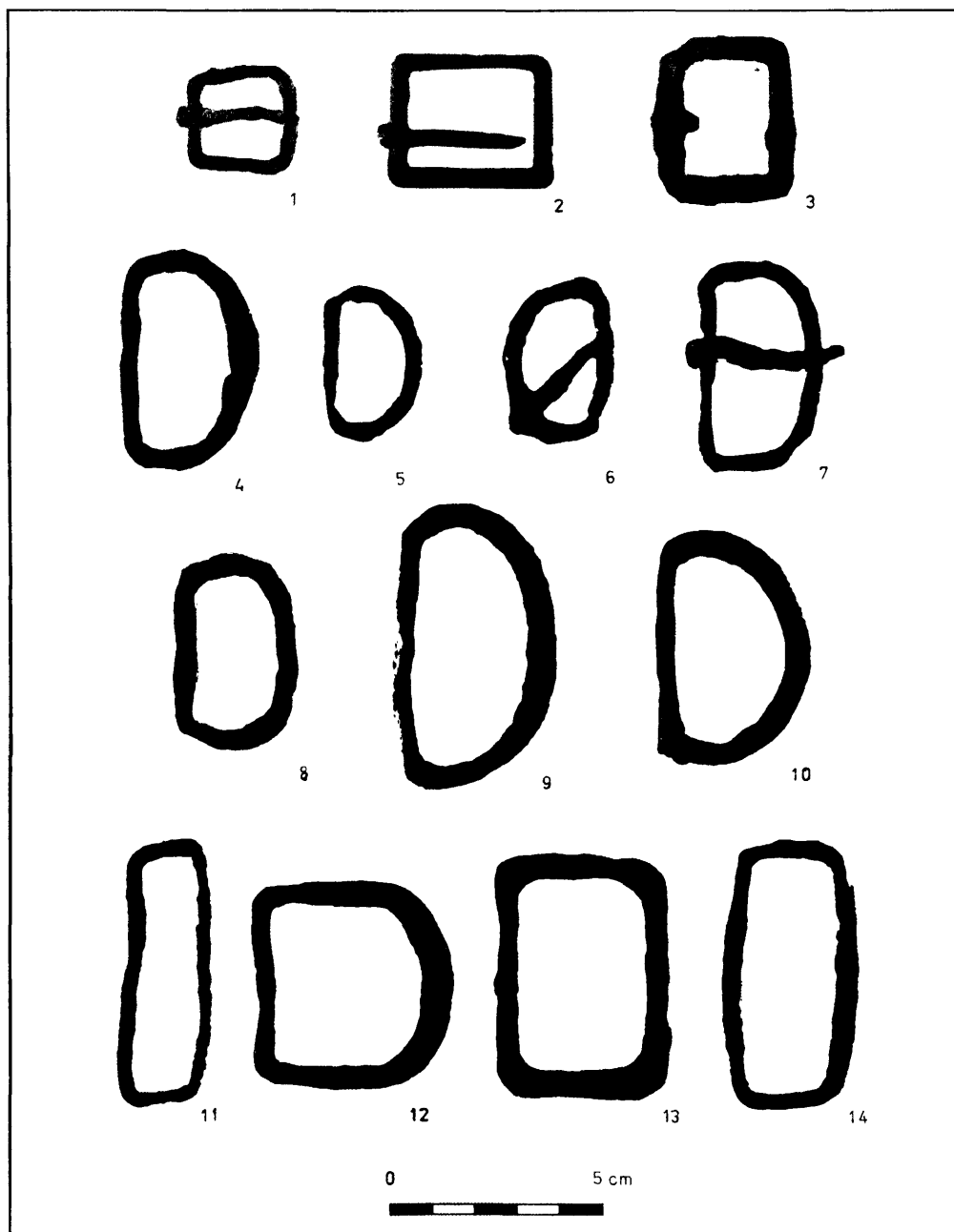
22. kép. Csorvás, Faluhely. Vaseszközök. 1–5: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995.
MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 22. Csorvás. Village site. Iron tools. 1–5: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995.
MMM topographic collection.

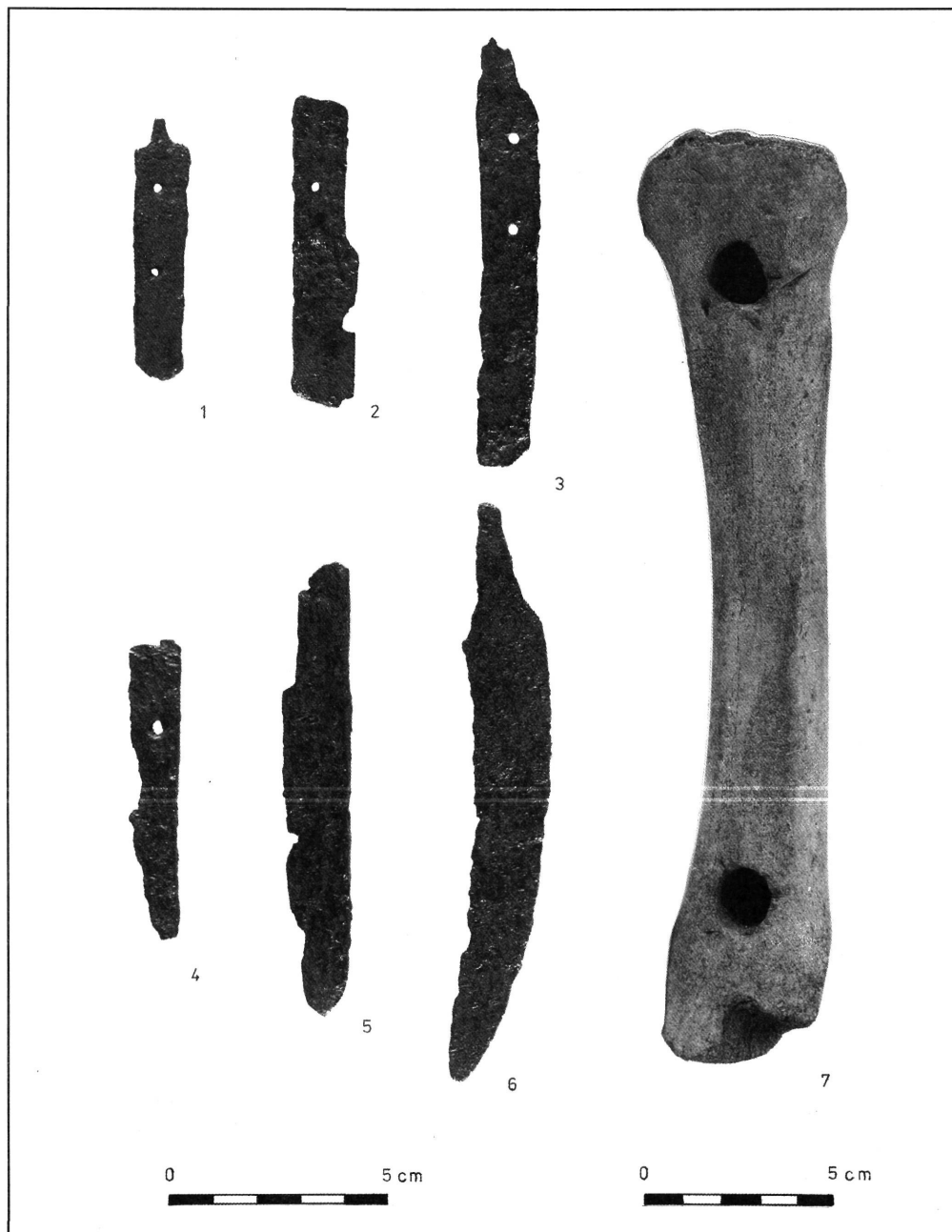
23. kép. Csorvás, Faluhely. Vaspatkók és vassarlók. 1–6: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 23. Csorvás. Village site. Iron horseshoes and sickles. 1–6: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.

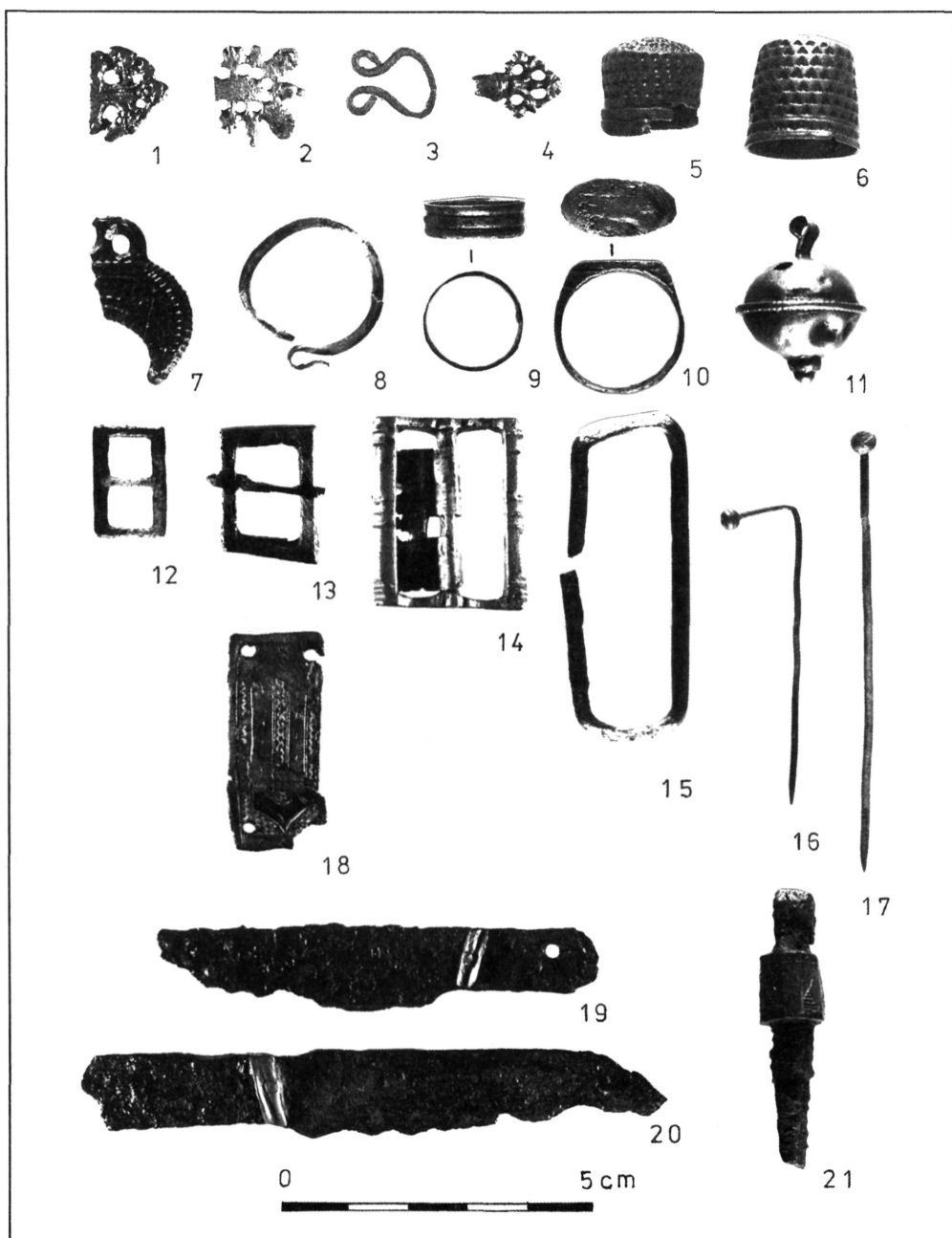
24. kép. Csorvás, Faluhely. Vascsatok. 1–14: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995.
MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 24. Csorvás. Village site. Iron clasps. 1–14: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995.
MMM topographic collection.

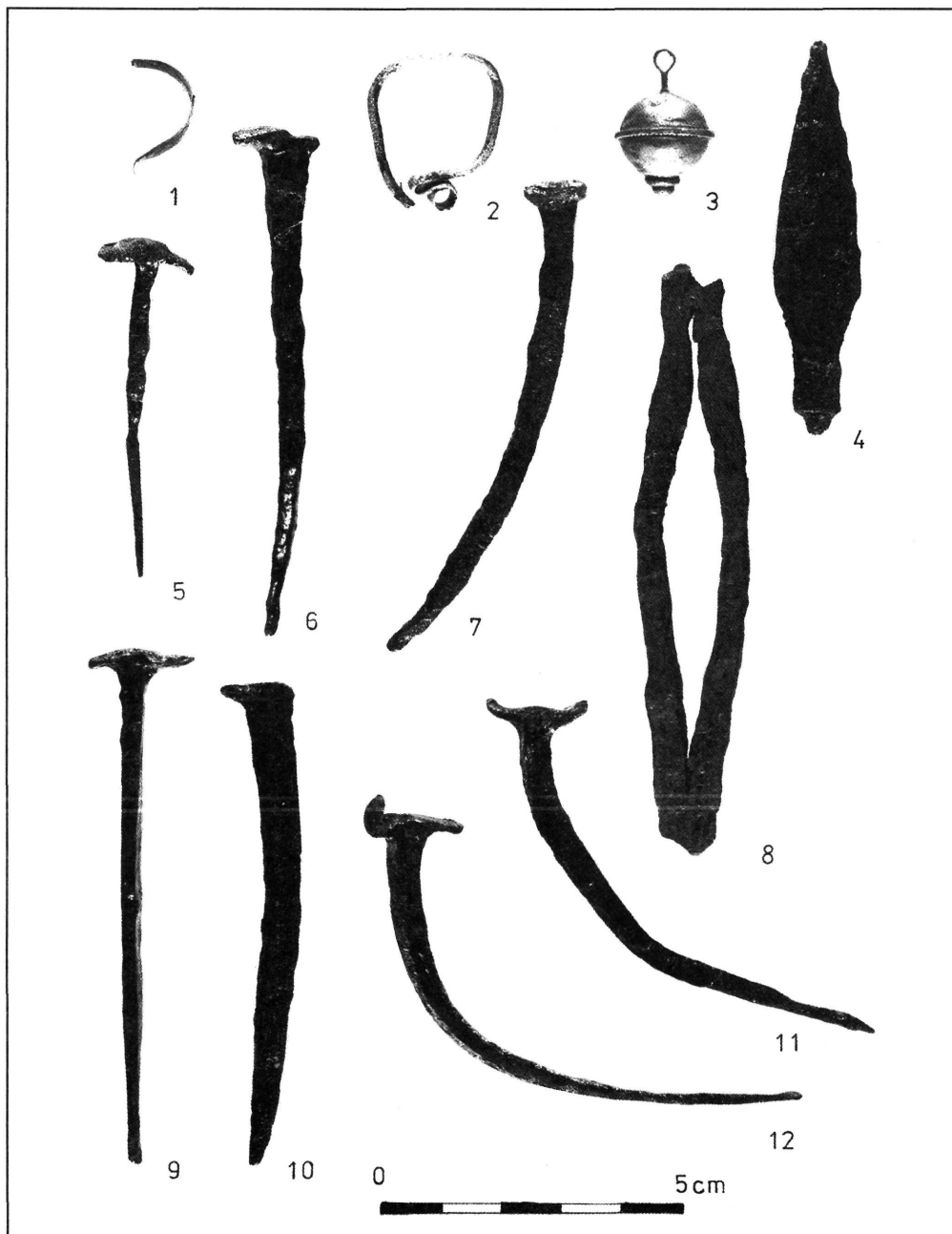
25. kép. Csorvás, Faluhely. Vaskések és csontkorcsolya. 1–7: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995. MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 25. Csorvás. Village site. Iron knives and bone skate. 1–7: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995. MMM topographic collection.

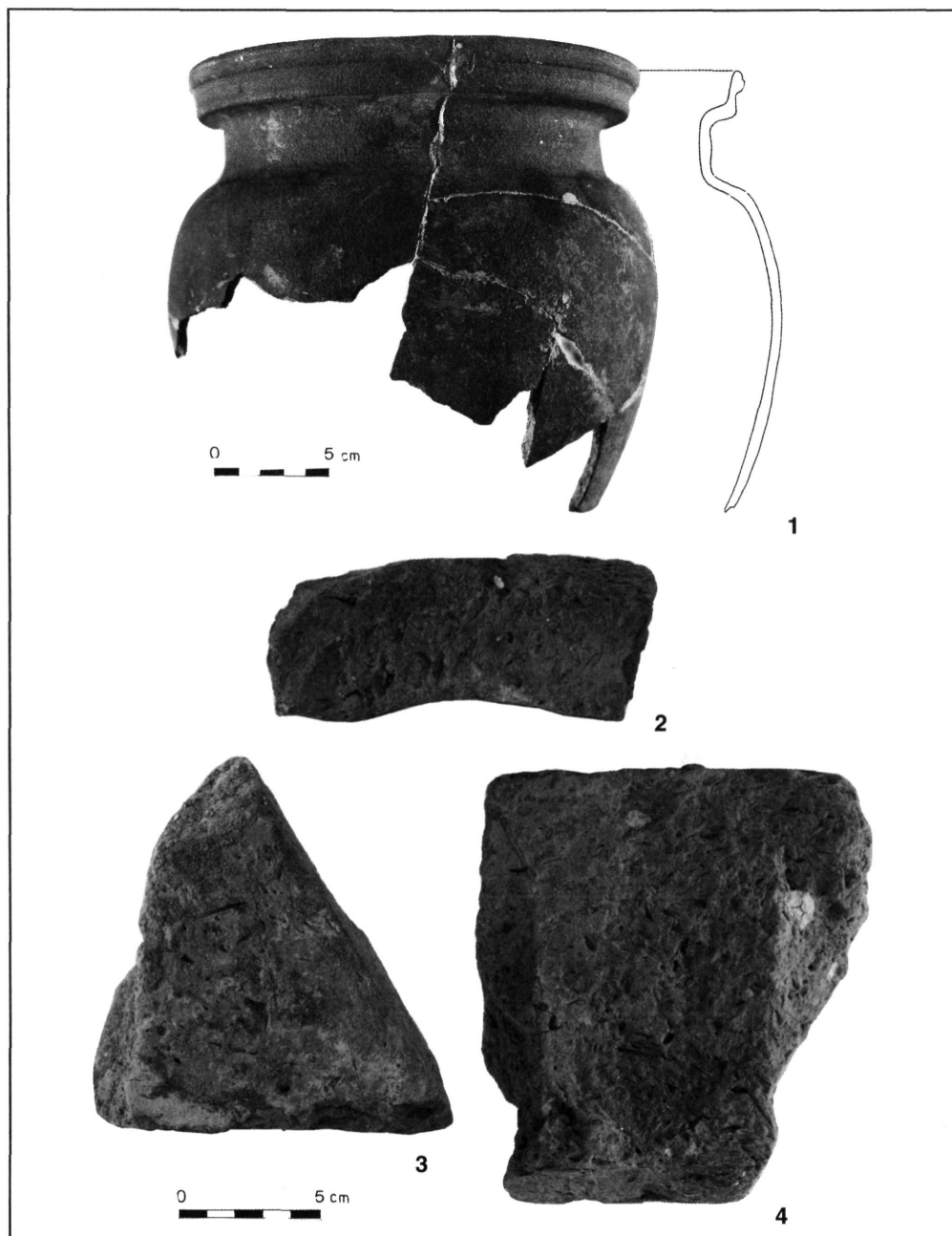
26. kép. Csorvás, Faluhely. Fémleletek. 1–21: Pados Pál felszíni gyűjtése, 1972–1995.
MMM topográfiai gyűjteménye.

Fig. 26. Csorvás. Village site. Metal findings. 1–21: Surface collection by Pál Pados, 1972–1995.
MMM topographic collection.

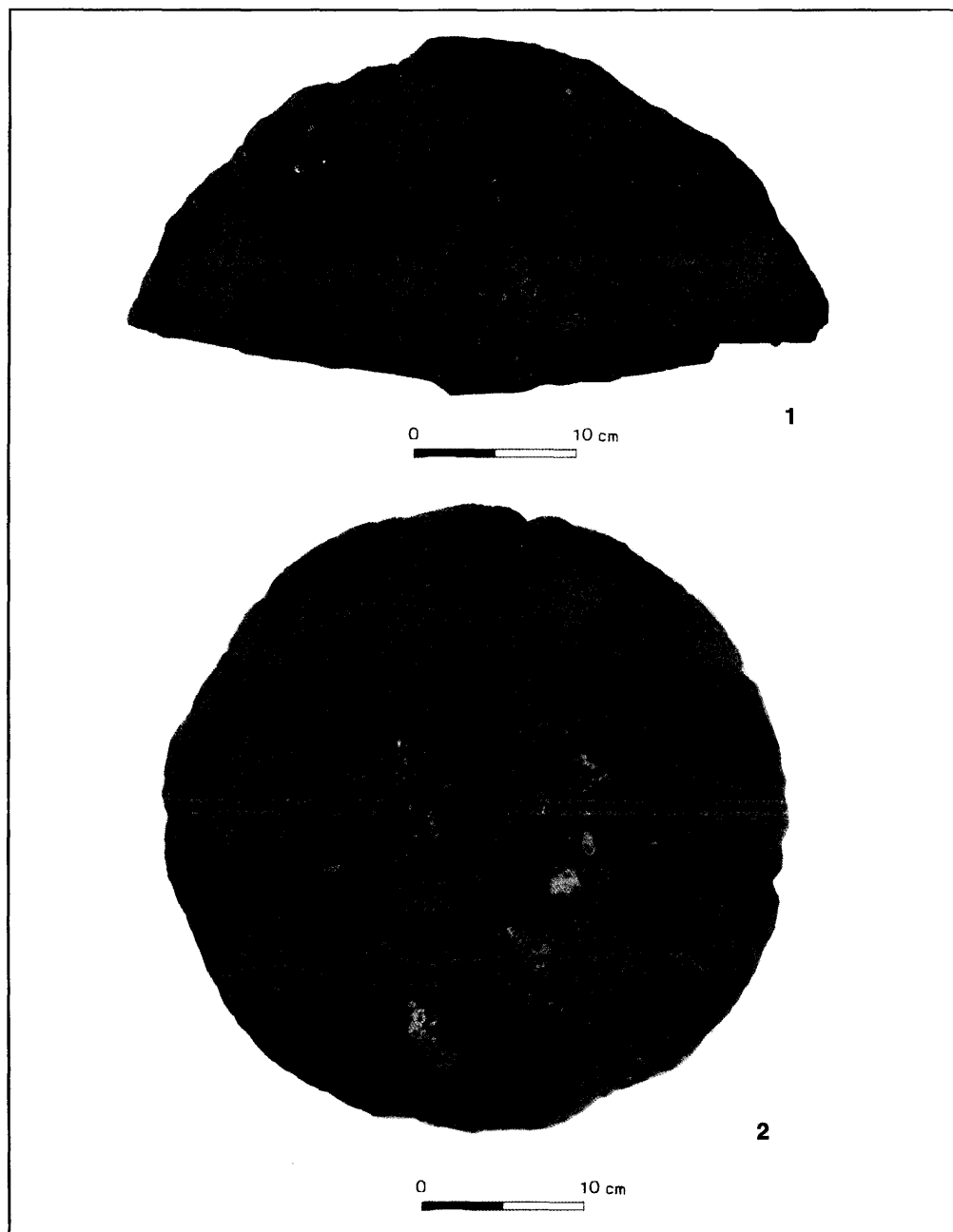
27. kép. Csorvás, Faluhely. Ásatási leletek, 1997 (MMM ltsz). 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

Fig. 27. Csorvás. Village site. Excavation findings, 1997 (MMM inventory numbers) 1: 97.3.16; 2: 97.3.39; 3: 97.3.35; 4: 97.3.34; 5: 97.3.27; 6: 97.3.22; 7: 97.3.27; 8: 97.3.24; 9: 97.3.32; 10–11: 97.3.30; 12: 97.3.33.

28. kép. Csorvás, Faluhely. Fazék- és téglatöredékek. 1: Pados Pál felszíni gyűjtése. MMM topográfiai gyűjteménye. 2–4: Ásotási leletek, 1997. MMM ltsz. 97.3.53; 97.3.61; 97.3.62.

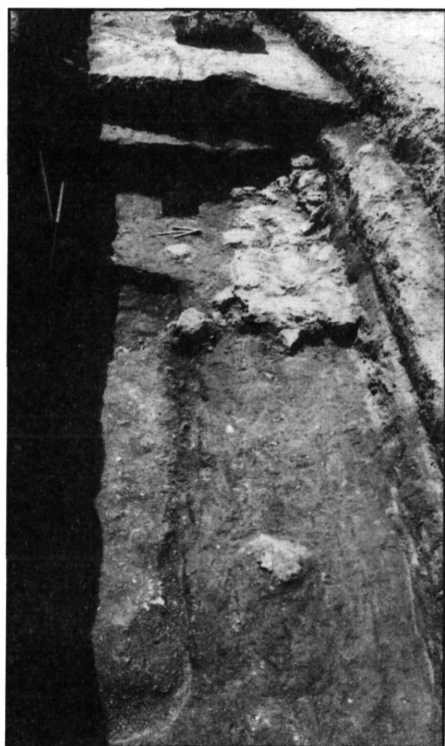
Fig. 28. Csorvás. Village site. Fragments of pots and bricks. 1: Surface collection by Pál Pados. MMM topographic collection. 2–4: Excavation findings, 1997. MMM inventory numbers 97.3.53; 97.3.61; 97.3.62.

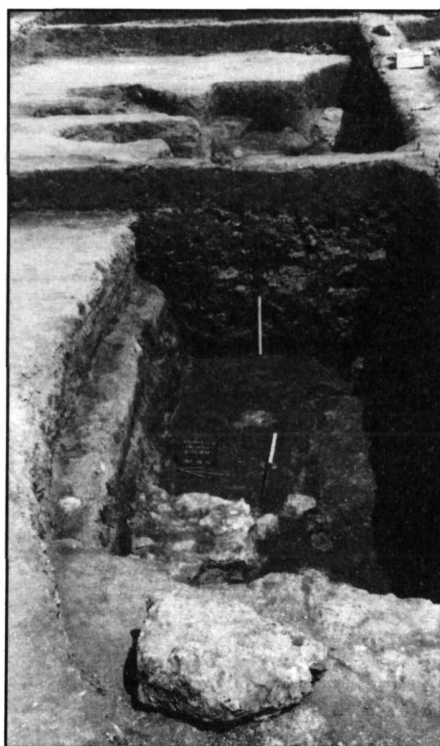
29. kép. Csorvás, Faluhely. Kézi malomkövek. 1–2: Pados Pál felszíni gyűjtése.
MMM topográfiai gyűjteménye.
Fig. 29. Csorvás. Village site. Hand millstones. 1–2: Surface collection by Pál Pados.
MMM topographic collection.

1.

2.

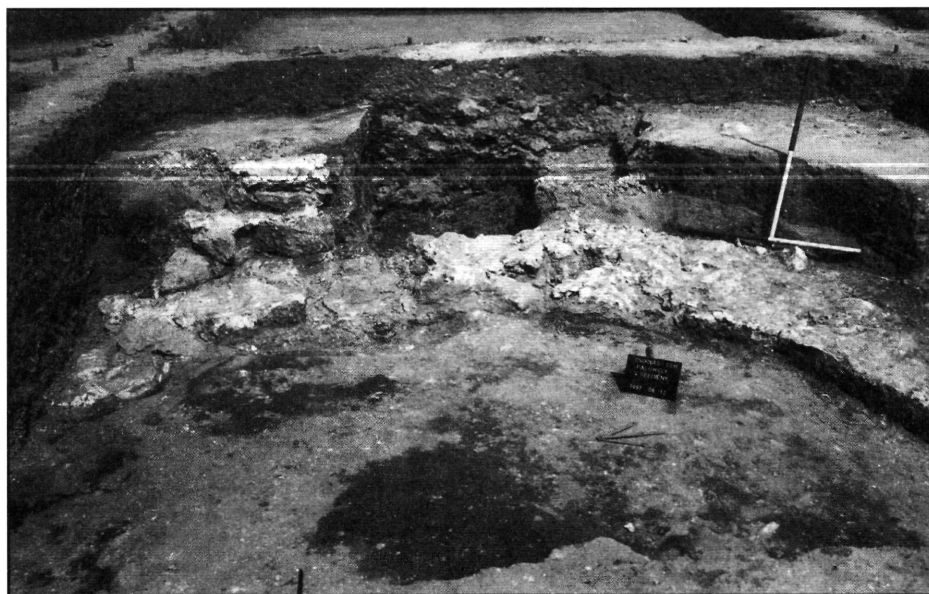
3.

30. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a feltárt terület K-ről, 2: a templom ÉNy-i sarkának helye K-ről, 3: a templom ÉNy-i sarkának és É-i falának helye Ny-ről.

Fig. 30. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the excavated area from the east. 2: The view of the site of the north-west church corner from the east. 3: The view of the sites of the north-west church corner and the north wall from the west.

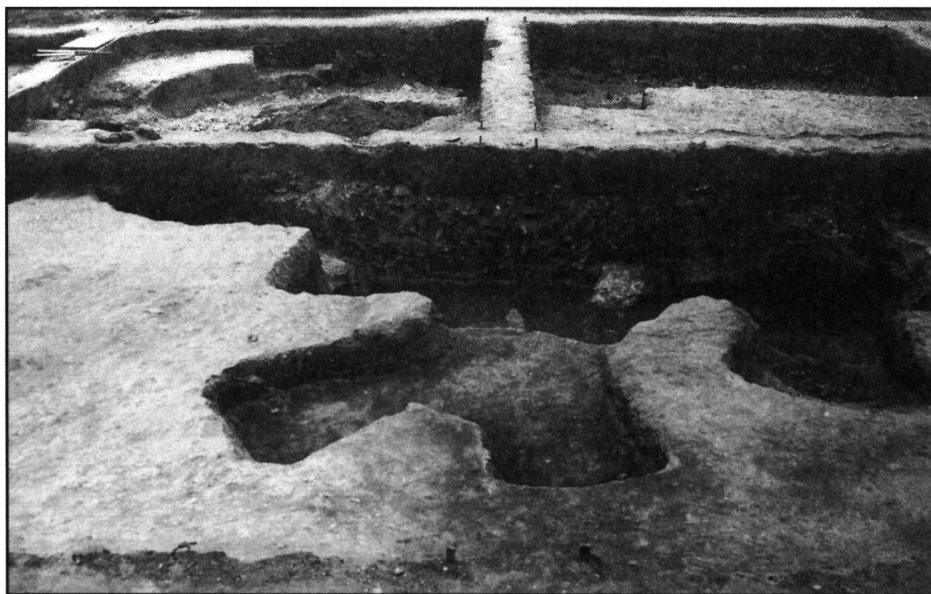

1.

2.

31. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a szentély megmaradt alapozása D-ről, 2: a szentély alapozása Ny-ről.
Fig. 31. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the remains of the choir foundations from the south. 2: The view of the choir foundations from the west.

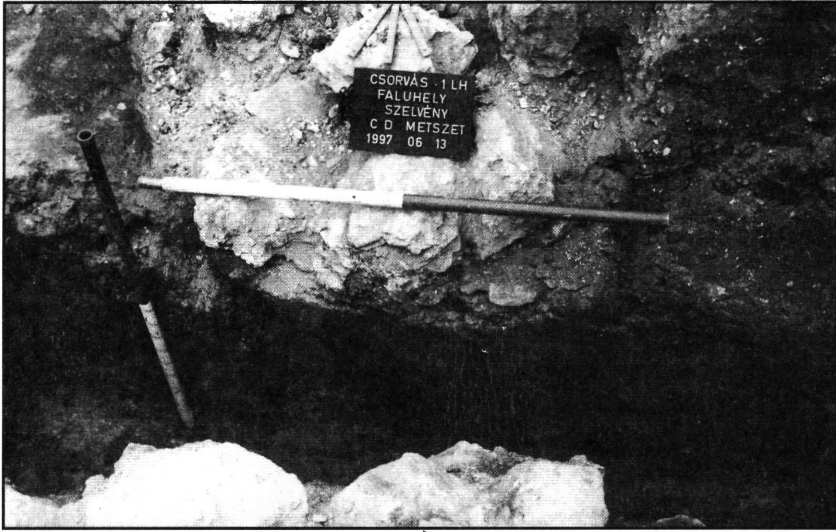
1.

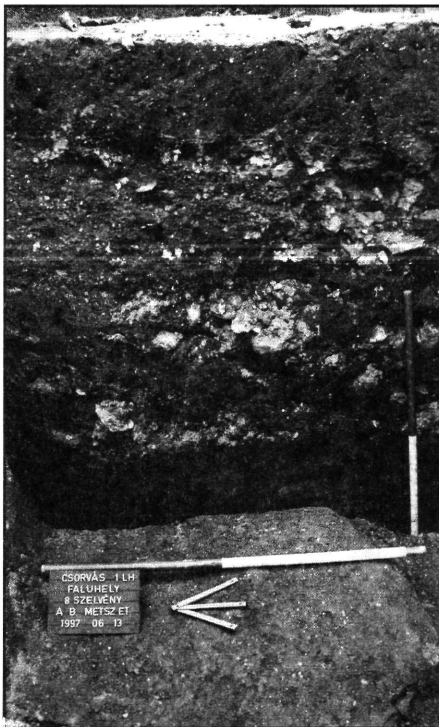
2.

32. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: az északi támpillérek helye É-ről,
2: az északi támpillérek és az 5. sír helye DNy-ről.

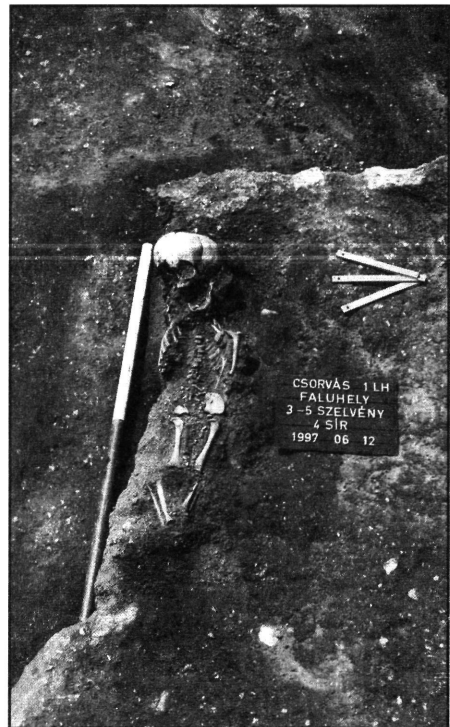
Fig. 32. Photographs of the excavations, 1997. 1: The view of the site of the north buttresses from the north.
2: The site of the north buttresses and of grave 5 from the south-west.

1.

2.

3

33. kép. Ásatási felvételek, 1997. 1: a C-D metszet, 2: az A-B metszet, 3: a 4. sír.

Fig. 33. Photographs of the excavations, 1997. 1: The C-D section. 2: The A-B section. 3: Grave 4.

A BÉKÉSI PARASZTSÁG SZERELMI ÉLETÉNEK FŐBB JELLEMZŐI A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

– B. Szűcs Irén –

"Feltették a koszorút a fejemre,
De nem tudom, búra-e, vagy öröme."

A kutatók figyelme csak az utóbbi két-három évtizedben fordult erőteljesebben a parasztság szerelmi életének vizsgálata felé. Közülük is kiemelkedik *Vajda Mária* az 1970-es évek második felétől végzett kutatása, melynek eredményei sokoldalú megközelítésről, alapos elemzésről tanúskodnak. Neki sikerült a paraszti szexuális életet mint tabu témát elsőként sikeresen megközelíteni.¹ Egyre világosabbá vált, hogy az élet e központi fontosságú területének feltárása nem hanyagolható tovább, s ahogyan az erotikum, a nemiség áthatja a népi kultúrát a folklórszövegektől kezdve a dramatikus és egyéb szokásokon át a mindennapi élet gyakorlatát meghatározó erkölcsi, viselkedési normákig, úgy e téma kutatásánál is az élet egységét és teljességét kell figyelembe venni.²

Az alábbi rövid áttekintésben nem lehet célunk az ide vonatkozó szakirodalom teljes számbavétele, csupán a szemléletmódját, tartalmát tekintve kiemelkedő, új eredményeket hozó munkákra utalunk, figyelembe véve a témánkhoz kapcsolódó kutatási területek széles körét.

A magyar néprajztudományban először *Ortutay Gyula* irányította a figyelmet a szerelmi életre és hangsúlyozta feltárásának jelentőségét. 1935-ben megjelent komplex fiziológiai, lelki, szociális és történeti problémákat is figyelembe vevő, vizsgálatokra ösztönző elvi, módszertani tanulmánya³ valamint *A szerelem Ajakon* a házaseletig c. közleménye⁴ útmutató jellegű volt.

Bíráta a korábbi néprajzi leírásokat illetően jogos, hiszen a lakodalmi szokások megörökítésén, illetve vőfélyrigmusok közlésén, szerelmi varázslások közreadásán túl nemigen mentek a kutatók, sőt még az utóbbi időben született monográfiákban is megfigyelhető, hogy a szerelmi élet, házaselet egyszerűen kimaradt. Kivétel ez alól Balázs Lajos lakodalmi monográfiája.⁵

Az ifjúság társas életét bemutató írások rendkívül értékesek, hiszen a közös munka- és szórakozási alkalmak szolgáltattak keretet az ismerkedéshez, az együttléthez. A fonók különösen fontos szerepet töltek be e téren. *Szendrey Zsigmond* a fonóbeli szerelmi varázslások, páro-

¹ *Vajda M.* 1978., Uő. 1982/a., Uő. 1982/b., Uő. 1985., Uő. 1988. Lásd még: *Mészáros Gy.* 1984., *Szenti T.*, 1985. 271-311., Uő. 1993., *Nagy O.*, 1994.

² *Bernáth B.*, 1986., *Vajda M.*, 1983., *Nagy O.*, 1977., Uő. 1983., *Hoppál M.–Szepes E.* (szerk.) 1987.

³ *Ortutay Gy.*, 1935.

⁴ Uő. 1939.

⁵ *Bartha E.–Ujváry Z.*, 1983. 856-871., *Jung K.*, 1978. *Novák L.–Ujváry Z.* (szerk.) 1983., *Krupa A.*, 1993. 648-727. *Örsi J.*, 1993. 728-745., *Balázs L.*, 1994.

sító játékok, házassító dalok egész kis tárházát közölvén megállapítja, hogy "A fiatalságnak ez az állandó együttléte a fonót a falu házasságszerző intézményévé tette."⁶

Külön figyelmet érdemel *Csalogovits József* A sárközi hálótanya c. kis közlése melyben a szőlőőrző lányok és az őket látogató legények bensőségebb viszonyának kialakulásáról számol be. A legények botjára tűzött perec és az énekelt dalok szövege nem hagy kétséget afelől, hogy a fő cél a párválasztás, az erotikus vágyak kielégítése volt.⁷ Példaértékű tanulmány született ezidőtájt *Fél Edit* tollából is egy palóc házasság előtti szokásról, a *konkubinátusságról*. A szerző rávilágít arra, hogy a paraszterkölc normái mások mint a polgárei, és a korábban egyszerűen erkölcsstelennek minősített szokások szerves részei a népi kultúrának.⁸

Morvaj Judit addig nem tapasztalt őszinteséggel és részletességgel mutatja be a mátraalji palóc asszonyok nemcsak gazdasági szinten, hanem a nemi élet területén is jellemző kiszolgáltatott helyzetét.⁹

Csete Balázs 1954-ben napvilágot látott műve, A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságkötésig, gazdag népnyelvi anyagával jól reprezentálja a nép gondolkodásmódját.

Külön részt szentel a legény- és nagyleányéleten belül a legények nemi életének. Nyíltsága, szókimondása abban az időben szinte páratlan volt.¹⁰

A számos és részletes, lakodalmi szokásokat bemutató leírások mellett a fiatalság társas életét feldolgozó tanulmányok is rendkívül értékesek témánk szempontjából, *Kresz Mária*,¹¹ *Ruiz Izabella*,¹² *Nagy Olga*,¹³ *Németh Imre*¹⁴ munkáira gondolhatunk főként, de mindenféleképpen meg kell említenünk *K. Csilléry Klára*¹⁵ szerelmi ajándékokról szóló írását is.

Szintén igen lényegesek azok az eredmények, melyek *Dömötör Tekla*¹⁶ és *Ujváry Zoltán*¹⁷ népszokásokkal ill. népi dramatikus játékokkal kapcsolatos elemzései hoztak a termékenység kultusz terén. *Tátrai Zsuzsanna* megállapítása szerint: "...a kalendáriumi szokások szerelemre, párválasztásra vonatkozó rítus- és szövegelemei funkciójukat tekintve az egyén és a közösség sajátos viszonyát vetíti elénk. Az egyéni érzelmek közösségi kontrollon át nyilvánulhatnak meg általában..."¹⁸

Vajda Mária az addigi szakirodalmat áttekintő és új kutatási szempontokat felvető tanulmányában utal arra, hogy "Az etnopszichológiai megközelítések is érdekes adalékokkal járultak hozzá a magyar parasztság szerelmi, szexuális életéről alkotott képhez."¹⁹

Tárkány Szűcs Ernő összefoglaló munkáját, melyben a nép önmaga által létrehozott társadalmi szabályait gyűjti egybe és mutatja be a születéstől a halálig, mintegy két évszáz-

⁶ Szendrey Zs., 1928. 163. *Csalogovits J.*, 1936.

⁷ *Csalogovits J.*, 1936.

⁸ *Fél E.*, 1941.

⁹ *Morvaj J. Sz.*, 1956.

¹⁰ *Csete B.*, 1954.

¹¹ *Kresz M.*, 1944.

¹² *Ruiz I.*, 1965-66.

¹³ *Nagy O.*, 1989.

¹⁴ *Németh J.*, 1966.

¹⁵ *Csilléry K.*, 1976.

¹⁶ *Dömötör T.*, 1974., 1979.

¹⁷ *Ujváry Z.*, 1975. 93-111., 1978., 1988.

¹⁸ *Tátrai Zs.* 1987. 161.

¹⁹ *Vajda M.* 1982/b. 681.

zad távlatában, mindenféleképpen úttörő vállalkozásnak tekinthetjük. A jogi népszokások ismerete nélkül a parasztság szerelmi életének számos vonása sem érthető meg igazán.²⁰

A szociográfiai jellegű művek, hitelességre törekvő szépirodalmi alkotások, memoárrok, önéletírások is kiemelt figyelemmel kezelendők, hiszen néprajzi forrásértékük felbecsülhetetlen.²¹ *Nagy Olga* a paraszti erotika különféle témáit felelevenítő népi elbeszélések közzétételével kívánt egy olyan érzelmi indulatú, lelki birodalmat feltárni, amely a parasztság igazi megismeréséhez vezet.²² *Szenti Tibor* *Parasztvallomások* c. kötete a vásárhelyi gazdák legbensőbb gondolatait, élményeit tárja elénk, bemutatva többek közt erkölcsi felfogásukat, szexuális kultúrájukat vagy éppen kultúrátlanságukat.

E mű előszavában írja *Tárkány Szűcs Ernő* a következőket, amivel úgy hiszem, mélységesen egyetérthetünk: " Ha egy nép igazán meg akarja ismerni önmagát, parasztsága önvallomását nem hagyhatja figyelmen kívül, a történelemben belefér az egyszerű paraszt önvallomása épp úgy, mint az önéletírásban visszaemlékező miniszteré."²³

Békésen az 1980-as évek elején kezdtem meg a népi erkölcsre, főként szerelmi erkölcsre irányuló gyűjtőmunkámat. Az elmúlt időszakban azonban számos olyan adatot, vallomást sikerült rögzítenem, melyek alapján megrajzolható a település és a hozzá kapcsolódó, több szempontból is vele szervesen együtt létező tanyavilág parasztságának szerelmi élete. Az összesen 86 adatközlőből 59 volt a nő, a legidősebb férfi 98 évet mondhatott magáénak a gyűjtés idején, de a jóval fiatalabb korosztályba tartozók is a családi visszaemlékezések, történetek alapján értékes adatokat szolgáltatottak. Mindannyiójuknak köszönöm, hogy életük, néha titkolt vagy szégyellt részleteinek feltárásával is támogattak munkámban és hozzásegítettek ahhoz, hogy az alábbi dolgozat megszülethessen.

Mint ismeretes, Békés megtelepülése a honfoglalás idejére vezethető vissza, s a lakosság kontinuitása is feltételezhető, hiszen a háborúk pusztításai elől elmenekülők nagy része idővel visszatért. 1405-ben vásártartási jogot kapott, 1566-ban pedig a megye legnépesebb településeként tartották számon. A 16. században, a reformáció elterjedése idején e vallási mozgalom egyik központjává vált Békés Szegedi Kis István prédikátor itteni munkássága nyomán.

A 18. században még felfelé ívelt fejlődése, de korábbi irányító szerepét más városok vették át, megyeszékhelyi volta megszűnt. Harruckern János György, aki 1732-ben a vármegye főispánja lett, az ide települni kívánóknak földet és szabad vallásgyakorlást ígért, és ügyelt arra, hogy a felekezeti és nemzetiségi súrlódásokat elkerülje. Így a megyében Békés, Gyoma, Ladány, Öcsöd, Szeghalom, Füzesgyarmat és Vésztő lakossága református magyar lett. A katolikusok a 18. század utolsó évtizedeiben kerestek ismét lakhelyet Békésen. A 19. század végén a külterületi Rosszerdőn alakult meg a baptista gyülekezet, később az adventisták és a pünkösdisták is megalakították a maguk vallási szervezetét.

Az 1700-as évek második felében alakultak ki, és máig is élnek a város különböző részeinek megnevezései, melyek egyrészt őrzik a betelepülők származási helyének emlékét ill. utalnak a katolikusok térbeli elkülönülésére is: *Malomvég, Bánhida, Ibrány, Hatház és Újváros*.

²⁰ *Tárkány Szűcs E.*, 1981.

²¹ *Kiss L.*, 1981. *Bertalan Á.* 1963. *Győri K.*, 1975. *Pető M.* 1984. *Szenti T.*, 1985.

²² *Nagy O.*, 1983. 9.

²³ *Szenti T.*, 1985. 11.

A város szélén lévő cigánynegyed neve *Párizs*, lakói a 18. században jelentek meg. A településen belüli kerületenkénti endogámiának, ami vallási endogámiával is társult, nyoma még a századforduló táján is felfedezhető.

A 19. század közepéig a lakosság mintegy 95%-a állattartással és földműveléssel foglalkozott, később az elszegényedett nincstelenekből kerültek ki a kubikusok, továbbá a kisiparosok, kiskereskedők száma is jelentősen gyarapodott.

A mezőgazdaságnak a múlt század 2. felében bekövetkező kapitalista fejlődése anyagi alapot teremtett Békésen is a mezővárosi parasztpolgári kultúra kialakulásához, megerősödéséhez. Az 1920-as évekig a paraszti hagyományok őrzése mellett törekedtek a polgárság ízléséhez is közelebb kerülni.

Az első világháború utáni évtizedekben a paraszti értékrend viszonylag gyors átalakulása vált jellemzővé, ami a családon belüli kapcsolatokat is átfőrtalálta: pl. csökkent a fiatalok anyagi kiszolgáltatottsága, mivel sokan munkahellyel rendelkeztek közülük. Rangot jelentett, ha iparossal kötöttek házasságot, megszűntek a hagyományos közös munka- és szórakozási alkalmak, felbomlottak lassacskán a városrészenként szerveződött legény- és leánytársaságok is.

A lakosság létszáma 1880-ban 22938 fő, 1930-ban 28907 fő. E csúcspont után csökkenés tapasztalható, melynek fő oka az elvándorlás, ill. a születések alacsony száma.²⁴

"Szerelem, szerelem..."

A szerelmi élet nehezen tárható fel, érthető meg anélkül, hogy tudnánk, mit is jelent a szerelem a vizsgált közösségben az adott időszakban mind az egyén, mind a tágabb csoport szempontjából.

A szerelmet, mint érzést általában megbecsülték és nagyra értékelték, az élet természetes velejárójának tekintették, mindaddig, amíg fontosabbnak vélt szempontok érvényesülését nem akadályozta meg. A vagyonnal, a vagyongyarapítás vágyával arányosan csökkent a fiatalok nemkívánatos vonzalma iránti tolerancia. A házasságkötésnek nem volt feltétlen kelléke a szerelem. Az egymást szerető fiatalok kapcsolatának túlzott tiltása, mely nemegyszer tragédiához, vagy jobb esetben kitagadáshoz vezetett, gyakran a szűkebb-tágabb közösség szülők iránti haragját, megvetését váltotta ki. *"Módosabbaknál fordult az elő, nem engedték, hogy szegény lányt vegyen el, aztán beleugrottak a Nagyhidrúl a Körösbe. Meghaltak, a kezüket egy sállal kötötték össze. Hetekig arról beszéltek, inkább a fiataloknak adtak igazat, a vagyon úgyse tart össze, csak a szerelem."* De hogy mi is a szerelem, arra vonatkozóan íme, néhány vélemény: *"Annak megy utána az ember, akihez húz a szíve. Nem lehet azt megmagyarázni."* *"A szerelem nem nézi a vagyon, a szerelmet nem adják pénzért, az vagy van, vagy nincs. Anélkül is lehet élni, de az más csak olyan kényszerűség, ha úgy összeerőltették őket."* *"Akkor van az embernek kedve, ha szerelmes, ha szeretik."*

"Az az érzés olyan jó, ha csak egyszer vót valaki szerelmes, mán akkor is megérte, hogy megszületett erre a világra." *"Persze a fiatalok beszéltek a szerelemről, de később, ha összekerültek, már nemigen, inkább csak tettekben nyilvánult meg. A szomszédunk*

²⁴ Becsei J., 1972.

több mint 10 évig gondozta a feleségit, ágy tetején fekvő beteg vót. Mindent megcsinált, mosott, főzött, pedig egyszer se mondta Mari néninek, a feleségének, hogy szereti." "A családért él az ember, a gyerekeiért, az a feltámadás, hogy azokban tovább él. Felnevelni szépen csak avval tudja őket az ember, akit szeret."

Nemi felvilágosítás

A biológiai érés beköszöntével egy új, intenzív időszak következett be a fiúk, lányok életében, melynek legfontosabb célja az adott normák szerinti, megfelelő házastárs kiválasztása volt. Csak a házasságban élő felnőttet tekintették a közösség teljes értékű, egyenrangú tagjának. A néhány év alatt, amíg a 13-14 éves *serdülő* lányokból és a 14-15 éves *suhancok*ból a felnőttek érzelmi és viselkedésmércéjét követni tudó *eladó* lányok, *nagy* lányok, *legények* lettek, bizonyítaniuk kellett, hogy a munkában megállják a helyüket és elsajátították azt a tudást, ami alkalmassá teszi őket az önálló életre, a családalapításra.

A parasztcsaládokban nem volt szokás a szerelemről, szexuális életéről beszélni: *"Anynyira titkolóztak régen, hogy volt mikor mondták, na gyerekek, menjetek ki, de mi csak az ajtóig mentünk, ott hallgatóztunk. Aztán mondta anyám, na, ennek is nagy mán a terűje, nemsoká meglesz a gyereke. Még azt se volt szabad tudnunk, hogy nem a gólya hozza a kisbabát."* Mint ahogyan a saját testüket, ruhátlanságukat szégyellték még házastársuk előtt is, ugyanúgy szeméremből, álszeméremből nemigen beszéltek a felnőttek gyerekeikkel még a legalapvetőbb testi változásokról, férfi és nő közötti szexuális kapcsolatról sem. Az úgynevezett felvilágosítás leginkább csak a lányok esetében a menstruáció, *havi baj* mibenlétével kapcsolatban történt meg, de a legritkább esetben következett be az esemény előtt, inkább csak utána, a félelem eloszlatására. *"Meg voltunk ijedve, mint gyerekek, hogy valahogy vérzik a testiünk. Aztán édesanyám elmondta, hogy nem kell félni, az így szokott lenni. Ez a vérzés egy virágzás."* A teljes tudatlanság szorongást, szégyenérzetet okozott a lányoknak: *"Én éppen szógáltam, amikor egyszer látom, hogy csupa vér az ingem. Azt hittem, megszakadt bennem valami a sok cipekedéstől. Nagyon féltem."*

Azok az idős asszonyok, akik átéltek a felvilágosítás hiányát, mind elítélően nyilatkoztak a régi gyakorlatról, noha saját gyermekeiknek ők sem sokkal mondtak többet: *"Engem nagyanyám nevelt, nem mondott semmit, borzasztó hiba vót az."* *"Nem mondott az én anyám semmit sem, pedig hát avatni kellett vóna, tanítani, ahogy ma is tanítják. Később sem mondott semmit róla, belátta, hogy már belegyakorolódtam. Ma többet tud egy csirke, mint régen a tyúk."* *"Én se nagyon tudtam mit mondani a lányomnak. Hát milyen szavakat használtam vóna? Amit én ismertem, az mind csúnya vót, azok káromkodásba valók vótak."*

A családban az apával, a fiútestvérekkel egyáltalán nem beszéltek a lányok havi vérzéséről, igyekeztek előlük teljesen eltitkolni, bár az anya többnyire megmondta a férjének, hogy *"Na, a Maris is nagylány lett, járja mán a baja."*

"Felkötőket használtunk olyankor, anyám csinálta flanelből, rossz ingből, gatyából, madzaggal kötöttük fel. Iccakára is rongyokat tettünk magunk alá. Ezeket este titokba kimostuk, aztán eldugtuk száradni a padlásra vagy a sutba." Sok fiú csak 15-16 éves korában szerzett tudomást a menses létezéséről: *"Kinn dolgoztunk a mezőn, ahogy hajlogattak a lányok, láttuk, hogy véres a lábuk. Az idősebb legények mondták, hogy havi ba-*

juk van. Én nem tudtam mi az. Később észrevettem, hogy olyankor piros szoknyát viseltek a lányok, meg a menyecskék is."

A házaseletről, a gyermek nemzéséről, születéséről még a fiatalok házasságkötése előtt sem igen beszéltek a szülők. Általános vélekedés, hogy *"a fiúgyerekekkel még annyit se foglalkoztak, mint a jánnyal. Csak idősebb cimboráktól tudhattunk meg valamit, apánktól nem is mertünk kérdezni, az meg nem mondott semmit."*

A lányok esetében is jellemző, hogy hiányos ismereteiket leginkább a már férjhez ment barátnők elbeszéléseiből egészítették ki.

Fontos tényező volt az állatok párzásának megfigyelése, ezt természetes dologként kezelték és nézésétől nem tiltották el a gyerekeket, továbbá a népi kultúra számos egyéb területe (pl. népdalok szerelmi szimbolikája, lakodalmi kurjantások, dramatikus játékok obszcén elemei stb.) is útmutatást jelenthetett az arra fogékonyak számára. A különféle dramatikus játékokban előforduló phallosz mutatás esetén *"Vót nagy visítás, meg pironkodás. Némelyik öregasszony figyelte is a jányokat, amelyik nem pirult el eléggé, arra azt mondták, na, ez már biztosan látott ilyet, ennek már nem szokatlan!"*

Habár a szülők általában valóban kevés figyelmet fordítottak a felvilágosításra, a házaseleltre nevelésre, az a tény, hogy a fiatalok korcsoportjuk tagjaival együtt egy részletesen szabályozott úton jártak, legalább is az ismerkedéstől a házasságkötésig, könnyített helyzetükön.

Ismerkedés, párválasztás

A párválasztás szempontjait, melyet a közösség hagyományos rendként megpróbált érvényesíteni, a szokásrendszer mindig meghatározta.

Az időbeli kötöttség azt fejezte ki, hogy hány éves kortól tekintették a fiatalokat a házasságra, a családalapításra alkalmasnak, és mikortól számítottak vénlánynak ill. agglégénynek. A legtöbb lány 18-20 éves korában ment férjhez. de már 16 éves kortól elfogadhatónak tartották az esküvőt. *"Az árvák hamar férjhez mentek, meg ha sokan voltak testvérek akkor is az volt a legfontosabb, hogy idejébe elkerüljön a lány. Korábban akkor esküdtek, ha véletlenül teherbe esett a lány, de kevés ilyen volt."* A legények többnyire 24-26 éves korukban nőültek, *"ha már kütötték a katonaidőt és ha már összeszedték egy kicsit magukat anyagilag. Katonáskodás előtt csak akkor nőültek, ha muszáj volt elvenni a lányt, mert gyereket vár, vagy ha vagyonos volt a lány és féltek, hogy nem várja meg a legényt."*

A két világháború között 5-6 évvel is feljebb tolódott a férjhezmenés határa, a férfiak nőülési ideje pedig valamelyest csökkent. A vénlányság, agglégénység határideje kitolódott.

A század első évtizedeiben a párválasztást a városrészenkénti endogámia is befolyásolta, melynek érvényesülését elősegítette, hogy minden kerületnek megvolt a maga játszóhelye, kocsmája, fonóháza, együtt jártak a fiatalok a *juhézóba* (labdázó), *cuháreba* (házibál) és a nagy bálakba is. Ez utóbbiak társadalmi rétegenként külön-külön szerveződtek, voltak iparos- és gazdabálak, és un. *sáribálak* is, ahová bárki elmehetett. Ezen alkalmak voltak az ismerkedés legideálisabb színterei. *"Örültek annak a szülők, ha olyan lányt választottunk, aki közel lakott. Azt jobban ismerték, a családját is, tudták, hogy*

mennyi vagyonuk van." Az exogám házasságok főként a távolabbi munkahelyekre eljáró napszámosok, cselédek körében voltak jellemzők, illetve az elváltak, özvegyek, vénlányok és agglagények esetében, akik gyakran *kommendálás* révén találtak párt maguknak.

A vallási hovatartozás szintén igen lényeges volt, mivel az egyházak ragaszkodtak híveikhez, illetve a családok sem szívesen fogadtak be más vallásút. A valláshoz való *"konok ragaszkodás"* főleg a katolikusokra és a különféle szektákra volt jellemző, *"azok egymás közt szerettek házasodni"*.

Nem volt mellékes szempont a leendő házastárs foglalkozása sem. Iparos és parasztcsalád fiataljai ritkán házasodtak össze, mert *"az iparos nem akarta a keziből kiadni az ipart"*. Ha mégis megtörtént, akkor leginkább *"gazdalányokat"* vettek el. Ha iparoshoz, tisztviselőhöz sikerült férjhez menniük, *"arra büszkék vótak, az már emelkedésnek számított"*.

Az esztétikai jellegű kívánalmak egy része szoros összefüggésben volt a munkabírással. Kedvelték az egyenes tartású, büszke járású, közepes testalkatú lányokat, a derék, vállas legényeket. A piros, kerek arc mindkét nemnél az egészség kifejezője volt, a barna hajszín volt a legkedveltebb. A nagy mellet a lányok szégyellték, gyakran leszorították, mivel eme testi tulajdonsággal bírókat bujálkodásra hajlamosnak vélték. A szorgalmas, dolgos fiatalok számíthattak leginkább megbecsülésre.

Noha a párválasztást szigorú elvárások, megkötöttségek befolyásolták, az ismerkedésnél mégis lényeges volt az első benyomás, a viselkedés, a megjelenés. Nagyobb gondot mindig a lányok nevelésére fordítottak az anyák. A helyesnek, illendőnek vélt magatartás elsajátítása fontos volt: *"Mi öten voltunk lányok, jól neveltek szegény szüleim. Idesanyám mindegyikünknek elmondta, hogy kell viselkedni. Ha a Sétatéren szembe jöttek a legények, le kellett sütni a szemünket, mintha nem is érdekelnének, persze azért a huncuttabbak csak meglesték őket a szemük sarkából. Nem lehetett vihorászni, össze-vissza lóbálni a kezünket, ha leültünk, egymásra rakni a lábunkat, mert az már olyan kurvás vót."*

"Mindig a lányt fogták komolyabban a szülők. Azt biztos nem hagyták szó nélkül, ha nem ment haza időben. Nem engedték szabadjára, nehogy később kikapós legyen." A tartózkodó, szemérmes magatartás mellett a család, a lány jó hírve szintén sokat számított, azt mondták: *"Ha a legény a kalapjába szarik, akkor is legény marad!"* de a lányok esetében *"még arra is ügyeltek, hogy kivel barátkozik. Nem nagyon engedték, hogy zabigyerekkel menjen sétálni, azokat csúfolták is."*

"Azt nagyon ellenezték, ha egy kikapós asszony lányának akart udvarolni a legény. Azt mondták, annak öröklődik a vére."

A család anyagi helyzetétől függően 13-15 éves koruk körül kaptak a lányok ünneplő ruhát, *"felöltöztették őket"*, hiszen a közösség kívánalmi között esztétikai jellegű elvárások is szerepeltek, melyet az egyéni ízlés természetesen módosíthatott.

A legfontosabb, az 1930-as évekig általánosan betartott magatartási szabály az volt, hogy a lány sötétben nem járhatott az utcán egyedül, csak kísérelővel, aki leggyakrabban az anya, szomszédasszony vagy idősebb nőrokon volt. Őket tréfásan *"lyukcsőszöknek"* vagy *"felvigyázóknak"* nevezték.

"Rendes családban a lány nem kószálhatott egyedül. A lányokat nagyon óvták a fiúktól. Én el se mentem vóna soha anyám nélkül egy bálba se, fonókába se." *"Minden lánnyal vót egy gardi. Nagyon sokat adtak rá, hű, maga ment a bálba, azokat nem illették szép szóval. Vót olyan fiú, aki örült neki, de az olyat nehezebben vették feleségül. Arra jó*

vót, hogy szórakozzon vele, de feleségnek már inkább azt választotta, akit szigorúbban fogtak."

Az 1940-50-es években a 2. világháború és az azt követő társadalmi változások a szokásos ismerkedési alkalmak, ismerkedési módok javarésztét szétzilálta. Egyben az 1930-as évektől mind nagyobb teret hódított, modernnek tartott szórakozási formák (pl. mozizás, műkedvelő előadásokra való járás, majd presszózás) váltak uralkodóvá. A lányokat is egyre inkább "rábízták a legény becsületire", nem kísérgették olyan kitaratóan, mint korábban.

Mint már utaltunk rá, a közösség hagyományos rendként különféle szempontokat igyekezett érvényesíteni a párválasztás, e fontos, az egyén egész további életére kiható döntés előtt, ami azt eredményezte, hogy az érzelmeket, a szerelmet alig vagy egyáltalán nem vették figyelembe. "Fődbe van a szerelem" - mondták. A század első évtizedeiben különösen a vagyonosabb parasztok ragaszkodtak ehhez a szemlélethez.

"Pándi Juci is úgy vót az utcánkban, nagyon szerették egymást, de nem engedték a szülők, mert ez a Pándi kislány nagyon szegény vót. Aztán a Nagyhidről beleugrottak a Körösbe, de kimentették őket. Aztán sem házasodtak össze. Ez úgy 1912-13-ban történt." Egy másik eset: "Ott volt Nagy Gábor, szerették egymást a lánnyal, fiatalok voltak még, a szülők nem engedték, Bandzsa Zsuzsának a lánya vót az ! Itthon voltak a bálba. Elmentek éjszaka, egy sállal összekötötték egymást, beleugrottak a Körösbe."

Az engedelmességre nevelt lányok nemigen mertek szembe szállni a szülői akarattal, amiben a teljes anyagi kiszolgáltatottság is közre játszott. Kitagadásra gyakrabban került sor a gazdafiúk esetében: "azok makacsabbak vótak, jobban mertek ellenkezni a szülőkkel."

"Az én apámnak csak 18 hold földje vót, az uramnak meg egymagának 22 hold, meg háza vót, meg kert vót. Aztán nem akarták, hogy engem elvegyen, de az uram erőszakot vett. El fogom venni, mert szeretem ! Jól ki is húztuk, mert soha nem gondoltunk arra, hogy elváljunk a 61 év alatt."

"40 holdas fiú is elvett szegény jányt, hiába tiltották őket. Elmentek a szüleiktől, dolgoztak maguknak."

Udvarlás, házasság előtti nemi élet

Ha a fiatalok megismerkedésénél a szülők is jelen voltak, akkor már az első hazakísérés engedélykéréssel kezdődött: "Tisztességes fiú megkérdezte, hogy elkísérheti-e a jányt." Fontosnak tartották, hogy már a kapcsolat elején hangsúlyozza a legény, "ű komoly szándikkal van", ez egyértelműen a házasságra utalt. A közösség sajátos erkölcsi szokásaként a legényjáró napok meghatározták, szabályozták az udvarlás időpontját. Az 1920-as évekig kedden, csütörtökön és vasárnap nyílt rá lehetőség, később "áthalában szerda és szombat este, vasárnap már mehettünk ebéd után. Akkorra a jány is elvégezte a dögát, szípen felöltözött, oszt mehettünk a korzóra. Nyáron dologidőben csak a vasárnap volt a mienk."

Csak az egyedül járó fiúkat nevezték udvarlónak, a legények csoportos látogatását nem: "Az csak olyan barátkozás volt, jó pajtáság. Megtiszelték a lányt azzal, hogy elmentek hozzá szórakozni egy kicsit. A környéken lakó fiúk látogatták meg így a lányokat, egy este több helyre is benéztek."

Az udvarlót a szobában fogadták, a lány mellé ült le, aki rendszerint foglalatoskodott valamivel, varrt, hímzett. Ezzel egyrészt bizonyíthatta szorgalmát, másrészt zavarát is leplezhette: *"Nem tudtam én miről beszélgetni veled, csak ott ültünk, aztán jó volt valamit csinálni, telt az idő."*

A szülők, legalábbis az anya, végig jelen volt, jobbára ő beszélgetett a legénnyel, igyekezett kipuhatolni szándékát, vagyoni helyzetét. A fiatalok közti megszólítás az udvarlás idején *"meghittség dolga volt, attól függött, hogy milyen bizalmasan beszélgettek. Mikor már udvarolt a fiú, csak nem magázták egymást, de előfordult még akkor is, meg az esküvő után is, hogy hol te, hol meg maga vót, a végén csak te lett."*

Az udvarlás ideje alatt egymásnak adott szerelmi ajándékok szimbolikus úton fontos üzenetek hordozói voltak. Az ajándékok sorát a zsebkendő nyitotta meg, amit a fiúnak illett kérni: *"Én ajándékoztam, mert szerettem volna azt a fiút, de az anyja nem engedte. Én varrtam ki pirossal a sarkába egy szép rózsát, a kis kabátja zsebibé tette, de nem lett az enyém, aztán nem is adtam többé egynek se."*

A fiú ajándékai főleg vásáriak voltak: *"A vásárban odavezette a mézeskalácsoshoz a jányt, hogy válasszon, aztán azt kifizette. Akinek komoly szándéka vót, az mézeskalácsszívvel lepte meg, tükör is vót benne. Ennek már jelentősége vót. A jány nem viszonzta, csak elfogadta. Otthon a szülőre tette, hogy lássák. Ezt nem adtuk vissza, ha összevesztünk se. Az enyimet, mikor megkülönböztünk, megettük apámmal, anyámmal meg a bátyámmal."*

Nagy haraggal való elválás esetén a legény felhasogatta a zsebkendőt és kapcaként használta: *"Úgy csinálta, hogy kilógjon a csizmából, abból már mindenki tudta, szakított a szeretőjével. Az ilyet szégyellték a lányok nagyon."*

A közösség, főként az erre különösen figyelő asszonyok szemében az apró jelekből mind világosabbá vált egy-egy kapcsolat komolyra fordulása.

A közös munka - és a szórakozási alkalmakon, ahol különféle játékok amúgy is biztosítottak némi lehetőséget a testi közeledésre, egy-egy bontakozó szerelmet főként a lány barátnői, de a legény cimborái is a lehetőségekhez mérten megpróbálták erősíteni. *"A kukorica fosztóban mindig mondta a gazda: Na, aki piros kukoricát tanál, elmehet lefeküdni. Fosztás közben aztán került piros csű, a jány maga mellé tette. Aztán a legény ellopta mellőle, ő is tanált - mondta - mehetnek lefeküdni. Vót nagy mókázás. Vót, hogy csak csókért adta vissza a jányknak."*

A fonókban, melyek a hatóságok részéről hol tilalmas, hol elnézett, de a parasztság által mindenesetre évszázadok óta igen kedvelt ismerkedési, szórakozási helynek is számítottak, a párosító motívumot tartalmazó játékok, énekek segítették a fiatalok egymásra találását. Ha elment egy fiú, a kedvese kikísérte, a pitvarban zavartalanul kettesben lehettek egy kis ideig.

Az udvarlás alatti testi kapcsolat szinte csak a kikísérés idejére korlátozódott, a szülők előtt csak a lány kezét lehetett megfogni, vagy a derekát átölelni. A *kapuzás* ideje 5-10 perctől akár egy óra hosszaiig is terjedhetett a szülők szigorúságától függően. *"Mást nem lehetett csinálni, csak csókolózni, de azt se engedte meg mindegyik jány. Jobban csak akkor csókolhatta meg, ha eljegyezte."* A jegyesség ideje alatt a vőlegényt különféle kiváltságok illették meg, mivel a házasság bekövetkeztét most már bizonyosnak tartották. Néha a házban is egyedül hagyták őket, *"hogy hadd szokják egymást"*. Az *"egymáshoz szokásba"* vetett hittel gyakran vigasztalták az anyák a lányukat, ha azoknak jobban tetszett volna egy másik legény.

A század elején jellemzően 6-8, nemritkán 10 év volt a jegyespárok közötti korkülönbség, míg a lányok 16-18 évesek voltak, addig a fiúk már a katonáskodáson is átestek. Túlnyomó részük rendelkezett valamilyen szexuális tapasztalattal. Az önkielégítés, amit néha csoportosan is végeztek, az elmondások szerint nem volt ritka: *"Hát amikor még olyan suttyók, sihederek vótunk, mindjárt-mindjárt ágaskodott a farkunk, aztán csak le kellett valahogy lohasztani."*

"A fiúk az istállóba aludtak sokszor, nyáron meg kinn a szabad ég alatt. Ha valamelyik vót már a kuplerájba, elmesélte, mi is vót ott. Na, bennünk is hamar emelkedni kezdett a természet. Vót, hogy megmírtük madzaggal, hogy melyikünké a hosszabb, mert azt hallottuk, hogy annak örülnek a menyecskék, minél nagyobb."

A legénybandába való befogadás egyik eleme, amit az avatási rítus egyik elcsökevényesedett változatának is gondolhatunk, azon túl, hogy a kocsmában társainak bort fizetett a legény, a kuplerájba való kísérés volt.

1945-ig kerületenként 1-2 nyilvánosház működött. A legkedveltebbek a Cseresznye utcán és a Szarvasi úton voltak, ez utóbbit Háromháznak nevezték.

Az 1920-30-as években egy helyen 4-5 nő dolgozott, később többen is. A legények gyakoribb vendégek voltak, mint a nős emberek. *"16-17 év körül kezdték a fiúk ezeket a dógokat, először a kuplerájba mentek. Rendes lányhoz nem mehetek ilyesmiért."* *"Hát először igencsak reszketett az inunk. Ki vót festve az a nő, valami fényes ruha vót rajta. Nem láttam se a mellyit, se a lába közit, csak felhúzta a ruháját oszt rámereszkedett. Rövid idő alatt megvót az egész."*

A nyilvánosházbeli lányok a szegényebb "könnyű virűek" közül kerültek ki: *"Az ottani lányok arra adták a fejüket, hogy úgy keresik a kenyerüket. Nem kell dógózni, könnyebb lefeküdni, oszt jön a píz. Ott vót egy ippen olyan üzletvezető, mint most a bótokba van. Amit kerestek, azzal leszámoltak, és abból kaptak harisnyapízt, úgy nevezték, hogy harisnyakopás-díj."* A békési lányokat "elhelyezték" más helységekre, és ide is "mindig idegenből jöttek, csapatostúl jártak, nem beszélt azokkal senki az utcán."

A férfiak és a nők egyaránt jó és szükségszerű intézménynek tartották a nyilvánosházakat. Az asszonyok véleménye szerint *"azért vót jó, mert nem szemtelenkedtek úgy az emberek, mint máma. Odamentek, adtak egy kis fizetést, elintézték a dógukat. Ott nem vót elromlása a fiatalembereknek, mert minden héten vizsgálta a lányokat az orvos. Jobban jártak a fiúk, ha odamentek, mintha az utcán fogtak vóna valakit."*

A férfiak zöme azzal magyarázta a bordélyházba való járást, hogy így a "szigorúan nevelt, rendez lányokat nem kellett zaklatni." *"Őszintén szólva, jobb vót, hogy vót. Nem vót annyi családi botrány, mint a jelenben. Amelyik nő arra a pályára adta magát, az odament. Akkor a fiú ha az a jány nem engedelmeskedett neki, hogy tőtse a vágyát, element oda."*

A lányok többnyire nem is sejtették, hogy udvarlójuk el-eljár a nyilvánosházba vagy olyan vendéglőbe, ahol pincérlányok szórakoztatták a betérorokat: *"Itt vót a vasúti vendéglő, ahol most a Dominó van, női citerazenekar játszott ott. Olyan forgalom vót, hogy borzasztó! Ha beült az ember, mindjárt jöttek: Na, apukám! Mit iszunk? Mit hozzak? Ha akart az ember menni vele szobára, mehetett. Vót nekik szobájuk. Cirógatták az embert, ölibe ültek. Hát, mi kell egy legényembernek is !? Felizgult, oszt mehetett szobára."*

Békésen 4-5 ilyen jellegű vendéglőről tudunk, melyek a vásárra, piacra, boltba jövő tanyasi legényeknek is kedvelt pihenőhelye volt.

Mivel a fiúk esetében nem várták el a házasság előtti érintetlenséget, párválasztási esélyeiket sem befolyásolta lényegesen szexuális életük. A kikapós lányok házassági esélyei viszont nagyban romlottak: *"Aki eljátszotta magát, az már nem vót jó feleségnek, csak szeretőnek."* A lányok kiközösítették, nem beszéltek vele, *"az csak olyan sáribálakba mehetett szórakozni, rendes helyen biztosan nem látták szívesen."* A "nagyvirű", "legényes" lányokat, a "bakasárikat" nem tartották megnevelhetőnek: *"Azt hiába neveltük, az olyan virű jányt, az úgyis csak kikapós lett. Egy lányt nem lehetett megőrizni a régi világba, meg most se. Az benne van a virűbe, annak hetvenhétfele ágazik a víre, vagy a nagyapja, vagy az öregapja vót olyan."* Az ilyen lányokat, különösen, ha egyébként a családja rendes életet élt, szinte sorscsapásnak, istenverésnek tekintették. A szeretőt tartó lányokat hamar kiismerték a legények is: *"Valamelyik elmondta a másíknak, hogy ezzel vótam, a másík meg rávágta, én is vótam, nemcsak te! Ótán elterjedt a hír."*

Annál is inkább könnyen napvilágra kerültek ezek a dolgok, mivel a fiatalemberek számára társaik előtt tekintélyt biztosított a szexuális tapasztalatokról való beszámolás: *"Hát az olyan kis ügyeket könnyedén elbeszéltek a komák. Vót, aki még hencegett is, te, én mán ennyi jányal vótam! Nem mindig vót az igaz! De ha az embernek mán olyan komoly szeretője, vagy menyasszonya vót, azt mán illetlen vót elbeszélni, ha jóban is vót vele."*

A közvélemény mindig megkülönböztette az erkölcstelen lányoktól a "szerencsétlenül járt megesettet".

Ha sejtette az anya lánya kapcsolatát, akkor "figyelte, nízte a vírzísit". *"Vót, amelyikkel vele aludt az anyja, és mégis gyereket vitt haza. Az olyan jányt nagyon mocskolták, meg is verték."* Az udvarlónak, ha a lány nem foglalkozott mással, kötelessége volt elvenni: *"Apámnak a testvíre, Rebus néném megesett. Templomba járt, templomba vót és rosszul lett. Elfűzte magát, hogy a gyerek ne lászon. Az anyja se tudta, az apja se. Rebus meg elszorította magát. A híre hamarabb hazaért, mint a templomból ő maga. Na, asztán a szülei nagyon megpofozták, megverték, na, akkor bevallotta, hogy terhes. Nagyapám meg fogta magát, elment az udvarlóhoz, megmondta, hogy így van a lányom, tessék elvenni. Akkor mán négy hónapos terhes lehetett."*

A közösség, különösen a fiú szülei mindig a lányt hibáztatták, különösen, ha a házasság nem kedvükre való volt. Azt mondták: *"Ha adó nincs, vevő sincs: ha kurva nincs, lator sincs."* *"Mindig a jány vót a hibás, ha jóba lett a fiúval, kiséprűzték a faluból, meg szígyenküire ültették. Borzasztó nagy szígyen vót."* A megesett lány félrelépése miatt még az esküvő után sem lett egyenrangú társa a többi fiatalasszonynak. Éreztették vele férje családjában, hogy *"muszájból vették el", "csak megtűrték. A munkájával kellett jóvá tenni, hogy felcsinálták, szolídnak kellett neki lenni, szája nem lehetett."*

A fiúk tehát különösen házasságkötésük előtt, de részben utána is jóval szabadabb szexuális életet élhettek, mint a lányok. Bár azokat az adatokat, mely szerint még jegyesé ideje alatt is csak igen ritkán került sor nemi érintkezésre a fiatalok között, fenntartással kell kezelnünk, már csak azért is, mivel jóval több nő nyilatkozott így, mint férfi, sőt még házastársak is ellentmondásba keveredtek e tárgyban. Az viszont tény, hogy részben az egyházak által képviselt szigorú felfogás, másrészt a szülők, főként az anyák elrettenésen alapuló nevelése következtében a lányok a házasság előtti nemi életet bűnnek tartották, a testi közeledéstől féltek, viszolyogtak. A "jánygyerek" előtt, akiről azt mondták, hogy: *"Na ennek is viszket mán a pinája!"* a könnyelmű kapcsolatok teremtése, a kika-

pósság elkerülése érdekében a fiúkat veszélyesnek, a nemi életet pedig nem örömforrásként, hanem engedelmességből eltúrt kötelességként tüntették fel: *"Engem a nagyanyám nevelt, de úgy belém nevelte a félelmet, hogy féltem a fiúktól, mint a tűztől. Még mikor férhe mentem, akkor se akartam vele háltni."* Idegenkedésüknek oka gyakran a hiányos biológiai - fiziológiai ismeretek voltak: *"Én, amikor megcsókolt is a vőlegényem, nem éreztem semmi jót, csakhogy összenyálazott, meg alig kaptam levegőt, pedig szerettem."* *"Amikor magához szorított az udvarlóm, éreztem, hogy valami kemény van a nadrágjában, de én azt hittem, hogy kulcs vagy valami ilyesmi. Istenem, csak később tudtam meg, hogy mi az!"*

Attól is tartottak a lányok, hogy ha engednek az udvarló kérésének, az majd tisztességtelennek tartja őket: *"Nagyon fontos vót, hogy érintetlenül menjen férhe a lány. Arra azt mondták, hogy becsületes, tiszta lány. Azt jobban is megbecsülte az ura. Az én vőlegényem is hiába rimázkodott, nem tettem meg neki. Féltem, hogy aztán nem fog szeretni."*

Házaselet

A fiatalokkal a házasságkötés előtt sem beszélgettek a nemi életről, legfeljebb a lány anyja vagy anyósa mondott annyit, hogy *"Neked mostmár az uraddal kell hálnod."* vagy *"Iccaka is az urad mellett a helyed, engedelmeskedjél neki!"* A rendszerint kevés szexuális tapasztalattal, bizonytalan ismeretekkel rendelkező menyasszonyokat félelem, riadalom fogta el a nászéjszakán. *"Az én nagyanyám mesélte, mikor már én is asszony vótam, hogy annyira félt nagyapámtúl, hogy bebújt az ágy alá. Lakodalom után az anyósa mondta meg, mi lesz. Együtt aludtak az öregek az új párral. Nagyanyám meg olyan vad vót, hogy mikor hozzáért a férje, bebújt az ágy alá. Az anyósa meg nyújtófával piszkálta, hogy jöjjön ki. Aztán a setítbe kérdezte, mert nem gyújtottak lámpát, hogy: András, ott van már?"*

Egy másik asszony így számolt be a lakodalom után történekről: *"Nem mondott nekem akkor se semmit az anyám. Amikor hazamentünk a mi szüleinkhez, azt mondta az én férjem: Na, vessed meg az ágyat, asszony! Hát én megvettem az ágyat, aztán kimentem. Ő meg kérdezte, hogy hová mész. Mondom, megyek ki, aztán bementem édesanyámékhoz. A férjemuram meg nem győzött várni, aztán utánam jött, hogy menjek aludni. Nem megyek én, mondom, szígyellek én vele aludni, de anyám is mondta, hogy menjek csak, nekem már ott a helyem. Az uram meg karon ragadott, hogy menjünk csak aludni, mert mindjárt reggel lesz, mehetünk dógózni."*

Az otthon engedelmességre nevelt lány a házasságkötéssel a férje uralma alá került: *"Az asszony nagyon alatta való vót a férjének, meg az egész családjának."* A férfi elsőbbségét természetesnek is tartották, *"a pipogya, nyimnyám férjeket semmibe se vették, azokat nem tisztelték."*

A férfi *"feljebb valósága"* olyan nemi kapcsolatra utaló kifejezésekben is tetten érhető, mint *"éli az asszonyt"*, *"használja a szeretőjit."* Ez a szemléletmód természetesen a házastársak nemi életére is hatással volt, kifejeződött abban is pl., hogy nemi aktus során rendszerint a nő volt alul, nemigen kezdeményezhetett, de nem is tiltakozhatott: *"Nem vetköztünk le pucérra az ágyba soha, a felesígem pendelybe vót én meg gatyába, télen ing is vót az emberen. Hát előtte egy kicsit csak megcirógattuk a combját, farát, a jó me-*

leg lábaközit, közbe megpuszilgattuk az arcát, száját, a nyelvünket nem dugtuk össze. Az embereknek az vót jó, minél hamarabb kiadta magát. Eleinte biztos, hogy nem élvezte az asszony, inkább az első gyerek után jött meg a kedve, akkor mán olyan szígyellős se vót. Nem beszilgettünk mi soha ezekről a dógokról."

Mivel igazán mély érzelem csak kevés házaspárt kötött össze és a zavartalan együttlétre alig nyílt lehetőség az akkori lakáskörülmények miatt, a nők ritkán lelték örömeiket a házasesetben, volt, aki évtizedekig csak eltúrte férje közeledését, de soha nem élvezte: "Mikor odakötöztem az anyósomékhöz, a ház sarkába vót egy ágy, az lett a mienk. Ott aludt még az anyósom is, később, hogy születtek a gyerekek azok is, mert olyan szegények vótunk. Aztán mindig féltém, hogy figyelnek bennünket, ha nyiszogott az ágy. Vót, hogy anyósom ránk is szólt, ne szórakozunk már annyit, sok a dolog, korán kell kelni."

Általánosan vallott vélemény volt, hogy a szexuális kapcsolat főként a férfiak számára szükséges: "Én meglettem vóna nélküle, de az uram az nagyon akarta, egy héten kétszer-háromszor is. A szomszédasszony meg mondta, panaszkodott, hogy vele meg minden iccaka együtt hál az ura. Na, mondom, akkor én még jól jártam!" Sokan nemcsak a nemi életet szégyellték, hanem saját testüket, ruhátlanságukat is: "Tudok olyan pár cselédet, hogy leiltük az illetüket úgy, hogy sohasem látták egymást meztelenül. Szák István bácsi mondta, Júlcsa néném, mi sohasem mosakodtunk egymás előtt!" "Az én apám meg anyám meghalt úgy, hogy nem látták egymást meztelenül, a setítbe csinálták, mert hát mi is csak születtünk valahogy." A nemi élettől idegenkedő nők gyakran kibúvóként használták a menstruációt, mert akkor "nem lehetett közösülni. Sok asszonynak mondta is a férje, hát még mindig van? Bizony, az asszony meg azt mondta: Ó, hagyj nekem még bíkessíget, nekem még mindig van. Osz, amelyik olyan vót, elhitte, a másik meg nem hitte el."

A szerelmi élethez való viszonyulásukból következett, hogy "leginkább minden fiatal asszony, amelyik egy kicsit szemérmes vót szígyellte, ha teherbe esett." Sokszor az anyósa vagy anyja vette rajta észre: "Ejnye lányom, te úgy vagy!" Általában azért a férj tudta meg leghamarabb, hogy "jön a szaporodás." "Ha kiderült, hogy a menyecskének gyereke lesz, nem nagyon örültek neki, nem úgy, mint ma, mert akkor még nehéz volt nevelni. Sok helyen nem is segítettek a munkáján." A terhesség alatti nemi élet attól függött, hogy az ember milyen volt, legtöbbször tekintettel voltak feleségük állapotára, de természetesen kirívó esetek is voltak. "Hát mán mikor nagy vót a hasa, csak nem lehetett megnyomni. Akkor hátulról csináltuk, oda térgyepelt az ágyhoz, arra támaszkodott. Később is gyakran csináltuk így." "Csak az kímélte a felesígit, aki különösen szerette. Az én szomszédasszonyom ura nem ilyen vót. Látom egyszer, hogy a szomszédasszonyom kinn ül az udvaron és rí. Kérdem tőle, mi baja. Hát mondja, hogy kijött, mert az ura nem hagy neki bíkít, oszt már nem soká meglesz a baba. Meg is lett neki még azon a héten."

A szülésről, ami még az 50-es években is leginkább otthon történt, azt tartották, hogy "az teszi igazán asszonnyá az asszonyt."

Az, hogy lányok esetében a nemi életet bűnnek, asszonyoknál titkolni, szégyellni valóknak tartották különösen akkor, ha még élvezetet, örömet is adott, az oka, hogy a terheség kihordásával, a szüléssel kapcsolatos nehézségek szinte kárörvendő megjegyzéseket váltottak ki: "Ha valamelyik asszonynak túl nagy vót a terhe, vagy nagyon nehezen szült, arra azt mondták, na, ez is meglakolt." A szülés lefolyásáról inkább csak elképzeléseik, mintsem pontos ismereteik voltak: "Azt mondta az anyósom, ahol bement a gyerek, ott fog az majd kijönni is." "Én már asszony vótam, és még akkor sem nagyon tudtam, hogy

lesz a gyerek. Én azt hittem, hogy a kődökömnél fog megszületni. Aztán mikor megtudtam, csak csudálkoztam, meg szégyelltem magam."

"Nem nagyon tudták, hogy lesz meg a gyerek. Volt, aki azt hitte, hogy a száján keresztül, mert sokszor hallotta, hogy a gyerek kiköpött apja vagy anyja. Volt, aki azt mondta, hogy üsse, vágja a hasát a bába, az meg csak csodálkozott, hogy miért. Hát hát-ha felrepedne és meglenne a gyerek." Szülés után hat hétig feküdték az asszonyok a gyermekágyat, ezen idő alatt nemi életet sem élhettek: "Hat hét után felkelt, bevetette az ágyat, elment a templomba. Addig még az utcára sem mehetett ki. Felszabadult, aztán aludhatott megint az urával." A szegényebbek 2-3 hét után felkeltek, ellátták a gyermek körüli teendőket, mostak, főztek. Ilyen esetekben a házaselet újrakezdésével sem várták meg a hat hetet. A szoptatási időszakban, úgy tartották, nem lehet teherbe esni.

Az első 2-3 gyermek születése ellen, a gyakori csecsemő- és kisgyermekkorai halandóság miatt is, nemigen védekeztek. Az utódokat különösen a századforduló körüli időkből nagy tiszteletben tartották: "az a feltámadás, hogy az ember tovább él a gyermekeiben." Az első gyermeknek örültek legjobban, főként, ha kisfiú volt, mivel "az majd tovább viszi a család nevit." Sokszor az asszony bűnéül rótták fel, ha nem fiút szült: "Olyan is volt, hogy mikor a második is kisjány lett, azt mondták, enni se kell adni az asszonynak. A disznótorba mondták, hogy nem kell Julcsát felhozni, hadd üljön a jányával." A század első évtizedeiben a gyermek fogantatását Isten akaratának tartották, ennek következtében a sok gyermeket se szégyellték: "Régen gyorsan jöttek egymás után a családok, két évre, tizenyolc hónapra. Isten adta őket, ha sok volt, nem kell szégyellni."

"Teherbe csak a Jóistenke segítette, ha nagyon szeretett valakit, annál több gyereke született." Később az 1920-30-as évektől figyelhető meg a sok gyerekes családok lenézése, kigúnyolása: "A csúnya szájúak azt mondták rájuk, hogy sokat fíjalt. Leginkább a rosszabb sorsúaknál jött a sok. Ha jómódú volt, vigyáztak, hogy kettőnél több ne legyen."

A fogamzásgátlásnál a fő szempont az volt, hogy megakadályozzák a "férfi magjának", ondójának bejutását a méhbe, illetve a hüvelyből minél hamarabb eltávolítsák azt. Az ovulációról csak nagyon kevesen tudtak.

Gyakran az asszony jellemével hozták összefüggésbe a gyermekek számát. "A szerelmes természetű nőknek lett több családja. Mondták az én szomszédasszonynomnak is: Ejjnye, te Sára, ennyire szereted az urad, hogy mindjárt szüled neki a gyereket? Azt válaszolta, hogy mit csináljon, ha jó a föld meg a mag is. Majd a Jó Atya mindegyikhez ad egy karéj kenyeret." "Azt is mondták, hogy lusta asszonynak van sok gyereke." Ugyanis a teherbeesés elleni védekezés egyik módszere a mosakodás volt: "Az ágy alatt vót egy lavór vízzel, aztán utána rögtön mosakodtak az asszonyok. Ezt csak azok tudták megtenni, akik nem az öregekkel háltak egy szobában, de télen még azok se, akik külön háltak. Hideg vízbe, hideg szobába kinek lett vóna kedve mosakodni?"

Mivel az asszonyok többsége orvoshoz szégyellt menni pl. pesszáriumért, így leginkább házi módszerekkel kísérleteztek: "Vót, aki ecetes szivacsot tett fel magának vagy utána kiszállt az ágyból és leguggolt egy párszor, hogy kicsorogjon belőle az a természet. Aztán egy kis ronggyal szárazra törölgette magát. A párna alatt tartották ezeket a kis rossz ruhadarabokat, azzal szárítkoztak." "Vótak, akik állva csinálták, úgy nem tudott befolyjni az a természet a méhbe." Amelyik családban már elég gyermek volt, ott szülés után a bába az anyával történt előzetes megbeszélés alapján "felnyúlt és elfordította a méhit. Ezt csak akkor lehetett megcsinálni, csak akkor tudta a kezét feldugni. Ez után soha többé nem lehetett gyereke."

Mivel a nők védekezését bizonytalan kimenetelűnek tartották, így gyakran a férfiakra hárult a feladat: *"Az ember kivette és a derékaljra engedte, akkor nem vót gyerek. Az asszony mondta: Vedd már ki, ne élvezd magad olyan soká!"*

A megszakított közösülés általánosan elterjedt megnevezése volt a *"szántok, de nem vetek"* kifejezés.

A gyermekáldás elkerülése a férfi szeretetén is múltott: *"Az az ember vigyázott, amelyik szerette a feleségét, nem akarta tönkretenni. A másíknak meg mindegy volt."*

A házasság első pár évében, főként az első gyerek világrajöttéig nem akadályozták meg a *"másállapotba"* való kerülés lehetőségét, később azonban legfőképpen azt szerették volna elérni, hogy a gyermekek születése között legalább 2-3 év teljen el. Így *"a nagyobb tudta pesztrálni a kicsit, meg az anyjuk is többet tudott dógozni, ha nem gyerekeskedett úgy le."* A századfordulón nem volt ritka a 10-12 gyermekes család sem, később a két világháború között a 4-6 utód vált általánossá, bár a magas csecsemő - és kisgyermekkorú halandóság miatt kevesen érték meg a felnőtt kort közülük. Az asszonyok nemritkán 40 éves korukon túl is szültek, előfordult, hogy az unokáikkal együtt nevelkedtek fel gyermekeik.

A nem kívánt terhességet, bár nem olyan nagy számban, mint a megedett lányok, az asszonyok is próbálták megszakítani. A legfőbb kényszerítő ok a szegénység, a jobb módúaknál pedig éppen az ellenkezője, a gazdagság volt, nem szerették volna, ha a nagyon szétaprózódik. Sokszor az anyóska figyelmeztette a menyecskét: *"Csinálj már valamit, ne gyerekeskedj úgy le!"* Az idősebb komaasszonyok, szomszédasszonyok jó tanácsokkal látták el a fiatalabbakat: *"Csináltunk mi mindent, cipekedtünk, leugráltunk a létráról még egyszer leander leveléből főzött teát is ittam, de nem használt semmit. Nagyon rosszul vótam, de a gyerek csak megmaradt. Később nem is bántam, 42 éves voltam, mikor szültem. Ő volt a legkisebb lányom, a legkedvesebb."*

A méhbe kötőtűvel vagy más hegyes tárggyal is megpróbálták felszúrni, *"vótak olyan tudós, vajákos asszonyok meg bábák, azok csinálták."*

A legtöbb férj tudott róla, *"de azok könnyen vótak, nem nekik kellett megszülni, aztán mosni, főzni."*

A vizsgált időszak elején a meddőséget még Isten büntetésének tartották. Akinek 2-3 évi házasság után sem lett gyermeke, arra rámondták, hogy *"magtalan"*. Kevés ilyen asszonyra emlékeznek, azokat lenézték, mondván: *"annak már nagy bűne lehet, akit az Istenke nem segít teherbe"*.

Később inkább sajnálták, együtt éreztek vele. *"Mindig az asszonyba vót a hiba, imádkoztak, de hát nem sokat segített az!"* *"Nekem a bábaasszony tanácsolta, hogy ne oldalt vást csináljunk, hanem feküdjek hanyatt és tegyek a farom alá párnát. Sikerült is, pedig akkor már hat éves házások vótunk."*

Nem egyszer a nő szexuális előéletével magyarázták meddőségét: *"Nem sokra becsülték az olyanokat, az nem volt olyan tiszteletben. Azt is mondták, hogy ki van élve, romlott."*

A meddő asszony *"olyan fa, amelyik nem hoz termést."*

A menyecske magtalanúsága akár válóokként is szerepelhetett: *"Nekem se lehetett gyerekek, anélkül pedig nem sokat ér az ember élete. Mondta is az anyósom, hogy váljunk el, hogy én ilyen beteg vagyok, mert nem lesz, aki fenntartsa a nevet. Csak egy fia volt neki. De az én uram nagyon szeretett engem, nem hajlott a szóra."*

A meddő asszonyok iránti megértőbb magatartást minden bizonnyal az a felismerés is elősegítette, hogy a gyermektelenséget a férfiak betegsége is okozhatja: *"Hallottam én*

olyat, hogy sokáig nem lett a menyecskének családja, aztán megpróbálta a szomszédba és lett neki. Az ilyet elhallgatták, nem nagyon szóltak rá semmit."

Azokban a házasságokban, amelyek nem érzelmi alapon kötöttek, általában az összezokásba vetett hit és a nő részéről a türés hozta meg az eredményt: gyermekek születtek, a gazdaság gyarapodott és jó esetben még szeretet is kialakult közöttük. A hűtlenséget a férfiak esetében, ha ez nem járt a család javainak elherdálásával, nem különösebben tartották számon, viszont, ha a menyecske "kikapós" lett vagy "máshoz húzott a szíve, csak nem tudta szeretni az urát", akkor válás, szétköltözés is bekövetkezhetett.

Az együtt megöregedő párok nemi élete vérmérsékletüktől függött. Sok asszony a klimax bekövetkeztével a házaseletet is befejezettek tekintette. "Vótak olyanok, hogy mikor elhagyta őket végleg a havi bajjuk, bezárták a bótot. Úgy mondták. Nem háltak többet az urukkal, az ember meg ha kívánta, csak kerített magának valakit." Az elmondások alapján úgy tűnik, nem tartották helyénvalónak, hogy idős korban, 60-70 évesen nemi életet éljenek. "Öregeknél illetlen az mán, meg az ember tehetsége se olyan, mint fiatal korában."

A parasztság a saját szerelmi-szexuális életét nem tartotta központi jelentőségűnek. Érzelmekről, még ha azok mélyek és őszinték is voltak, nemigen beszéltek.

A 20. század első évtizedeire rányomta bélyegét az a felfogás, miszerint a nemi vágy, a szexuális élet alantas, bűnös dolog. Az 1920-as évektől erőteljes szemléletbeli változás tapasztalható, ennek ellenére az egész vizsgált időszakra jellemző a nők és a férfiak eltérő erkölcsi mérce szerinti megítélése.

További kutatások szükségesek ahhoz, hogy az emberi élet e sokszor csak nehezen megközelíthető területét a maga valóságában, sokszínűségében feltárhassuk.

IRODALOM

Balázs 1994.

Balázs Lajos - 1994. Az én első tisztességes napom.
Párvalasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson. Bukarest.

Barabás 1964.

Barabás Jenő - 1964. Békés megye néprajza a 18. században.
A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Szerk.: Dankó Imre, Gyula

Bartha-Ujváry 1983.

Bartha Elek - Ujváry Zoltán - 1983. Népszokások Békésen.
In: Békés város néprajza. Szerk.: Dankó Imre, Békés. 855-879.

Beck 1965.

Beck Zoltán - 1965. Népszokások. In: Orosháza néprajza.
Szerk.: Nagy Gyula, Orosháza. 602-639. Uő.: - 1975. Az élet nagy eseményei. In: Nagy Gyula:
Élet a vásárhelyi pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei: 4. 499-519.

Becsei 1972.

Becsei József - 1972. Békés az átalakuló agrárváros. Békés

Bernáth 1986.

Bernáth Béla - 1986. A szerelem titkos nyelvén.
Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata. Bp.

Bertalan 1963.

Bertalan Ágnes - 1963. Asszonyok, lányok Biharugrán. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 42-43. Szerk.: Dankó Imre, Gyula

Csalogovits 1936.

Csalogovits József - 1936. A sárközi hálótanya. Ethn. 142-143.

Csete 1993.

Csete Balázs - 1993. A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig. Szolnok

Csilléry 1976.

Csilléry Klára, K - 1976. A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethn. 103-132.

Csipes 1977.

Csipes Antal - 1977. Békés megye élete a XVI. században.
Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból. Békéscsaba

Dömötör 1974.

Dömötör Tekla - 1974. Népszokások költészete. Bp. Uő.: - 1979. Naptári ünnepek - népi színját-
szás. 2. kiad. Bp.

Durkó 1939.

Durkó Antal - 1939. Békés nagyközség története. Békés

Fél 1941.

Fél Edit - 1941. Egy palóc házasság előtti szokásról. Ethn. 250-260.

Győri 1975.

Győri Klára - 1975. Kiszáradt az én örömem zöld fája. Bukarest.

Hathy 1973.

Hathy Tibor - 1973. A mezőberényi magyarok szokásai.
In.: Mezőberény története II. Szerk.: Szabó Ferenc, Mezőberény. 379-388.

Hoppál-Szepes 1987.

Hoppál Mihály - Szepes Erika (szerk.) - 1987. A szerelem kertjében.
Erotikus jelképek a művészetben Bp. Uő. (szerk.) 1987. Érosz a folklórbán. Erotikus jelképek
a népművészetben. Bp.

Horváth 1971.

Horváth István - 1971. Magyarórdzi toronyalja. Kolozsvár.

Implom 1971.

Implom József - 1971. Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. Békéscsaba.

Jávor 1970.

Jávor Katalin - 1970. Kérdőív a népi erkölcs és viselkedés kutatásához. Palóc Kutatás Módszertani
Közlemények. IX. Eger. Uő. - 1971. Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In.
Népi Kultúra - Népi Társadalom V-VI. Főszerk.: Ortutay Gyula. 1971. 71-105. Bp.

Kapros 1984.

Kapros Márta - 1984. Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában.
Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve III. 147-181. Salgótarján.

Karácsonyi 1896.

Karácsonyi János - 1896. Békés megye története I-II. Gyula.

Kiss 1981.

Kiss Lajos - 1981. A szegény emberek élete 2. kiad. Bp.

Kovács 1988.

Kovács Endre - 1988. Bölcsőtől a koporsóig.
Az emberélet fordulóinak népszokásai Doroszlón. Újvidék.

Kresz 1944.

Kresz Mária - 1944. A gyermekkor és ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban. Ethn. 143-147.

Krupa 1993.

Krupa András - 1993. A szlovákok lakodalma.
In: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin Igor - Krupa András, Békéscsaba. 648-727.

Lajos 1974.

Lajos Árpád - 1974. Este a fonóban. Bp.

Mészáros 1984.

Mészáros György - 1984. Szerelem, házasság, szexuális élet a magyarországi cigányoknál.
Forrás. 11. sz.

Morvay 1956.

Morvay Judit, Sz. - 1956. Asszonyok a nagycsaládban. Bp.

Nagy 1977.

Nagy Olga - 1977. Paraszt dekameron. Bp. Uő. - 1983. Újabb parasztdekameron.
A szerelemről és házasságról. Bp. Uő. - 1989. A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák. Bp. Uő. - 1994. Népi változatok szerelemre és házasságra. Székelyudvarhely.

Németh 1966.

Németh Imre - 1966. A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája. Arrabona 8.
Szerk.: Uzsoki András, Győr. 241-262.

Novák-Ujváry 1983.

Novák László - Ujváry Zoltán (szerk.) - 1983. Lakodalom. Debrecen.

Ortutay 1935.

Ortutay Gyula - 1935. A magyar parasztság szerelmi élete.
Népünk és Nyelvünk VII. 31-41. Uő.: - 1939. A szerelem Ajakon a házasságélig.
In: Szabolcs vármegye. Szerk.: Dienes István Bp. 171-177.

Órsi 1993.

Órsi Julianna - 1993. A magyarok lakodalma.
In: Békéscsaba néprajza. Szerk.: Grin Igor - Krupa András, Békéscsaba. 728-738.

Pető 1984.

Pető Margit - 1984. Rozmaring ága, virágnak virága. Bp.

Réső 1866.

Réső Ensel Sándor - 1866. Magyarországi népszokások. Pest.

Róheim 1925.

Róheim Géza - 1925. Magyar néphit és népszokások. Bp.

Ruitz 1965-66.

Ruitz Izabella - 1965-66. A parasztfjúság társasélete a Bódva vidékén (1880-1950.) Ethn. 572-601., 93-117.

Szalay 1975.

Szalay Emőke - 1975. A fiatalság társasélete a fonóban Tyukodon.
In. Csengeri Krónika. Szerk.: Dankó Imre, Csenger. 79-101.

Szendrey 1928.

Szendrey Zsigmond - 1928. Magyar népszokások a fonóban. Ethn. 147-164.

Szenti 1985.

Szenti Tibor - 1985. Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről. Bp. Uő. - 1993. Paráz-
nák. Feudalizmuskori (1723-1843) szexuális büntetőpercek (Válogatás) Hódmezővásárhely.

Szűcs 1996.

Szűcs Judit - 1996. "Ott még a nevetés se esett jó."

Nagycsaládok, ház - és vagyonközösségek néhány alföldi település példáján. In: A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Szerk.: Szilágyi Miklós - Szűcs Judit. Csongrád. 99-117.

Tárkány Szűcs 1981.

Tárkány Szűcs Ernő - 1981. Magyar Jogi népszokások. Bp.

Tátrai 1987.

Tátrai Zsuzsanna - 1987. Erősz a jeles napi szokásokban.
In: Hoppál M.-Szepes E. (szerk.) 146-162.

Ujváry 1978.

Ujváry Zoltán - 1978. A temetés paródiája. Debrecen. Uő. - 1987. Erotikus és fallikus megnyilvánulások a dramatikus népszokásokban. In: Hoppál M.-Szepes E. (szerk.): Erősz a folklórban 163-177. Bp. Uő.: 1988. Játék és maszk I-IV. Debrecen

Vajda 1978.

Vajda Mária - 1978. "Azér' élünk, hogy szeressünk! Őszinte vallomások a régi paraszti szerelmi életéről. Forrás. 4-5.sz. Uő. - 1982. Szerelmi élet Balmazújvároson.

Forrás. 1-4. sz. Uő. - 1982. A parasztság szerelmi életének kutatása. In: Néprajzi Tanulmányok Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Szerk.: Balassa Iván - Ujváry Zoltán. Debrecen. 677-687. Uő. - 1983. Szólások, közmondások a szerelmi élet köréből.

Múzeumi Kurír V.k. 1.sz. 34-44. Debrecen. Uő. - 1985. A magyar parasztság szerelmi élete. In: A szerelemről komolyan. Szerk.: Kamarás István - Varga Csaba, Bp. 99-120.

- Uő. - 1987. Vallomások a paraszti szerelmi életről. In: Hoppál M.-Szepes E. (szerk.) 183-218.
Uő. - 1988. Hol a világ közepe ? Parasztvallomások a szerelemről Kecskemét.
Uő. - 1995. A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekek helyzete a parasztközösségekben. In: Gyermekvilág a régi magyar falun. Szerk.: T. Bereczki Ibolya. Szolnok 171-187.

Varga 1996.

- Varga Gyula - 1996. Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai. In: A társadalomnéprajzi vizsgálatok eredményei és lehetőségei az Alföldön. Szerk.: Szilágyi Miklós - Szűcs Judit. Csongrád. 51-71.

Vígh 1980.

- Vígh Károly (szerk.) - 1980. Asszonyok és férfiak tüköre.
Tanuvallomások a XVII. századból. Bp.

Main characteristic features of love-life of the peasants in Békés in the first half of the 20th century

– B. Szűcs Irén –

Résumé

The researchers' attention turned strongly only the last two-three decades to examination of love-life of the peasants and it became clearer, that also by the examination of this topic the unity and completeness of life must be taken into consideration.

The conventions always determined the viewpoints of partner selection, so in the first decade of the 20th century the financial position, religion, residence, profession, age, marital status of the family and the future wife or husband and aesthetical and moral motives as well, were important. The love wasn't belong by all means to marriage.

The collective work and the leisure activities, what changed, modernized more and more since 1920-30s years, provided frame to get acquainted with each other to select partner. Girls were brought up under stringent control of parents, they had hardly opportunity to obtain proper biological knowledges, sexual experiences before their marriage.

For them the married life, the process of childbirth had a lot of surprises in store, while the lads who got over military service became some well up in the area of sexual-life in brothels or by gay women. Women were often at the mercy both in marriage life and in the area of economic, sincere emotion connected long-lasting only a few people.

Although the peasants consider their own love - sexual life being of no central importance, nevertheless the folkculture is inspired with eroticism from folklore texts through dramatic and other convention to standards of moral and behaviour determining the practice of everyday life, so research of this topic leads nearer by all means to familiarize ourselves with and understanding deeper the view of life of peasant.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

A TERHESÉGHEZ ÉS KISGYERMEKKORHOZ KÖTŐDŐ HIEDELMEK ÉS SZOKÁSOK FÜZESGYARMATON

– Laurinyeczné Sinkó Rozália –

Füzesgyarmaton – ahogyan az ország egész területén – az emberélet fordulóihoz tapadó hiedelem – és szokáskör fennmaradásában a hiedelemrendszer egészéhez viszonyítva lassabb visszaszorulást tapasztalhatunk. A szüléshez és kisgyermekkorhoz kötődő hiedelmek viszonylagos stabilitása, terepmunka során való jó megközelíthetősége több társadalmi, lélektani tényező együttes hatásából fakad: részint az átmeneti életszakaszokban, krízis helyzetekben kicsúcsosodó bizonytalanság, racionális kiszámíthatatlanság örök emberi élményéből, másfelől abból, hogy a hagyományozódás feltételei kedvezőbben alakultak a közösségi normák, rítusok betartásában és megkövetelésében élenjáró idősebb asszonyok között, akik a szigorúan regulázott családi munkamegosztásban a várandós és kisgyermekes anyákat felügyelték, irányították, tehát a mágikus gyakorlat átadásában, megőrzésében egészen az 1950-es évek közepéig, az otthon történő szülés befejezéséig, a szülőotthonok általánossá válásáig meghatározó szerepet tölthettek be.¹

A kutatási témánkat érintő irracionális elképzelések és cselekmények napjainkban túlnyomórészt memorátókból, élménytörténetekből, hiedelemmondákból tárulnak elénk, s ezek a bába rontó tevékenységéről, illetve rontáshárításról szóló hiedelemszövegek az emberfeletti erejű lényekkel kapcsolatos mondacsoport eleven, kiterjedt ágai.²

A hagyományörzésben meghatározó zárt táji kapcsolatrendszerre hívta fel figyelmünket Bencsik János hét Szeghalom vonzáskörzetébe tartozó sárréti település – köztük a nagysárréti Füzesgyarmat – 1790 és 1828 közötti endogám és exogám házassági viszonyait vizsgálva. Ebben az időszakban a férfiak körében meglévő 77.7%-os endogám – a településen belül létrejött – házassági gyakorlat mellett mindössze egyötöd arányú a külső, exogám házassági kapcsolat, s ezen belül mind a nők, mind a férfiak esetében a Szeghalomban, illetve Biharnagybajomban és környékén kötött házasságok fordulnak elő legnagyobb számban.³ Füzesgyarmat 18. századi demográfiai és gazdálkodási sajátosságait taglalja Kereskényi Miklós mértékadó történeti tanulmánya, melyben a község kontinuitása mellett foglal állást, szerinte – a szomszédos Szeghalomhoz hasonlóan – „az elpusztult helység romjait lakói egy-két évnél hosszabb időre nem hagyhatták el”.⁴ A korábban életerős, jól működő faluközösség református papja és Vida nevű bírása 1705 után hamarosan visszatértek és újjászervezték községük közigazgatását. A nagykiterjedésű, 36000 hold területű település újranepestítői jórészt már korábban kapcsolatban álltak Füzesgyar-

¹ Kapros Márta, 1990. 30.

² Nagy Ilona, 1988. 141.

³ Bencsik János, 1985. 123–124.

⁴ Kereskényi Miklós, 1989. 453.

mattal; a betelepülők származási helyei között kimagaslóan a sárréti, illetve bihari falvak vezettek, s az átköltözés meghatározó szempontja – amit a Bencsik János által elemzett exogám házasságkötéseknél – a földrajzi közelség, az egy napi járóföldön belüli távolság, tehát a 18–19. századi füzesgyarmati lakosság döntő hányada a Sárrét távolabbi–közelebbi falvaiból költözött át.⁵

Gacsári István tudós hajlandóságú református prédikátor fontos, helytörténeti forrásértékű 1838–as községkrónikájában⁶ feltüntette a törzsökös és bevándorolt családokat, a 107 család adatait egyéb összeírásokkal összevetve Kereskényi Miklós demográfiai számításai szerint az 1838–beli füzesgyarmati népesség

62%–a 1770 előtt
6%–a 1770–1787 között
10%–a 1787–1804 között
22%–a 1804 és 1838 között telepedett le a községben.⁷

Füzesgyarmat 18. század első felében betöltött megyebeli jelentőségére vall, hogy 1716 áprilisában itt ülésezett a vármegye törvényszéke Komáromy Csipkés György elnökletével Dobozi Sánta Mátyásné boszorkánypere ügyében.⁸ Bár a 18. század végére előkelő megyei helyéről visszaszorult, 1803–ra kivívta a mezővárosi rangot, s közel hetven évig megőrizte a békési Sárrét települései sorában egyedülálló címet.

A füzesgyarmati népeletkutatás palettáján elenyésző az emberélet fordulóira vonatkozó szokás-, és hiedelemközlés, ellenben számottevő a jeles napi adatok száma.⁹ Ez a hangsúlyeltolódás jellemző a Kis–Sárrét falvainak főbb folklórforrásaira, melyek közül vizsgált témánk szempontjából kiemelkedő Grynaeus Tamás vésztői hiedelmeket ismertető tanulmánya,¹⁰ valamint Kocsisné Szirmai Fóris Mária körösladányi lakodalomleírása.¹¹ A szomszédos Hajdú–Bihar megye negyedszázada örvendetes módon gyarapodó város– és községmonográfiáinak – például Báránd,¹² Berettyóújfalu,¹³ Biharnagybajom,¹⁴ Sárrétudvari,¹⁵ hogy csak a sárréti településekről szóljunk – mindegyike egy-egy tanulmányt szentelt az életfordulók néprajzának. Máig példaértékűen rendszerezte Dr. Madar Ilona szülőfaluja, Sárrétudvari hiedelemanyagát.¹⁶ Tájunk néphitkutatásának elengedhetetlen vezérfonala Szücs Sándor munkássága.

⁵ Kereskényi Miklós, 1989. 465.

⁶ Gacsári István, 1838.

⁷ Kereskényi Miklós, 1989. 467.

⁸ Csákabonyi Kálmán, 1960. 7.

^{9/a} Schwalm Edit, 1975.

^{9/b} Martyn Emília, 1989.

^{9/c} Borbíró Lajos, 1997.

¹⁰ Grynaeus Tamás, 1965.

¹¹ Kocsisné Szirmai Fóris Mária, 1965.

¹² Bartha Elek, 1985.

¹³ Szalay Emőke–Szatmári Ibolya, 1981.

¹⁴ Bartha Elek, 1992.

¹⁵ Madar Ilona, 1993.

¹⁶ Madar Ilona, 1967.

Párválasztás

A házasságkötés, családdá válás feltételeit, a közösségen belül a gyermekekhez való viszonyt mindenkor az adott gazdasági, társadalmi feltételek határozzák meg. Ezzel együtt azonban: „Az emberi élet három nagy szüksége a születés, házasság és halál, mellyel a maga módján minden ember szembenéz. A vallás, a költészet és tudomány örök forrása a létnek ez a hármasság titka, amely a népnél nem csupán családi esemény, anyakönyvi tény, nem orvosi, illetőleg jogi művelet, mint a modern városlakó embernél, sokkal több ennél: misztikus kényszerűség, a közösség ünnepe, amely ősi, kultikus színezetéből mai napig is sokat megőrzött.” foglalta össze - az emberöltővel ezelőtti füzesgyarmati viszonyokra érvényes néprajzi szempontokat - Bálint Sándor.¹⁷

Füzesgyarmaton a párválasztásban századunk első évtizedeiben a vagyoni, társadalmi hovatartozáson túl a falurészek elkülönülése is szerepet kapott. A leány- és legényélet társadalomnéprajzi vonatkozásairól, szokásairól B. Szűcs Irén végzett átfogó néprajzi vizsgálatot településünkön, s a már vázolt jelentős területi endogámia mellett a vallási és foglalkozási endogámiára hívta fel figyelmünket.¹⁸ A fiatalok szigorúan zabolázott, jórészt közösségi munka- és szórakozási alkalmakon, mint például a *cuharé*, *fosztóka*, *fonóka* és kútra járás, ismerkedtek meg egymással, szemelték ki a párnak valót.

Falunkban a lányhoz járás, udvarlás hagyományos napjai: a szerda s a szombat voltak, majd az 1920-as évektől mindinkább a vasárnap is. Megszégyenítették azt a legényt, aki más időpontban látogatta meg kedvesét, például szótlánul ajtót nyitottak előtte, vagy hagymát dugtak a kabátja zsebébe. A párválasztásban, házasságkötésben a szegényebb sorsúaknál nagyobb súlyt kapott a fiatalok egymás iránti vonzalma, mint vagyonosabb kortársaiknál. Általános vélekedés a társadalmi keretek által predesztinált házassági kapcsolatokról: „*Suba a subához, guba gubához illik*” vagy „*Megtalálja zsák a foltját.*”¹⁹ „*Ha szegény legény vett el gazdag lányt, úgy mondogatták az öreg cselédek: nem illik bokréta gyűrött süveg mellé.*”²⁰ Nagyobb megértéssel fogadták, ha a lány „jól ment férjhez, módosabb társat választott.” A házasság optimális életkorának a tizenhét-tizenkilenc évet tartották: „*A lánynak menni kell, ha kéri, mert vénlány marad.*” A lánynak az a sorsa, hogy tizennyolc éves korára férjhez menjen, „*bekössék a fejét.*”²¹ Legényeknél többnyire a katonaidő letöltése utáni éveket a, huszonnégy-huszonöt esztendőskort tekintették megfelelőnek: „*Úgy mondta apám, akinek a házasságra huszonöt éves koráig esze nincsen, negyvenéves koráig háza nincsen, abból semmi se lesz.*”²² – fogalmazták meg szinte szólással tömörítve adatközlőim az íratlan szabályokat.

Módosabbaknál a lányok és a legények összeboronálásában, a szülők közötti vagyoni örökösödési feltételek tisztázásában, a házasság létrejöttében tekintélyes, jöbészédű idősebb asszony, nemegyszer bába, ún. kerítő, kommandáló, gyalogsátán működött közre.

A házasságon kívül teherbe esésért kizárólag a hajadonokat hibáztatták, hiszen az erkölcsi normák megszegése mindig szigorú megrovást vont maga után nők esetében, míg a legények rendbontásait elnézőbben, erőfitogtató virtuskodásként fogadták. Gyűjtőhe-

¹⁷ Bálint Sándor, 1943.

¹⁸ Szűcs Irén, 1989.

¹⁹ Nagy István, 1934. közlése

²⁰ Pikó Sándorné, 1913. közlése

²¹ Lovas Regina, 1940. közlése

²² Nagy Sándor, 1925. közlése

lyünkön általános, országszerte ismert indoklás szerint: „A legény, ha kalapjába szarik és a fejébe húzza, akkor is legény marad.”²³ „Nem kóstolgatták egymást a fiatalok, úgy tartották, a lány az legyen lány.”²⁴ A megesezt lány szülei a házasságkötés reményében, a fattyú–szülés szégyenét elkerülendő megkövették a legény szüleit, amennyiben meg-egyeztek és elvállalta a fiú törvénytelen magzatát, gyermekét, esketéskor a menyasszony nem ölthette magára az ilyenkor szokásos fehér ruhás, fátylas, koszorús lakodalmi viseletet, „megesezt lány fején kigyullad a fátyol, megbünteti az Isten.”

Házassági szándék megbeszélése után rendszerint vasárnap délután egymaga állított be a legény a lányos házhoz ünneplő ruhában, felvirágzott bottal és kalapban. „Kedves néném, bátyám” kezdetű, kötött formájú köszöntővel kérte meg kedvese kezét. A szűk körű *kézfogón* jegyajándékként századunk első évtizedeiben kézzel varrott, hímzett jegy-kendőt adtak egymásnak, csak az 1930–as évektől terjedt el gyors ütemben a *karikagyűrű* adományozása. Az eljegyzést a vőlegény katonai szolgálatától függően olykor évekig történő jegyben járás követte, a jegyváltásban – főként a lányos szülők – a fiatalok együtt maradásának biztosítékát látták.²⁵

A lakodalom szerencse- és termékenységvarázsló mozzanatai

A lakodalom időpontja a gazdasági élet szükségleteihez igazodott, döntő arányban őszre esett, mikor „kiforrt a bor”, volt kenyér és aprójószág bőven. „Nyári menyasszony, téli kutya nem marad meg” – rögzítették szólásban az egykori rendet.

A lakodalmi előkészületek és kiadások jelentős részét a vőlegény keresztapja állta, őt kérték fel násznagynak, esküvői tanúnak, a násznagyok vezették a lakodalmi menetet, s gondoskodtak az ünnepi események zavartalanságáról.

A mágikus világszemlélet alapján a cselekmény kezdete magában foglalja annak egész további kimenetelét, e gondolat jegyében a lakodalmat az átmeneti rítusok sora fonta körül, melyekből máig számos termékenységvarázsló, bőséget, szerencsét biztosító eljárás él Füzesgyarmaton, bár jórészt funkcióját veszített, kiüresedett tartalmú, tréfás, szórakoztató szokáscselekvéssé szelődülve.

A lakodalmas sereg jobbra indult a háztól a templomi szertartásra és ellenkező irányban, másik úton tért vissza. Balszerencsés előjelnek vélték, ha esketés idején esett az eső, mondván: sírós lesz az asszony, szomorúan alakul a fiatal pár élete. Úgyszintén kedvezőtlen jelentésűnek tartották, ha másik lakodalmas menettel találkoztak szembe, vagy halottas kocsit keresztezte a násznép útját.

A vőlegény kabátja zsebébe idősebb asszonyok észrevétlenül lencsét, borsót csúsz-tattak, újabban aprópénzt rejtettek, hogy soha ne nélkülözzön. Hasonló indokkal adtak pénzt a menyasszónak, amit kölcsönként zsebkendőbe kötött.

A falu külső részein – például Görbeszigeten – elzárták, olykor csak jelképesen ma-dzaggal elkötötték az utat, próbára téve a vőlegény életrealitását, ügyességét, aki rendszerint a násznagy segítségével háritotta el az akadályt.

A templomból utcára érkező pár elé virágszirmokat szórtak, Kertésszigeten búzát hintettek, hogy áldott életük legyen, illetve bővelkedjenek kenyérben. A lakodalmas bá-

²³ Hegedűs András, 1923. közlése

²⁴ Makra Sándorné 1912. közlése

²⁵ Bíró Imréné, 1934. közlése

mészakodók közül az asszonyok karon ülő fiúgyermeket nyújtottak az újasszony kezébe, miközben azt mondták: „Szaporodjatok, mint a csicsóka! Sok gyereketek legyen!”

Az ifjú pár esketést követő első útja a férj szüleihez vezetett, legtöbbször leendő otthonukba, ahol a menyecske a vőfély által megtanított, nyolc–tíz soros, „Kedves apám, anyám” megszólítású, befogadását kérő rigmussal köszöntötte új szüleit. Ha a hagyományokhoz híven seprút, szemetet vagy pénzt löktek elé a küszöbre, gyors mozdulatokkal jelezte serénységét.

A lakodalmi étkezésnél napjainkban is egyértelmű termékenységvarázsló szexuális szimbólumokkal találkozunk, ilyen a menyasszony elé helyezett, nyakkal felfelé állított kakasfej, a két főtt krumpli vagy főtt tojás közt kiemelkedő birka- vagy malacfarok, amelynek lefojtására biztatja tréfás versével az új párt vőfélyük. Füzesgyarmaton a lakodalmi cseréptörésnek – amit a szomszédos bihari falvakban szerencsebiztosításként éppen szándékosan idéztek elő – baljós jelentést tulajdonítottak.

A 19. században még napokig elhúzódó lakodalom a házaspár életének legpompásabb, megismételhetetlen ünnepe volt. Ezután a fiatalok általában a férj szüleihez költöztek, kivéve az árvákat vagy több testvérrel rendelkezőket, akik feleségük családjánál laktak; őket különösen férfitársaságban „kibeszállták”, anyósuralommal és „asszony hordja a kalapot” –ítélettel bélyegezték.

Családi élet

A menyecske mindennapjai alapvetően anyósához fűződő viszonyától függtek, tiszteletet és engedelmességet vártak tőle. Előfordult, hogy a követelményeket nehezen viselő fiatalasszony haza kívánt költözni szüleihez, akik visszautasították, a házasság Istentől való eltérhetetlen kötelékére hivatkozva. Általános érvelés volt a panaszokra: „Amilyen rózsát szakítasz, olyat szagolsz”. Az új asszony „anyósa keze alá dolgozott”. Hozománya nemegyszer kiszorult a szobából, bár holmijával szabadon rendelkezett, munkaerejével, időbeosztásával nem. Egyik idős asszony adatközlőm például egy szobában hált kisgyermekével és urával, annak szüleiével, eladósorban levő lánytestvérével és öccsével. A fiatalok magától értetődően az önálló életvitel, gazdálkodás feltételeinek megteremtésére törekedtek. Az 1920-as 30-as évekre háttérbe szorult a hagyományos nagycsaládforma, amelyben több generáció élt „egy kenyéren”, egy fedél alatt, s a patriarchális kiscsalád került előtérbe.

A gyermek mindenekelőtt a család folytonosságát, az önellátó paraszti gazdaság számára nélkülözhetetlen munkaerőt jelentette, idős szüleinek pedig gondoskodó támaszt, vigaszt nyújtott. „Egy gyermek nem gyermek” – idézték gyakran. Adatközlőim többsége századunk első harmadában maga is hat-nyolcgyermekes családban nevelkedett, természetesnek tekintette a nagyobb létszámú családokat. A második világháborút követően – az országos tendenciának megfelelően – községünkben is a kétyermekes családmódel vált uralkodóvá. A gyermektelen családokat sajnálat övezte, az asszonyok meddőségét, a férfiak *magtalanóságát* Isten büntetéseként fogadták. A várva várt vagy nehezen született egyetlen gyermek elvesztése együttérzést váltott ki a falubeliektől, az ilyen eseteket évtizedekig emlegették.

Fogamzásgátlás

A házasság első évében általában megszületett a gyermek, azonban nem bántódtak, ha csak két-három év elteltével jött világra az utód, a meddőség gyanúja csak ezt követően merült fel. „*Akkor jó a gyerek, ha már meg van vetve a fejük alja, van egy kis sajátjuk.*”²⁶ A gyermek megszületésével lett a fiatal házaspár a közösség teljes értékű családja, ettől kezdve tekintették egyenrangú családfőnek az apát. „*Hány családod van?*” – kérdezik ma is.

Az új házások nem védekeztek a teherbe esés ellen, a második, főként harmadik gyermek érkezése után nőtt a szülések közötti időtartam. Bár adatközlőim nem szívesen nyilatkoztak a védekezésről, burkolt megfogalmazásaikból kiderül hogy, ismerték és alkalmazták a fogamzásgátlást, például a megszakított közösülést, mosakodást: „*Az ügyes asszony elkapta a farát.*” „... még mosakodni se lehetett, mert ott volt az anyós, nem vihették be a lavórt.”²⁷

A gyermekszám általában fordítottan arányos a vagyoni helyzettel.²⁸ A tehetősek polgárosultabb életvitelében természetes volt a születéskorlátozás.

Magzatelhajtásra elsősorban a leányanyák és meglelt korú asszonyok kényszerültek, akik felnőtt gyermekeik előtt restellték terhességüket. A vetélés érdekében a családon belül átörökített házi praktikákat alkalmazták: sós, forró vízbe ültek, élesztős pálinkát ittak, leugráltak a padlásfeljáróról, *fehértályva* gyökerével (*Athea officinalis*), *nadragyagyökérrel* (csattanó maszlag, *Datura stamonium*), a *hosszú* határban lelhető *bürokgű* fás szárával (bürokgémorr, *Erodium ticatarium*) felszúrtak a méhszájba. Az egykor aktív gyógynövény-használatra utal, hogy például megerőltető mezei munkák során a havibajos asszonyok vérzéscsillapítóként *cickafarkat* (cickafarkfü, *Achillea millefolium*) rágcsáltak. Az otthoni próbálkozások sikertelensége után a nem kívánt terhességgel bábához fordultak. „*A bábaasszony kicsípte a gyereket.*”²⁹ Az 1930-as évekből több esetet említettek, mikor a bába *elcsinálta* a gyereket, az anya *kivérzett* és meghalt, a bába pedig börtönbe került. A terhességmegszakítás veszélyeiről, az eltitkolt terhességről azt mondták: „*Ahol bement, ott kell annak kijönni.*” „*Amennyit ad az Isten, fel kell nevelni, kenyeret is ad mellé.*”³⁰

Terhesség

„A várandós asszony ideje a születendő új élet érdekében tele van szigorú kiváltságokkal. Terhességének minden mozzanata jelképes jelentőségű, amely a magzat életére is döntő hatással lehet.”³¹ Az idősebb asszonyok figyelmeztették a fiatalasszonyokat, hogy amint észreveszik, ne titkolják el terhességüket, mert néma lesz a gyerekük. Édesanyjukkal, idősebb nőrokonukkal közölték megváltozott állapotukat, de előfordult, hogy csak az egyértelmű testi jelekből értesültek a terhességről a hozzátartozók.

²⁶ Papp Ferencné, 1925. közlése

²⁷ Nagy Györgyné, 1910. közlése

²⁸ *Bartha Elek*, 1992. 483.

²⁹ Tóth Ferencné, 1924. közlése

³⁰ Tokaji Sándor, 1930. közlése

³¹ *Bálint Sándor*, 1943. 263.

Mivel az állapotos asszony segítségét nem nélkülözhatték a paraszti gazdaságok komplex termelőüzemében, munka alóli felmentést, illetve engedményeket nem kapott. Azzal biztatták: annál könnyebben szül, minél többet dolgozik. Egész életmenetét körülfonták a magzat védelmére irányuló, főként hasonlósági elvre épülő preventív, óvó, tiltó és produktív, szerencsét biztosító mágikus eljárások. A várandós étel megkívánásaiban kiváltságot élvezett. Ha nem ehette meg a vágyott ételt, „*addig csurgott utána a nyála, hogy elment a gyereke.*” Ezért mindenképpen igyekeztek megszerezni az óhajtott ételt, például ismeretlenekhez is beállítottak és kértek a megkívánt enivalóból. A férfiak élcelődve mondták egymás közt: „*Jó, hogy megszült az asszony, mert kievett volna a vágyonomból.*”³²

A terhes nő viselkedéséből, külsejéből egyaránt a születendő gyermek nemére, tulajdonságaira következtettek, ezek az elképzelések gyűjtőhelyünkön megegyeznek az országosan ismertekkel: a széles, kerek csípőjű, laposabb hasú asszonytól, vagy aki lent viselte terhét, *terűjét*, leány, „hegyes hasútól” és aki fennhordta terhét, fiú születését várták. Akinek égett a gyomra vagy hányt, hosszú hajú gyermeket, legtöbbször kislányt jósoltak.

A várandós asszonynak tilos volt sírgödörbe nézni, mert a halott után kívánczokra a gyermek. Aki halottra nézett, vagy idétlent, nyomorékot „csodált meg”, torz, *üszögygyereke* lett. Ha a várandós nyulat fogott, nyúlszájú és *szuszka* – nehezen, kapkodva lélegzőgyereket jövendöltek neki. Nem volt szabad legyen a kisbaba, Nem ehetett az állapotos kettős, összenőtt gyümölcsöt, mert azt tartották, hogy ikrei születnek. Óvták a lencse, borsó evésétől is, mert „*kippatogzott*” volna a kicsi bőre. Ha mákos ételt fogyasztott, azt mondták, aluszékony lesz a gyermeke, aki pedig levesmerő kanálból kóstolgatta az ételt, azt nagyszájú gyerek világrahozatalával riogatták. Hasonló esetben az eladó lánynak nagyszájú anyóست jósoltak. Terhes asszonynak nem volt szabad kötélén átlépni, szárítókötél alatt átbújni, madzagot, cérnát a nyakába akasztani, mert akkor a köldökzsinór az újszülött nyakára csavarodik. Egy újabb keletű tilalom alapján nem biciklizhet a várandós, mert csípőficamos gyereke születik.

A terhes nőt érintő előírások, kívánalmak ugyancsak az analógiás mágiára épültek. Ajánlott volt sok diót ennie, hogy szép hamvas bőrű legyen a gyerek, sült tököt ennie, hogy a korabeli szépségideálnak megfelelően „*szép piros-barna legyen a kicsi.*” Aki hosszú hajú gyermeket szeretett volna, *hajas tengerit* evett, mások szerint lopott. Úgy vélték, hogy a terhes asszony testét ért minden ütés nyoma ugyanazon a helyen meglátszik a gyermek bőrén is; több példát mutattak ennek alátámasztására (leggyakoribb valamilyen gyümölcs vagy levél alakú folt).

Szülés

Nyári dologidőben több asszonyt a mezőn értek a szülési fájdalmak, szekérrel vitték haza csecsemőjével együtt. A szülés kezdetén, amikor az asszonyra „*rájött a fájás*”, a férjet vagy valamelyik közeli férfi rokont, szomszédot küldték a már előre kiszemelt, „*lebeszél*” bábáért. A szülésznők kiválasztásában az ismeretség és a könnyű elérhetőség

³² *Kélinger József*, 1942.

döntött. A vajúdo segítségére siető tapasztaltabb asszonyok tiszta, használt *ágybelit* húztak, viseltes *hálólékrre* cserélték ruháját, vizet melegítettek, *törülközőkendőket* készítettek a bábának, valamint előkészítették az újszülött ellátásához szükséges kellékeket, fateknőt, *kifogó ruhát*, babaholmit is. A gyerekeket édesanyjuk betegségére hivatkozva az *öregszülőkhöz* vagy a szomszédba szalajtották. A bábaasszony „*Nyomjad az erőt!*”, „*Fogjad az erőt!*” – biztatásokkal irányította a szülő nőt. Füzesgyarmaton az 1930-as évek végére kizárólagossá vált a fekvő helyzetben történő szülés, de idősebb asszonyok emlékeznek még a székre támaszkodó, „lekucorodó” szülésmódra is. Szüléskönnyítésre melegvizet törülközőt tekertek az anya hasára. Az 1920-as évektől már a gyulai kórházba szállították a rendellenesen szülőket.

A férj szülés körüli szerepére falunkban szintén érvényesek Madar Ilona sárrétudvari megfigyelései: „A férj közelléte különböző hatást váltott ki. Volt, aki könnyebbséget érzett, ha megfoghatta az ura kezét, mások még a fogason lógó ujját (kabátját) is kirakták a házból, úgy haragudtak rájuk.”³³

A bába az újszülöttet egy pillanatra lábánál fogva felemelte, hogy kitisztuljon a felesleges folyadéktól, magzatvíztől, ha eközben hangosan felsírt, kipirosodott, egészséges, erős tüdejű felnőttnek jósolták. A szülést követően először az anyát látta el a bába, lemosta, és addig masszírozta a hasát, míg egy odakészített lavórba, tálba nem távozott a méhlepény, *mása*, ha ez ép volt, egészben jött ki, egészséget jelentett az anya és gyermek további életére nézve. A *másával* vagy annak áztató vizével visszafelé letörölték az asszony és a kisgyere arcát, hogy eltűnjenek a májfoltok, kiütések, majd a méhlepényt a család egyik férfi tagjával a kút mellé ástatták, hogy bőven legyen teje a szoptatós anyának. Mások trágyadombra, ember nem járta helyre temették, ne férközhesen hozzá ártó szándékú személy.

A csecsemőt nagyanyja vette gondozásba, fateknőben megfürösztötte, ügyelve, befelé legyen lábbal, ne a küszöb felé, mint a koporsóba tettek, ne kíváncsozzék ki idő előtt a házból. Gonoszüző szerként egy csipet sót hintettek a fürösztő vízbe, fényes pénzt dobtak gazdagság biztosítására.

A *ványadt, satnya*, életképtelennek ítélt újszülöttet a bába megkeresztelte, nehogy kereszteletlenül, pogányként haljon meg, s elkárhozzon.

A csecsemő könyökét, térdét keresztben összemérték, így állapították meg, nincs-e *rándulása*, épek-e végtagjai. A gyerek először megfigyelt kéztartásából leendő életviteléről jósoltak, eszerint aki összezárt, ökölbe szorított marokkal látta meg a napvilágot, spórolós, illetve takarékos, más szemlélet alapján fukar, amelyik kicsi széttárta ujjait, „nyitott tenyérrel” született, könnyelműen költekező, illetve adakozó természetűnek jósolták.

A Sárréten egykor gazdag táltoshiedelmek lassan feledésbe merülő maradványai bukannak fel a többlet–testrésszel születettek jellemzésekor: „*Nekem is az egyik unokám úgy született, hat ujjal, azt mondták, az olyan táltos, ilyen szélhámos, nem fél semmitől, edzett mindenre.*”³⁴ „Aki foggal született, ilyen *holdkóros*, minden hét évbe elcsavargog.”³⁵ Általános elképzelés, hogy a foggal világra jöttek *tudákosok*, rendkívüli erejűek, ám mivel a táltosok a boszorkányhatalommal rendelkező bábák fő ellenfelei, a *bábabaj* orvoslói, a bábák kitörték a foggal születettek fogát, s ezáltal megfosztották erejüktől.

³³ Madar Ilona, 1993. 348.

³⁴ Oláh Istvánné, 1929. közlése

³⁵ Nagy Sándorné, 1941. közlése

A kisbaba kelengyét – a vagyoni helyzettől függően – az 1940-es évekig jórészt házilag állították elő. Használt lepedőből szabták ki a *seggruhát*, a *pelenkát*, a *kifogóruhát*, a térdig érő *kislékrit*. Nagyobb ügyességet igényelt a főkötő megvarrása, amihez a fiúknak kék, a lányoknak piros vagy rózsaszín megkötöt vagy szalagot vettek. A négysarkos *pólyapárnát sifonvászonba* húzták, az anyagi helyzethez mérten kendermadzaggal vagy vásárolt, szintén nemek szerinti színű pólyakötővel fogták össze. A csecsemő köldökét puha vászoncsíkkal *lefászlították*, átkötötték; a kezét és lábát pedig kb. hathetes koráig teste mellé kötözték, *fászlították* az így a bepólyált gyermeket jobb felől tették édesanyja mellé, aki először jobb mellét adta szoptatásra rontáshárításként.

A gyerek jövője szempontjából számon tartották a kedvező és balszerencsés születési időpontokat, a szombaton, vasárnap, főként karácsonykor és újévkor születetteket szerencsésnek, a kedden, pénteken érkezőket sikertelennek vélték, a nagypénteken világra jötteknek akasztófán végzett életutat vagy táltos adottságot jövendöltek, ahogyan a hetedik fiúgyermeknek.

Az országszerte elterjedt elképzelésekkel egyezően szerencsehozó szerepet tulajdonítottak a magzatburoknak, melyet ha rosszakaratú személy szerzett meg, magával vitte a gyerek szerencséjét. A burkot féltve őrizték, megszáritották, vászonzacskóban, *szütyőben* a kamrában tartották. Hasonlóan jártak el a pertlivel összekötött köldökzsinórral, amit évekre a gerenda alá raktak, majd az iskolát kezdő kisgyerekekkel kibontatták, ha gyorsan kibogozta, ügyes kezű, jó eszű tanulónak remélték. Füzesgyarmaton és Kertészszigeten a megszáritott köldökzsinórt rövid időre az ajtó sarkára akasztották, hogy jó táncos váljék a gyerekből.

Gyermekágy

A paraszti tudatban a kereszteletlen gyermek és gyermekágyas anya tisztátalan, fokozottan veszélyeztetett; ezt a képzeletkört támasztotta alá a vallási tradíció is. A kereszteelőig, illetve a szülést hat héttel követő avatásig megkülönböztetett figyelmet fordítottak védelmükre, a gonosz, ártó erők távoltartására. Átmeneti rítusok tárháza ez az életszakasz, melyben az óvó, rontáshárító cselekmények alapvetően az érintkezési, szimpatikus mágiára épülnek; a gyermekkel kapcsolatban lévő minden tárgy előidézhette vagy visszafordíthatta a rontást.

A kereszteletlen gyermek pogány, sötétségben van, ezért a kereszteelőig lámpával, mécsessel világítottak mellette éjjel. Az első fűrésztővizet orgonafa tövébe öntötték, hogy virágos legyen a gyerek élete. A fűrésztővizet napnyugta után nem önthették ki, napközben is mindig „járatlan helyre” borították, *gerágyára*, trágyadombra, eresz alá. Nem hagyták kint száradni éjszakára a pelenkát, babaholmit, hogy el ne vigyék a gyerek álmát. A gonoszúzó eljárások a küszöb és ajtó köré, a külső és belső világ fő válaszvonalaához összpontosultak: éjjelre fejjel lefelé fordított seprűt állítottak az ajtóhoz, kést vagy villát szúrtak a kulcslyukba, késsel keresztet rajzoltak az ajtófélfába. A gyerekekre fordítva, fonákul adták a kisinget, hogy megvédjék a szemmel veréstől.

A gyermekágy ideje megegyezett a Mózes törvényében előírt idővel³⁶, bár ezt a hathetes fekvési, pihenő szakaszt a család anyagi helyzetétől, segítőkkel való ellátottságától,

³⁶ Madar Ilona, 1993. 367.

és a nagyobb gyermekek számától függően kevesen vehették igénybe. Az íratlan szabály mégis némi engedményt nyújtott a munkából a szoptatós anyának, aki a jelképes kedden vagy pénteken tartott templomi avatás után tért vissza megszokott életritmusához. A gyermekágyas nem mehetett ki a kapun, mert elkódorgott volna a gyereke. Megszólták az utcán látott gyermekágyast, az Alföldön ismert: „*A kutya is megfekszi az almát*” – mondással. Nem merhetett a kútból, mert megposhadt a kút vize. Tésztát, kenyeret nem gyúrhatott, nem süthetett. A házból kivezető első útja előtt a kúthoz ment, hogy sok teje legyen szoptatás alatt.

A kisgyermeket és édesanyját először a legközelebbi rokonok látogatták meg, az Alföld–szerte ismert, kötött köszöntéssel üdvözölték az asszonyt: „*Elment erőd helyett százszor annyit adjon Isten!*” Nem ültek a szoptatós ágyára hogy el ne vigyék a tejét, mások szerint a gyerek álmát. Akaratlanul is árthattak a gyerekeknek, ezért aki tudta magáról, hogy erős „nézésű” háromszor a földre köpött: „*Pfü, pfü pfü... meg ne nézzelek nagyon!*” – mondta, és ezután fordult a gyerek felé. A keresztszülők, nagyszülők, pénz tettek a pólyára, vagy a pólya sarkára „*Meztelenül jött a világra, legyen neki ruhája!*” – mondták. Havibajos látogató nem érinthette meg a kicsit. Odasúgta az anyának: „*Tisztább legyél mint én!*” Ha ennek ellenére rossz szándékból vagy inkább figyelmetlenségből mégis felvette, és kivarasodott, kisebesedett a gyerek bőre, akkor a havibajos ruha mosóvizével háromszor visszafele letörölte a kicsi arcát. Egy adat szerint ezt a törülközőt a kanálisba dobták, hogy vigye el a víz a sebeket.³⁷ A keresztelőt követően csökkenetek a védő, hártó eljárások, bár még szépszámmal kísérték a gyermek első életévét.

Névadás, keresztelő

A „Fő tiszteletű Superindenzia” rendeletére 1828. július 1-től a füzesgyarmati református egyház Keresztelési Matrikulájában a gyermekek keresztelési dátuma mellett már feltüntették a születési időpontját is, s az így pontosított adatfelvétel nyomán kirajzolódik a két esemény közti időtartam, mely ekkortájt csupán néhány, legfeljebb nyolc–tíz napot ölelt fel. A gyermeket az egész életét végigkísérő családi kritériumokkal iktatták a közösségbe, az egyházi szertartással vált családjá teljes jogú tagjává. Keresztkomának gyermekkori barátokat, legénytársakat választottak. Mindegyik gyermekhez másik keresztszülőt hívtak, olykor az anya és apa részéről is, ezért egy gyermeknek több keresztszülője lehetett. Az anyakönyvi bejegyzések szerint a módosabb, tekintélyes gazdák egy évben négy-öt gyermek keresztapai tisztét ellátták (például 1790-ben Daru Sándor, Homoki Mihály).³⁸ Az 1930-as évektől fokozatosan fellazult az egykor kiterjedt műrokonságforma, helyébe a mára szinte kizárólagossá lett vérségi, rokon kötelék alapján történő kereszt-szülő-választás lépett.

A keresztelőt mindig hétköznap reggel tartották. A templomba mindenkor a keresztanya ment elől, karján az újszülöttel, a nagyszülők és bábaasszony követték. Nem fordulhattak hátra, nehogy néma legyen a gyerek. A rövid szertartás után hazatérve a keresztanya a kicsit egy pillanatra a küszöbre terített subára tette, miközben azt kérdezte: „*Ki szereti a legjobban?*” Ekkor – mintegy a befogadási rítus maradványaként – az édes-

³⁷ Makra Sándorné, 1912.

³⁸ A füzesgyarmati református egyház II. Matrikulája /1792–1829/

anya felkapta gyermekét. Majd a szokásos „Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk !” – köszöntéssel léptek a házba. A keresztelő ünnepejének szövegírója, ceremóniamestere a jóbeszédű bába volt. A vendégség inkább a vagyonosabb családoknál jelentett presztízs-kérdést, különösen az első fiúgyermek érkezésekor, ilyenkor a tágabb rokoni kört vendégül látták. A hagyományos ünnepi étrend: tyúkhúsleves – kislány keresztelésekor *laskatészta*val, hogy hosszú haja legyen, kisfiúnak csigatésztaival – birkapörkölt, csöröge, *su-lyom*, amit újabban fánk követett. A névadásban nagymérvű hagyományörzés tapasztalható, különösen a férfinevek esetében. A keresztnévadás gyakorlata követi a tájunkon általános tendenciát, elsőszülött fiúnak édesapja, kislánynak édesanyja nevét adták, míg a másodszülött fiúgyermek apai nagyapja, leány anyai nagyanyja nevét viselte. Meghalt gyermek nevére nem keresztelték később született testvérét. A vendégség végén az egybegyűltek pénzt tettek a bába poharába. Keresztelői ajándékként ruhaneműt, kislánynak az 1950-es évektől fülbevalót, fiúnak pénzt adtak. Megváltozott a keresztelő időpontja: egyrészt vasárnapra esett, másrészt jelentősen megnőtt a születés és keresztelő közötti időtartam, hónapokra eltolódott, kezdetben főként a nyári mezőgazdasági munkák alatt, ekkor megvárták az őszt. Megszűnt a szülemód változásával a bába szerepköre.

Bábák

Barabás Jenő Békés megye 18. századi sajátosságait vázolja arra a következtetésre jutott, hogy a század végére már minden településen tevékenykedett bába.³⁹ 1784 májusában Józsa István megyei orvos kurrensében felhívta a bírák figyelmét, hogy a kiöregedett bábák helyére „olyas bábákat keressenek, amelyek ifjú özvegyek légyének, mert ezek a praejudiciumoktól /előítéletektől/ szabadabbak, az oktatást könnyebben felveszik.” Az első szervezett bábaképzést 1787-ben Szarvason tartották, az egyhetes tanfolyamot a Békés megyei borbély vezette. A Békés megyei bábaképző 1852-ben nyílt meg szintén Szarvason. A sárréti falvak szülésznői elsősorban a nagyváradi bábaképzőbe jártak.⁴⁰

Megyei viszonylatban kimagasló a Füzesgyarmat történetére vonatkozó 18–19. századi írásos dokumentáció, levéltári forrásanyag. Az akkurátus egyházi, illetve községi nyilvántartások – többek között a bábák falubeli helyzetét is megörökítették. A már említett Gacsári István krónikájában egészen a 18. század közepéig nyomon követte a község tisztségviselőit, így a bábaneveket is. (1750. Ballainé, 1773. Nagy Barabás Sigmundné, 1775 Tarka Bába, 1785. Vesszős Mihályné, Török Ilona, 1798. Bába Nagy Istvánné, 1830. Szécsi Ilona, 1830. Török Rebeka, 1832. Török Susanna, 1832. Vesszős Rebeka, 1837. Szécsi Mária). A visszaköszönő családnevek, valamint a Bába ragadványnév a foglalkozás családon belüli átörökítésére utalnak.⁴¹

„Füzes–Gyarmat Helység Feő Bírójának, Daru Mihály Uram Számadásainak Diáriuma” (naplója) 1799-ben kiadási rovatában Varjú Mihályné, Vesszős Mihályné és Szécsi Györgyné bábák béreként egy–egy pár csizmát tüntetett fel. 1804-ben – az ekkor már mezővárosi címet viselő település – számadáskönyve már a felsorolt bábák pénzbeli díjazásáról, 8 rajnai forint kifizetéséről tudósít. 1842–43-ban hat bába működött a gyor-

³⁹ Barabás Jenő, 1964. 45.

⁴⁰ Implom József, 1971. 350–351.

⁴¹ Gacsári István, 1838. 66–68.

san gyarapodó lakosság körében, Makra Jánosné pedig okleveles szülésznőként tevékenykedett. A bábák taníttatását az egyházi előljárók szorgalmazták, és a város vezetősége finanszírozta. A keresztelési anyakönyvekben a múlt század végén az újszülöttekre vonatkozó adatsorban helyet kaptak a szülésznők nevei is. 1890-ben 253 gyermek jött a világra, ebben az évben kilenc bába volt a faluban. A bábaképzőt végzett ún. „okleveles bábák” és a tisztiorvosi engedélyével rendelkező, „cédulás bábák” mellett működtek csupán tapasztalati, gyakorlati ismeretek alapján tevékenykedő bábák is. Az 1920-as, 30-as évektől 1953-ig, az otthoni szülés lezártaig az ismertebb bábák: Bojtor Julianna, Botlik Jánosné, Gidai Eszter, Gyáni Julianna, Samu Istvánné, Takács Lajosné voltak.

A lokális népi szülészeti viszonyok és a hivatalos egészségügyi szempontok összehasonlításához kínálnak lehetőséget a múlt századi egészségügyi előírások és bábakönyvek, ezek kiaknázatlan néprajzi forrásértékére irányítja Deáky Zita tanulmánya a kutatók figyelmét.⁴²

Füzesgyarmaton a bába különös képességű, boszorkányhatalommal felruházott személy volt, akinek alakja egybemosódik a boszorkány emberfeletti nőalakjával „*A bába-asszonyok mindent megszereztek maguknak, félték tőlük.*” „*Jóba kellett lenni a bábaasszonnyal, mert könnyen beletaposhatott az ember életibe.*”⁴³ A 18. századi boszorkányeprek gyakori vádlottja a bába, aki speciális gyógyító tudásával elkülönült közössége tagjaitól, s mesterségbeli ismereteitől évszázadokon át emberéletek függtek. A paraszti elképzelések szerint mágikus erejű bábát, aki busás jövedelemre tett szert a falubeliek által rátestált szerepkör elfogadása, esetleg megerősítése révén félelemteljes tisztelet övezte. A babonás cselekmények azáltal kapnak valóságélményt, hogy a közösség tagjai is osztják, és annak megfelelően viselkednek.⁴⁴

A bábatudomány megszerzésének több módjáról tanúskodnak a hiedelemszövegek: így például az európai hagyománykörben általános boszorkánygyűlések, összejövetelek szerepéről is: „*Sötét helyen szereztek meg egymás közt, tüzes kosárral repkedtek, átváltoztak mindenfélének, együtt tanulták. Ott van egy nagy domb Szerepen, ott tépázták egymást.*”⁴⁵ Előfordult a bábáknál – a tudósokról is közölt – halálos ágyon való kézfogás útján történő mágikus mesterségátadás, aki ilyen módon nem örökíthette tovább erejét, keserves kínok közt, nehezen halt meg. A Sárreten gyakoribb változat szerint ahhoz, hogy a bába rontó képességre tegyen szert, először saját hozzátartozóját, gyermekét vagy férjét kell elveszejteni, „elszárítani”. A bábák a többi falubeli tudóshoz hasonlóan „rontani, bontani” tudtak, gyűjtőhelyünkön külön elnevezéssel illették az általuk okozott betegséget: *bábabaj, bábarontás*.

A fokozott félelem racionális indoka az elmúlt századokban még megdöbbentő arányú gyermekhalálozás volt. Például a 18. században a gyerekek 25%-a halt meg négyéves kora előtt és 50%-uk nem érte el a felnőtt kort.⁴⁶ 1793-ban Füzesgyarmaton 160-an hunytak el, ebből 34 hétéven aluli gyermek. A főbb halálokok: „dagadozás”, „kelevény”, „nyavalyatorés”, „reszketés”, „toroklob”. A szomszédos Bihar megyében 1927-ben

⁴² Deáky Zita, 1995. 146.

⁴³ Földesi Sándor, 1937.

⁴⁴ Buda Béla, 1975. 24.

⁴⁵ Rózsás Róza, 1930. közlése

⁴⁶ Kriza Ágnes, 1995. 353.

19,4% volt a csecsemőhalandóság.⁴⁷ Az 1930-as évek közepén Békés és Bihar megyében egyaránt 15,6%, ekkor az országos átlag 14,5% volt.⁴⁸

A kisgyermek gyógyítása

A szemmel vert és megrontott gyermek tünetei csaknem azonosak: nyugtalan vagy bágyadt, étvágytalan, nyűgös. A betegség megjelölése attól függött, milyen eseményhez, személyhez kötötték keletkezésüket, ennél fogva az orvoslás, kezelés módjai is átfedték egymást. A gyermek gyógyításában túlsúlyt kaptak az irracionális eljárások. A nyilvánvaló testi panaszok enyhítésében – amint egész népi gyógyászatunkban – keveredtek a tapasztalati alapon nyugvó racionális, és a babonás jellegű cselekvések.

A bábarontás két alapvető területe az anyatej elkötése valamint a kisgyermek beteggé tétele. A hiedelmek szerint ezzel zsarolta a bába a családot, illetve a rontással vagy helyrehozatalával csikart ki adományokat.

„A kislányom nagyon éhes volt, de nem tudott szopni, nem fogadta el a mellemet csak sírt. Gondoltam, nem úgy adtam a bábaasszonynak... Elmentem hozzá megrakottan, két teli kosárral, tojás, szalonna, minden. Bal kézzel meghúzkodta háromszor a mellemet.

– Na menjél haza.

Akkor rendbe lett, szopott.”⁴⁹

„Ha a kisgyerek nem fogadta el az anya melleit, akkor az anya a bal keze *nevelő ujját* kilencszer megforgatta a gyerek szájába.”⁵⁰

A bábán kívül a gyerekágyas anya látogatói ugyancsak magukkal vihették, akaratuk ellenére megszerezhették a szoptatós tejét. Ilyenkor elmentek az anya rokonai ahhoz, akire gyanakodtak, és a tejéből háromszor ráfejték egy piritós kenyérre, azzal megetették a szoptatós anyát, akinek ezután „visszaereszkedett” a teje.

„Amikor szoptattam a húgomnak adtam a terhesruhámat, akkor elment a tejem, elvitte a tejemet. Akkor visszakértem a ruhámat, és tudtam szoptatni.”⁵¹

A kisgyereket idegen vagy távoli helyről hazatérve átöltöztette az édesanyja, és késre ülve szoptatta, hogy meg ne ártson az állott, *fáradt tej*. Szintén ennek megelőzésére fejt pár csepp tejet egy száraz rongydarabra, amit a tűzbe dobtak.

A szemmel verést előidézhette a rosszakaratú bába vagy egy óvatlan, „erős nézésű” látogató. „Ha a fiatalasszonyra haragudott a bába, megverte szemmel a kicsit, és a kis drága nem aludt. Ráolvastak, itten Víghnének hívták, az ráolvasott, ráimádkozott ilyen miatyánkös–féleségeket, meg volt emilyen, hogy kérte, pihentesse a gyereket. Imádkozott és nézett a gyerek szemébe, és volt, mikor kicsit pofon csapta, hogy térjen magához.”⁵²

„Amikor a gyerek nyűglődik, de nem tud sírni, a Miatyánkot visszafele kellett mondani háromszor vagy kilencszer, akkor a gyerek szeme könnyezni kezd, akkor megnyugszik.”⁵³

⁴⁷ *Gazdig József*, 1938. 263.

⁴⁸ *Kertész János*, 1936. 129.

⁴⁹ Nagy Györgyné, 1910. közlése

⁵⁰ Vígh Lajosné, 1935. közlése

⁵¹ Nagy Sándorné, 1942. közlése

⁵² Oláh Istvánné, 1929. közlése

⁵³ Bíró Imréné, 1934. közlése

„Pici gyerekekre nem szabad nagyon ránézni, a szeme közé nézni erősen. Ne tessék ki-nevetni, de így mondom, ez tényleg énrajtam fordult elő, nem is egyszer. Meg kellett a gyereket mosdatni, de a bal hónom alá vettem a gyereket, és a kombinétomnak az alját fel kellett hajtani, avval kellett a gyerek arcát megtörölni háromszor, de kilencszer kellett megmosdatni egymás után.”⁵⁴

A bábát fenyegetéssel is elriaszthatták a rontástól: „Ha nem fizetett meg az ember a bábaasszonynak, csinált valamit. Éjszaka ringott a bölcső, lerángatta a gyereket az ágyról. Én magamról beszélem, terhes voltam az Irén lányommal, akkor láttam békát mászni az ajtófélen, azt hittem, ott halok meg! Kaparta az ágy lábát. Már az emberem kidobálta, csak ott volt... Volt egy öreg bába néni, az engem mindig megsimogatott. Mikor azzal találkoztam, a béka mindig megjelent a házunkban. Kipakoltam a szobából, nincs-e valahun lyuk. Mert azt mondták a régi öregek, ha bal kézzel feldaraboljuk a békát, meglátjuk ki volt. Akárhányszor találkoztunk, mindig megsimogatott. Az én emberem szólta neki, hogy úgy nyúljon hozzám, agyonüti. Nem is szólt az öregasszony, nem is volt béka.”⁵⁵

Ijedtség és szemmel verés ellen alkalmazták a füstölést. Aki nagyon megnézte, megszeretgette a gyereket, annak kértek egy fűrtöt a hajából, parázsra vetették, és ezzel megfűstölték a gyereket. Másik idekapcsolódó változat, amikor a füstölés után vagy helyett a parászból készített szenes vízzel lemosták a kicsi arcát.

Annak a gyerekeknek az apja, akinél rontást vagy szemmel verést gyanítottak, naplemente után bal kézzel, balta fokával a küszöbre verte a kicsi ingét, más esetben feldarabolta. (Ezt kizárólag férfiak végezheték.) Ezután a kisinget a kemencében elégették, majd hamarosan megjelent a rontás okozója rimánkodva, és visszafordította a bajt.

Az *ebagos*, szőrös testű gyermekről szintén bábarontást feltételeztek: „Már a gyereken látták, hogy *bábabaj* van, megszőrsödött, olyan volt, mint a szőrös malac. Piros *tucskát* (tengericsutka) elégették, annak a paraszát vízbe tették, és abba kellett kilenc napig fürösztetni” (a gyereket).⁵⁶

Másik gyógymód szerint az *ebagos* gyereket a kemence szájához emelték, ez a kemencébe hajítással való fenyegetés a cserélt gyerekekre vonatkozó töredékes hiedelemtörténethez: „... kicserélték a gyereket, nagyon rítt, megnőtt a foga, véresre kiszívta az anyja melleit. Vén volt, olyan öreg arca volt, oszt elkezdett beszélni: – Kicsi csupor, nagy kanál, kicsi kanál, nagy csupor! – Beszélt, oszt két hónapos volt. Befűtötték a kemencét, rátették a sütőlapátra, ahogy odatartották a kémény alá, egyszer egy nagy suhanás, valami kikapta a gyereket, az övéket meg visszadugta a sütőlapátra, de két nap múlva meghalt az a szép gyerek”⁵⁷

A gyerek első évét és minden életében elsőként előforduló dolgot mágikus előírások vették körül. Mikor először vitték vendégségbe – rendszerint nagyszüleikhez, keresztszüleikhez –, a háziak tojással *kerekítették* körül az arcát, hogy olyan egészséges kerek arcú legyen, mint a tojás, amit a látogatás végén a gyermeknek ajándékoztak. Páros számú tojást adtak, hogy páros élete legyen felnőttkorában. Egyéves koráig nem mutattak neki

⁵⁴ Papp Ferencné, 1925. közlése

⁵⁵ Nagy Györgyné, 1910. közlése

⁵⁶ Rózsás Róza, 1930. közlése

⁵⁷ Makra Sándorné, 1912. közlése

tükröt, mert azt tartották, amelyik gyerek meglátja magát a tükörben, nem, vagy nehezen tanul meg beszélni. Nem vághatták ollóval a körmét – édesanyja rága le –, hogy erősödjön, úgyszintén nem vágták le egyéves kora előtt a gyerek haját, egyik magyarázat szerint, hogy szép angyalkarca legyen, az általánosabb indoklás szerint: pedig, hogy erősebb legyen a haja, nőjön az esze. Amelyik gyereknek az alsó foga nőtt ki elsőként, hosszú életet jövendöltek. Mikor a gyermek *fogzott*, kulcsot rágattak vele, hogy ne nyüggösködjön, gyorsabban nőjön a foga. Az először kiesett tejfogát bal kézzel áthajították a gyermekkel a kemencén vagy háztetőn az általánosan ismert mondókaival: „Egér, egér, adjál nekem vasfogat, én is adok tejfogat!”

A négykézláb mászkáló vagy küszöbre telepedett gyerek vendég érkezését jelezte. Tilos volt a bölcsőben, ágyban fekvő gyermek feje fölé állni, nehogy bandzsítson, és tilos volt átlépni, mert nem nőtt aznap.

A színanalógia érvényesült az egyik leggyakoribb gyermekbetegség, a sárgaság gyógyításakor: sütőkkel etették a kicsit, hogy „lehúzzák” a sárgaságot. Más változat a sárgaság orvoslására, mikor piros cernát kötöttek a gyermek bal csuklójára. A hasfájást, szélgörcsöt *krumplíméccsel* csillapították: félbevágott krumpli belsejébe vastagon zsírozott rongydarabot nyomtak, ezt a gyermek köldökére helyezték, meggyújtották, és pár pillanatra letakarták egy csuporral, ezután nem *pusszogott*... Hasonló céllal vöröshagymát kötöttek köldökére, felmelegített fedővel lefedték.

Hasfogónak aszalt gyümölcsöt, vadgesztenye teáját (*Aesculus hippocastanum*) vagy naponta háromkanálnyi mézzel és fahéjjal ízesített otelló bort adtak a gyerekeknek. Szélhajtásra köménymagból vagy ánizsmagból főztek teát, cigány adatközlőim *anyalevél* (tárkonyüröm, *Artemisia dracunculum*) főzetét itatták a gyerekekkel. Székrekedés ellen *szikfűteát* (*Matricaria chamomilla*) és lekvárt adtak a gyerekeknek, vagy kihegyezett, bezsírozott háziszappant használtak. Szamárköhögésre samár-, kecske vagy lótejlet itattak. Fájdós fülbe *fülfüvet* (kövirózsa, *Sempervivum tectorium*) levét csepegtették. Torokfájáskor szódabikarbónás vagy timsós vízzel való gargarizálás használt, köhögés ellen pedig petróleummal lecsepegtetett kockacukrot adtak, vagy édesgyökeret rágattak a kisgyerekekkel. A dagadt, duzzadt testrészt ecetes vízzel borogatták, a gyulladt felületet szikfűteával mosták, reszelt szappant vagy ecetes szalonna darabot kötözték rá. Külső sérülésekre *útifüvet* (*Plantago lanceolata*) raktak, rühös bőrre, kelésre, gilvára *pergelt* hagymás zsírt, szalonnaszeletet kötözték.

A pörsenést, tyúkszemet vagy szemölcsöt háromszor vagy kilencszer körüldörzsölték egy kis szalonnabőrrel, majd a bőrdarabkát az ágy alá ásták, hogy úgy tűnjön el a seb, ahogy a bőr rohad. A kelést *öntéssel* is próbálták eloszlatni, három vagy kilenc fajta szemesterményt vízbe szórtak, ezzel lemosták a beteg testrészt, majd a lemosó vizet keresztútra öntötték, hogy úgy szűnjön meg a kelés, ahogy az öntést az arra járók széthordják.

Adattár

„Az édesanyámnak született egy Esztike kislánya. Nem azt a bábaasszonyt hívtam, amelyik vágyott hozzá. Éjjel hallotta, hogy sír a gyerek, éjjel nincs mellette, és az ágy lábánál meztelen volt a gyerek, kicsavarva a két kis keze meg a lába. A kakas kukorékolt az ablakba, mikor kiment édesapám, nem volt semmi ott. Az a helyzet, anyámtól sokat hallottam. Én szerettem volna bábaasszony lenni, de édesanyám nem engedte, mert a bába-

asszony, mikor tanult, fel kellett áldozni vagy a férjét vagy pediglen a gyerekét vagy valakit, a rontásokat így tanulta meg, azon tanulta meg a rontást.”

(Pikó Sándorné Nyilas Zsófia, sz. 1913. Füzesgyarmat
ref. Füzesgyarmat, Kossuth u. 38.)

Gyűjtés ideje: 1997.

„Ezt öreganyám mesélte, míg ők egészen fiatal házasok voltak, fiatal házasok a nagyapámmal. Volt az én apámnak, még Béla bátyám előtt, volt egy öccse. Aztán úkhozójuk is járt a *bába néni*, de nem tudom, mit történt. Csak nagyanyám azon vette észre, hogy a gyerek este sírt szegény. Nagyapámnak szólt, ilyen petrós lámpa volt, meg olajmécses. Kint laktak a tanyán, oszt mondta nagyapámnak, hogy gyűjtsa már meg a lámpát.

– Nem gyűjtöm én.

– Hallod, hogy rí a gyerek, de azt se tudom, hol van.

Felkelt nagyanyám, meggyújtotta a mécses, de a gyufa mindig elaludt.

– Hogy a fene egye meg ezt a gyufát, hát gyere, apja !

Osztán, hol a gyerek, keresték. Meggyújtották oszt nagy nehezen a lámpát. Nagyanyám a lámpával, nagyapám meg a mécsessel *vakláródott* oszt a szobába összevissza. Hát oszt nézték, mert ilyen tulipános végű bölcső volt. Nem volt a gyerek benne. Majd oszt nagyanyám az ágy alá pislákkolt a lámpással, hát ott volt a pólyával egybe a gyerek, de hogy került oda, nem tudták. Ment így sokszor, egyszer, kétszer egy héten, nem tudták. Egyszer oszt mondta nagyanyám... Volt a faluba' ez a rontás... Gyógykovács Mariska néni, mondta neki:

– Nézze Mariska néni, hogy jártam.

Mert bejöttek a faluba, kint laktak a *Csiffentanyán*. Hozott nagyanyám egy kaskával, mit hozott neki, mit, nem tudom. Csak azt mondta neki:

– Na jól van Juliska, tegye le, pakoljon ki mindent, majd este nyolc óra körül ellátogatok arra, kimegyek. Mert éjfélbe történt ez mindig, tizenkét óraker, éjfélbe, hajnali három óráig. De kedden, pénteken csak. Na, jól van, már nagyanyám hozzákészült – de azt mondta Mariska néni, nehogy szóljon senkinek, el ne mondja egy árva szóval se, majd ő tudja a kötelességét. Hát éjszaka tizenkét óraker figyeltek nagyanyámék, az ajtó is ropant egy nagyot, az ablak is. Megmondta az a Mariska néni, hogy erre figyeljenek, mert akkor megy a szellem befele. Nagyanyám hallotta. Ha a gyerek hozzáfogna nyöszörögni meg sírni, ne foglal kozzon vele, Mariska néni elintézi. Hát észrevette nagyanyám, hogy nyikkant a bölcső, nyöszörgött, azt is hallotta, hogy valaki motozott. Na jól van, akkor a gyerek hozzáfogott sírni, felkeltek megint, nem volt ott a bölcsube a gyerek, felkeltek, hát megint ott találták az ágy alatt. Visszatették, lefeküdtek, megint megisméltődött, megint csak ott volt a gyerek. Hát ez így ment sokáig nálunk. Mariska nénit, mikor ezt megtudta, megint kiment. Kérdi nagyanyámtúl:

– Na Julcsa néni, ott volt?

– Ott.

– Tudom, hogy ott volt, mert észrevettem.

Akkor megmondta neki, hogy minden kedden és pénteken késhegygel, bal kézzel az ablakon, ajtón húzzanak egy ikszet, a kést állítsák bele az ajtóba is, meg az ablak fájába is. Na jól van, akkor már nem pattan meg úgy az ajtó se, meg az ablak se. Mariska nénit nem hívta nagyanyám, tudta, hogy mikor kell neki kimenni.

– Megint volt ilyen?

– Hát már csak nem annyira.

– Na, idefigyeljétek, én most már nem jövök, mert én nem érek rá. Hanem adok egy tanácsot: Amikor észreveszik éjszaka ezt a dolgot, akkor hajnalba, három óraker a gyerekeknek a kisingit meg a pelenkáját fogja össze, fejszével, bal kézzel tegye a küszöbre, bal kézzel üsse, verje a gyerek ruháját, de csak fokával!

Oszt akkor mikor nagyanyám megcsinálta éjszaka, vagy hajnalba három óraker, másnap reggel, mit tudom én, hogy ki volt, hogy híjják, odament és összekulcsolt kézzel könnyörgött nagyanyánknak, hogy:

– Idehallgass Juliska, ha Istent ismersz, hagyj abba! Soha többet nem bántalak beneteket.

De csak meghalt a gyerek. De akkor már össze volt törve az arca (az asszonynak), csupa kék volt a keze, lába, minden, hogy megverte baltával.”

*(Nagy Lászlóné Szilágyi Erzsébet, sz. 1931. Biharnagybajom
ref. Füzesgyarmat, Körösi Csoma Sándor u. 12.)*

Gyűjtés ideje: 1997.

„Ez meg nem máson, énrajtam történt meg. Körösladányiak vagyunk mi különben, a feleségem nem. 110 hold földre kerültünk haszonbérbe munkáltuk a Domokos doktor földjét. Elég hozzá, hogy ott történt meg legénykoromban. Kezdtem akkor már legénykedni. Osztán volt egy uraság, gróf Merán János, annak egy majorja, Köröstarcsa fele volt a második majorja, osztán ott lakott a dülő mellett egy bábaasszony, annak volt egy jánya, a jánynak kezdtem udvarolni. De a másik majorba meg került egy másik egyén, egy jobban tetszett jány. Otthagytam a bábaasszonynak a jányát, ahhoz jártam. És olyan történt velem, mikor mentem este a másik majorba, egy fehér kutya mindig elébem jött, ahogy a bábaasszony tanyájátúl lehaladtam, egyszer csak egy kutya jött, hát góráltam én, azután ráhagytam, mikor visszafelé jöttem, szintén. Ez megtörtént rajtam vagy három esetben. Nem szóltam én erről senkinek semmit, de mire ez harmadjára megtörtént, vagy negyedjére megtörtént, az anyámnak mondtam ezt el:

– Engem követ egy fehér kutya.

Volt ott egy tudós asszony, oszt elmondta neki az én anyám. Átjött a jósasszony. Megkérdezte tőlem, hogy hogy történt. Azt mondja:

Idehallgassál fiam, mikor te majd méisz oda, bal kézbe vedd a botot, de a bal kézbe, mert jobb kézzel soha nem fogod megütni!

Úgy is lett, mikor mentem szintén ott lett a kutya, bal kézzel, hogy érte, nem érte, én azt nem tudom, de ez megtörtént menetbe is, hogy bal kézzel a botot *hozzágórtam*, acsarkodni nem acsarkodott. Jövetbe, visszafele is, aztán nekem soha nem jelent meg. Hát a bábaasszony engem meg akart rontani, amiért a jányát otthagytam.”

*(Nagy László, sz. 1922. Körösladány,
ref. Füzesgyarmat, Körösi Csoma Sándor u.12.)*

Gyűjtés ideje: 1997.

„Az édesanyám meghalt 1927–ben. Volt egy unokatestvére édesapámnak, körülbelül 1930–ban jött hozzánk. Ez a Róza mama tizennyolc éves lehetett, bálba járogatott, tán-

colgatott a bálba, egyszer rosszul lett, *lábán száradt*. Az édesanyja látta. Volt valami tudós Füzesgyarmaton, azt mondta, rontásba van, olyan port szórtak rá láthatatlanból.

– Menjenek ki a legközelebbi temetőbe, kilenc sírról kilenc fél marék földet és kilencféle füvet szedjenek. De úgy menjék valaki a családból, hogy erről senki ne tudják. Jövetmenet hátranézni nem szabad.

Ketten mentek egymástól független, a fiútestvér meg a lány anyja. Meg kellett főzni a füveket, ebbe kellett fürösztetni Róza mamát kilenc este. Nem volt szabad hagyni elaludni fürdés közben, mindig ugyanabban a ruhában fürösztötték. Az utolsó este a ruhát a küszöbön a fejsze fokával verték és a küszöb alá kellett elásni, de a *matuskám* ezt nem tudta megtenni, mert nem lehetett a Róza mamát egyedül hagyni. Mikor visszament Füzesgyarmatra, az illető már tudta, hogy ezt nem tették meg, meg volt törve, de azt mondta gyógyul (Róza mama). Az uradalomban a bábaasszony rontotta meg. Azt mondta az édesanyja:

– Ha ez az asszony átkozta meg a lányomat, a Jóisten soha ne segítse haza! –

Az úton szörnyethalt a bába.

(*Brummár Györgyné Nettyő Julianna, sz. 1920. Vekerd, görög kat. Zsáka, Felszabadulás u. 21.*)
Gyűjtés ideje: 1986.

IRODALOM

Barabás 1964.

Barabás Jenő: 1964. Békés megye néprajza a XVIII. században, a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 58–59. sz. Szerk.: Dankó Imre, Gyula, 18.

Bartha 1985.

Bartha Elek: 1985. Az emberélet fordulói Bárándon, In.: Báránd története és néprajza. Szerk.: Balassa Iván, Báránd, 437–453.

Bartha 1992.

Bartha Elek: 1992. Az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokások Biharnagybajomban. In.: Biharnagybajom története és néprajza, Szerk.: Ujváry Zoltán, Debrecen, 539–569.

Bálint 1943.

Bálint Sándor: 1943. A paraszti élet rendje, In.: A magyar nép, Szerk.: Bartucz Lajos, Budapest., 206–234.

Bencsik 1985.

Bencsik János: 1985. Szeghalom és vidéke rokonsági kapcsolatai /1790–1828/ In.: Szeghalom protestáns közössége. Sárreai füzetek VII. Sorozatszerkesztő: Miklya Jenő, Szeghalom, 6–48.

Borbíró 1997.

Borbíró Lajos: 1997. Az év tizenkét hónapja. Helytörténeti füzetek II. Szerk.: Tökésné Gali Mónika, Füzesgyarmat

Buda 1975.

Buda Béla: 1975. A babona lélektani és társadalmi tényezői. In.: Gustav Jahoda; A babona lélektana, Budapest, 8–39.

Csákabonyi 1960.

Csákabonyi Kálmán: 1960. Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 17. Szerk.: Dankó Imre, Gyula, 7.

Deáky 1995.

Deáky Zita: 1995. A születés és kisgyermekgondozás a XVIII.–XIX. századi egészségügyi forrásokban. In.: Gyermekvilág a régi magyar falun, I. Szerk.: T. Bereczki Ibolya, A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 50. Sorozatszerkesztő: Szabó László–Tálás László, Szolnok, 139–159.

Ember 1977.

Ember Győző: 1977. Az újretelepülő Békés megye első összeírásai, 1715–1730. Békéscsaba

Erdei 1986.

Erdei Aranka: 1986. Békés megye társadalma és gazdasága 1828–ban. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 13. Szerk.: Erdmann Gyula és Szabó Ferenc, Gyula

Gacsári 1838.

Gacsári István: 1838. A Füzes–Gyarmati Helvétziai Hitvallású Szent Ekklesiának Krónikája, Kézirat, Sárréti Múzeum Adattára, lelt.sz. 795-96.

Gazdig 1938.

Gazdig József: 1938. Visszapillantás Bihar vármegye egészségügyének 12 esztendejére. In.: Bihar vármegye, Szerk.: Nadányi Zoltán, Budapest, 261–266.

Grynaeus 1965.

Grynaeus Tamás: 1965. „...Béka vala ekéje, kígyó vala ostora...” Adatok Vészto néphitéhez. In.: Sárréti Írások, Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom

Győrffy 1956.

Győrffy Lajos: 1956. Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571–es szolnoki török defter fordítása), Szolnok

Implom 1971.

Implom József: 1971. Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1694–1848. Békéscsaba

Kapros 1986.

Kapros Márta: 1986. A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén, Debrecen
Kapros Márta: A születés és kisgyerekkor szokásai. In.: Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népivallásosság, Főszerk.: Dömötör Tekla, Bp., 9–32.

Kereskényi 1989.

Kereskényi Miklós: A demográfia és gazdálkodás főbb jellegzetességei a XVIII. századi Füzesgyarmaton. In.: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Szerk.: Erdmann Gyula, Gyula, 451–541

Kertész 1936.

Kertész János: 1936. Békés vármegye közegészségügye. In.: Békés vármegye története. Szerk.: Márkus György, Budapest, 120–134.

Kocsisné 1965.

Kocsisné Szirmai Fóris Mária: 1965. Körösladányi lakodalmas szokások. In.: Sárréti írások I. Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom, 101–119.

Kríza 1995.

Kríza Ágnes: 1995. A nevelés Bethlen Miklós önéletírásában. In.: Gyermekvilág a régi magyar falun II., Szerk.: T. Bereczki Ibolya. A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 50. Sorozatszerk.: Szabó László–Tálas László, Szolnok, 349–368.

Madar 1967.

Madar Ilona: 1967. Sárrétudvari hiedelme, Néprajzi Közlemények XII.1–2. Szerk.: Takács Lajos, Budapest, 23–226.

Madar 1993.

Madar Ilona: 1993. Sárrétudvari néprajza, Szerk.: Ujváry Zoltán, Sárrétudvari, 153.

Martyin 1989.

Martyin Emília: 1989. Jeles napi szokások Füzesgyarmaton, kézirat, Gyula

Nagy 1988.

Nagy Ilona: 1988. Hiedelemmonda. In.: Magyar Néprajz V., Magyar népköltészet. Főszerk.: Vargyas Lajos, Budapest, 138–147.

Schwalm 1975.

Schwalm Edit: 1975. A téli ünnepkör szokásai és hiedelmei a Körös menti Sárréten, Békési Élet X. 1975/3. 501–513.

Szeghalmi 1936.

Szeghalmi Gyula: 1936. A szeghalmi járás története. In.: Békés vármegye., Szerk.: Márkus György, Budapest, 349–384.

B. Szűcs 1989.

B. Szűcs Irén: 1989. Leány- és legényélet, párválasztás, udvarlás Füzesgyarmaton, Kézirat.

**Customs and suppositions attached to pregnancy
and infancy in Füzesgyarmat**

– Laurinyeczne Sinkó Rozália –

Résumé

The publication of data above about customs and suppositions of the turnings of the human life - wedding, christening ceremony, funeral - is a part of a collection's result. Füzesgyarmat inhabited by mostly Calvinists with population of nearly 6000 people is a typical Sárreétian settlement on the north part of Békés county. Its natural circumstances, matrimonial connections, relationship annex it to Nagysárreét, its economy, historical development to villages of Békés Sárreét.

The supposition circle connected to pregnancy, birth and infancy can be still good approached during field-work. The remembrances of childhood preserve the traditional worth loosening gradually since the beginning of this century. Magic procedures performed in the interests of successful blessing for getting children, healthy descendants spun round the life of the young wife since the beginning of her marriage, and their role growned in the period of confinement what was considered especially dangerous. Unfortunately there isn't any comparing data at our disposal from villages of Kis-Sárreét. Irrational activities, course of christening ceremony, sponsorship collected in Füzesgyarmat correspond to noted down by Bartha Elek in Biharnagybajom in the neighbourhood and by Madar Ilona in Sárreétudvari. Communal duty of midwife requires additional research, how she connected the folk and official therapy in addition to white-duty what was general all over Alföld. There was called scientist's attention to necessity of cartographic Sárreét-research even in the 70s years.

(Translated by Schäferne Beke Katalin)

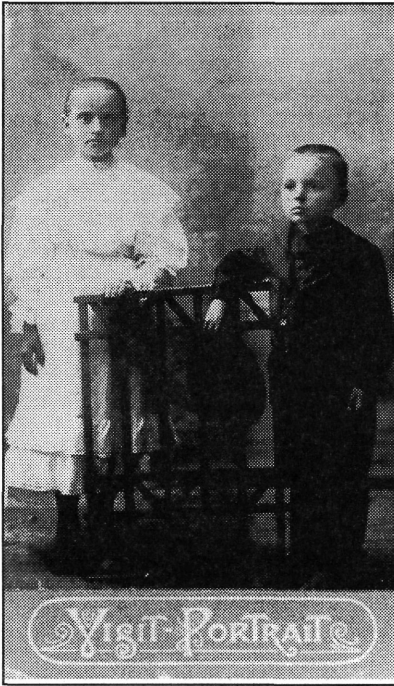
1. kép. Lakodalmalás násznép – Szeghalom, 1928.
Reprodukció: Váradí Zoltán

2. kép. „Nana” nagymama unokáival, 1904.
Reprodukció: Váradí Zoltán

3. kép. Családi kép, 1910-es évek
Reprodukció: Váradí Zoltán

4. kép. Családi kép, 1920-as évek
Reprodukció: Váradi Zoltán

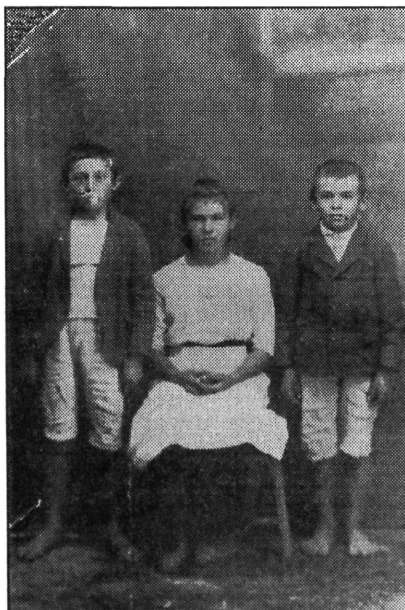
5. kép. A grófi család személyzete, 1920-as évek
Reprodukció: Váradi Zoltán

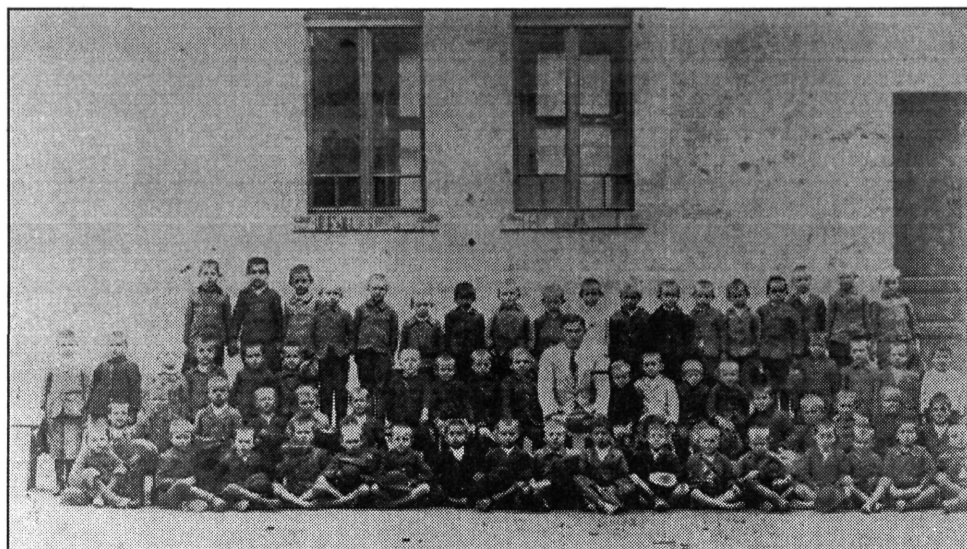
6. kép. Csák Sándor és családja, 1919.
Reprodukció: Váradi Zoltán

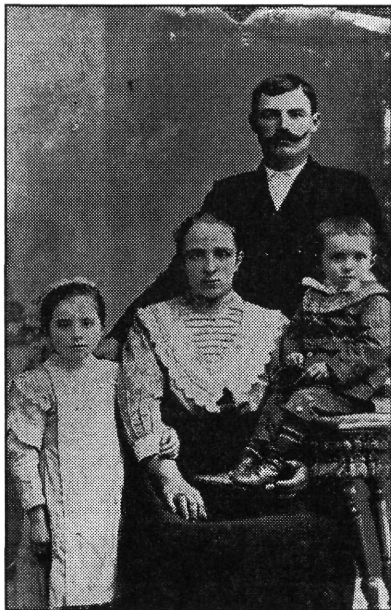
7. kép. Családi fénykép, 1930-as évek
Reprodukció: Váradí Zoltán

8. kép. Gyerekek, 1930-as évek
Reprodukció: Váradí Zoltán

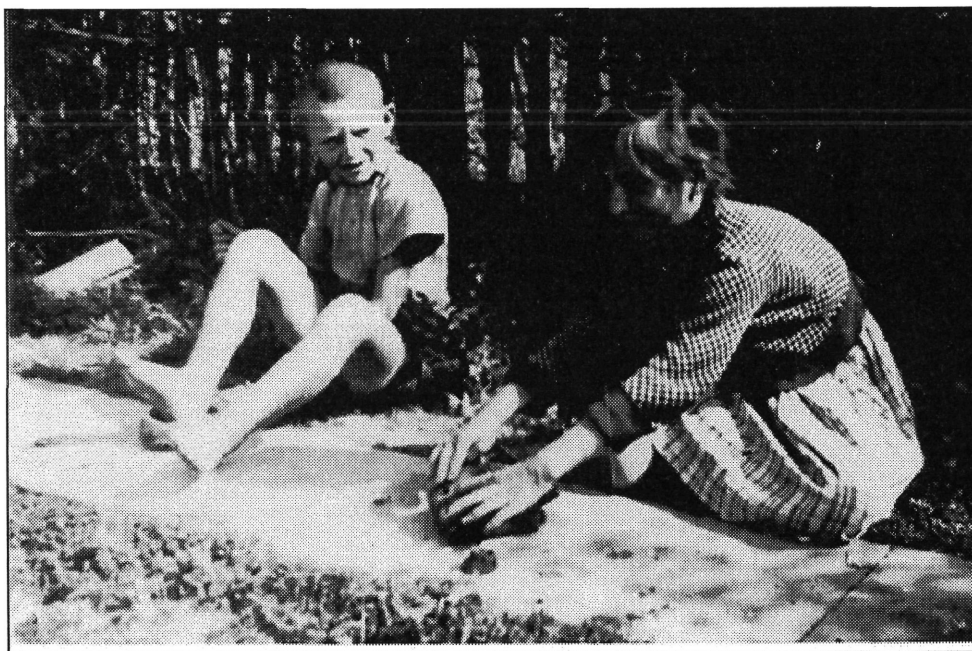
9. kép. Elemi iskolások, 1920-as évek

10. kép. Családi kép, 1930-as évek
Reprodukció: Váradi Zoltán

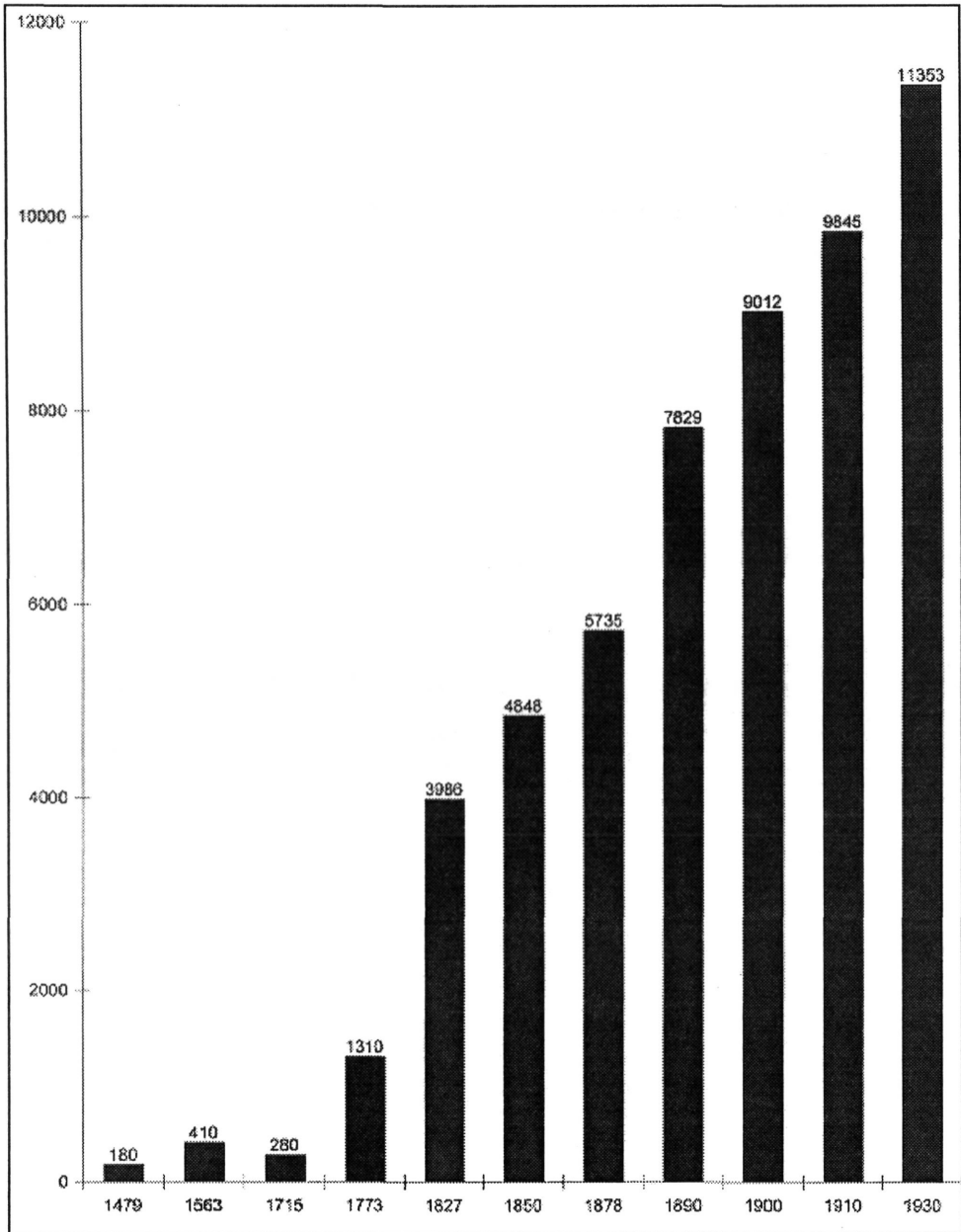

11. kép. Játék csontcsikóval, Vésztő, 1963.
Grynaeus Tamás felvétele. Reprodukció: Váradi Zoltán

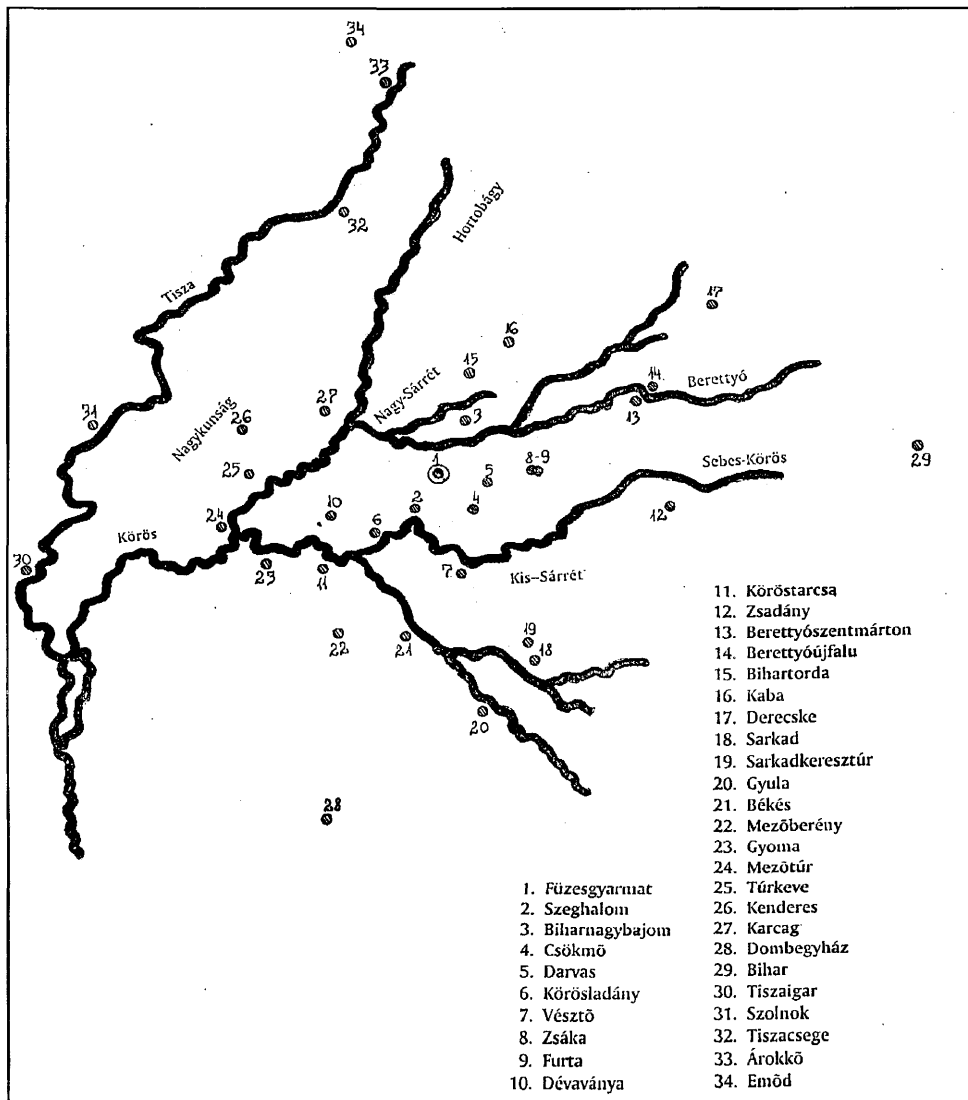

12. kép. Sárral játszó gyerekek, Vésztő, 1963. Grynaeus Tamás felvétele

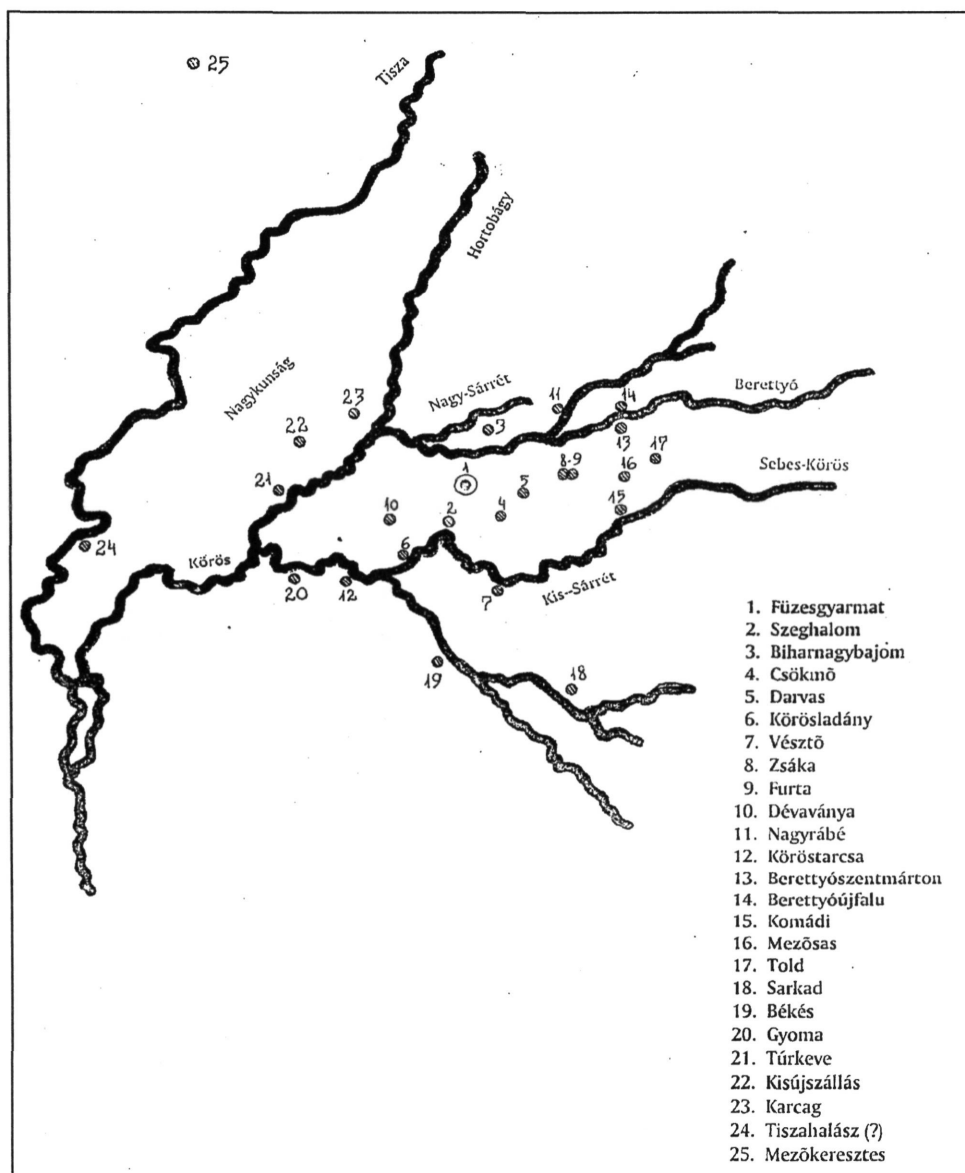
Lakosságszám alakulása 1479–1930

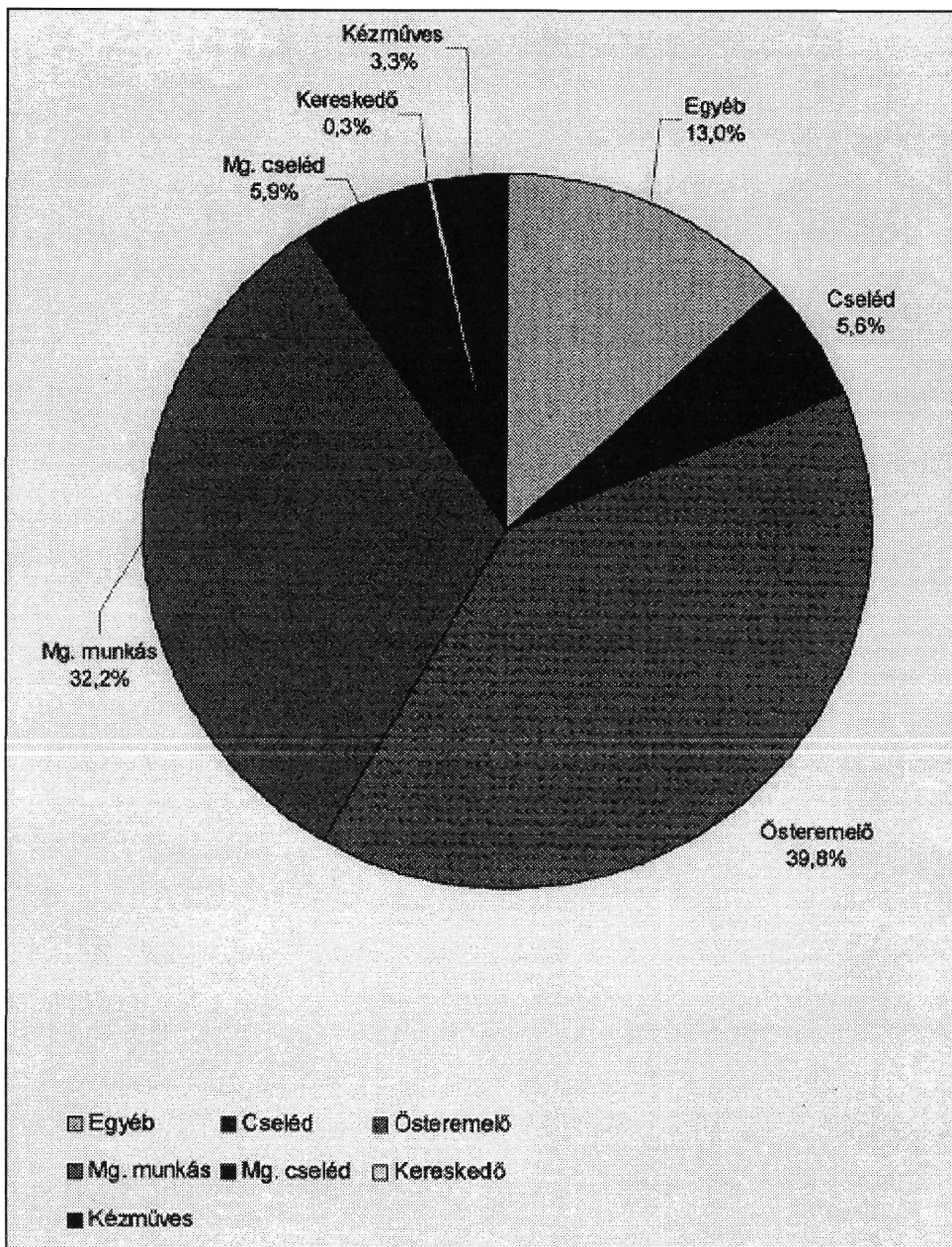
Nők exogám házassági kapcsolatai a XVIII–XIX. század fordulóján
(Bencsik János nyomán)

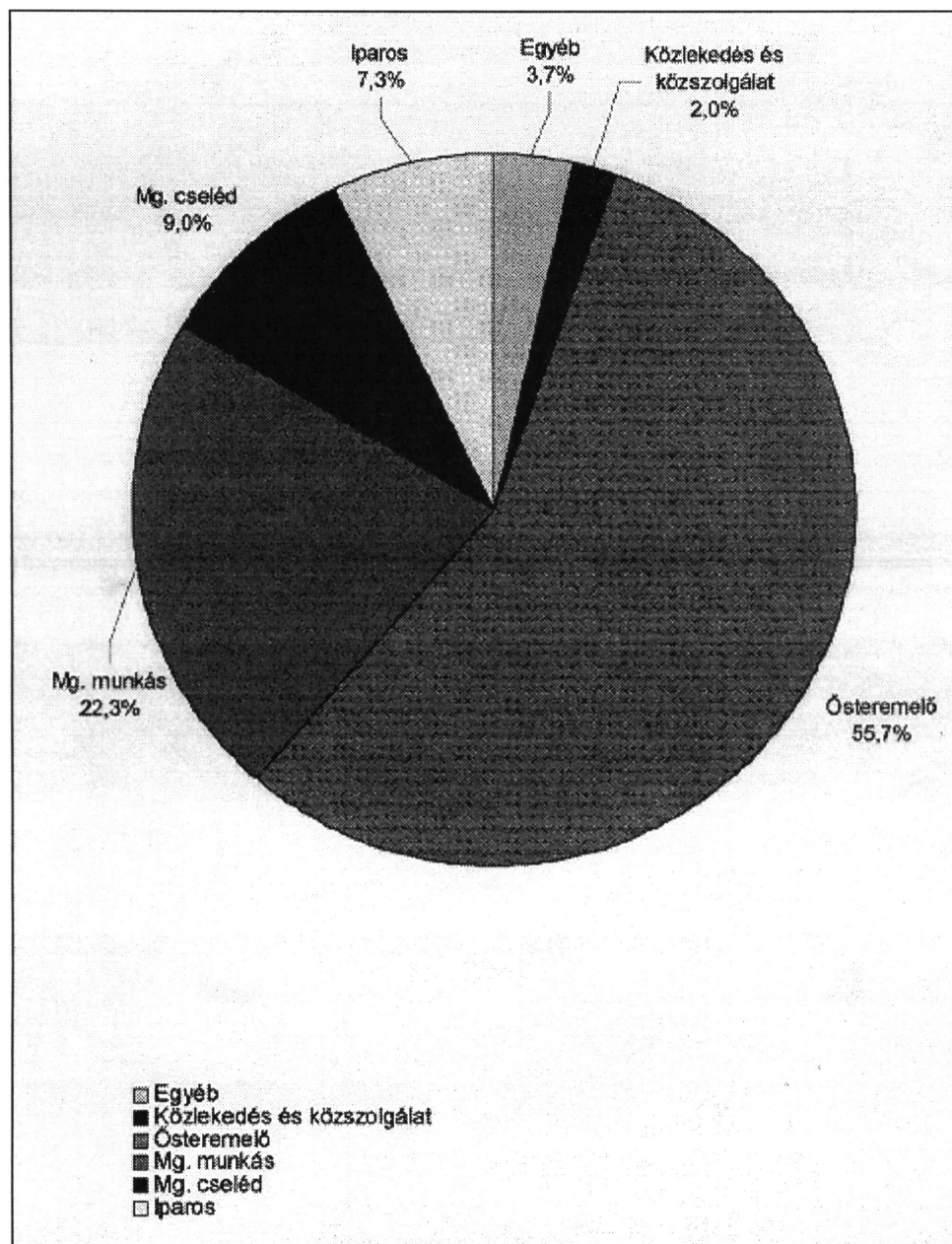
Férfi exogám házassági kapcsolatok a XVIII–XIX. század fordulóján
(Bencsik János nyomán)

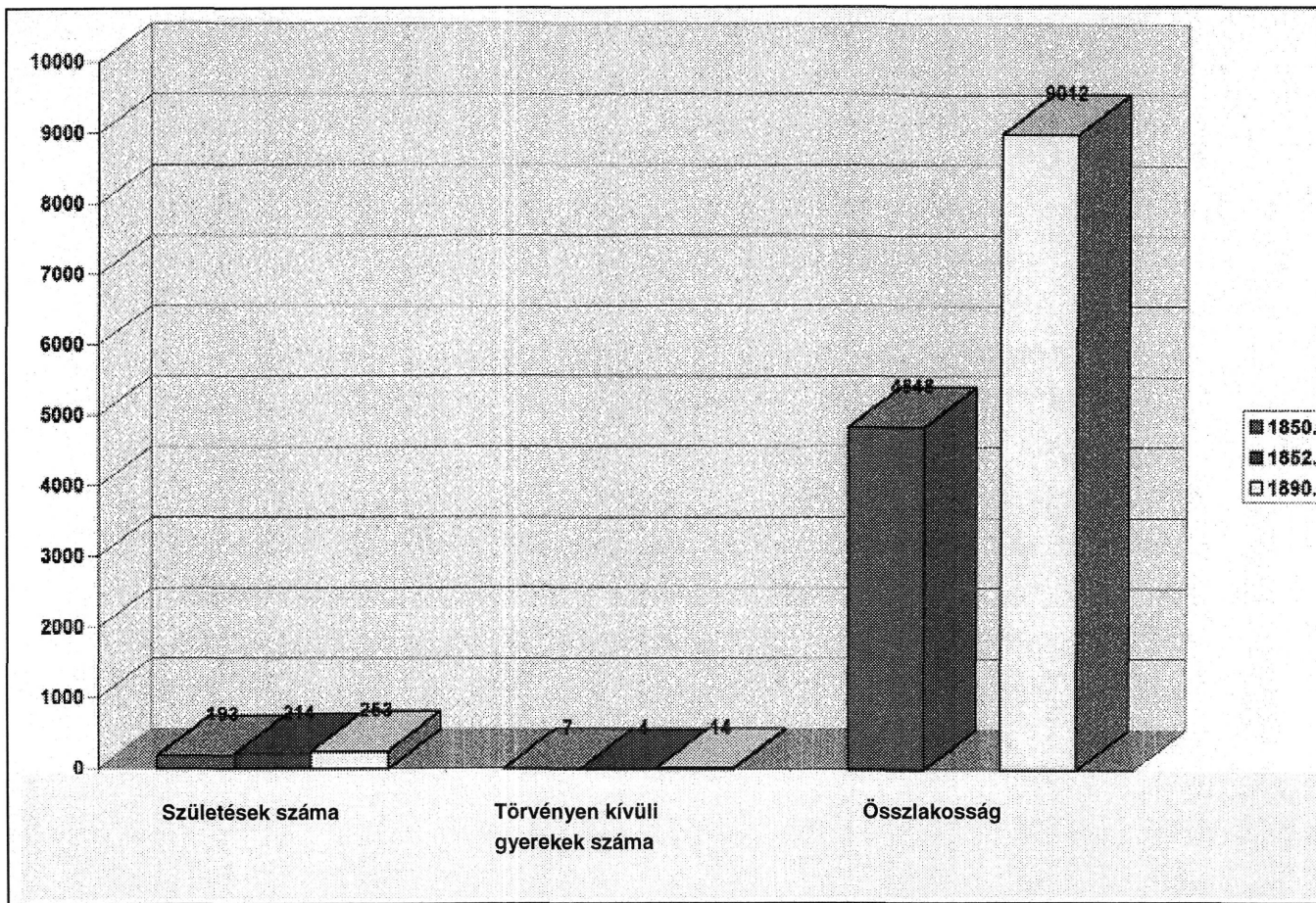
Társadalmi rétegződés 1828.

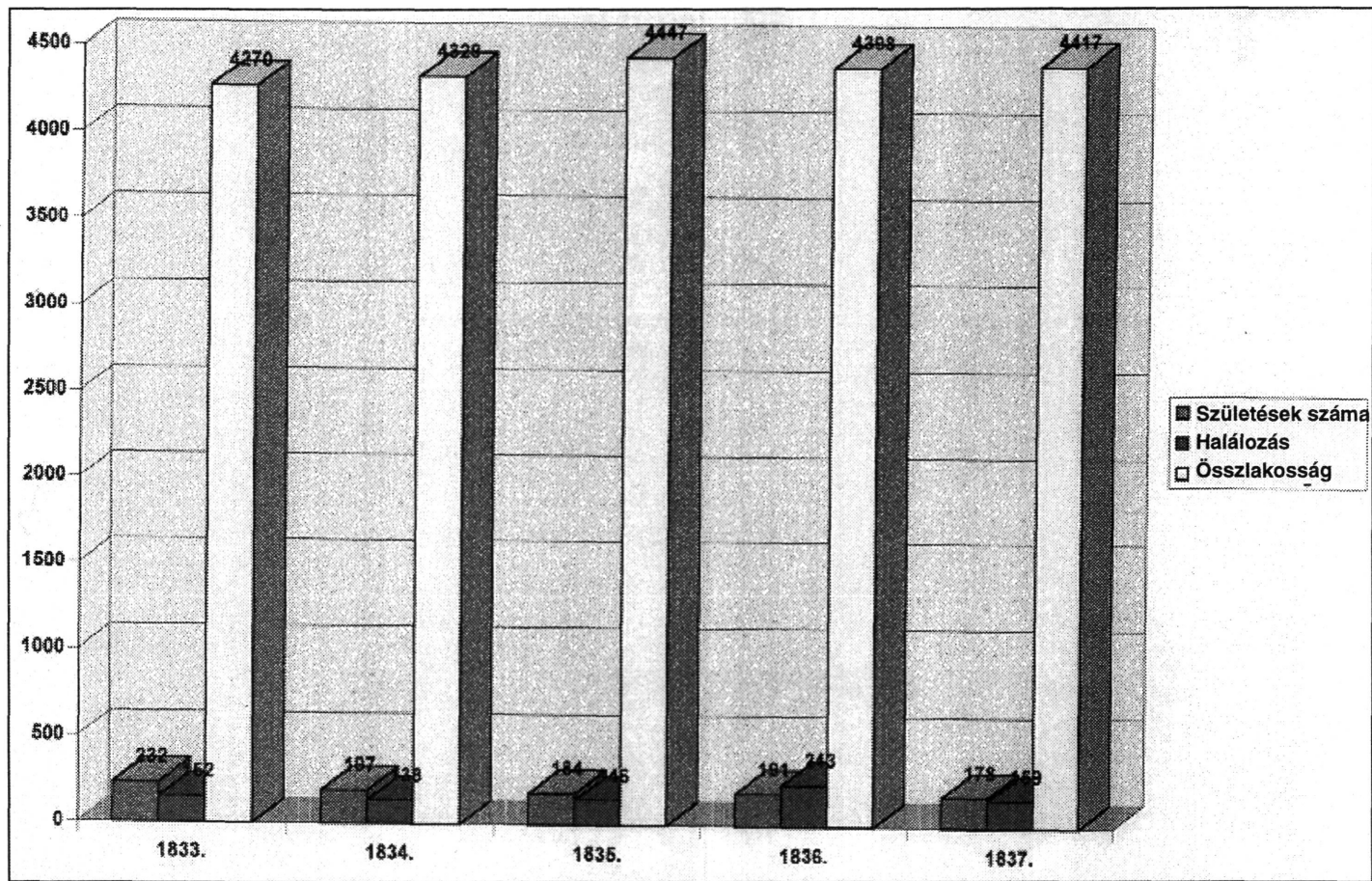
Társadalmi rétegződés 1930.

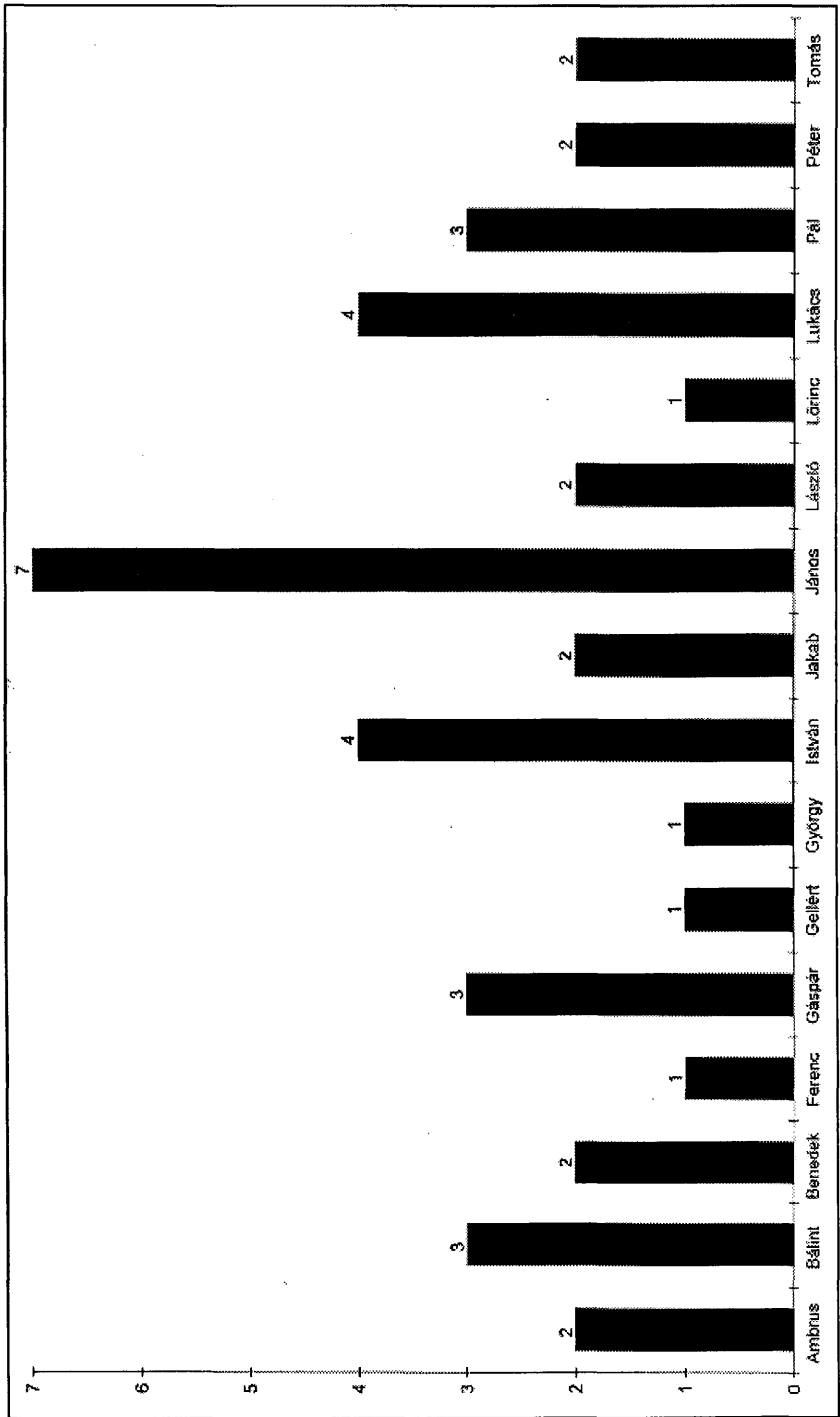
Házasságon kívül születettek aránya

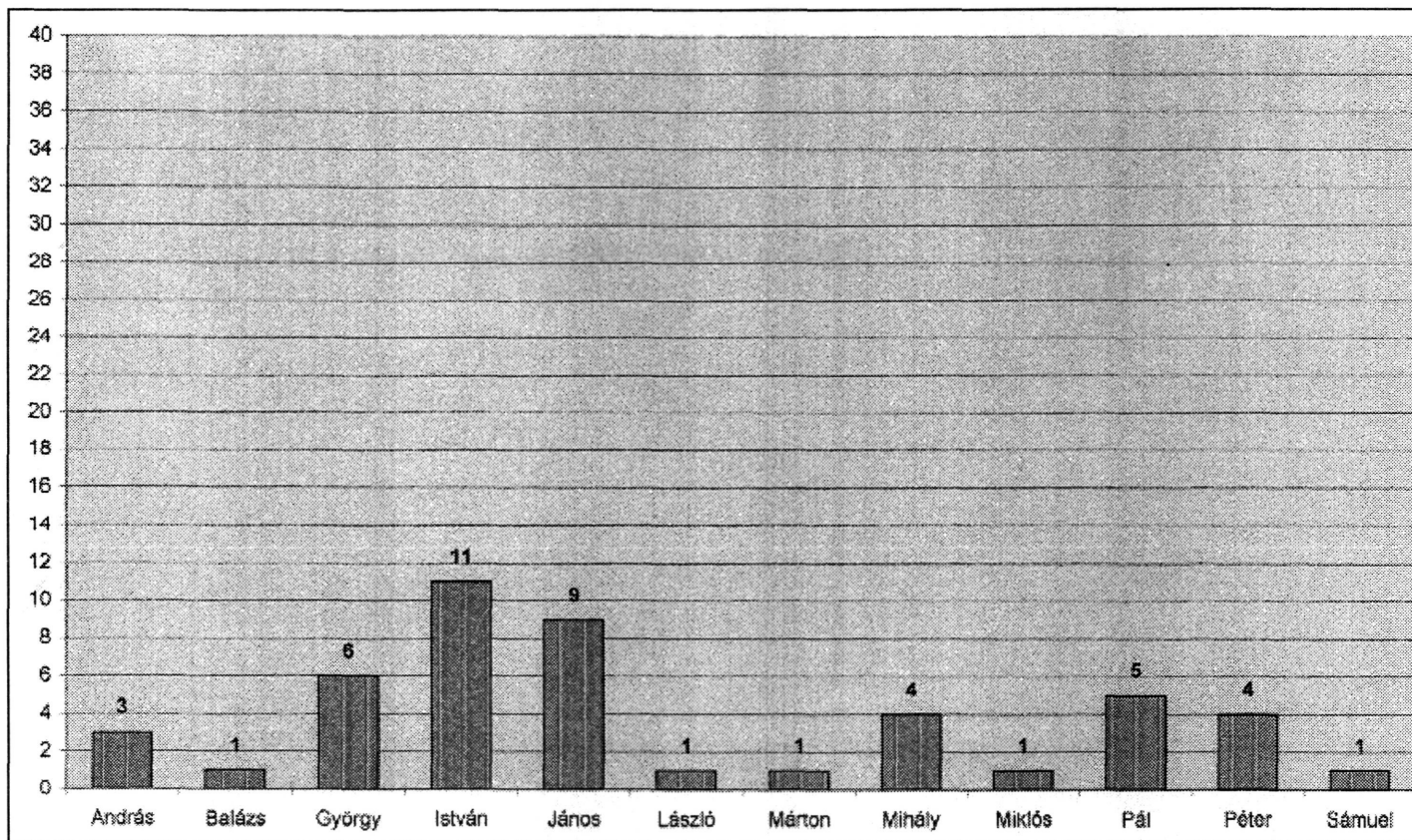
Születési arány 1833–1837 között

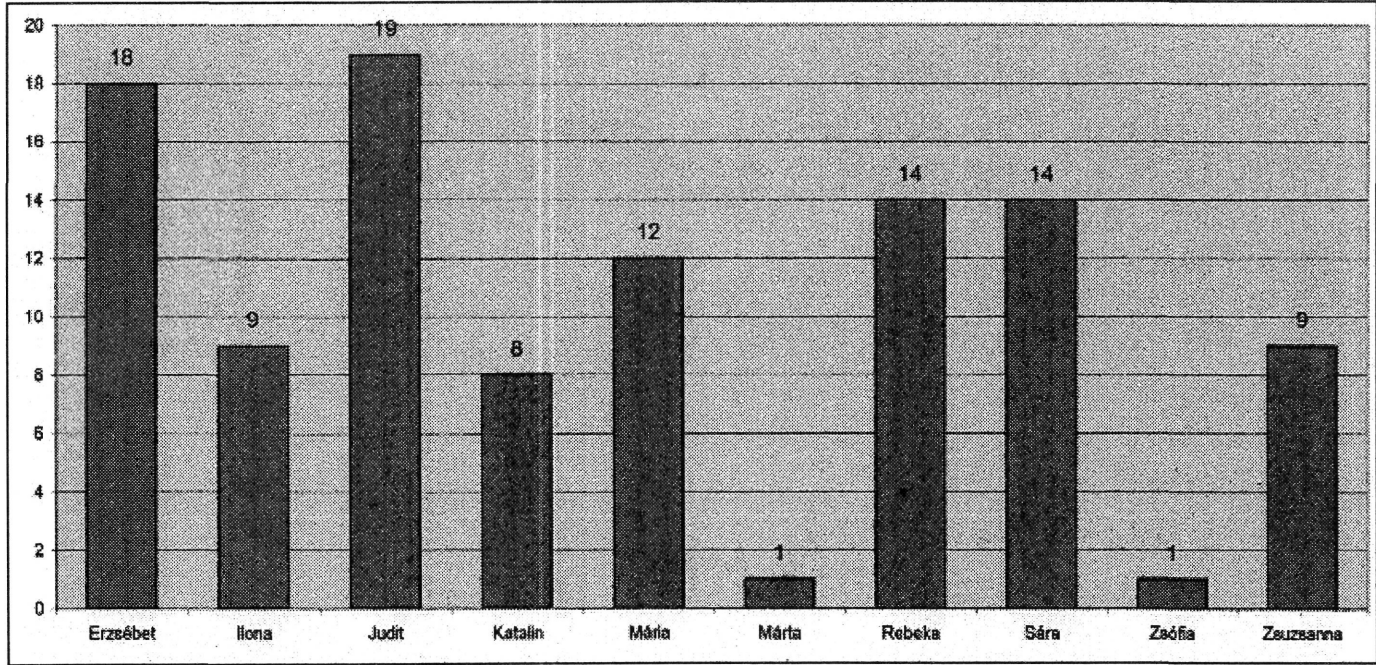
Férfiak keresztnévei, 1571.

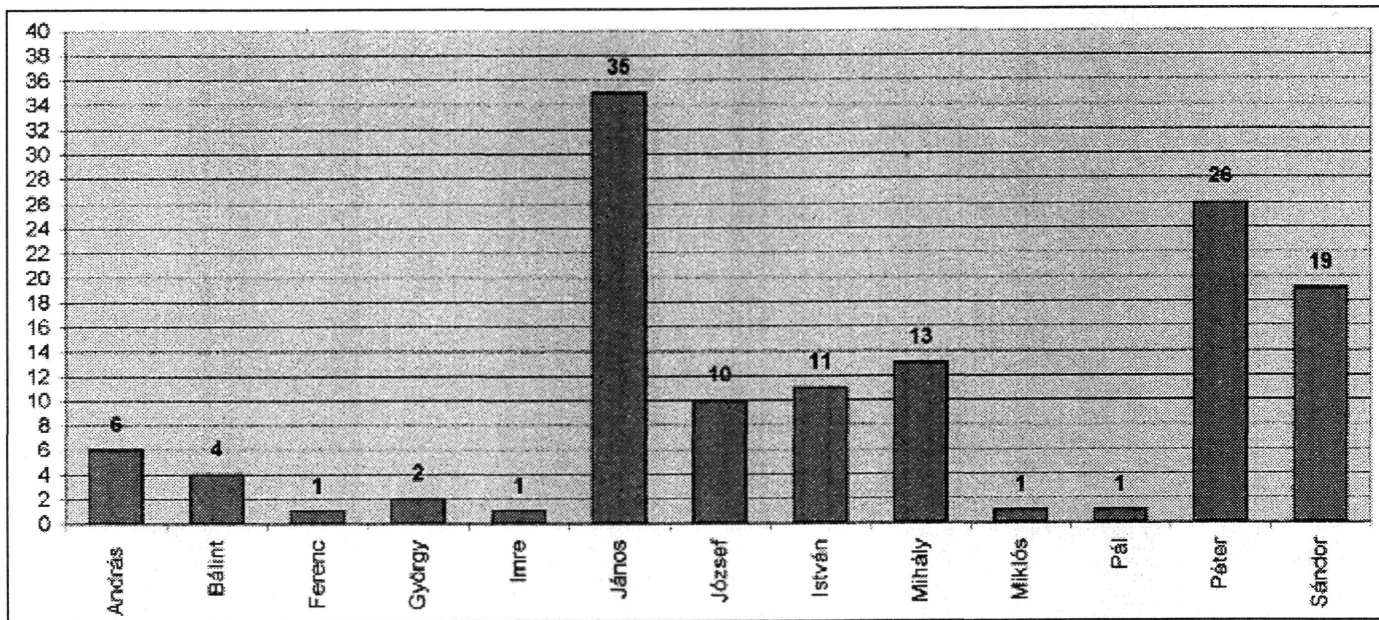
Névadási adatok 1719. fiúk

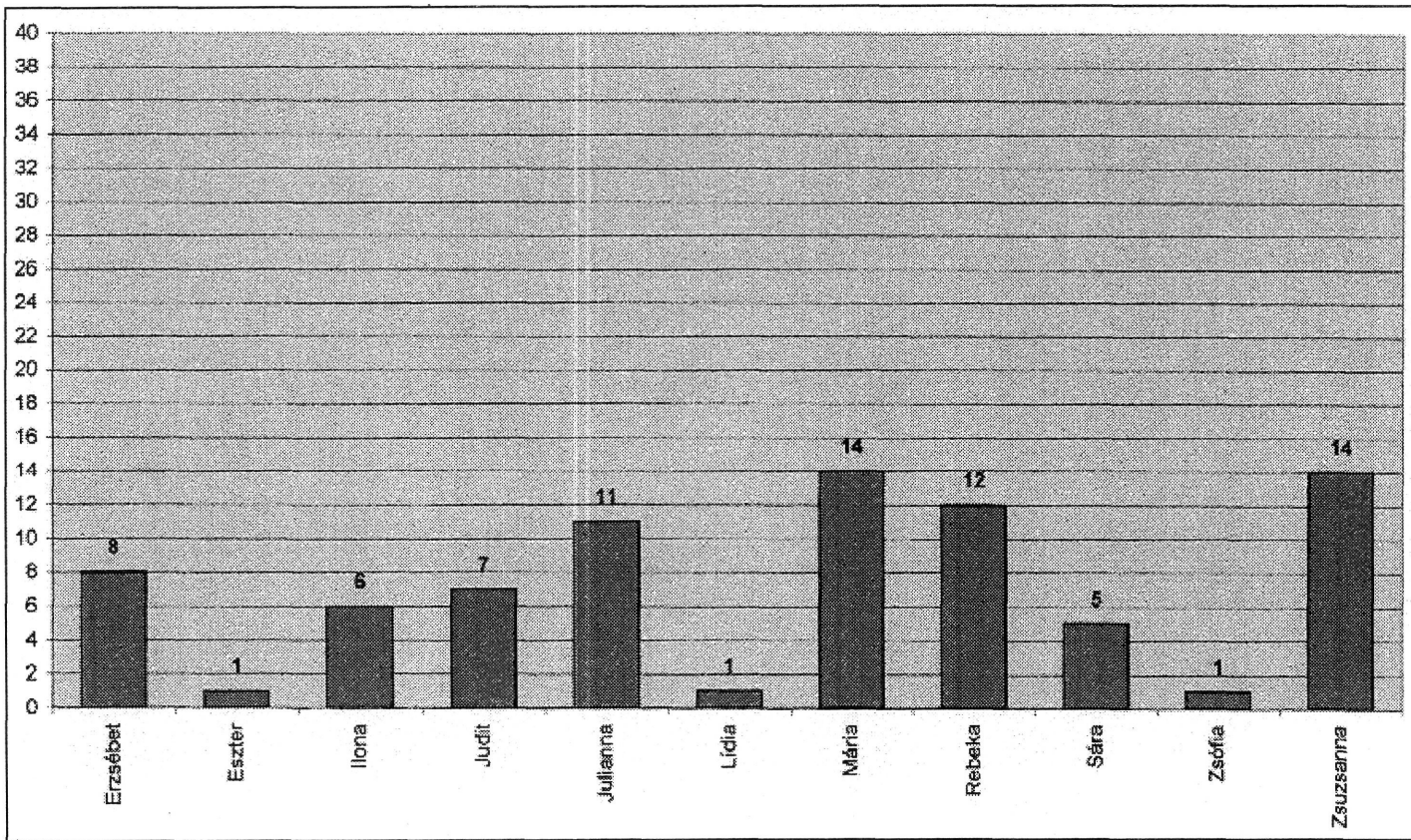
1793–94-es névadás, lányok

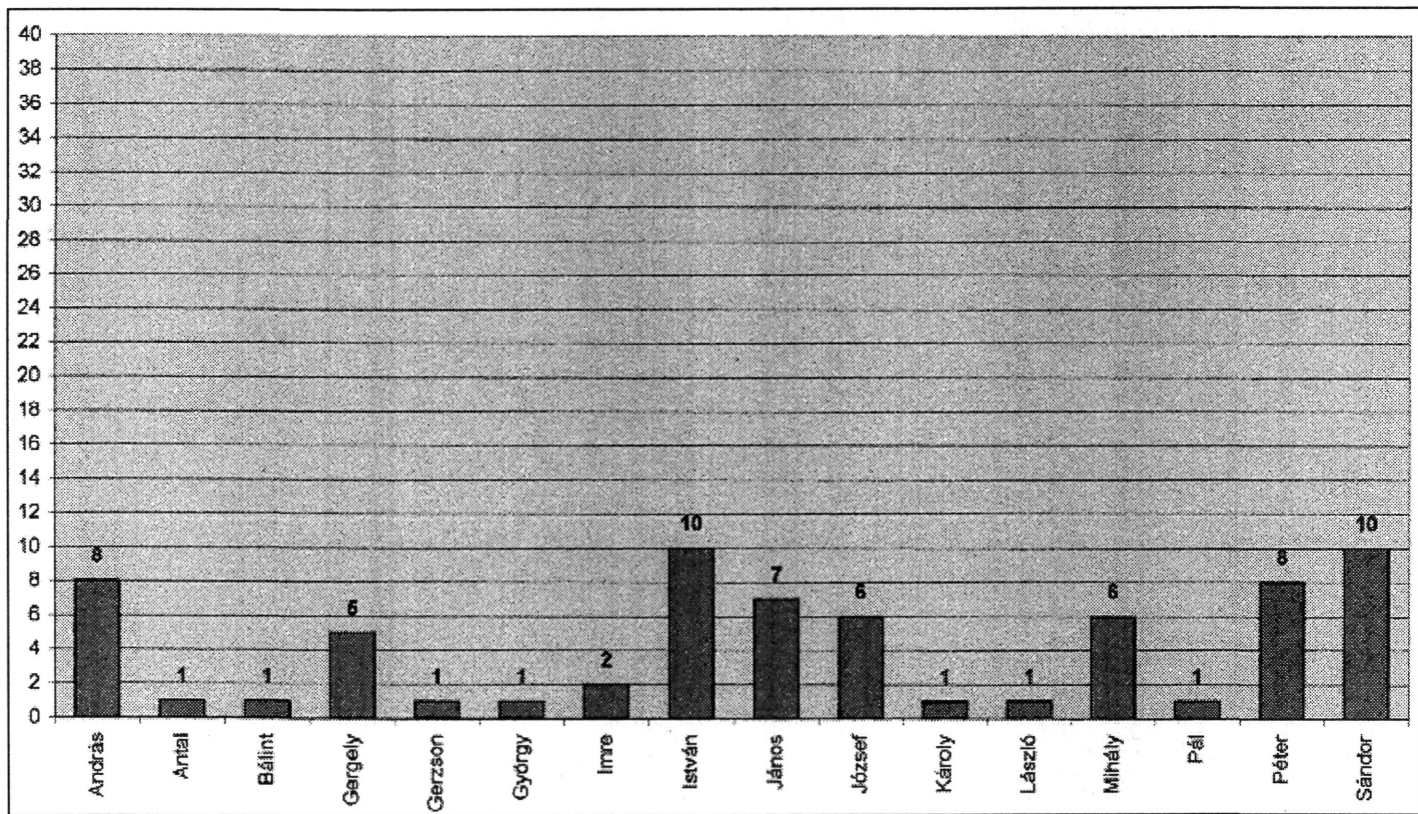
1793–94-es névadás, fiúk

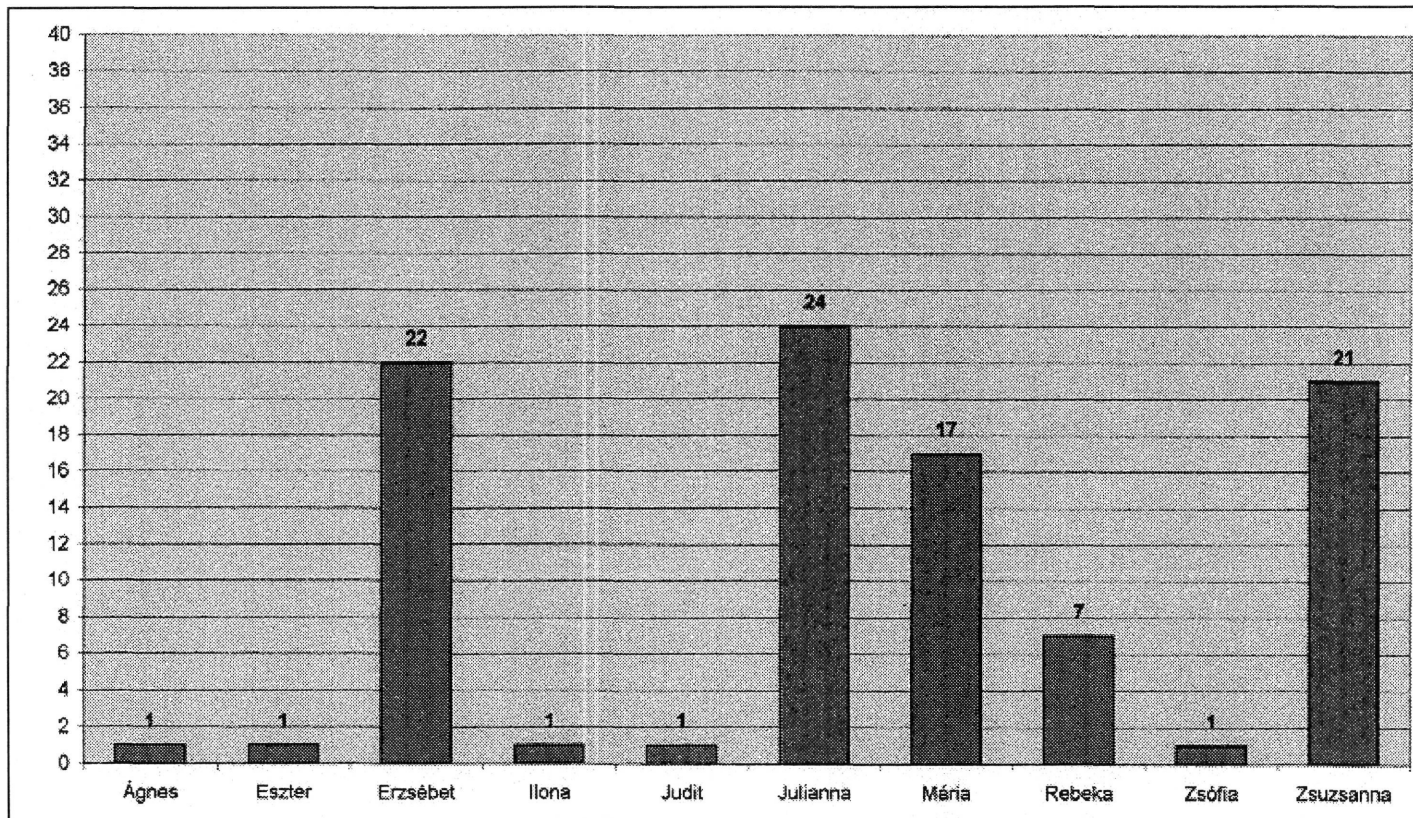
Névadási adatok 1828., lányok

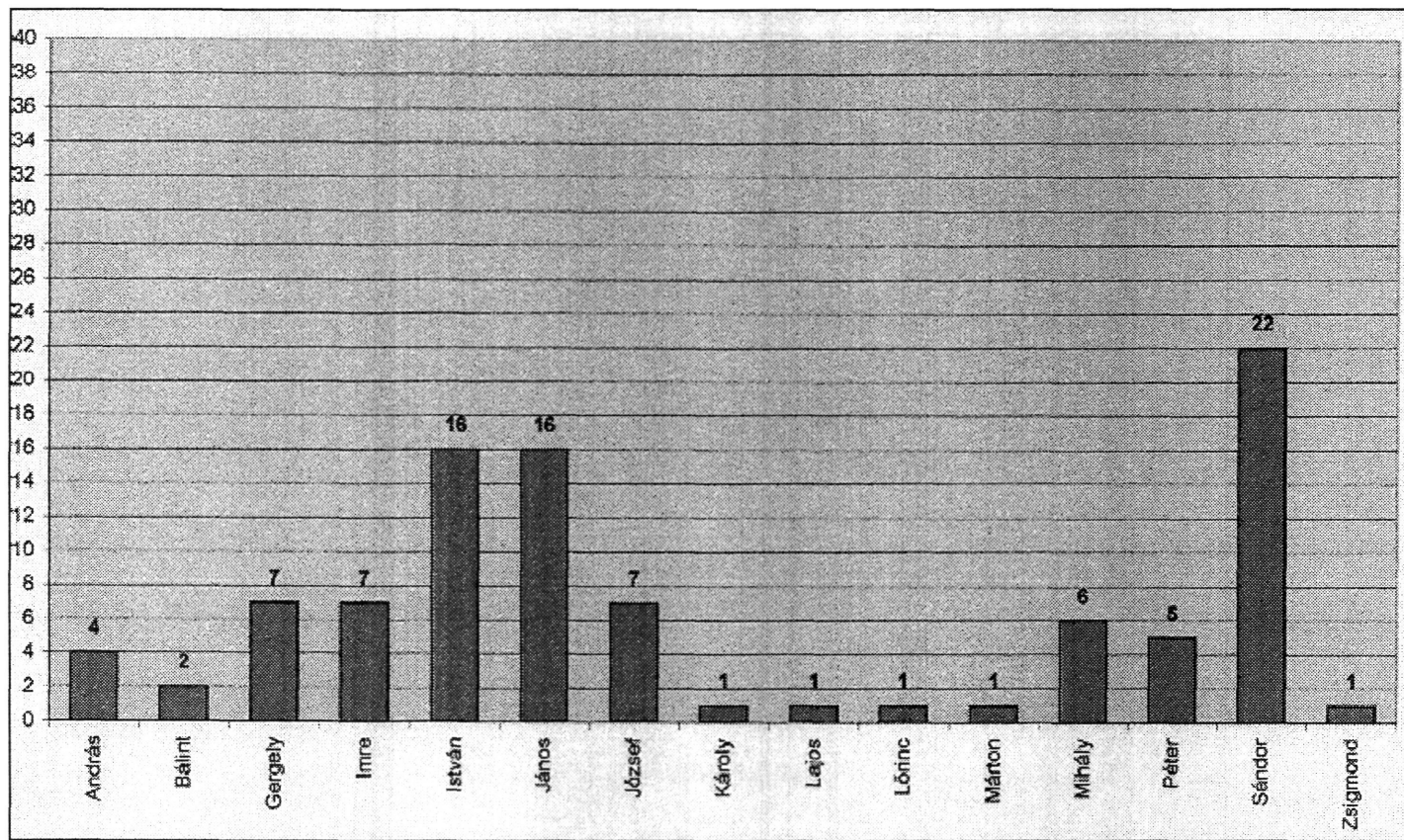
Névadási adatok 1828., fiúk

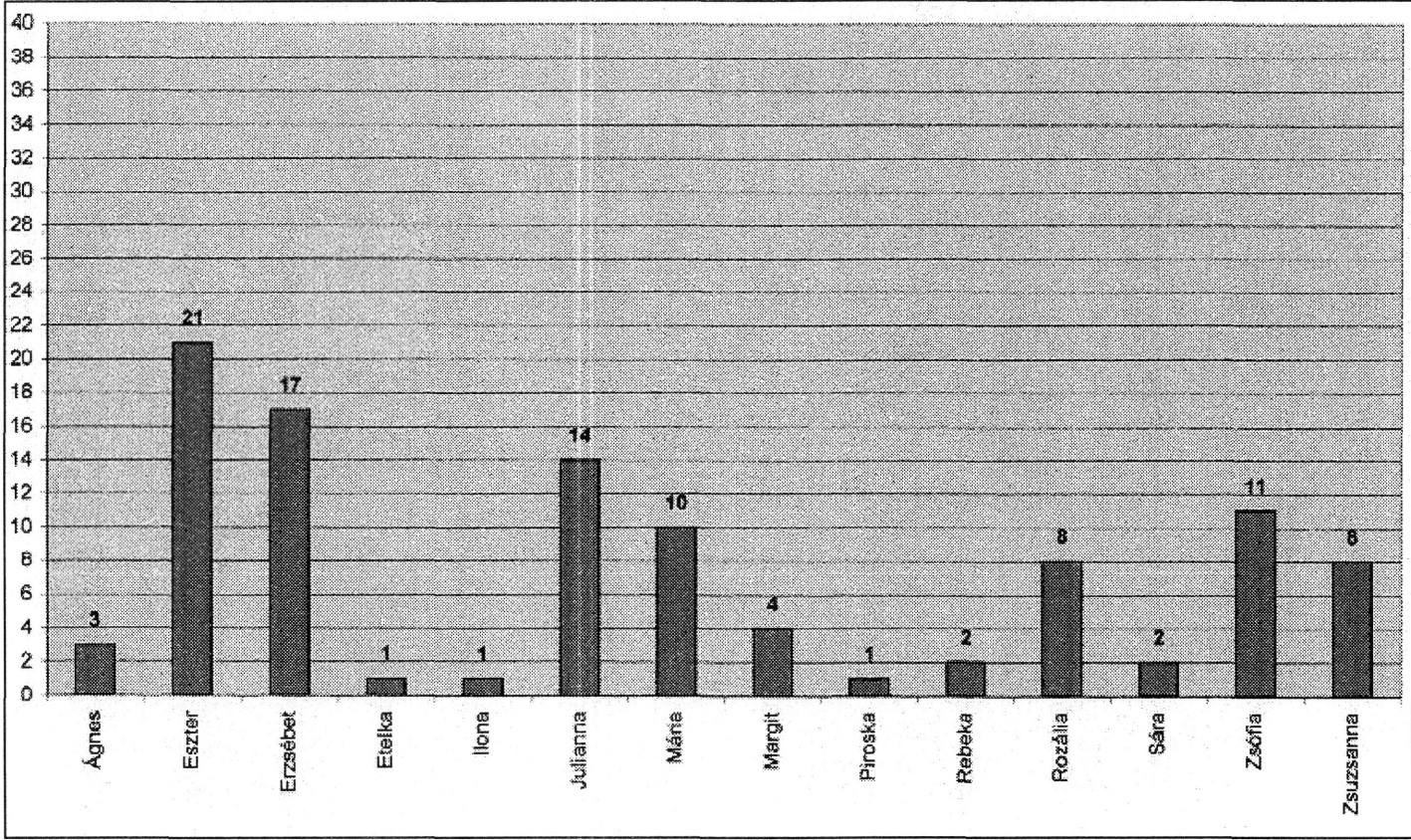
Névadási adatok 1850., lányok

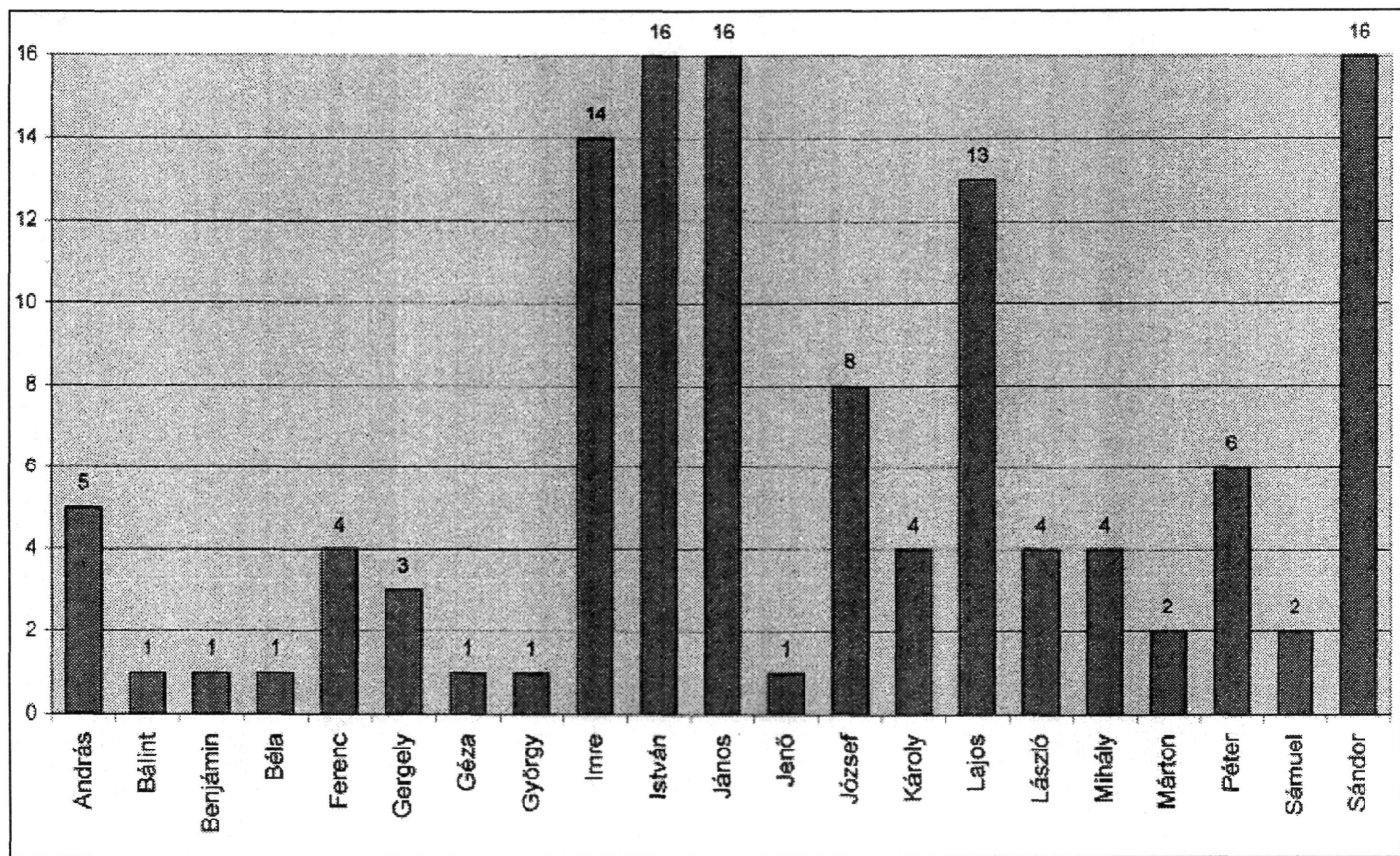
Névadási adatok 1850., fiúk

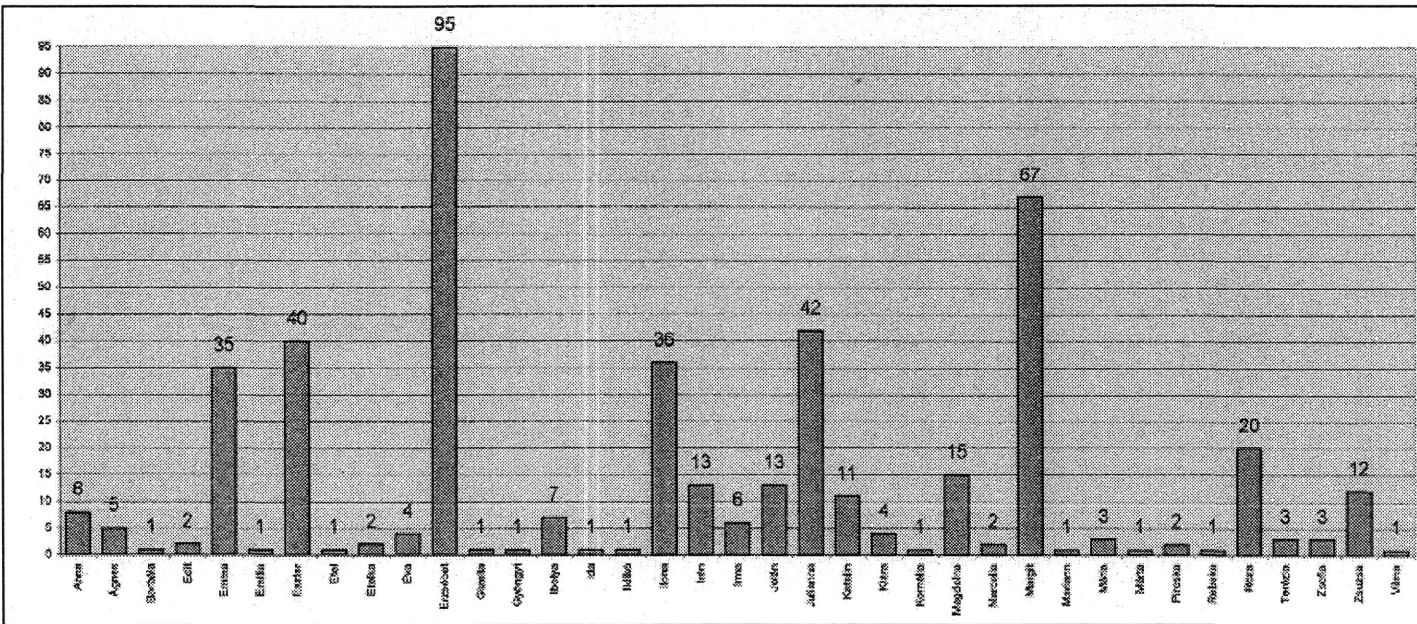
Névadási adatok 1890., lányok

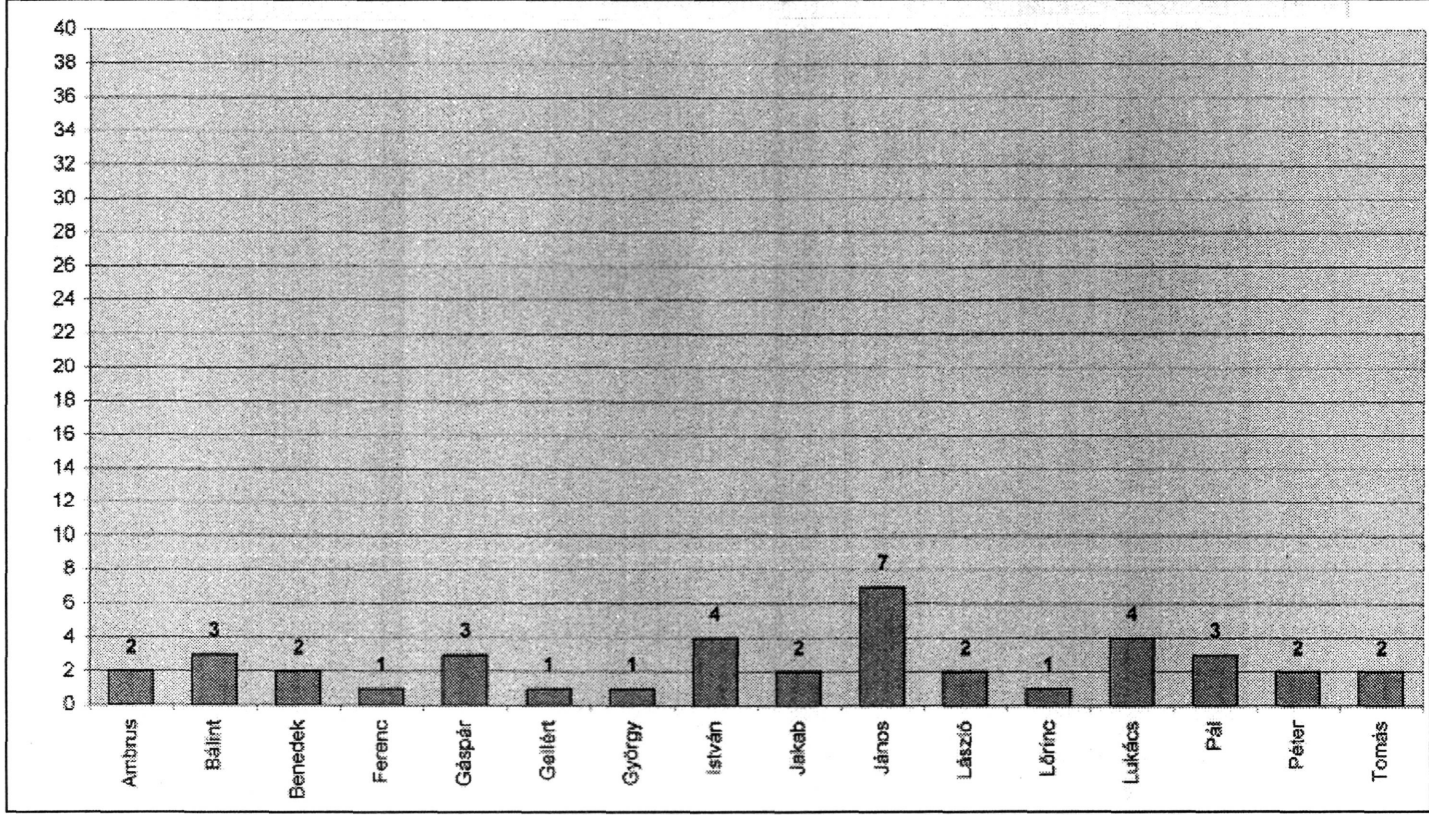
Névadási adatok 1890., fiúk

Névadás 1926–1943 között Varró Sándorné Bábanaplójából, lányok

Névadás 1926–1943 között Varró Sándorné Bábanaplójából, fiúk

1790. 25 ^{to}	
<u>Helyes Babamák</u>	
12 ^a Aug. Vanu Mihályingék egy pár Csermári 2 ⁿ 1	
15 ^a Oktob. Vezsár Mihályosnék egy pár Csik 2 ⁿ 6	
15 ^a Octo. Ugyan Csak egy pár Csermári Csik 2 ⁿ 6	
Csi. Györgyménék	2 ⁿ 6
<u>Sommában 6. 12.</u>	

8. Kísérletben lévőnek Pércise			
Bispi kincsal vicsliferi Hasi, János Des fioteles kánado Bivónak. —, —,	17.	50.	—
Halalybi's Kataviu. Rozak. Gyorgnek. —,	18.	50.	—
Diszicsi Thymusgy. Kécsai Górg. Bónak.	18.	12.	20.
Loth Andras, Vári. János Kísérletben.	19.	5.	30.
Bálint Mihály, Csahaj. János Hadnagyok.	19.	5.	20.
Ukud: János, David János, Hadnagy: József, és Loth Bal. Kísérletben. —, —,	20.	17.	12.
Rányi János, Odo. Hadnagy. —, —,	20.	11.	—
Bálint Miklós, Cséti. Vagyásónak. —, —,	21.	14.	16.
Lóki Mihály, Szabó János Kócsigónak. —	21.	77.	12.
Szilágyi Erzsébet, és Fajst János, Károly Vagyásónak.	22.	20.	—
Kécsai Mihály, és Kécsai György, Bábok.	22.	8.	—
János Mihály, Dika. Báboknak. —, —,	22.	9.	12.
Pékóknak, és Pékóknak, Cséti. Vagyásónak.	24.	1.	20.
Rányi, és Malas. Báboknak. —, —,	24.	2.	9.
Summában.		—	202. 20.

Bábabérek 1804-ben

1. számú melléklet az 1.001/1940. B. M. számú rendelethez.

1944 XII 1-től - 1942 - 1943 III 22
ig

Bábanapló.

A bába neve:

Barró Lászlóné Gidai Ertes

A bába születési éve:

1900.

A bába oklevelének (tisztifőorvos által történt képzésének) kelte:

1923 Budapest.

Keresztelési jegy.

Szülék neve, életkora vallása és lakóhelye	A g y e r m e k					Észrevétel
	n e v e	születésének ideje	keresztel- ésének ideje	esketésének ideje	halálának ideje	
Kabó Lajos ny. félév. Erdőnyei Erzsébet né. II. Kültértelek 167.	Péter	1938				
	Mihály	aug. 13.	sept. 11.			

E keresztelési jegy azon esetben, ha a gyermek előbb kereszteltetik meg, az állami anyakönyvvezető elől felmutatandó s aztán a szülék által gyermekök születési idejének nyilvántartása végett megőrzendő.

Füzesgyarmat, 1938. év. september hó. 11. napján.

M. P. lelkész.

P. lelkész.

SARKADI HIEDELMEK

– Szendrei Eszter –

Sarkad földrajzilag, történetileg tipikus dél-bihari település. E tény 1950-ig a közigazgatásban is érvényre jutott, a község ugyanis eredetileg Bihar vármegyéhez tartozott. A Békés megyei - vele szomszédos - településektől eltérő jegyek kultúrájában, a településen élő emberek mentalitásában, életvitelében a mai napig megfigyelhetőek. Földrajzilag az "átmenetiség" jellemzi leginkább: átmenet Biharból Békésbe, átmenet az Alföldről a Bihar-hegység felé. Ez az átmenetiség Sarkad egész történetét is jellemezte: a török időkben mint "Erdély kapuja" Várad előváráként szolgált. Katonáskodó lakói 1644-ben hajdú kiváltságokat kaptak I. Rákóczi György fejedelemtől - ám helyzetük mégis különbözött a telepített hajdúkétól. E sokféle és sok irányból érkező hatás nem mindig bizonyult szerencsésnek a hagyományok őrzésében, továbbvitelében. Nem lehet véletlen, hogy míg a szomszédos Nagyszalonta népéletével - különösen folklórával - nem egy kutató foglalkozott, addig Sarkad kiesett az érdeklődés köréből. Az is figyelemre méltó, hogy míg a többi hajdútelepülés történetével, társadalmával, sajátosságaival behatóan foglalkoztak a történészek, Sarkad hajdú múltját nem kísérte ily mértékű figyelem; bár Márki Sándor ez irányú kutatása¹ nem maradt folytatás nélkül: Dankó Imre két munkájában is emléket állít a sarkadi hajdúknak.²

Márki Sándor Sarkad története című, 1877-ben megjelent munkájában népéleti adatokat is közöl, azonban ő nem néprajzi sajátosságok vizsgálatát, hanem egy település történetének bemutatását tűzte célul. Márki így vélekedik a sarkadiak folklór hagyományairól: "Meséi sárkányokkal, s minden képzelhetetlen szörnyekkel bajlódnak; üresek, szellemtelenek, melyeknek csak az előadás ad némi érdeket. Még a kincskeresők együgyűsége mutatna némi történeti reminiscenciákra, kik a század elején és 1863-ban keresték a sok pénzt a régi sáncok helyén; de ez nem forog egy határozottan körvonalazott tárgy körül, s aligha látna benne valami összegegyeztetetlent, ha Darius aranyait Rákóczi libertásaival egy fazékban emelhetné ki a földből."³

Sajnos, Márki Sándor megállapítását a későbbi kutatók sem igyekeztek megcáfolni: Sarkad továbbra is kimaradt a népélet kutatóinak érdeklődési köréből. Szendrey Zsigmond nagyszalontai gyűjtésében találunk ugyan sarkadi adatokat - úgyszintén a vele gyűjtő Kodály zeneanyagában - azonban Szendrey, csak mint Szalontával szomszédos -

¹ Márki Sándor: A sarkadi hajdúk. Hadtörténeti Közlemények 1924. 33-59.1.

² Dankó Imre: A sarkadi hajdúság. Békési Élet, 1967. 2. sz. 19-27.1. Uő.: A Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Gyula, 1959. 8-9.sz.

³ Márki Sándor: Sarkad története. Budapest, 1877.

és hagyományokban néhol rokonságot mutató - települést veszi számba Sarkadot.⁴ Sajnálatos, hogy csak epizodikus volt Dömötör Sándor próbálkozása, aki két sarkadi mese-mondó - Komádi Ferenc és Bondár Károly- repertoárját jegyezte le a hatvanas évek elején.⁵ A munka előszavában Dégh Linda is kitér a gyűjtések hiányára. Dégh szerint a mellőzöttség "...több történeti körülmény összjátékából keletkezett, a lakosság gyakori cserélődéséből, s abból is, hogy az utolsó száz év folyamán a parasztság itt egyfelől proletarizálódott, másfelől polgárosodott. A kutató nem is igen merészkedett e területre, ahol sok türelem és szívós munka után is gyakran eredménytelenül kellett távoznia."⁶ Az 1974-ben napvilágot látott Tanulmányok Sarkad múltjából című kötet már célkitűzésénél fogva sem lehetett minden addigi hiányt pótló mű. A sarkadi népeletet leíró Dankó Imre is hangsúlyozza a kutatási előzmények hiányát.⁷

Sarkad lakossága a történelem folyamán színmagyar volt. Ez a kép a XIX. század végére némileg árnyalódott ugyan, azonban nem oly mértékben, hogy mélyebb nyomot hagyott volna a település lakóinak életében, kultúrájában. Márki a sarkadiak egyik fő jellemvonásaként említi, hogy nem szívesen hagyják el lakóhelyüket, és azt sem veszik szívesen, ha másokat kell befogadniuk.⁸ Az 1866-ban gróf Almássy Kálmán által a Nyékpusztára betelepített hatvanegy ágostai vallású szlovák család is idegen maradt Sarkadon. Az 1700-as évek közepétől Erdély felől érkező cigányok is élesen elkülönülő területén éltek a községnek, de a XIX. század elején megjelenő zsidók elszigeteltsége sem oldódott fel, jóllehet számuk 1831-re már harmincöt-re rúgott.

Nehezíti a folklórhagyományok gyűjtését, hogy a sarkadiak református vallásúak voltak, s mint ilyenek, puritán gondolkodásukkal nem tartották összeegyeztethetőnek a "babonák" iránti túlzott érdeklődést. 1925-ben a lakosság 90 %-a volt református hitű; a fennmaradó 10 % négy felekezet között oszlott meg: 8 % római katolikus, 1 % izraelita, 1 % ágostai hitvallású volt. Ez utóbbiak alighanem kivétel nélkül a már említett szlovák dohánykertészek leszármazottai voltak.

Igen szegényes az az anyag, amelyből a sarkadiak világképét felvázolhatnánk. A teremtéssel, a világmindenséggel, a túlvilággal foglalkozó képzetek általában a szerény bibliai ismereteken alapulnak. A Biblia ismerete a hatvan évesnél idősebbek esetében a hittanórai, valamint az istentiszteleteken hallott tudásra szorítkozik. A teremtésről, a mindenségről alkotott képzetek az utóbbi évtizedekben, olyan elemekkel bővültek és fonódtak össze, amelyek eredetileg a parasztság gondolat- és képzeletvilágától idegenek voltak. Napjainkban a misztikumra való hajlam már nem a túlvilágról, a lélekről alkotott képzetekben, hanem az obskúrus, "tudományosnak" feltüntetett szenzációk iránti fogékonyságban nyilvánul meg.

Jóllehet a kozmikus jelenségek foglalkoztatták az embereket - hiszen életmódjukat, munkájukat a természeti környezet, az időjárás határozta meg - a récens anyagban mégis töredékesen, megkopva látjuk magunk előtt a hajdan minden bizonnyal színesebb hagyományokat.

⁴ Szendrey Zsigmond: Nagyszalontai gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. Budapest, 1924.

⁵ Dömötör Sándor: Sarkadi népmesék. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Gyula, 1962. 34-36. sz.

⁶ Dégh Linda előszava Dömötör Sándor Sarkadi népmesék című tanulmányához. In.: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Gyula, 1962.

⁷ Dankó Imre: Sarkad népelete. In.: Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: Komoróczy György. H., é.n. 403-434. l.

⁸ Márki i.m., 1877.

Az évszakok váltakozása, az időjárásban várható fordulat kiolvasható volt az égitestek állásából, az állatok viselkedéséből. Az égitestek közül leginkább a Nap és a Göncöl szer-
 kér voltak tájékozódási pontjaik. "Éjfélig a Göncöl rúdja felfelé áll, éjfél elmúltával lefelé
 fordul."⁹ "Éjfélkor van fent a Fiastyúk. Három óra tájban lemegy a Göncöl. Akkor jön fel
 a Hajnalcsillag."¹⁰ Szeptemberben, kóróvágás idején már hidegek az éjszakák, "ilyenkor
 a Fiastyúk már rúgkapálja az emberről a takarót."¹¹ "Ha a Hold sarka csüngőre áll, eső
 lesz. Újholdkor esős idő várható, megfordul az időjárás."¹² "Ha veresbe megy le a Nap,
 szél lesz. Ha a Nap felleggel megy le, borulás következik."¹³ "Alkonyatkor - szárazság
 idején - nagyapámék figyelték, hogy látszik-e vaknap. Mert ha az látszott, akkor három
 napra megjött az eső. A vaknap akkor látszik, amikor már lemegy a Nap - a sugarait elle-
 pi a felleg - és ettől az igazi Naptól oldalra látszik egy ugyanolyan másik nap, de az na-
 gyon homályos."¹⁴ "Ha három napon át délről fú a szél, eső lesz. Ha borús időben három
 napig északról fú, akkor a negyedike kitisztul."¹⁵ Szent Mihály éjjelén a gazdák megtud-
 hatták, milyen tél várható. "Ha fejjel északnak volt a jószág, gyenge tél jött. De ha farral
 feküdt északnak, nagy tél következett."¹⁶ "Volt, hogy nyáron a legelőn behúzódtak éjjel
 vagy hajnaltájt az állatok a szín alá. Abból lehetett tudni, hogy hidegebb lesz az idő."¹⁷
 "Ha a fecske alacsonyan száll, vihar lesz; ha magasan, javul az idő. Amikor a varjak kö-
 röket írnak a levegőben, jelzik a időt."¹⁸

A sarkadi szájhagyomány a magyar hitvilág hiedelemalakjairól igen kevés emléket
 őriz. A récens anyagban a táltos és a boszorkány alakja él. A rontó, gyógyító, valamint
 egyéb mágikus eljárások is jórészt a boszorkány tevékenységével függenek össze.

A pogány hitvilágba visszamutató alakja a magyar nép vallásos képzetének a táltos.
 Tulajdonságai, képességei sok rokon vonást mutatnak a pogány kor sámánjáéval. A táltos
 természetfeletti erejű személy, aki képességét a természetfeletti lényektől kapja. Vizsgált
 településünkön a táltos alakjához fűződő tulajdonságok, tevékenységek erősen megkopva
 élnek az emlékezetben. A sarkadiak szerint táltossá lett az a gyermek, aki foggal született.
 Érdekes, hogy a hat ujjal született csecsemőt nem tekintették táltosgyerekeknek. A
 táltosgyerek felcseperedve szűkszavú, visszahúzódo, a játékban, szórakozásban részt nem
 vevő fiúvá vált. A sarkadi táltos rohant a viharral, ha megéhezett, megszomjazott, falu-
 széli házakban, pásztor szállásokon pihent meg és tejet kért. Az emberek teljesítették kí-
 vánságát - ellenkező esetben a táltos vihart, jégverést hozott rájuk. Jóllehet ezek a tulaj-
 donságok és képességek több ponton összemosódnak a garabonciás alakjával, Sarkadon
 ezt az elnevezést nem használták. A récens anyagban nem találunk utalást a "sámánbe-
 tegségre" /epilepsziás és hisztériás rohamok, ájulások, vizionálás/, sem a feldarabolásra
 /melyek célja a fölös csont megtalálása/, ugyancsak hiányzik az "elhívás" motívuma, va-
 lamint az állatalakban való viaskodás is. A sarkadi táltos természetfeletti ereje kizárólag
 az időjárás befolyásolására, nevezetesen a vihartámasztás képességére korlátozódott.

⁹ Kölüs Imre sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1919. református vallású

¹⁰ Török Lajosné sarkadi lakos adatközlése. Sz.: Kiss Julianna, 1918. református vallású

¹¹ Törökné, lásd: 10.sz.j.

¹² Kölüs, lásd: 9.sz.j.

¹³ Kölüs, lásd: 9.sz.j.

¹⁴ Törökné, lásd: 10.sz.j.

¹⁵ Pataki János sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1908. református vallású

¹⁶ Törökné, lásd: 10.sz.j.

¹⁷ Törökné, lásd: 10.sz.j.

¹⁸ Pataki, lásd: 15.sz.j.

"Voltak olyan gyerekek, akik foggal születtek, ezeket nevezték táltosnak. Amikor jött az idő, ezek a táltosok nem nyughattak, mentek az idővel. Míg a vihar el nem vonult, rohantak, senki sem bírta volna őket megállítani. Édesapám csordás volt az uradalomban. Egy alkalommal odament hozzájuk egy ember fejés idején. Azt mondta, hogy ő nagyon éhes. Ott, a sarokba van egy tehén, a hatodik, azt fejjék meg, mert annak a teje kell neki. Amikor megfejték, egy egész fejővel odatettek elé. Addig el se vette a szájától, míg az egészet ki nem itta. Utána szó nélkül elment. Nem látták se annak előtte, se utána. A pásztorok tudták, hogy táltos az ilyen. Teljesíteni kell a kívánságát, mert máskülönben vihart, jégverést küld az emberekre."¹⁹ "Azokra mondták, hogy táltosok, akik foggal születtek. Ha égzengés, villámlás jött, nem nyugodtak, elfutottak a felleggel, amikor elmúlt a vihar, visszajöttek. Nem hallottam, hogy csináltak volna valamit ezenkívül."²⁰

A táltoshoz hasonlóan a boszorkány alakja is a honfoglalás előtti képzetekben gyökereszik. A róla alkotott kép az évszázadok során sokat változott, főleg a keresztény vallás hatására, de más - főleg nyugat-európai - mesei vonásokkal is bővült. A néphit boszorkánya élő személy, a paraszti közösség ártani és gyógyítani egyaránt képes tagja, természetfeletti képességek birtokosa. Maga a szó török eredetű, jelentése: "nyomó". Ilyen értelmére még napjaink gyűjtéseiből is hozhatunk példát: "Akit bántani akartak a boszorkányok, elmentek hozzá éjszaka, ráültek a gyomrára, az arcára. Az illető egész éjjel fuldokolt, fájt a gyomra, de felkelni nem bírt, csak amikor otthagyták a boszorkányok."²¹ A boszorkány természetfeletti képességeinek örökléssel vagy valamely próbatételnek való megfeleléssel jut birtokába. Sarkadon mindkét változatra tudnak példát. "Az öreg Kovács Julis néniről mondták Ősibe, hogy boszorkány. Amikor halálán volt, nem tudott sehogyse meghalni. Már nagyon szenvedett. Könnyörgött, hogy fogják meg a kezét. De félték tőle. Volt ott aztán egy bába, azok értettek ám a boszorkányossághoz, no, az azt mondta, hogy Julis néni mán harcol, de mégse tud meghalni, míg a tudását át nem adja. Azt mondta a Julis néni urának: - Na János, hozzád be szalmát, oszt fűtsd be a kemencét! Fogott aztán egy seprűnyelet, azt mondta: - Fogd meg ezt, Júcsám! Mikor Julis néni megfogta a seprűt, akkor kirántotta a kezéből és behajította a kemencébe. A bot táncolt, de nagyon vadul, míg csak Julis néni meg nem halt. Így aztán nem ment át a boszorkányság senkire, mert a gonosz lélek elégett."²² "Voltak, akik tanították az ilyen boszorkányos dolgokat. A keresztútra kellett kimenni. Kivittek oda egy széket. Azt körülkerítette egy olyan, aki már ismerte a boszorkányságot. Azt mondta: - Ha meg akarod tanulni a boszorkányságot, ezen a csíkon kívül ne kerülsz, akármi történjék is. Ha kívül kerülsz, nem lehetsz boszorkány! Na, azzal ott is hagyta. Mindjárt jöttek erről is, arról is. Nagy, tüzes ökrök szurkálták, tüzes, hegyes vasdarabok jöttek, azok is szurkálták. Ez, akit nekem meséltek, kívülbillent a körön, nem is lett belőle boszorkány, a tüzes ökrök meg a tüzes vasak mind boszorkányok voltak, így tették próbára, aki középük akart állani."²³ A próbatételnek más változatát is őrzi a sarkadi szájhagyomány: "A boszorkányok a keresztútnál kört csináltak. A kör széle tele volt borítva ronda bogarakkal. Aki kiállta, hogy az orrába másszanak ezek a bogarak, az lehetett boszorkány."²⁴ Mint látjuk, nem a kiválasztottság, mint inkább

¹⁹ Törökné, lásd: 10. sz. j.

²⁰ Varga Józsefné Kiss Julianna sarkadi lakos adatközlése, Sz.: 1915. református vallású

²¹ Pataki, lásd: 15.sz.j.

²² Törökné, lásd: 10.sz.j.

²³ Törökné, lásd: 10.sz.j.

²⁴ Pataki, lásd: 15.sz.j.

a véletlen - az első példában aki a haldokló közelébe kerülne - vagy a próbatételnek való megfelelés avatott valakit boszorkánnyá.

Leggyakrabban a bábaasszonyok kerültek boszorkányság gyanújába. Sarkadon szinte alig van bába, akinek a nevéhez ne fűződne boszorkányos cselekedet. A bábák boszorkánysága mögött a legtöbben irigységet gyanítottak. Sarkadon ugyanis több bába is működött egyidejűleg. Kézenfekvő volt tehát, hogy a rontás hátterében a mellőzött bábát feltételezzék. Ugyancsak kerülendő volt a bábával való szóváltás, mert ez is bajt idézhetett elő. "Egy férfi összeszólalkozott a bábával, mert nem jól látta el a kisgyereket. Antal Kati volt ez a bába. No, azt mondta az embernek: - Majd megmutatom én a hatalmam! A férfi másnap reggel ment a határba. Nem volt szél, mégis elvitte a kalapját. Mikor már majdnem utolérte, az továbbgurult. Sok kilométert szaladt a kalap után. De megfogni nem tudta. Tudta, hogy a bába csinálta. Mondta neki másnap: - Na, jól megszalajtottál, Kati! Másnap is megcsúfolta aztán a bába. Kocsival ment az ember a határba. Odafele még nem volt baj, de mikor megrakva hozta a szekeret, az mindig csak felborult minden ok nélkül. Alig tudott az ember éjfélre hazavergődni."²⁵ A bábával a rosszul viselkedő kisgyermeket is ijesztgették: ha rossz leszél, elvisz a bába néni! Valószínű, hogy e mögött az eredeti tartalom, a - mára Sarkadon már ismeretlen - váltott gyerek, cserélt gyerek hiedelem húzódik, gyerekijesztővé redukálódva; másrészt a bába rontó képessége elsősorban a kisgyermeket veszélyeztette, tehát nem véletlen gyerekijesztőként való emlegetése.

Nem kizárólag a bábákat vádolták boszorkánysággal. Az átlagostól való csekély eltérés már elegendő volt a megbélyegzéshez: "A Gyár utcában lakott egy asszony. Azt beszélték, hogy boszorkány. Féltünk tőle, mert olyan sötét, nagy szemei voltak, beszéd közben erősen nézte az embert."²⁶ "Az öreg Kovács Julis néniről beszélték Ósibe, hogy boszorkány. Nem bántott az senkit, de azért valami furcsa volt benne..."²⁷

A sarkadi boszorkányképzetekben is felbukkan az alakváltoztatás képessége. A boszorkány leggyakrabban macska, kutya, olykor ló, sőt előfordult, hogy dongó vagy tűzok képében jelent meg. "A boszorkány legtöbbször macska vagy kutya képibe kísért az embert. Akkor meg kellett szurkálni vasvillával, míg meg nem döglött. Akkor aztán kihajították a ganédombra. De ha nem igazi jószág volt, reggelre eltűnt."²⁸ A macska képében megjelenő boszorkányt úgy is ártalmatlanná teheték, ha bal kézzel tarkón vágják az állatot. Az állatalakból valamely élettelen dolog alakjába való átváltozásra is akadtak példák: "Egy asszony gyereket szült, mellette volt az ágyban. Éjfélkor egy macska jött, aztán a gyerek párnáját kaparta. Félték, hogy kikaparja a szemét. Lámpát gyújtottak, de a macska nem volt sehol. Az ember mindenütt kereste, de csak egy gombolyag fonalat lelt, ami nem az övéké volt. Kivitte az udvarra, aztán vasvillával foszlánnyá verte. Utána leszúrta az eresz alá. Reggelre meg is halt a bábaasszony, aki hozzájuk járt. Valami miatt megharagudott rájuk, aztán ártani akart a gyerekeknek."²⁹ Hatásosnak vélték, ha a boszorkány macskáját agyonverik. "Akkor sok szerencsétlen macskát agyonverték. Míg nyávo-gott a fájdalomtól, mondták neki: - Megállj kutya, most megvagy! Amikor megdöglött, el kellett ásni titokban. Akkor aztán lesték, hogy az öregasszony megjelenik-e az utcán. Ha

²⁵ Rác Gáborné Hegedűs Róza sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1913. református vallású

²⁶ Nagy Kálmánné Fazekas Róza sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1910. református vallású

²⁷ Törökné, lásd: 10.sz.j.

²⁸ Vass Gábor sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1919. református vallású

²⁹ Ráczné, lásd: 25.sz.j.

nem látták három napig, akkor örültek, hogy, na gyötri a fájdalom a boszorkányt!"³⁰ Olykor humánusabb módot is találtak a boszorkány megbüntetésére: "Nyírfaseprűvel kellett megverni a boszorkány küszöbét. Akkor ő úgy érezte a fájdalmat, mintha őt ütnék."³¹ "Rá kellett verni nyírfaseprűvel a boszorkány ajtófelére. Ha három napig nem jött ki az utcára, azt mondták: úgy elverték a seprűvel, hogy mozdulni se tud."³² A lóvá változó boszorkány alakja is felbukkan a sarkadi folklórban. "Volt egy kovácslegény. Régen még nem a lakásban hálatták a fiatalembereket. Ez a legény is kovácsmester műhelyében aludt. Szép legény volt, oszt a fiatal gazdasszony szemet vetett rá. Ezt a fiút aztán minden kedd és péntek este megnyergelte. Lóvá változott, odament a fiúhoz, ott kapált, míg az csak fel nem ült a hátára. Akkor aztán a ló vitte a legényt össze-vissza, kidöglésig. A fiatalember azután meguntta ezt, elpanaszolta az egyik komájának, hogy milyen éjszakái vannak. Az azt mondta, hogy legközelebb ő jól betűzel a kemencébe, megmelegíti a patkót, odamegy éjszakára a műhelybe, mikorra jönni szokott a sárga csikó. A kovácslegény csak arra ügyeljen, hogy bal kézzel dobja a csikó fejére a kantárt, ugorjon bal lábbal a nyakára, de nagyon ügyes legyen, mert ha eltéveszti, és valamit jobb kézzel csinál, nem lesz szerencséje. Úgy is lett. Kapált a sárga csikó nagyon, de nem tudott megszabadulni. Beverték a szeget a patájába. No, megy be másnap reggelizni a kovácslegény. A gazdasszony ott feküdt az ágyba, se keze, se lába - be volt vasalva."³³ Egy másik boszorkánytörténetben a boszorkány túzok alakjában jelenik meg. Ellentétben a macska, kutya, ló alakban való gyakori felbukkanással, a túzok alakja egyetlen adatközlő történetében szerepel csupán. "A boszorkányok túzokká is átváltoztak. Úgy repkedtek. Amit most én elmondok, ez a Közös Iskolaföldnél történt (ez a Fási erdő meg Sarkad közötti rész). A túzok akkora madár, mint a pulyka. A pásztorok kitalálták, hogy elmennek túzokot vadászni. A túzokot csak akkor lehetett vadászni, amikor ólmos idő volt. Esett a havas eső. Olyan hideg volt, hogy a túzok szárnyára ráfagyott a jég. Egy madár nagyon lent szállt. Mondták, hogy azt jó lesz leütni. Le is ütötték, meg is nyúzták. Főzik, főzik, már mindenki álmos, de a túzok még mindig nem főtt meg. Hát már hajnalra az egyik elunta: - Én nem várom tovább, csak eszek belőle! Mikor jóllakott, kiment. Akkor már világosodott. Látja, hogy a kunyhó mellett egy kéz, egy láb. Akkor ismerte meg, hogy az öreg Erzsók nénit főzték egész éjszaka."³⁴

A boszorkány alakja más hiedelemkörhöz kapcsolódó adatokban is felbukkan; leggyakrabban a Luca székhöz kötődő történetekben, ahol a cél a boszorkányok felismerése volt. "A Luca széket Luca napjától karácsonyig kellett megcsinálni. Csak fa lehetett benne, és minden nap annyit volt szabad csinálni rajta, hogy éppen karácsony estéjére készüljön el. Akkor ki kellett vinni a keresztútra, oszt körülkeríteni. Amikor jöttek ki a templomból, aki a Luca széken ült, meglátta, hogy ki köztük a boszorkány. Akkor azok rontottak neki. De a körön belül nem hatott az erejük, nem tudtak ártani."³⁵

A sarkadi hagyományokban olykor felsejlik a szépasszony alakja - kontaminálódva a boszorkányéval. A szépasszony elnevezés e területen ismeretlen; a hozzá fűződő emlékek minden esetben boszorkánytörténetként kerülnek szóba. "Voltak olyanok - főleg pászto-

³⁰ Vass, lásd: 28. sz.j.

³¹ Vass, lásd: 28. sz.j.

³² Pataki, lásd: 15.sz.j.

³³ Törökné, lásd: 10.sz.j.

³⁴ Törökné, lásd: 10.sz.j.

³⁵ Pataki, lásd: 15.sz.j.

rok - akik éjszaka is kint maradtak a határban. Olyankor megtörtént, hogy hírtelen zenét hallottak, és gyönyörű nők kezdtek táncolni velük. Azután egyszer csak - amikor a pásztorok úgy kifáradtak, hogy majd' összeestek - a nők hirtelen eltűntek. Zene se hallott tovább. A pásztorok meg arra eszméltek, hogy kórót szorongatnak magukhoz.³⁶ Az Ajak nevű sarkadi határrész elnevezése is boszorkánytörténethez fűződik. "Ez a román határnál van, az Anti úton túl. Ez az Ajak nevű határrész onnan kapta a nevét, hogy ott lakott egy öregasszony, aki boszorkány volt. Valahol azon a környéken lakott egy rátarti gazdalegény. Az azt mondta: - Na, majd megviccelem én azt a boszorkányt! Meg akarta ijeszteni az öregasszonyt, de az tudott erről. Ment a legény, az öregasszony meg várta. Kopogott a legény. Az öregasszony kiszólt: - Gyere be! Mikor a legény belépett, az ijedségtől azonnal összeesett, mert az öregasszony az alsó ajkát felakasztotta a papucsá végire, oszt folyamatosan nyújtotta - túl az ajtón, ki egészen a határba. Azért kapta ez a táj az Ajak nevet."³⁷

A mágikus cselekmények közül a rontással találkozunk leggyakrabban a sarkadi néphagyományban. A rontás szinte minden esetben a kisgyermekhez valamint az állatokhoz - főleg a tehénhez - kötődik. Igen gyér azon adatok mennyisége, melyek szerint egykor a szerelmi rontásnak is szerepe volt a mágikus gyakorlatban. A szerelmi rontást általában "etetés" - "megétetés"-ként említik az adatközlők. "Ha megrontottak egy legényt, nem tudott meglenni a lány nélkül. Hiába akarták visszatartani tőle, mindig csak a lány után járt. A süteménybe, vagy az ételbe kevertek valamit, azt etették meg a legénnyel."³⁸

Jóllehet a rontást a boszorkány ártó tevékenységének tulajdonították, általában nem a boszorkány, hanem a rontó elnevezést használják a történetek felelevenítésekor. Mind a gyermeket, mind az állatot a legtöbb esetben szemmel veréssel rontották meg. A rontás megelőzésére, elhárítására igen sokféle gyakorlatot alkalmaztak.

A kisgyermek védelme már az anya terhessége idején megkezdődött. Óvakodnia kellett a terhes nőnek a csúf, riasztó dolgok és élőlények látásától. Ha mégis ilyet látott, magában azt kellett mondania: "nem magamban látom". Ellenkező esetben torz gyereke született. Arra is ügyeltek, hogy a terhes nő ablakán fekete macska ne ugorjon be, mert akkor ugyancsak fogyatékos lett a gyermek. A rontás elleni védekezés a kisgyermek születésével még inkább súlyt kapott. A keresztelésig különösen ügyeltek a gyermekekre, idegeneknek nem szívesen mutatták meg. Az ágy sarkába fokhagymát tettek, az ajtóba seprűt állítottak. "A gonosz mégis hozzáfért a gyerekekhez. Az még a kulcslyukon is be tudott menni."³⁹ Ha újszülöttet mentek látogatni, a sarkadiak kis darab cernát vittek magukkal, amelyet a ruhájukból téptek. A cernadarabkát a kisgyermek pólyája alá tették, hogy el ne vigyék az álmát. Ha a védekezés ellenére megtörtént a baj, azt vagy ráolvasással, vagy magával a rontóval - illetve tőle szerzett hajjal, szőrrel, ruhadarabbal - próbálták elhárítani. A rontás jelének vélték a gyermek álmatlanságát, gyakori sírását, bármely betegségét, fájdalmát. "Ha megrontották a gyereket, meg kellett füstölni. Aki megrontotta, annak meg kellett szerezni a szőrszálát, abban megfüstölni a gyereket."⁴⁰ "A rontó hajából le kellett vágni egy tincset. Azt kellett a gyerek fürdővizébe tenni, hogy elmúljon róla a

³⁶ Törökné, lásd: 10.sz.j.

³⁷ Pataki, lásd: 15.sz.j.

³⁸ Pataki, lásd: 15.sz.j.

³⁹ Törökné, lásd: 10.sz.j.

⁴⁰ Törökné, lásd: 10.sz.j.

rontás.⁴¹ Elhívták a rontót, aki elvitte a gyerek álmát. Akkor az megvizezte a kombi-
néját, és azzal végigdörzsölte a gyerek arcát.⁴² "Én, mikor kicsi voltam egyszer nagyon
megijedtem. Nem tudtak mit csinálni velem. Volt egy olyan asszony, aki tudott ráolvasni.
Édesanyám ahhoz vitt el. Az asszony leült. Az ölébe kellett hajtani a fejemet, ő meg köz-
ben mormolt valamit nagyon halkán, csak magának, nem lehetett érteni. Közben mindig
tapogatta, nyomkodta a fejemet. Utána jobban lettem."⁴³ "Ha a hasa fáj a gyereknek,
vagy megijedt, akkor ráolvastak. Anyám is olvasott ránk, de csak a saját gyerekeire. Az
ölébe fektette a kicsit, rátette a gyerek mellére a kezét, és halkán mormolta magában a
Miatyánkot. Azt visszafelé kellett elmondani. Meg volt szabva, hogy hányszor. Hátról
kellett kezdeni az imát, és a szavakat is visszafelé kellett mondani."⁴⁴

A gyermek rontásánál is gyakoribb volt a tehen rontása, hasznának elvitele. A gazd-
asszonyok úgy védekeztek a rontás ellen, hogy amikor kimérték a tejet, csipetnyi só
dobtak bele. "De úgy is volt, hogy felfogta a pendelyét és azon szűrte át a tejet."⁴⁵ Aki
nem akart rontás gyanújába keveredni, mielőtt elvitte a tejet a gazdától, pár cseppet víz-
szaöntött a sajtárba. Rontásra gyanakodtak, ha elapadt a tej, vagy véressé vált. "Akinak
meg akarták rontani a tehenét, attól vettek tejet. Hazavitték, és a tetejét késsel elvágták (a
kést meghúzták a tejben). Attól fogva véres tejet adott a tehen."⁴⁶

Míg kisgyermekről a rontást csak a rontó, illetve ruhadarabja, szőrszála, haja tudta el-
hárítani, addig a megrontott tehenet más személy is meggyógyíthatta. "Ha véres volt a tej,
akkor a tehenre kellett teríteni annak az embernek a kabátját, aki legöregebb volt a csa-
ládban. Akkor aztán villanyélel jól elverték a szerencsétlen jószágot, mert azt gondolták,
hogy az a rontónak fáj."⁴⁷ "Ha meg akarták tudni, ki a rontó, ki kellett tenni a
fogasboronát az istálló ajtajába. Alá kellett ülni a boronának. Éjfélkor a kutya vagy
macska képibe jelent meg a rontó, de aki a borona alatt ült, az felismerte emberi alakjá-
ban".⁴⁸ "Hízó Julis néni értett a tehéngyógyításhoz. Mikor megrontották a tehenünket,
Julis néni bement az istállóba, kért búzát, kinyitotta a tehen száját, de azt nem nézhették,
mit csinált vagy mit mondott. Édesanyámnak azt mondta, hogy mostmár jól zárja be az
ajtót, mert jelentkezni fog a rontó. Másnap reggel Tóth Andrásné már korán reggel zör-
getett - ő ártott a tehenünknek. Aztán visszajött a teje."⁴⁹ Hasonlóan a rontott gyermek
gyógyításához, a tehenről elhárítandó rontás cselekményében is szerepe volt az analógiá-
nak. "Ha megrontották a tehenet, be kellett zárni az istálló ajtaját, és a gazdának le kellett
vágnia egy darabot a tehen farkából. Azt a küszöbre tette és baltával ütötte-verte, mert
akkor annyira szenvedett a rontó, hogy visszavette a rontást a jószágról."⁵⁰ "Hétlyukú
patkót kellett az istálló ajtajára verni, akkor megpatkolódott a rontó."⁵¹ "Úgy lehetett a
rontást elűzni, hogy meg kellett tudni, ki ártott. Akkor szereztek egy darabot az ingéből,

⁴¹ Vass, lásd: 28.sz.j.

⁴² Horváth Albertné Tóth Magdolna sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1930. református vallású

⁴³ Nagyné, lásd. 26. sz.j.

⁴⁴ Óri Gáborné Tóth Eszter sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1922. református vallású

⁴⁵ Jámbor Ferencné Bende Erzsébet sarkadi lakos adatközlése. Sz.: 1921. református vallású

⁴⁶ Jámborné, lásd: 45. sz.j.

⁴⁷ Pataki, lásd: 15.sz.j.

⁴⁸ Pataki, lásd: 15.sz.j.

⁴⁹ Vargáné, lásd: 20. sz.j.

⁵⁰ Törökné, lásd: 10.sz.j.

⁵¹ Óriné, lásd: 44. sz. j.

azt jól összezsavarták, és verni kezdték fejszével a küszöbön. Akkor kiszáratva odament riva a boszorkány, mert úgy érezte, mintha őt ütötték volna."⁵²

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Sarkad néphitbeli emlékei - melyek gazdagnak aligha mondhatók - a bihari településekével mutatnak szorosabb rokonságot, nagyobb ívben pedig az Alföld-szerte ismert és elterjedt hiedelemalakok, mágikus eljárások, és a körejük épülő történetek voltak jellemzőek. Dégh Linda bevezetőben említett megállapítása - mely szerint a hatvanas évekre a paraszti réteg hagyományos kultúrájával együtt felmorzsolódott - napjainkra is érvényes maradt.

A récens anyagból kitűnik, hogy a legősibb gyökerekig visszanyúló hiedelmek és hiedelemalakok maradtak fenn a legtovább, bár ezek is megkopva, eredeti tartalmuktól részben megfosztva, más hiedelemkörök elemeivel kontaminálódva bukkannak fel. A hiedelemalakok közül a táltos és a boszorkány alakja emelhető ki; a mágikus cselekedetek pogány korra visszanyúló elemei: a visszafelé elmondott ima, az analogikus cselekedetek, a bal kéz szerepe, a haj, a szőrzet jelentősége. A visszafelé mormolt - rontást, ijedséget elhárító - ima alkalmazása jól példázza a pogány kori /visszafelé való ráolvasás / és a keresztény /fohász/ elemek ötvöződését.

A dolgozatban ismertetett hiedelmek, eljárások napjainkra kivesztek a gyakorlatból; mint láttuk, töredékeik a szájhagyományban élnek tovább.

IRODALOM

Bihar vármegye. Szerk.: Nadányi Zoltán Budapest, 1938.

Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk.: Borovszky Samu Budapest, 1901.

Bihar vármegye és Nagyvárad címtára. Budapest, 1912.

Dankó 1967.

Dankó Imre: A sarkadi hajdúság. Békési Élet, 1967. 3. sz.

Dankó 1959.

Dankó Imre: A körösköz-hihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 8-9. sz. Gyula, 1959.

Diószegi 1958.

Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.

Dömötör 1962.

Dömötör Sándor: Sarkadi népmesék. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 34-36. Gyula, 1962.

⁵² Horváthné, lásd: 42. sz.j.

Márki 1877.

Márki Sándor: Sarkad története. Budapest, 1877.

Márki 1924.

Márki Sándor: A sarkadi hajdúk. Hadtörténeti Közlemények, 1924.

Szendrey 1986.

Szendrey Ákos: A magyar néphit boszorkánya. Budapest, 1986.

Szendrey 1924.

Szendrey Zsigmond: Nagyszalontai gyűjtés. Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV. Budapest, 1924.

Tanulmányok Sarkad múltjából Szerk.: Komoróczy György. H., é.n.

Suppositions in Sarkad

– Eszter Szendrei –

Rezume

Economic-social /agro proletarian/ and denominational / Calvinist/ conditions of Sarkad situated on south corner of the former Bihar county weren't favourable for popular traditions that they could get more colour and be taken more care. Deficient remembrance in popular belief of this settlement shows closer relationship with settlements in Bihar, and viewing it from wider aspect they fit into tales and ideas built around supposition figures and magical procedures known and wide-spread in all over the Great Hungarian Plain.

It appears from the material of today, that supposition elements go back deepest to the ancient roots remained the longest but wore out, mostly deprived of their original meanings, combined with elements of other supposition circles. Figures of witch and magic steed are alive even till today. Magic procedures and preventive actions are connected mostly to activity of witches. Ideas linked with magic steed are considerably worn, they emerge even in fragments only seldom. In witchstories animal- and childrendepravation are determining as dominant actions, in demonstrating of exceptional ability exceeding the human power the element of figurechangeing /dog, cat, horse, goose/ is determining. Elements of magic actions go back to age of heathens are : prayer said backwards, analogical activities, importance of hair, body hair, left hand. Application of the prayer murmured backwards is a good example for alloying elements of age of heathens /reproaching backwards/ and Christians /supplication/.

Suppositions and magic procedures being alive till the thirties of this century are dying out from practice by our days, fragments can be assembled with more and more difficulty emerge in oral tradition sometimes.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

CSEHEK A TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYBAN

Adatok a Békés megyei reformátusok egyháztörténeti néprajzi ismeretéhez

– Cs. Szabó István –

Néprajzi, helytörténeti témakörökben végzett levéltári, illetve egyházi irattári kutatásaim során felfigyeltem arra, hogy néhány Észak-Békés megyei - a török hódoltság végén egyöntetűen református vallású magyarok által újra megült-településen, "csehekkel" kapcsolatos történeti hagyomány élt a 19. századi lakosok emlékezetében. Ebben a hagyománykörben előfordult "kertet ültető", települést alapító, "templomépítő cseh" lakosság. Módszeres tematikus kutatásaim során adatokat találtam arra, hogy Borsod-Abauj-Zemplén, Gömör, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék egyes településein is előfordulnak "csehek" a történeti népi hagyományban. Némi irodalmi tájékozódás után e figyelemre méltó adatokkal felkerestem, levélben rögzítve gondolataimat, BENDA Kálmán professzor urat, aki 1989. január 14-én kelt levelében volt szíves válaszolni és a témával kapcsolatos véleményét velem megosztani.

BENDA Kálmán a következőkre hívta fel figyelmemet: "A kérdés ugyanis nagyon érdekes: mit takarhat, takar-e egyáltalában valami történetileg megfogható az a népi emlékezet, hogy egyes békési falvakban úgy tudják, a templomot a csehek építették valamikor. Megnéztem minden számbajöhető munkát, de semmi nyomát nem találtam, hogy erre a területre valamikor is cseheket hoztak volna. Igaz, Karácsonyi Békés vármegyéről szóló monográfiájában egyes mezővárosokban említ személyeket, akiknek családi neve Cseh, Veress Endre Gyula város okmánytára pedig egy 1469. évi összeírásban feltűnően sok Cseh nevűt említ (20.1.), de telepítésnek nyomát nem találtam. A cseh husziták ide nem jutottak el, Giskra ezen a vidéken birtokot nem kapott, Brandenburgi György pedig nem telepített cseheket. Marad a másik, általad is fölvetett hipotézis: esetleg a huszita tanok híveire emlékeztek, őket nevezték cseheknek. Megnéztem Tóth-Szabó Pál könyvét, s ebben van néhány általános utalás, hogy Biharban, a váradi és a csanádi püspökség területén a huszita tanok elterjedtek, annyira, hogy a püspökök az inkvizíció segítségét kérték. De, hogy ez az elterjedés milyen mértékű volt, arra semmilyen adatot nem találtam. Még kevésbé arra, hogy ezek a husziták maguknak külön templomot építettek volna. Persze a dologhoz az is hozzátartozik, hogy történészeink nem is nagyon kutatták ezt a kérdést. Végül is csak bizonytalan föltevésként merem megkockáztatni, hogy a csehekre emlékező népi hagyomány talán a huszita mozgalom híveire utal. Jó volna tudni, hogy a szóban forgó templomok mikor épültek? Az 1400-as évek első felében? Nem mintha ez bizonyító erejű volna, de ha korábbiak vagy későbbiek, akkor az amúgy is vékony valószínűség még vékonyabbá válik. Annak, hogy a XVI. századi kálvinistákat, a huszitákra emlékezve, valahol is cseheknek mondták volna, semmi nyomáról nem tudok. Ez nem tűnik valószínűnek."

Magyarországon a huszitáknak első apostoluk az örökké vándorló Prágai Jeromos volt, aki 1410-ben megjelent Budán, hogy Husz János tanításának híveket gyűjtsön. A későbbi hithirdetők már magyarok voltak. Ezidőtájt sokan látogatták a világi s egyházi rendből egyaránt a nagyhirű prágai egyetemet. Az ott tanulók közül többen Husz hívei közé kerültek, majd itthon iparkodtak az új tanokat népszerűsíteni. Biztos adatok szerint az első huszitává lett magyar papok a zágrábi egyházmegyéből kerültek ki. 1436-ban Iglauban a "compactatumokat" latin nyelven hirdették ki. Eredetileg négy nyelven - latin, cseh, német és magyar - óhajtották volna kihirdetni. Zsigmond császár és király ebbe nem egyezett bele. A magyar történetírók tévesen "mind a mai napig egy értelemmel hirdetik, hogy a compactatumokat négy nyelven, tehát magyarul is kihirdették." A huszitizmus 1420 után jelentékeny hódítást tett Magyarországon, de nem a felső részeken a "tótoknál, mint a csehek érthető előszeretettel szokták emlegetni, mindig homloktérbe állítván a hódítás különösebb okául a fajrokonságot." Az adatok szerint azonban csak szórványosan és inkább német, magyar etnikumú személyek vették fel a két szín alatt áldozást. A "tótoknál" annál is inkább kétséges a huszitizmus térhódítása, mert éppen az általuk lakott falvakat égették, rabolták a huszita zsoldosok. A török hódoltság után alig-alig maradtak forrásaink a délvidékről, innen mégis hasonlíthatatlanul bővebb értesüléseink vannak; nyilván azért, mert itt a husziták is nagyobb létszámban voltak. "Márkai Jakabot" sem a felföldre kérték inkvizitornak hanem a délvidékre. A huszitákat a délvidéken csak hírből ismerhették, a huszita zsoldosok pusztításait nemigen, azért tanításait elfogadták. Itt sem a délszlávok jártak elől, "mint azt a csehek állítják, hanem inkább a szerémségi magyarok. Majd az erdélyi szászok között is szép számmal akadtak huszita követők. A bosnyák bogumilok körében is hódított a huszitizmus, annál is inkább, mert a térítésre Boszniába küldött ferencesek zuhlott életet éltek." Hódított Husz tanítása különösen az alsó papság és a nép körében. Ez utóbbinál azért is, mert az előttük érthetetlen latin nyelv helyett kihez-kihez az anyanyelvén szólt, s szabadulást, sorsának jobbrafordulását ígerte. A hit hirdetői Prágából hazatért tanulók, kiváltképpen papok voltak. Erdélyben ezeken kívül még a Moldvából beszivárgott husziták. "Első lépésük bátortalan volt. Titokban, mikor lezált az éjszaka, pincékben találkoztak, elhagyták malmokban, erdők mélyén, hegyek barlangjában. Az Úr szent testét és vérének két szín alatt vették magukhoz, külön a férfiak, külön a nők. Betegeknek és öregeknek is kiszolgáltatták éjnek idején. Nyakukba akasztott belül szurkos zacskóban vitték a Szent Vért." Ez a titkolódzás aztán különös varázserővel ruházta fel őket s számuk ezért is nőtt napról-napra. Már nemcsak a Szerémségben, hanem a Duna-Tisza közén, a Duna és a Dráva szögében is voltak híveik. Majd átszarmaztak a Tiszántúlra, Biharon át Erdélybe, hol aztán összetalálkoztak a Moldvából jött "áramlattal".

Az egyházi és világi hatóságok a nagy elterjedtségre hivatkozva inkvizitort kértek IV. Eugenius pápától. A pápa Marchiai Jakabot, a szigorú ferencset rendelte ki a feladat végrehajtására. A váradai püspök volt az első, ki papjainak és "jelesb híveinek kérésére..", egyházmegyéjébe hívta "Márkai Jakabot". Utána Lépes György erdélyi püspök hívta az inkvizitort, kinek nyáját a "... Moldvából bejött rühös juhok megmételtyezték ...", majd Albert temesi főesperes, csanádi kanonok s általános helynök fordult hozzá hasonló kérelemmel. /TÓTH-SZABÓ Pál 1917. 142-166. old./

A "cseh husziták" uralma három évtizedig tartott. Azokon a részeken, amelyekre uralmuk kiterjedt, némely tekintetben maradandóbb hatást gyakorolhattak. Vallásuk elterjedésére nézve első hiteles adatunk 1449-ből való. A magyar országnagyok azt írták

1449-ben Lasoczki Miklós krakkói dékánnak és Magyarország római ügyvivőjének, hogy Magyarországon a csehek veszélyeztetik a katolikus vallást. Sáros és Szepes vármegyében igen sok katolikus templomban két szín alatt áldoztak vagyis huszita módra vették az "úrvacsorát". TÓTH-SZABÓ P. szerint ez az adat csak falusi templomokra vonatkozik. Kapisztrán János is felszólítja az erdélyi urakat levélben, hogy; "... az óhitű oláhok, a rá-cok és huszita eretnekek templomait pusztítsák el...". Nem valószínű, hogy teljes "kipusztításuk" sikerült volna, mert Szilágy megyében is hódított a hit, mint ezt a szamosardói református templom falára festett tulipán formájú kehely - a husziták jelvénye - bizonyítja. 1467-ben a Heves vármegyei közgyűlés harminckét "notórius huszita személy felett ült törvényt, akik a csehekkel cimboráltak". Közülük tízen még a "huszita hitet" is elfogadták. Borsod, Abauj, Gömör, Kishont, Torna, Zólyom vármegyékben csak egyik-másik templom - mint a ratkói, tiszolci - falára festett kehely s a "szájhagyomány" szólnak "csehekről", mely szájhagyomány szerint ezt vagy azt a templomot, mint a tornait vagy a szikszói a "csehek" építették volna.

Giskra huszita vezér hadserege javarészen a Csehországban foglalkozás és kenyér nélkül tengődő táboritákból és árván maradtakból került ki. Csehországban a "hivatásos és meggyőződéses" táboriták valósággal dühöngtek a templomok ellen s istentiszteletüket a szabad ég alatt, magánházakban, szérűkön vagy éppen istállókban tartották. Bajos tehát feltételezni, hogy Giskra harcosai nálunk vetekedtek volna a templomépítésben. A templomépítés homlokegyenest ellenkező a táborita vallás lényegével. Egyetlen krónikás, oklevelés adat nincs arról, hogy a cseh-husziták országunkban valahol is templomot építettek volna. Erre az eredményre jutott KOULA prágai tanár, aki sorra járta ezeket a fennálló, állítólagos huszita templomokat. Kénytelen volt bevallani; "... ezeknek a számát csak a hír, a mende-monda növelte nagyra, valami szerencsétlen idea, um., minden bekerített templomra ráfogja, hogy huszita emlék". Ugyanerre az eredményre jutott Emil EDGAR jeles cseh műtörténész is. TÓTH-SZABÓ P. szerint a kehelynek és a szóhagyománynak kétféle magyarázata lehetséges; "Vagy a katolikus községek tértek át a huszita hitre s festették a már meglévő, vagy akkoriban épített templomuk falára vallásuk külső jelvényét - szimbólumát - a kelyhet, vagy a cseh husziták elfoglalván a már fennálló templomot, azt erődnek (is) használták, s falára a huszitizmus jelvényét festették. Az első eset kevésbé valószínű, de a második eset annál inkább, mert a cseh-husziták tényleg így cselekedtek Jászón, Mislyén, Korponán, Szepsiben és még számos helyen". Csetnek, Torna, Szikszó, Nagyida református templomai is csehek által építettnek mondatnak, holott ezeken a helyeken is igen kevés ideig voltak husziták. Más elbírálás alá esnek azok az emlékek (pl. kehely a templom falán, vagy a rabló fosztogató "bratrik" még csak meg sem fordul/hat/ta. Itt a "csehek építették" kifejezés annyit jelenthet, hogy az építők "cseh azaz huszita vallásúak voltak", de fajra nézve "színmagyarok voltak". "Magyarázatunk csak a Felső-részekre vonatkozik". A cseh-huszita vallás elterjedtsége olyan kisméretű lehetett, hogy édes-keves köze volt háromnegyed évszázad múlva a tájon rohamosan elterjedt "lutheránus" vallás nagy területen való felvételéhez. A huszitizmus különben is a falusi nép körében terjedt, a városok német polgársága nem vette be. A lutheri reformáció éppen fordítva, a német polgárság körében terjedt, és innen szivárgott ki a falvakba. A magyarországi husziták "erkölcsi szintje alacsony volt", tehát nem lehetett követendő példakép. Előfordulhatott ugyan, hogy szórványosan letelepedtek és földet műveltek, "...de többnyire feléltek, elpusztítottak mindent".

A néprajzi és az azzal összefüggő hatásokat vizsgálva szükségesnek látom annak megállapítását, hogy tervszerűen vezetett, illetve telepített "cseh gyarmatosokról" okleveleink sem tudnak. Történeti szempontból téves az a hagyomány, mely Nógrád és Kishont megyékben egész sor faluról azt mondja, hogy Giskra cseh-huszita vezér alapította volna ezeket "...az ő békés cseh gyarmatosaival", hiszen e szóban forgó falvakat már kora - Árpád-kori oklevelek is jóval előbbi alapításúaknak bizonyítják. Giskra egyébként sem telepítő szándékkal érkezett az országba, hanem azzal a meghatározott céllal, hogy Habsburg V. László érdekében harcoljon.

A pusztító harcok után Csehországban sem volt népfesleg, ami kirajzást indukált volna. Egyébként sem erőltették itteni tartózkodásuk alatt a cseh nyelvet sem, az úgynevezett "bratrik" is latin nyelven leveleztek, s többnyire beilleszkedtek a Magyar Királyság jogrendjébe. TÓTH-SZABÓ Pál szerint a "bratrik" "...nemzetközi alja nép volt, kelet-európai etnikumokkal...", később a "fekete sereg törzsgárdájában" véglegesen felolvadtak. Kétségtelen, hogy ott, ahol Giskra tartózkodása, később Hunyadi Mátyás uralkodása idején nagyobb csoportokban előfordultak csehek, így Nógrád, Gömör, Kishont megyékben, előfordulhatott cseh etnikumú népesség letelepedése, de nagy valószínűséggel rövid idő alatt beolvadtak a domináns lakosságba.¹

Csohány János véleménye szerint a franciaországi valdensek után a másik nagy előreformációs hullámot a husziták hozták Magyarországra. Az első magyar nyelvű bibliafordítást két magyar huszita pap készítette el az 1430-as években. Széleskörű elterjedési területeiből itt most csupán az Alföldet és a Délvidéket említem, hiszen annak jelentős része a későbbi Tiszántúli Református Egyházkerület kötelékébe került. A huszitizmus előkészítette a lelkeket a reformációra. Leküzdésére a ferenceseket mozgósította a római egyház. Mint tudjuk, eleinte inkvizícióval próbálkoztak, de ez a Délvidékről tömeges menekülést eredményezett, Erdélyben pedig parasztfelkelést. A ferencesek megismerték a huszitizmust, és szellemi leküzdése közben sokat átvettek abból. Kialakult egy huszitizmussal kevert magyar ferences teológia. Ez az evangéliumi töltetű hittani felfogás nem kevesebbre vállalkozott 1514-ben, mint arra, hogy egyszerre újítsa meg a magyar egyházat és a társadalmat. E törekvés parasztfelkeléshez vezetett, amit levertek, a megtorlás pedig érintette a kompromittált ferences barátokat is.²

A témával kapcsolatos történeti kor általános áttekintése után Békés megyei adataimat Békésszentandrás 18. századi eredetű forrásanyagával kezdem; a települést a török hódoltság után 1719-ben kabai reformátusok ülték meg, de más helyekről is jöttek telepesek, illetve a régi lakosok közül is voltak hazaszállók. Később "lutheránus tótok" is jöttek ide, de bizonyos okok miatt továbbálltak a mai Tótkomlóra. Ezután földesúri telepítés eredményeként római katolikus vallású lakosok is megtelepedtek. Ez utóbbiak "visszaperelték" a reformátusoktól a középkori eredetű templomot. Erről a templomról vannak feljegyzések: "A' Helységnek egy Jegyző Könyvében emlittetik de csak mint szájról szájra általadás, mi szerént ezen helyet a '17-ik században csehek szállották volna meg, s' azok építették volna azt a' templomot, melly most a' R.Catholicus lakosság birtokában van."³ "Ugyancsak a' Helység Protocollumában mint szájról szájra adás úgy van felhozva, hogy ezt a helyet a Tizenhetedik Századba Csehek szállották volna meg, és hogy azok építették

¹ Tóth-Szabó P. 1917. 332-346.

² Csohány János 1991. 8,7-11.

³ Pesty Fr. Jankovich B. D. 1983. 100., 217-218. Magyarország régészeti topográfiája Szarvasi járás IV./2. 1989. Békésszentandrás 1/80.lelőhely

vólna a' még most is hanem bővítéssel és igazítással fennálló R.Caholicum Templomot." /A B.sz.t.andrási Református Egyház irattára Historia Domus 1835./

"A török világban Dévaványa város már fennállott. A 16-ik században a reformátusoknak itten tekintélyes egyházuk, prédikátoruk vólt. Jelenlegi - egy magas dombon álló 's a régi időben legalább bizonyosan a reformatio előtt épült tornyukon a kálvinista kakas helyett jelenleg is fenn van a török világból származó félhold annak emlékéül, hogy az épület a monda szerint a Török által vólt elfoglalva, - vagy csupán a hódoltság előismerésének jeléül. Ezen templomnak és toronynak lőrésekkel ellátott 's erős téglából épült kerítése mely a toronnyal egyidőben készültnek látszik még ma is fennáll. Ezen templom és torony a csehek által építettnek tartatik."⁴

Gömör megyében "A Hangony-völgy környékén általánosan elterjedt néphagyomány, hogy a régi templomokat a husziták /csehek/ építették a XV. században. Ilyennek tartják az uraji templomot is /Az uraji templom róm.kat. a többi ref.⁵

Gyomán a "Hantos kert, a' Város éjszaknyugati részén a' Város alatt; neve honnan származott, nem tudni, a legrégebb kert, s állittatik hallomás után, hogy az itt lakott csehek ültették; néhány évvel ezelőtt fa kiásás alkalmával, téglák találtattak azon helyen, melyek föld alatti valamely épület maradványai lehetek,"⁶

Körösladány határában Károly elpusztult falu, más néven Pakac. "Pakacz... ezen elnevezés alatt lévő földeken hajdan kúség vólt. A' régi időben ezen név alatt egy vízszakadéka ismertetett. Ezen viznek partján hajdan kúség vólt, mint állittatik, az itteni akkor lakott lakosok morva, de hihetőleg cseh nemzetbeliek vóltak, ezek is a 'kuruczok által elüzettetvén, a 'kúség is ezek által feldúlattott, és felégettetett. Hogy ezen helyen kúség létezhetett, és vólt is, igazolja azon körülmény, hogy szántások alkalmával a 'mai napig is téglákra akadhatni, sött régebben innen nagy mennyiségű téglákat szereztek az akkori itten lakó lakosok /ti. a körös-ladányiak, megj. a szerzőtől.⁷

Kesznyéten község Borsod, Szabolcs, Zemplén megyék találkozásánál fekszik, "A nyelvjárása í-ző, kettőshangzós; csak egyféle, nyiltabb e hangot használ, kerüli az ö-zés köznyelvi fokát is. Hajdúváros volt, de olyan tisztáninenni hajdúváros, melyben a hajdúk és jobbágyok laktak együtt, függő viszonyban a Rákóczi háztól. Kertes település. Legelterjedtebb és legszívósabb hagyományuk, hogy Kesznyéten cseh falu volt, csehek lakták. A múlt minden lelet-emlékét /vermeket, régi temetőt, földből előkerülő régi téglákat/ velük - csehekkel - hozzák kapcsolatba. A szomszéd /Tisza/ szederkényiek falunk lakóit ma is cseheknek csúfolják. A mieink pedig az elébbi lakosokról állítják, hogy csehek voltak. Nem utal-e ez a hagyomány arra - a történetírásunk által még nem tisztázott kérdésre, hogy a huszita mozgalom egy-egy vidéken nem ért-e össze a reformációval. Vagyis: pl. a kesznyéteniek már a reformáció előtt is nem két szín alatt vették-e az Úri szent vacsorát? Az időpont, melyről a hagyományok szólnak, a régebbi múltból mindig későbbre vándorol, halad az időben. Így az 1793-1800 között épült s 1908-ban lebontott régi templo-

⁴ Pesty Fr.-Jankovich B. D. 1883. 32-33. old. és 69 jegyzet, valamint MRT. IV. 1. Szeghalmi járás Dévaványa 3/200. lelőhely.

⁵ Dobosy L. 1993. 10.

⁶ Pesty Fr.-Jankovich B. D. 1883. 47. old. és 102 jegyzet, valamint MRT. Szarvasi járás IV: 2. Gyoma 4/236. lelőhely.

⁷ Pesty Fr.-Jankovich B. D. 1883. 47. old. és 102 jegyzet, valamint MRT. Szarvasi járás IV: 2. Gyoma 4/236. lelőhely.

munkát is csehek alkotásának mondják már. A török-tatár világot is csak 1848-49-re te-
szik, össze is vegyítik a kettőt. Történeti monda kereng a csehek itt lakásáról, életéről,
halottairól, hogy még a harangok felirata is cseh nyelvű, egyébként német nyelvű.⁸

Rétközberencsen "... a középkori templomból megmaradt részek ma is benne vannak
a templomban... 1779-ben renoválták.... 1887-ben kelet felé bővítették, a megmaradt
nyugati részéről, amely keskenyebb a keleti bővítménynél, azt mondták a szájhagyomány
alapján, hogy a husziták építették valamikor, s egy régi ablakát meghagyták".

Tiszarádon "Az 1696. évben ref. fatemploma volt, mit a helyi hagyomány huszita
templomnak is mondott, úgyszintén a templom körüli temetőt is a csehek temetőjének
tartották."

Ujkenéz vagy Cserepes Keniz "Régi templomról feljegyzéseink nincsenek... többen
mondják négyszáz esztendősnél idősebbnek 1808-ban. Kőből vagyon építve, régi cseh
munka lehet... Az elbeszélésekből megállapítható, hogy huszita eredetű volt, alatta
sirbolttal ..."⁹

Összegzés

Az előzőekben felsorolt települések ismert történeti anyagában nincsen utalás cseh et-
nikum szervezett vagy spontán betelepülésére. Mindegyik település az Árpád-kor óta is-
mert. A középkori adózó névsorokból, török hódoltság utáni egyházi anyakönyvekből
elénk tűnik szórványosan „Cseh” családnév, azonban mint ismeretes ilyen esetekben et-
nikai hovatarozásra utalni buktatókkal jár. Idézett szaktekintélyek a „huszita vallás” és a
reformáció, mintegy összetalálkozását kizártnak tekintik. Figyelemre méltó, hogy a „cseh
hagyomány” csak a hódoltság után újratelepült református vallású községekben figyelhető
meg. A „hagyomány” – kivételt képez a nem Békés megyei Kesznyéten – a 19. század vé-
gére elfelejtődött. Ma már a legidősebb lakosok sem ismerik, nem hallottak róla. Felvetődik
a kérdés, hogy kik voltak az információhordozók, akik a husziták által egy bizonyos törté-
neti korban uralt területről e vidékre is lehozták ezt a típusú szájhagyománykört.

Szórványadatokból ismert előttem, hogy az Észak-Békés megyei községekbe Gömör,
Nógrád, Kishont megyékből is érkeztek telepések. Családi hagyományok őrizték ezt a
származástudatot, valamint anyakönyvi bejegyzések erősítették meg amikor bizonyos
családoknál beírta a református prédikátor, hogy pl. Gyomán a Bódor familia a Gömör
megyei Radnótról, az egyik Szabó familia általában csak Gömör vármegyéből érkezett.
Történeti feljegyzésekből ismert, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem, hogy a pusztító ara-
di, gyulai várbeli rác katonaság elől megmenekítse a török hódoltság átvészelt lakosságot,
őket „felvezényelte” a Felső-Tiszavidékre, ahol szintén ismerünk – az itt ismertetett ada-
tok bizonyítják – „cseh hagyományt”. Külön problémakör, hogy ott a „felsővidéki” tája-
kon kiktől, mikortól ismert ez a hagyomány? Feltételezem, hogy a visszazárlingózó la-
kosság, akik nyilván beházasodás útján hoztak magukkal ottani lakosokat, magával hozta
a „cseh” mondanévkört (migráció-kolonizáció-információhordozók). Külön érdekesség a
környezetétől több tekintetben „elütő” („f”-zö nyelvjárás) Borsod megyei Kesznyéten
község református lakossága, a hajdani „hajdútelep”, s itt rögtön megemlíteném a törté-

⁸ Galuska I. 1992. 5, 8, 111, 180.

⁹ Várady J. 1991. 870, 953, 991.

neti tény, tudniillik e – hajdútelepek lakosságának zöme a török hódoltság idején éppen a Békés, Bihar, Csanád megyék elűzött lakosságából került ki. Más irányból történő migráció (pl. Bakonszeg, Bihar megye) eredményeként újra megült településen a „régiségeket” meg már másféle etnikumnak, vallásnak tulajdonították. Így p. Vésztőn amikor a középkori eredetű, meglehetősen épen maradt református templomról feljegyzés készült 1786-ban, akkor „a nagy időt látott” lakosok azt vallották, hogy a templom vagy „háromszáz esztendeje épülhetett, és bizonyosan görögök, vagy rázok építették”. Miért mondták, vallották ezt? Nyilván azért, mert a mállott falon előtűnhettek a falfestmények, amelyek a környékbeli ortodox templomok belsejére emlékeztethették a fehérre meszelt falú templomokhoz szokott atyafiakat.

Ide kívánczik még egy példa arról, hogy a népi emlékező történeti tudat milyen messzire elkalandozik némely esetben, ha ismeretlen eredetű objektum hajdan volt építőiről kíván magának magyarázatot találni. A ráckevei határban még a 18. században fennálló szentmártoni romtemplomról azt vallották: „Adamita hiten lévőek építették...” (VÁRADY J.: 1993. Bp. Dunamellék református templomai 1. rész. A Délpesti Egyházmegye, 147. old.) Az Adamiták 2. századi rajongó szekta (BÖLCSKEI G. és LENKEY I. 1991. Debrecen, Ethnica. Idegen nyelvű vallási szavak és fogalmak szótára 8. old). Elin-dítója lehetett talán e képtelenségnek egy tudálékoskodó „kaputos ember” is s aztán ezt átvette a „nép”.

IRODALOM

Benda 1989.

Benda Kálmán 1989. jan. 14-én Budapesten kelt levele Cs. Szabó I. gyűjteményében Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében /Pesty Frigyes helynévtárból/ 1983. Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi Jankovich B.Dénes Békéscsaba. Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 11.

Békésszentandrás református Egyház irattára, Historia Domus 1835. Anyakönyv I. kötet

Csohány 1991.

Csohány János dr.: a Tiszántúli Református Egyházkerület múltja 7-11 old. in. Várady József: Tiszántúli református templomai I. Debrecen, 1991.

Dobosy 1993.

Dobosy László 1993. Templomok a magyarországi Gömörben Debrecen KLTE. Gömör Néprajza XLII.

Galuska 1992.

Galuska Imre 1992. Kesznyéteni népi elbeszélések Debrecen KLTE. Folklor és Etnográfia 67.

Magyarország régészeti topográfiája Szeghalmi járás IV./1. Budapest 1982. A Szarvasi járás IV/2. 1989. Bp. (MRT.)

Pesty Frigyes Helynévtára ld. Békés megye Pesty Fr. helynév. gy.

Cs. Szabó 1989.

Cs. Szabó István 1989. Adatok, egyes, a mai Békés megyében található ref. templomok középkori és XVIII. századi előzményeiről Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből Közlemények Gyula Szerk.: Erdmann Gyula

Tóth-Szabó 1917.

Tóth - Szabó Pál Dr. 1917. A cseh- huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon Budapest

Várady 1991.

Várady József 1991, Tiszántúl református templomai I.-II. Vésztői Református Egyház irattára Protocollum 1759-1816.

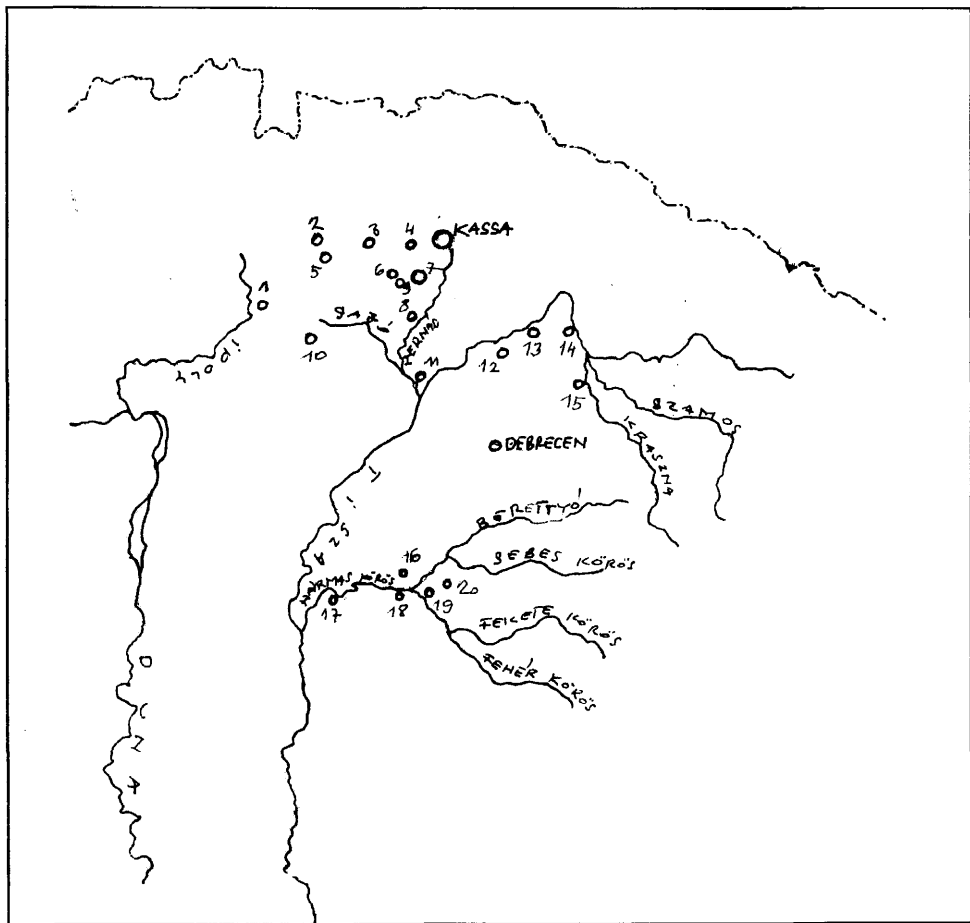
Czech people in historical tradition

Facts for churchhistorical and ethnographical knowledge of Calvinists in Békés county

– Cs. Szabó István –

According to the tradition material noted down in the second half of the 18th and the first half of 19th century in Békésszentandrás, Dévaványa, Gyoma, Körösladány in North-Békés county and in Kesznyét situated on the border of Borsod-Szabolcs-Zemplén counties, what are Hungarian-speaking, Calvinist villages settled again, respectively fixed after the Ottoman Turkish occupation of Hungary in the beginning of 18th century, some gardens, old buildings, churches might been built by "Czech, Czech-Hussite people". We have countless facts about the same tradition curcle from Upper-Tisza region, North-Hungary and the South-East region of today Slovakia from villages with also Hungarian ethnic group and Calvinist religion. It is a different question how on the mentioned region, where the czech-Hussite people really have been on the XV. century, did this tradition curcle develop. We don't know about settling of Czech ethnic group neither organized nor spontaneously on the region under discussion. Each one is a settlement of the age of Árpáds with population of Hungarian ethnic group. Experts in studying Hussite age and prereformation consider some meeting of "Hussite religion" and reformation impossible. The czech tradition circle was forgotten by the end of 19th and the beginning of 20th century. There was an intensive migration of nations in directions of South-North, North-South /and West-East, East-West/ on Trans-Tiszanian region in 16-17th century because of campaigns. In the mentioned villages Hungarian Chalvinist families arrived from "upper regions" in the beginning of 18th century were settled. They could bring along the Hussite tradition circle /migration - colonialization - informationcarriers/, namely that every old thing is the bequest of "Czech-Hussite people". Remembrance of Hussite people as "prereformers" couldn't be impossible.

(Translated by Schäferné Beke Kartalin)

1. sz. vázlat

Az 1. sz. vázlaton feltüntetett, a dolgozatban előforduló helynevek felsorolása

1. Korpona - Krupina - Szlovákia	12. Tiszarád - Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
2. Tiszolc - Tisovec - Szlovákia	13. Rétközberencs - Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
3. Csetnek - Šitník - Szlovákia	14. Ujkenéz - Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
4. Jászó - Jasov - Szlovákia	15. Szamosardó - Arduzel - Románia
5. Ratkó - Ratková - Szlovákia	16. Dévaványa - Békés megye
6. Szepsi - Moldava nad Bodvou - Szlovákia	17. Békésszentandrás - Békés megye
7. Nagyida - Velká-Ida - Szlovákia	18. Gyoma - Békés megye
8. Szikszó - Borsod-Abaúj-Zemplén megye	19. Körösladány /elpusztult Károly vagy Pakac /Békés megye
9. Torna - Turnianske Pedhradie - Szlovákia	20. Vésztő - Békés megye
10. Uraj - Borsod-Abaúj-Zemplén megye /hajdan Gömör megye/	21. Míslye - Myslina - Szlovákia /térképen nincs feltüntetve/
11. Kesznyéten - Borsod-Abaúj-Zemplén megye	

A szlovákiai helységek Abauj, Torna, Gömör, Hont vármegyék területén vannak.

A MAGYARORSZÁGI ROMÁN NÉPI HÍMZÉSEK

– Nagyné Martyin Emília –

A magyarországi románok népi kultúrája a magyarságtól és más nemzetiségektől eredendően eltérő elemeket tartalmaz, mivel azonban nem azonos származási helyről érkeztek mai lakóhelyükre, egyértelmű, hogy a különböző települések román lakosságának kulturális elemei is különböző sajátosságokat mutatnak. A kulturális különbségek tehát egyrészt eleve adottak voltak a más származási hely okán, másrészt pedig az új lakóhelyükön való több évszázados együttélés során alakultak ki az adott település keretein belül. Mindebből következik, hogy a románság kultúrája egy adott település földrajzi, társadalmi, gazdasági és etnikai viszonyai között sajátos jelleget öltött.

Az emlékezet, illetőleg a még megmaradt textíliák alapján a múlt század derekától terjedő időszak szötteseit, hírmzéseit van módunkban bemutatni, amikoris ezek egy már változásokon átment népi kultúra elemei, éppen ezért igen nehéz ezek alapján kiválasztani a sajátosan román jegyeket. Ehhez ugyanis szükséges lenne a származási terület népi szötteseinek, hírmzéseinek ismerete éppúgy, mint az adott település tradicionális kultúrájának vizsgálata, hiszen e két elem (az örökölt jellemző jegyek, illetve a kulturális kölcsönhatások alapján kialakultak) volt a döntő a hazai román népi textíliák fő sajátosságainak kialakulásában. A hagyományozódás törvényszerűségei alapján természetesnek kell elfogadnunk, hogy a múlt századra datálható vászonneműek készítés- és díszítésmódjában olyan elemek is továbböröklődtek, amelyek régebbi időkre nyúlnak vissza.

A szőtt-varrt-hírmzett textíliák a paraszti lakásbelső leginkább román jegyeket magukon viselő elemei. Minden román közösségre jellemző, hogy felismerve a hosszadalmas, nagy hozzáértést igénylő munkával készült textíliák értékét, megőrizték ezeket. Az asszonyok még az 50-es években is készítettek szötteket és hírmzéseket a lakásbelső díszítésére illetve a háztartásban való felhasználásra, és ezeken kívül saját régi, örökölt darabjaikat is ráhagyományozták családtagjaikra. Ezért általános jelenség, hogy a több generáción át féltve őrzött, az évek hosszú során át folyamatosan készített textíliák együtt találhatóak számottevő mennyiségben egy-egy román családnál, jó alapot szolgáltatva a technikai megoldások és díszítésmódok változásának vizsgálatára.

A román közösségekben a népi hírmzések kivitelezői a lányok és az asszonyok voltak, bár - tekintettel a családok népes voltára valamint a kedvezőtlen gazdasági helyzetre - nem ez volt a családi munkaszervezeten belül az elsődleges feladatuk. A hírmzés éppúgy része volt az asszonyok-lányok ismeretanyagának, mint a házi és a gazdasági munkák. Általában mindenki maga készítette el önmaga és családja számára textíliáit, nem volt arra példa, hogy erre a tevékenységre specializálódott asszonyok készítettek volna textíliákat ellenszolgáltatásért.

Hírmzett díszítést leginkább azokon a tárgyakon alkalmazták, amelyeket ünnepi alkalmakra szántak. Ilyenek voltak bizonyos viseleti darabok, illetve a lakásfelszereléshez

tartozó textíliák. Ez utóbbiak közé sorolhatók az ágyterítők, lepedők, párnák, abroszok, dístörülközők, függönyök, falvédők. A textíliák közül külön figyelmet érdemelnek a halotti lepedők, hiszen díszítő technikájuk, kompozíciójuk és a rajtuk alkalmazott ornamensek megkülönböztetik őket más textíliáktól.

A hímzések jellemző jegyeinek megfogalmazásakor több tényezőt figyelembe kell vennünk, úgymint a díszítmények elhelyezését, a kompozíció megalkotását, a színvilágot, a motívumkincset, valamint az öltési technikákat. A textíliák kompozíciójában, szerkesztésében szerepet kapnak a fonalas munkák, különösen a horgolás, a tüvel varrt csipke valamint a rojtozások.

A román népművészet egészét tekintve a hímzés igen jelentős helyet foglal el. Elég ha csak a viseleti darabok valamint a lakásbelső díszítésére szolgáló textíliák sokszínű, változatos mintázatú díszítményeire gondolunk. Ezzel szemben a hazai románok körében a hímzés nem annyira változatos. A főként fehérhímzésekkel kialakított díszítmények megjelenése szerény, de kivitelezésükhöz igen hosszadalmas, komoly technikai tudást feltételező munka volt szükséges.

A hazai román textíliák hímzései jellemzően vászonhímzések, főként kender és pamutvászon alapanyagúak, bár később egyes meghatározott darabok esetében (lepedők, párnavégek, viseleti darabok) igen elterjedté vált a gyolcs felhasználása. A legkorábbi időszakból fennmaradt román vászonhímzések nagyrészt a szálszámolással készült hímzések sorába tartoznak, hiszen díszítményeiket az alapanyag szálait követő öltésekkel alakították ki, így tulajdonképpen az alapanyaghoz adekvát hímzésteknikát alkalmazták. Nyilvánvaló, hogy a kezdeti időkben felhasznált azonos fonalsűrűségű vászon alapanyag a szálszámolós technikáknak kedvezett.

A magyarországi románok körében gyűjtött hímzéssel díszített textíliák fő jellemzőit, településenkénti különbözőségeit, valamint a motívumkincs, hímzőtechnika és színezés változásait a textilféleségeken keresztül tűnik célszerűnek bemutatni.

A viseleti darabok közül a vászonruhák díszítésére a fehér pamutból történő hímzést alkalmazták. A férfi ingek vállrészét, a sűrű ráncolásokkal összeillesztett ujjak karöltő részét valamint a kézelőket díszítették fehér laposöltésekkel, kizárólagosan mértani formákból álló fehérhímzéssel. Külön díszítményt jelentettek a szövetszélek összeerősítésére alkalmazott technikák, amelyek közül a varrt csipke, a subrikolás, valamint az aszúrozás volt a viseleti darabok esetében a legkedveltebb. Ezek mellett a függőleges irányban haladó, általában mértani formájú motívumok mellett a derékig érő gombolás mentén húzódó, szintén függőleges irányú, tűzéssel és aszúrozással kialakított csíkok jelentették még az ünnepi ing díszét. E viseleti darabot alul körben általában keskeny aszúrral szegték, majd horgolt csipkével látták el.

A száranként három szélből varrt gatyá összeillesztését is mértani formákká alakított subrikolással oldották meg, s a gatyá alján, körben is ezt a szálkihúzást és a függőleges szálakat tömőöltéssel átcsavaró díszítőeljárást alkalmazták, amely a rövid rojtozással a ruhadarab díszét jelentette.

A női viselet darabjai közül az alsószoknyákat volt szokásban a horgolt csipkén kívül hímzéssel is díszíteni. Ezen a ruhadarabon általában a lyukhímzéses, tömőöltéses technikát, a cakkos hurkolással szegett díszítésmódot alkalmazták. Hímzéssel díszítették még a már gyolcsból készült ujjatlan, hosszú, női alsó ingeket is. A mellrész laposöltésekkel és lyukhímzéssel megformált szimmetrikus díszítmény hullámos inda hajlataiban ismétlődő virág- és levélmotívumokból áll. A harmincas években viselt, gyakorta hálórúháknak

hordott ruhadarabot a nyakrészen slingeléssel szegték. A kihurkolandó szegélyt előbb előöltéssel előhúzták, majd laposöltéssel aláöltötték, így érve el az ívelt cakkos hurkolást.

Hasonló motívumok voltak jellemzőek az ún. lakodalmas kötényekre is, melyek alapanyaga a gyolcs volt. Ezeket nagy gonddal, sűrű díszítőmotívumokkal látták el, hiszen a lakodalom során sokak által láthatóvá váltak. A kötényeket is fehérhímzéssel, a lyukhímzés jellegzetes formáival, a kör, csepp, levélke motívumokkal díszítették, alul pedig slingeléssel szegték. A kötény teljes szélességén ritmikusan visszatérő motívumsor alapját a kör alakokba ágyazott és köréjük rendezett virág-és levélmotívumok képezik.

A viseleti darabok hímzése kapcsán különös figyelmet kell szentelni a magyarcsanádi románok körében gyűjtött nehézhimeknek. A főként drappos, szürkés vászonra, arany és ezüst színű fémszállal, flitterekkel és apró szemű gyöngyfűzrel tömören hímzett betétek, a férfi ingek elejének díszítményei voltak. Az ortodox papok miseruhájára emlékeztető technika és alapanyag alkalmazására kizárólag Magyarcsanádról van példánk, nem kizárható tehát a helybeli szerb nemzetiség hatása ebben a vonatkozásban. A román hímzésektől ugyanis nemcsak anyagában és technikájában különbözik, hanem motívumaiban is. A fémszállal hímzett ing eleje sűrű laposöltéssel varrt, függőleges irányú ívelt vonalokból, indás motívumokból áll. A fémszálás mintát néha színes pamutfonallal hímzett apró virágmotívumok is kiegészítik.

A román családokban - különösen a hagyományokhoz erősen ragaszkodó kétegyházi és méhkeréki közösségekben - az elmúlt évtizedekig szokásban volt, hogy a család minden tagjának elkészítette még gyermekkorában az édesanyja a halottas lepedőt. E díszítőt a ravatalra helyezték, de egyes közlések szerint szemfedélnek is használhatták. A halottas lepedőket a románoknál kizárólag fehér hím díszíti. Méhkeréken a három szél kendervászomból, stilizált virágmotívumokból álló, csipkével összeillesztett lepedő mindkét keskenyebb szélét díszítették, egyiket (a jobban látható, lábtól való részét) szélesebb motívumokkal. A geometrikus kompozíció kizárólag szögletes motívumokból álló, szimmetrikus, ismétlődő díszítménysorból áll. A geometrikus motívumok közé épített növényi ornamensek is mértaniassá, jelzésszerűvé válnak a textílián.

A vagdalással, szálirányban varrt szálszámolásos laposöltéssel, szálszorítással kialakított minta szépségét az adja, hogy a vagdalások elszegéseit kenderszállal, a laposöltéses díszeket pamutfonallal végzik, így a fehér szín és a kender természetes sárgás színének ritmikája adja a hímzés igazi szépségét. A mértani hímzést egészíti ki a textília széle felé eső részen végigfutó kenderszállal végzett subrikolás, keskeny aszúrcsík, valamint a szegésként szereplő, szintén geometrikus mintákból álló, tehát a textília egészével harmonizáló horgolt csipke. A méhkeréki halottas lepedők motívumai textíliánként különböznek, de fő sajátosságaikban azonosságot mutatnak.

A kétegyházi halottas lepedők hasonló kompozíciójúak, szintén a geometrikus minták a jellemzőek, de a vagdalásos-laposöltéses technikát már a lyukhímzéssel kialakított motívumok egészítik ki. Ily módon, a kétegyházi halottas lepedők esetében kerek formákból kialakított geometrikus mintázatról van szó. A textíliák azonosítása során terminológiai ellentmondásokba ütközünk, amelyek feltételezhetően a halottas lepedők funkcióváltozásával, illetőleg a hagyományos temetkezésből való kiszorulásával magyarázhatóak. Ugyanazt a textíliát lepedőnek, ágyterítőnek, szemfedélnek illetőleg halottas lepedőnek egyaránt nevezik a román közösségekben. Ezzel a folyamattal egyidőben tulajdonképpen a textília szerkezete is megváltozott, már nemcsak a keskenyebb szélein díszítették dúsabb illetve szerényebb mintázatokkal, hanem egyforma díszítménnyel látták el a teljes

kerületén. A későbbi időszakokban pedig a halottas lepedők alapanyaga is a gyolcs lett a kendervászon helyett, amelyet szabadrajzú lyukhímzés díszítésekkel láttak már el.

A korai díszlepedőket - hasonlóan a halottas lepedőkhöz - kendervászonból készítették, és vagdalásos, szálszorításos, erősen stilizált növényornamentikájú szélmintával díszítették a két keskeny és egy hosszanti szélén, ugyanis a textília fal felé eső része nem volt látható. A díszítő funkciót jól mutatja az is, hogy a hosszanti szegély mentén haladó felületszakasz azonos, de szélesebb mintázatú, két sorminta összekapcsolásából kialakított motívumsorból áll.

A díszlepedők újabb típusához tartoznak a szintén három szélükön, de már lyukhímzéses virág és levél ornamentikával díszített darabok. Magyarorszádon kedvelt volt szegélydíszként a lyukhímzéssel megformált szőlőindára kapcsolódó szőlőfürt motívumsor.

Alapanyaguk általában a gyolcs vagy az önmagában csíkozott finom patyolatvászon - amelyet néhány román közösségben szerbvászonként emlegetnek - kompozíciójukra pedig már az ívelt vonalvezetés, a hurkolt cakkolásokkal megoldott lekerekített szegés jellemző.

A lakásbelső szépségét emelték az ágyra hármásával vízszintesen, két vagy három sorban elhelyezett párnák végeinek díszítményei. Az azonos és különböző párnavégmotívumok elrendezésének, valamint az ezek kihangsúlyozására alkalmazott textíliák színeinek ritmikája adta a vetett ágy kiemelt díszítő funkcióját. A párnavégeken általában lyukhímzéssel, horgolt csipkével vagy recemunkával alakították ki a mértani vagy zoomorf formákat, de leggyakoribb volt a növényi ornamentelek alkalmazása. A vízszintes vezetésű díszítményeken az azonos motívumok ritmikus ismétlődése jellemző. A figurális elemek megformálásakor a szimmetriára törekvő szerkesztő elv érvényesül, az általában oldalnézetből ábrázolt egymással szembenéző állatalakok (főként madarak) a motívum függőleges tengelye mentén szimmetrikusak.

Míg a fentebb említett textíliák esetében nagyjából - a részletbeli különbségek ellenére - megfogalmazhatóak az általánosan jellemző vonások, addig a lakásbelső fő díszét képező abroszok és dísztürlőkzők mind készítménymódjukban, mind díszítőmotívumaikat illetően, településenként és korszakokként nagy változatosságot mutatnak. Feltehetően azért, mert ezek szorultak ki a legkésőbbi időkben a használatból, igen nagy formai változásokon estek át, mely változások a gyűjteményben lévő darabokon is jól megfigyelhetők.

A korai, szőtt díszítésű abroszokon fokozatosan jelennek meg a hímzések, akár szegélydíszként alkalmazott fehérhímzések formájában, akár a szövés mintázatát kiegészítő vagy követő motívumokként. Az abroszok alapanyaga egyaránt lehet a kendervászon, a csík vagy keresztcsík mintázatú finom száda, illetve a pamutvászon. Az abroszok hímzésében figyelhető meg leginkább a színesedés folyamata. A szövésmintákból átvett geometrikus motívumsorok az abroszokon körben már nem a szöttesekből ismert, hanem sárga, rózsaszín, világoskék színekkel (de általában egy vagy maximum két szín alkalmazásával) hímzettek. Jó példát szolgáltatnak erre a körösszakáli és mezőpeterdi geometrikus laposöltéssel kialakított hímzésmotívumok, amelyek kapcsolódási pontokat mutatnak meghatározott romániai települések (pl. Gyapjú község) hímzéseivel. A szöttesek mintáit másoló hímzésekre jó példákat szolgáltatnak még a süttöabroszok keskenyebb széleit díszítő egyszínű (általában piros) keresztzemes motívumok is.

A keresztzemes hímzésű díszabroszoknál még erőteljesebben figyelhető meg az új színek, színárnyalatok alkalmazása. A Hajdú-Bihar megyei települések román lakosságától egyébként sem idegen sárga, lila, zöld színek megjelennek a hímzéseken is. Egy létavéteszi abroszon például szőlőindás motívum ismétlődik körben az abroszon ezeknek a színeknek a felhasználásával. Érdemes utalni a szőlőnek, mint motívumnak több más

funkciójú textília (pl. díszlepedő, szekrénycsík) fehérhímzéseiben való megjelenésére. A keresztzemes öltéssel kialakított motívumokat gyakorta egészíti ki az abrosz szegése fellett körben húzódó szálszorításos díszítmény.

Az abroszok mindig két szélből varrottak voltak. A vászonszélek összeillesztése egyaránt történhetett azsúrozással illetőleg a varrt csipke változatos öltésmódjaival. Az abroszokon a horgolt csipke volt a leggyakrabban alkalmazott összeillesztési mód és szegélydísz.

Századunk közepétől terjedtek el a román közösségekben is a száröltéssel, egy-két szín különböző árnyalataival, később pedig változatos színekkel kivarrt, általában vízszintes vezetésű hullámvonalra épített növényi ornamensekből álló díszítmények. Az oldalnézetes virág (tulipán, rózsza) és levélcsozor motívumokkal díszített abroszokon a színezés szabályos ismétlődése, valamint a szegélyek színes slingeléssel történő beszegése a jellemző. Bár ezek az új darabok lényegesen színpompásabbak, kidolgozásukban, technikájukban messze alulmúlják a korábbi abroszok finomságait.

A díszítőrközőkön érvényesül leginkább a szőtt és hímzett motívumok együttes alkalmazása. Ennek egyik módja, hogy a szőtt geometrikus mintázatú motívumsorral díszített törülközőt vagdalásos, laposöltéses, szálszorításos technikával és lyukhímzéssel kialakított, a szőtt mintával harmonizáló színekkel és formákkal szegik. Általánosan jellemző a törülközők esetében a szőtt mintával összhangban lévő hímzett szegélydíszítés, amelyben erőteljesen érvényesülhetett az egyéni izlés, így egyaránt találunk ezek között szépen megmunkáltakat és kevésbé esztétikus darabokat.

Azok között a törülközők között, amelyeken egyaránt alkalmazták a szövés és a hímzés díszítésmódját, kell megemlítenünk a feketével hímzett törülközőket is, amelyek a halál beálltakor a tükör letakarására szolgáltak. Ezekben, a növényi ornamensű szőtt díszítményt a subrikált szélmotívumot, a keresztzemes technikával kivarrt madár és kereszt alakzatot harmonikus egységgé olvasztja a fekete szín alkalmazása, valamint a szegélydíszként megjelenő rececsipke.

Leggyakoribb hímzőeljárás a törülközőkön a keresztzemes hímzés, amely szinte mindig a szőtt motívumokat másolja általában megtartva azok színvilágát is. Leginkább két-három színt alkalmaztak a geometrikus, csillag, szív, inda formájú motívumok kivarrásakor. Jellemző a piros-kék, a kék-sárga, illetőleg a lila-sárga-kék színek együttes megjelenése a törülközők keresztzemes hímzéseiben. Gyakoriak a növényi elemek (levelek, indák, virágok) is, mint ismétlődő elemek a díszítősorban. A hullámvonalban kivarrt sormintában a centrális szerkesztésű, fölülnézetes virágok színei már elütnek a szövésnél általánosan használt színektől, jellemzővé válik több szín (bordó, lila, rózsaszín, zöld) együttes felhasználása.

A törülköző elvágott, keskeny széleinek szegése általában kirojtozással, kötött rojtokkal, keskeny azsúrral vagy cakkos hurkolással (azaz slingeléssel) történt. Szinte mindig található rajtuk egyszínű keresztöltésekkel hímzett monogram.

Amennyire jellemző sajátossággal rendelkeznek a kétegyházi szőtt abroszok, ugyanolyan specifikus elemeknek tekinthetők a méhkeréki, egyértelműen törülközőtartóra szánt, keresztzemes hímzéssel díszített törülközők. Ezeket a húszas-harmincas évektől készítették, díszítő funkciójuk egyértelműen kiderül abból, hogy a törülköző alja díszített, és központi motívuma a felső, visszahajtott felületén található. Az apró, sűrű öltésekkel kivarrt felület általában egy töből induló, gazdag szerkezetű és színezetű virágkompozíciót ábrázol, amelyben nem érvényesül a szimmetriára törekvő szerkesztő elv. A virágcsokor hímzése a piros- rózsaszín-kék-sárga színek számtalan árnyalatának felhasználásával történt. Ezek a sokszínű, de mégis harmonikus színhatású díszítőrközők a hazai

román textíliák legszínesebb darabjai. A felület szinte teljes kitöltése, a kompozíció kialakítása, a motívumegységek aránya, elhelyezése, színvilága a magyarázat arra, miért voltak ilyen nagyon közkedveltek ezek a lakásdíszítő elemek még az 1950-es években is.

A hímzett textíliák között feltétlenül említésre méltóak a kisebb textíliák, mint például a függönyök és a szekrénycsíkok, valamint a század közepe tájától egyre inkább elterjedő falvédők. A függönyök nagyrészt finom patyolatvászonból készültek, s keskeny széleiknél voltak díszítve általában virágornamentikás, lyukhímzéses motívumokkal. Később vált általánossá az ablakszemeken a gyolcsból készült lyukhímzéses függönyök használata. Ezek motívumai nagy változatosságot mutattak, szimmetrikus virágsokor, angyalábrázolás, madáralakok egyaránt szerepelhettek rajtuk díszítményként. A szekrénycsíkok hasonlóan fehér lyukhímzéssel díszítettek voltak, motívumaik pedig növényi ornamensekből álltak. Különösen a virág és levélábrázolás jellemző, de mint motívum megjelenik rajtuk a szőlőfürt is. A falvédőket kezdetben egyszínű (piros vagy kék) pamuttal hímezték, s csak később vált jellemzővé a falvédőkön ábrázolt életképek, jelenetek sokszínű pamuttal történő kivarrása. A falvédők országosan elterjedt ábrázolásait száröltéssel és laposöltéssel hímezték, igen ritka volt közöttük a román szövegű.

A rendelkezésünkre álló textíliák alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországi románok által legkorábban készített darabok eredendően a szálszámolásos hímzéstéchnikákkal készültek, melyeket csak később váltották fel a szabadrajzú mintázatok. A gyolcs egyre gyakoribb felhasználása következtében terjedt el a román közösségekben és lett kiemelkedő szerepű a lyukhímzéssel készített textília. A szálszámolással készült vászoneműek leggyakoribb hímzéstéchnikái a vagdalásos, a laposöltéses és a keresztzemes.

A vagdalásos technika alkalmazása igen elterjedt volt a magyar népi textíliákon is. A hazai román közösségek leginkább a halotti lepedőket díszítették ezzel a technikával. A vászon sávját szálanként felvágta a széleken, a minta tervezett terjedelmében. A felvágott szál kihúzásával egy mintás rács képződött, amelyet hímzéssel erősítettek meg, majd a rácsos alap közeit hímzéssel, főként laposöltéssel díszítették. E technikával főként apró mértani alakzatokat alakítottak ki. A kivarráshoz pamutfonalat, vagy magát a kenderszálat, a vászon alapanyagát használták.

A keresztzemes hímzések a huszas-harmincas évektől jelentek meg nagyobb számban a házivásznakon. Különösen a díztörülközők esetében alkalmazták ezt a hímzéstéchniát, valamint a monogramok textíliára varrásakor. Megfigyelhető egyrészt a szöttesmintákból kölcsönzött elemek megléte a keresztzemes hímzéstéchnikákban, de igen nagy divatja volt az 1930-as évektől az aprólékos munkával, sokszínű színezéssel sűrűn hímzett (szinte gobelin-hatású) díztörülközőknek, melyeket nagy felületen díszítettek színes virágkompozíciókkal.

Az alapanyag minőségétől független, szabadrajzú hímzéstéchnikák alkalmazása az utóbbi évtizedekben terjedt el a román közösségekben, ezen belül is a lyukhímzéses szabadrajzú mintázatú hímzések sokkal korábban megjelentek mint a laposöltéssel kialakított motívumokkal díszítettek. Az ízlésvilág, a motívumok változása nem annyira a hímzést készítő asszonyok, mint inkább az előrajzoló minták készítői (az ún. drukkoló asszonyok) tevékenységének, valamint a különböző mintakönyvek elterjedésének eredménye volt. A kezdeti előnyomó kollektívákat folyamatosan bővítették a divatos hímzéstéchnikákkal, így érve el azt, hogy az 1960-as években teret hódít a román közösségekben például a kalocsai hímzés motívumkinése, színvilága.

A népi textíliákon található díszítmények egy jelképrendszer részei, amely kialakulásának tényezői voltak többek között a helyi hagyományok, az egyéni ízlés, valamint a mindenkor divat. Ezek változásaival tulajdonképpen a főként mértani és növényi orna-

mensekből álló jelképrendszer szétesett, elemeinek szerepe megváltozott a textíliákon. A magyar népművészethez hasonlóan a román hímzéseken is a mértánias díszítések, és a növényi ornamentika a meghatározó. A díszítettség mértéke illetve a díszítendő felület-rész összhangban volt a textília népi kultúrában betöltött szerepével, funkciójával, pl. a lepedőknek csak a széleit díszítették, de a díszabroszok sokszor nagy felületen díszítettek.

A főként mértani formákból álló mintára jó példát szolgáltatnak a méhkeréki halotti lepedők. A geometrikus mintázatú, szálszorításos, laposöltéses fehérhímzésre a leszűrt formák alkalmazása, a puritánság jellemző. Háromszög és négyszög formák, egyenes és ferde vonalakból kialakított díszítmény jellemzi, a szigorú mértani rendben szerkesztett mustra tulajdonképpen kisszámú leegyszerűsített motívumból áll. A minták rajzolatában ívelt vonal egyáltalán nem szerepel. Ezzel szemben a kétegyházi halottaslepedők motívumai főleg ívelt, körformájú alakzatokból kialakított mértani díszítményekből állnak.

A motívumok másik jellemző alkotóeleme a növényi díszítmény. Általánosan jellemző a növényi ornamentika geometrikus motívumokkal való összekapcsolása. A korban későbbi hímzéseken a növényi elemek vagy ezek stilizált formában való megmintázása válik hangsúlyossá.

Az állatalakok megjelenítése igen ritka a magyarországi román textíliák hímzésmin-táiban, s szinte kizárólag madárábrázolásokról (legtöbbször síkban ábrázolt, szembenező madárpárosról) van szó. Feltehetőleg valamilyen szimbolikus értelmezés tapadt a madár-ábrázoláshoz, ami lassan elfelejtődött s csupán díszítő motívumként maradt meg. Ezt lát-szik bizonyítani, hogy a madár motívumok leginkább a halálhoz, temetéshez kapcsolódó textíliákon, pl. a halál beálltakor a tükör letakarását szolgáló törülközőkön jelenik meg, ami összefüggésben lehet a halott lelkének a testből madár alakban történő kiszállásának képzetével. Madárpár, galamb, mint motívum előfordul a párnavégek színes selyemmel kihangsúlyozott lyukhímzéses, recsecsipkés díszítményeiben. Az elmúlt évtizedekben vált divattá egyes településeken a madár illetve angyal figurát ábrázoló lyukhímzéssel és recemunkával készült függönyök használata.

A hazai román textíliák motívumkincsének jellemzői, hogy a kompozíciókban hangsú-lyosan vannak jelen a mértani díszítmények és a növényi ornamentelek, s lényegesen keve-sebb zoomorf ábrázolással találkozhatunk, mint akár a magyar, akár a határon túli román anyagban.

Itt kell még említést tennünk a vászon összeillesztésének módozatairól, a textíliák széleinek kidolgozásáról. A háziszöttes szélességét a szövőszék mérete szabta meg, ép-pen ezért a különböző textíliák több (két-három) szélből készültek. Az összevarrást saját fonállal vagy köztescsíkok beillesztésével végezték. Az összeillesztés leggyakrabban horgolt csipkével, aszúrmintával vagy valamilyen egyéb fonalas munkával történt. A szöttes vágott széleit a beszegés fölött szálhúzással aszúrozták, esetleg csipkével díszí-tették. Gyakorta szegték és díszítették a széleket szálszorítással is. Az ilyen subrikálást, slingelést legfőképpen a viseleti darabok széleinek szegésénél alkalmazták. Különösen a törülközők esetében volt általános a csomózással rojtozás, melynek számos változatos módját ismerték. A különféle rojtok kialakításának technikája még napjainkban is élő eleme néhány román adatközlő ismeretanyagának.

A vászonszélek összedolgozásának kedvelt módja volt a recsecsipke, amelyet necc-nek neveznek a román településeken. A tömő- és huroköltéssel kitöltött alapháló készítése speciális tüvel történt, és az anyagok összeillesztésén kívül a párnavégek díszítésére is szolgált. Az 1950-es években keresztelődő kendőket is készítettek ezzel a technikával, né-

hány darabjukba a gyermek nevét is beledolgozták színes pamuttal. Méhkeréken például még az 1970-es években is készítettek ilyen recsecsipkéket.

Bár a bevezetőben említett okok miatt a hazai románok által készített textíliák településenként, korszakonként és textílféleségenként különbségeket mutatnak, dolgozatomban megkíséreltem bemutatni ezek általánosan jellemző legfontosabb ismérveit.

Romanian folk-embroideries in Hungary

–Nagyné Martyin Emília –

Résumé

National culture of Romanian in Hungary involves different elements from cultures of the Hungarian and other nations, but since they arrived from not the same original place in their today residence, it is evident that cultural elements of Romanian population of different settlements show different characteristics. Thus cultural differences on the one hand were given because of the different original places and on the other hand were developed during the living together in their new residence inside boundary of the given settlement.

We can present homespuns and embroideries of the period spreading from the middle of last century on the basis of the memory and the remained textiles respectively when they are elements of a changed folklore culture, so it is difficult to choose the specific romanian characteristics.

Woven - sewn - embroidered textiles are especially the elements of peasant home inside what bear romanian characteristics. It is typical of all romanian communities that recognizing the worth of textiles made with lengthy, expertise work they preserved them. It is common occurrence, that textiles preserved worried about them during time of more generations, made for long years are together in big quantity by one or another romanian family, give a good base for studying change of technical resolvings and decorating methods.

Embroidered decorations were used mostly on the things what were intended for festive occasions. Those were some costume pieces or textiles belong to household equipments. Bedspreads, sheets, pillows, table-clothes, gala towels, curtains, wall-hangings can be ranked among these. Among textiles the funeral sheets deserve special attention, since their decoration technique, composition and ornaments used on them distinguish them from other textiles.

Considering the whole romanian folk art the embroidery takes a significant place in it, as it is enough only to think of colourful decorations with varied design of costume pieces and textiles serving for decorating household equipments. On the other hand the embroidery in the circle of domestic Romanian is not so varied. The appearance of decorations worked out mostly with white-embroideries is modest, but rather lengthy work presumable with high technical knowledge was required for them.

The feature of motive treasure of the domestic romanian textiles are so that geometrical decorations and vegetal ornaments are present stressed in compositions, and we can meet significantly less zoomorphic representation than in hungarian or in romanian material.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

ÁBRÁK

1. *ábra.* Vagdalással, laposöltéssel és szálszorítással hímzett halottas lepedő motívumai
Szarmazási hely: Méhkerék
Gyűjtő: Lükő Gábor
Leltári szám: 55.83.1.
Fotó: Nagy Imre

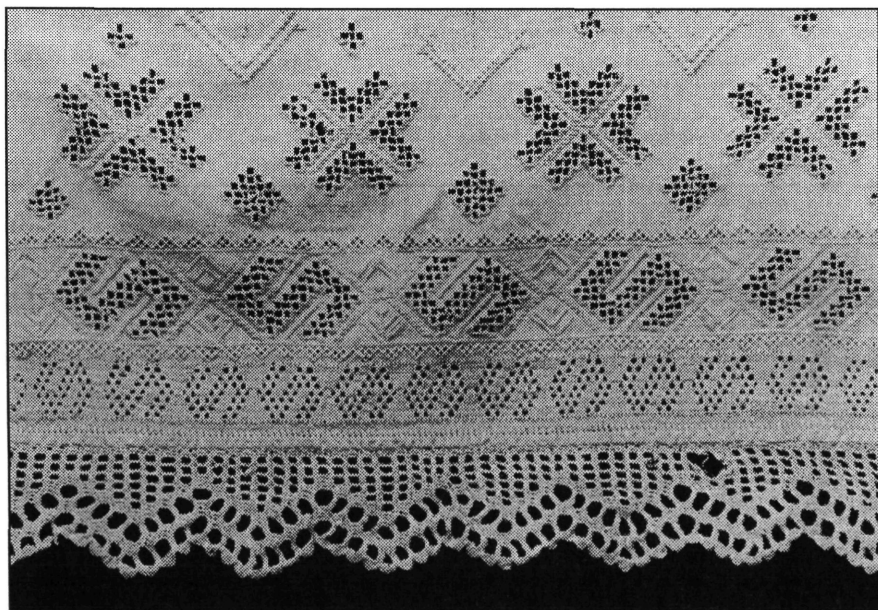
2. *ábra.* Halottas lepedő lyukhímzéses, vagdalásos és szálszorításos fehér hímzése
Szarmazási hely: Kétegyháza
Gyűjtő: Bencsik János
Leltári szám: 76.40.1.
Fotó: Nagy Imre

3. *ábra.* Díszabrosz sárga laposöltéses motívumsora
Szarmazási hely: Körösszakál
Gyűjtő: Martyin Emília
Leltári szám: 84.49.7.
Fotó: Nagy Imre

4. *ábra.* Díszabrosz recéjének hímzésrészlete
Szarmazási hely: Kétegyháza
Gyűjtő: Bencsik János
Leltári szám: 81.13.1.
Fotó: Nagy Imre

5. *ábra.* Fekete szedettes, keresztiszemes motívumokkal és recehímzéssel díszített gyásztörülköző
Szarmazási hely: Méhkerék
Gyűjtő: Bencsik János
Leltári szám: 79.24.5
Fotó: Nagy Imre

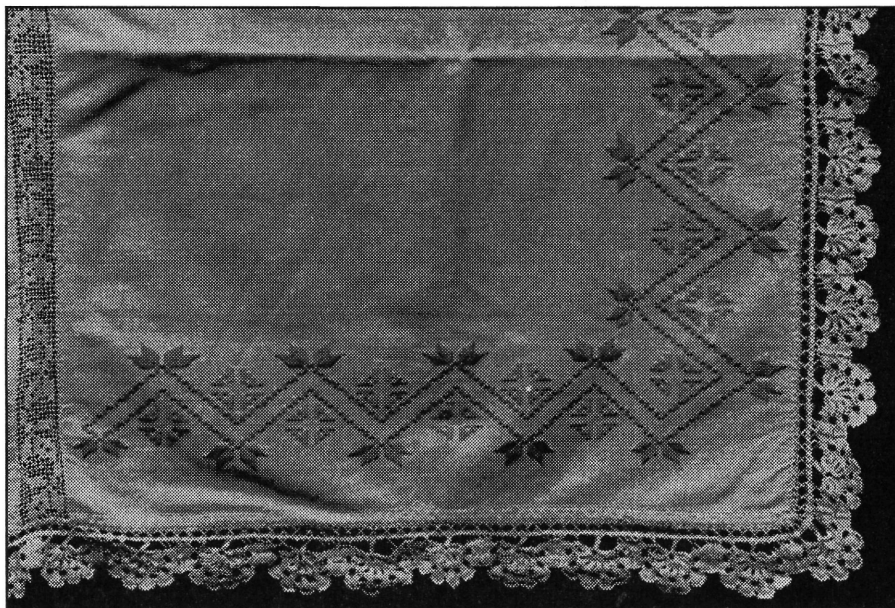
6. *ábra.* Gyolcs alapon fehér pamut lapos- és lyukhímzéssel díszített abroszszegély
Szarmazási hely: Battonya
Gyűjtő: Grin Igor
Leltári szám: 87.15.3
Fotó: Nagy Imre

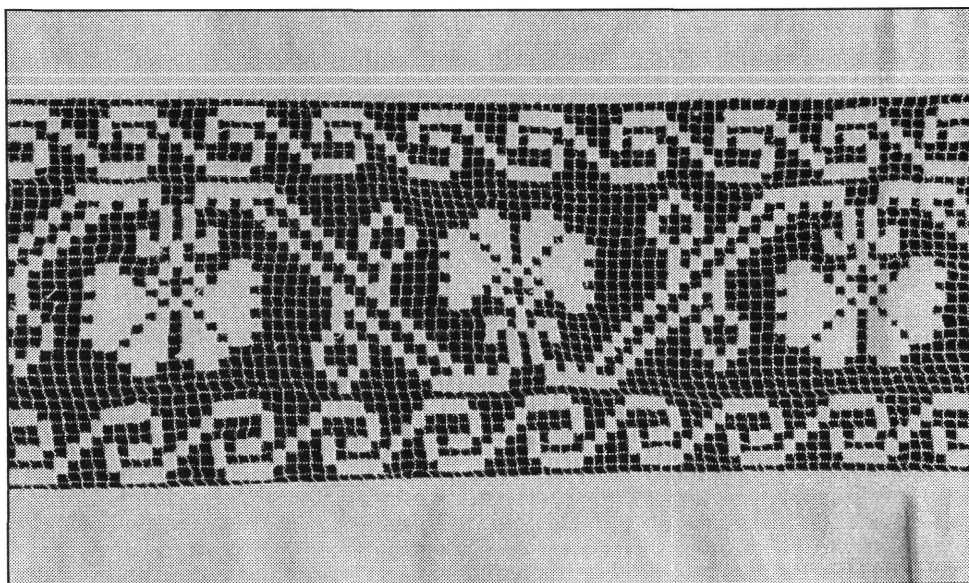
1. ábra

2. ábra

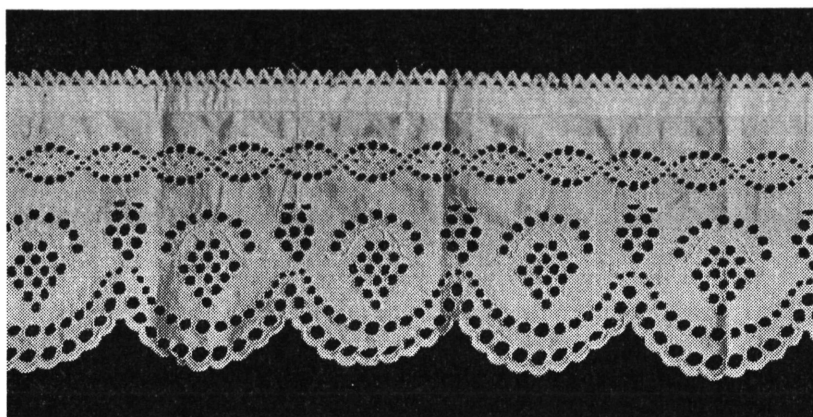
3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

KESERŰ MOSOLY

Válogatás tíz év magyar közéleti vicceiből /1945- 1955/

– Mazán Mátyás –

A **humor** megjelenésének egyik formája a **vicc**, amelynek pontos definiálása sokkal nehezebb feladat, mintsem, hogy arra e sorok írója vállalkozhatna. Legfeljebb azt kísérli meg, hogy kizárásos meghatározást adjon.

A vicc nem **tréfa**, nem **anekdota**, mert lényegesen tömörebb, és amit elmond, nem történt meg senkivel sem soha. Nem **kroki** és nem **humoreszk**, mert első megjelenése mindig verbális, szerzője anonim. Tulajdonképpen "nincs is", mert mindenki csak "hallotta valakitől" !

A viccről, mint a városi folklór jellegzetes termékéről mindenképpen megállapítható, hogy alapvetően két típusa van:

- Általános, amely az emberi élet, a társas kapcsolatok témaköréből merít. Jó része "örök", bármikor előadható, megértésük különösebb ismeretet nem igényel. (Anyósviccek, "abszolút" viccek stb..)
- Közéleti, azaz a társadalmi- politikai- gazdasági helyzetet kifaragó. Ezek keletkezése mindig konkrét történelmi korszakhoz, esetleg eseményhez köthető, tehát csak egy bizonyos ideig van aktualitásuk. Megértésükhöz kortársnak kell lenni, vagy a kor jó ismerőjének.

Az élet rendje, hogy a "kortársak" száma egyre kevesebb, a kollektív nemzeti emlékezet pedig szelektív. Bizonyos fogalmak, tények, események, nevek előbb a perifériára kerülnek, majd a teljes feledésbe. A vicc semmi mással nem helyettesíthető dokumentuma egy adott kor társadalmi közérzetének. Az alábbiakban a magyar történelem egy - nem éppen nyugalmas - évtizedét próbálom bemutatni egy sajátos "dokumentumgyűjtemény" segítségével.

A Magyarországot felszabadító Vörös Hadsereg katonáinak hőstetteiről könyvtárnyi irodalom gyűlt össze. A nem kevés számú atrocitásról, a civil lakosság zaklatásáról jóval kevesebb. (Bár az utóbbi néhány évben néhány évben szinte csak erről esik szó...)

Két egykorú vicc:

A tanító kérdezi Pistikét:

- Milyen dúlások pusztították hazánkat?

Pistike válasza:

- Tatárdúlás, törökdúlás... *felszabadulás* !

Az elesett szovjet katonák sírjait kutató bizottság az egyik falu határában talál egy hantot, a fejfán a következő felirattal:

*Itt nyugszik Vaszilij Davaj.
Azért vágják le a fejét kaszával,
mert bántotta a lányokat faszával.*

1946. augusztus 1-én megjelent a stabil pénz, a forint.

A húszforintos bankjegy hátsó oldalán a főalak egy csípőtájon lebegő drapériával tarkan ábrázolt férfiakt, egyik kezében búzakarász-csokor, másikban kalapács.

Ezzel kapcsolatos vicc a következő:

Kérdés:

Mit mondana a fiú, ha beszélni tudna ?

Válasz:

Dolgoztam, fáradtam, arattam -
mégis mezítelen maradtam.. !

Az államosítás után a régi cégnevek használatát felváltotta az alaptevékenységre utaló megnevezés és a Nemzeti Vállalat kifejezés együttes alkalmazása / Pl. Baromfifeldolgozó Nemzeti Vállalat/. A feliratozásban ez legtöbbször csak a két kezdőbetű alkalmazásával jelentkezett /Vasárúértékesítő N V, Fafeldolgozó N V stb../ Néhány hét alatt a településeken a cégtáblák uniformizált NV-s alakot öltöttek.

Ezzel kapcsolatos vicc:

Két cigány megy az utcán, és az egyik megkérdezi a társát:

- Mondd már, mit jelent az a sok NV ?

- Tudja a fene. Talán azt, hogy *Nem Végleges.. !*

Két cigány megy az utcán. Odaérnek egy gyár elé, amelynek bejárata fölött nagy tábla függ, rajta a felirat: Élüzem.

Alatta kisebb betűkkel: Ötven élmunkás.

- Te Gazsi, mit jelent az, hogy élmunkás ?

- Hát.. biztosan azt, hogy azok *élnek* , a többi *döglődik*... !

A kor jelszavai többek között:

Tiéd az ország - magadnak építed !

Tiéd a gyár - magadnak dolgozol !

Az egyik üzemi WC felirata ezt így kommentálta:

Tiéd a WC, magadnak szarsz !

Ezt hagyta terád Lenin és Marx.

*Elvtárs, hogy ne merülj nyakig a szarba:
kapaszkodj bátran az életszínvonalba !*

A népi demokráciának új káderekre volt szüksége. Szakérettségivel (vagy a nélkül is) helyeztek fontos beosztásokba embereket, illetve különböző felsőoktatási intézményekbe "iskolázták be" őket. Voltak olyanok, akik csak néhány hetes tanfolyamokon vettek részt, aztán kezdték meg "tudatformáló" vagy más, konkrétabb tevékenységüket.

A népművelő lelkesen magyarázza Galilei felfedezését a Föld forgásáról. Hátul egy cigány buzgón helyesel neki:

- Úgy van, bizony úgy van !

Az előadó örömmel veszi ezt, és megkérdezi:

- Talán az elvtárs is tudna mondani erre egy bizonyító példát ?

- Hát persze. Hiszen éppen most is *az alja van felül!*

A beiskolázott káder vizsgázik történelemből. Amikor kilép az ajtón, társai azonnal közrefogják és kérdezik a tételéről. Ő fölényes mosollyal válaszol:

- Marha szerencsém volt . Egyetlen évszámot kellett mondani.

- Mit? Milyen évszámot ?

- Hát azt, hogy 38.

- Mi az hogy 38? Mi volt a kérdés?

- Az *Anjouk kora*. Mondtam, hogy 38. *Ennyi idős a feleségem.*

Egy katonai egység lögyakorlatot tart a mezőn. Meglehetősen gyenge eredmények születnek, maga a gyakorlatvezető főhadnagy sem jeleskedik. Az eseményeket tisztas távoból figyelni egy férfi, aki disznókat őriz. A tisztnek támad egy ötlete, és odaszól neki:

- Hé, nem akarja megpróbálni maga is?

Az illető odamegy, köszönettel átveszi a puskát. Lead öt lövést, ebből három 10-es, kettő 9-es. A főhadnagy elismerő csodálkozással kiált fel:

- Ez aztán igen, a szentségit! Jobban lő, mint én, pedig *ezelőtt húsz évig én is kánász voltam.*

Mire a férfi csendesen :

- Én pedig *ezelőtt húsz évig katonatiszt voltam.*

A szakszervezeti titkár bemegy a párttitkárhoz:

- Igazán megkérdézhettél volna, mielőtt a Jánost beiskolázod az egyetemre. Hiszen az még rendesen írni se tud !

- No és? Nem *levelező tagozatra* küldtem!

A gyorstalpalón végzett orvoshoz bemegy egy illető, akinek az a panasz, hogy igen erős hasmenése van.

- Tolja le a nadrágját és hajoljon előre - hangzik az utasítás.

A beteg ezt meg is teszi, mire az orvos elővesz egy piros zászlót és elkezdi vele körözni a páciens feneké mögött.

- Mit csinál, doktor úr?

- No hallja! Talán csak elbánok egy kis szárással, hiszen erre még az expresszvonat is megállt bakter koromban !

A mezőgazdaság kollektivizálását két ismert magyarnóta dallamára írt szöveg kommentálja:

*Ki tanyája ez a nyárfás?
Enyém, vagy a tied, elvtárs?
Ne vergődjünk sokat véle:
Vigyük be a tszcs-be!*

*Valamikor volt szép tanyám,
Körülötte tíz holdnyi jó földem.
Valamikor két szép lovat
Hajtottam, ha a városba mentem.
Valamikor nem gondoltam,
Hogy az utcát meztelenül járom:
Hogy nekem csak egy gatyám lesz,
És még azt is önként felajánlom!*

A következő vicc már igencsak keményen fogalmaz:

Két öreg paraszt utazik a vonaton. Mindketten pipáznak. Előbb az egyik pipája alszik ki, majd a másiké. Mindkét pipa az ablak melletti polcra kerül. Kis idő után az egyik újra rágyújt, mire a másik:

- Hát.. maga az én pipámat vette fel.
- Hát aztán. Egyformák.
- De én tbc-s vagyok.
- Én pedig tszcs-s ... Nem mindegy, *mibe döglünk bele ?!*

A szovjet technika és tudomány eredményeinek hirdetése a kor propagandájának fő vonalát képezte. A növénynevelő botanikus V. I. Micsurin (1855-1935) "világraszóló" teljesítményeinek alapján született viccek:

Természetrájk órán a tanító az ember származásáról beszél:
Az *idealisták* szerint az embert az isten teremtette, a *materialisták* viszont azt hirdetik, hogy az állatvilágból emelkedett ki.
Mire megszólal Móricka az utolsó padból:
Tanító bácsi kérem! A *micsurinisták* szerint pedig az ember nem más, mint *melegági dugvány* .. !

Kérdés:

Mi lenne a micsurinisták egyik leghasznosabb tette?

Felelet:

Ha keresztelnék a bolhát és a görögdinnyét. Akkor kettévágás után a magok kiugrálnának belőle.. !

A cigány feleségével együtt indul a határ felé, hogy disszidáljon.

Már a határsávban járnak, amikor észreveszik a feljük tartó határőröket. A cigány ráparancsol a feleségére, hogy vetközzön meztelenre, majd álljon négykézlábra. Gyorsan egy madzagot köt az asszony nyakába, és várja a katonákat.

- Mit keresel te itt ? - kérdezi a járőrparancsnok.
- Hát én csak legeltetem itt a kecskémet - hangzik a felelet.
- Ne nézz minket hülyének ! Ez nem kecske, hanem asszony.
- Dehogyan is nem ! Ez *Micsurin kecskéje*: elől van a tőgye, hátul a szakáll!

A cigányok szerepeltetése igen gyakori, de sehol sem pejoratív értelemben. Inkább Gárdonyi és Móra Ferenc furfangos figuráinak utódaiként jelennek meg, álnaiv megállapításaik hordozzák a humort, illetve jellegzetes dialektusuk.

Két cigány megy az utcán, és megállnak egy kirakat előtt, ahol egy Rákosi kép a dekoráció.

- Ki lehet ez ? - kérdi az egyik.
- Hát nem látod? Oda van írva, hogy Rákóczi.
- Az nem lehet, hiszen ennek se bajsza, se haja!
- Márpedig az van odaírva ...
- De ez akkor se lehet a nagy Rákóczi !
- Hát ha nem ű, akkor annak a *sarja!*

A cigány jelentkezik a pártba. A felvételt megelőzően elbeszélgetnek vele, hogy elég érett-e a tagságra.

- Mondd csak, ha a tsz gyümölcsösében sok szilva terem, mit kell csinálni?
- Hát szilvóriumot.
- És ha alma van sok ?
- Almáriumot.
- És ha semmi se terem?
- Hát ... *semináriumot!*

A viccek keletkezését nem ritkán ismert személyekhez kötik. Ezek lehetnek sportolók, vagy még inkább színészek, konferansziék. Az esetek döntő többségében ugyan az illetőnek semmi köze a vicchez, de a terjesztők mindig az ő nevükkel adják tovább azokat.

Az "alkotók " között előkelő helyen állt a népszerű "Latyi" azaz Latabár Kálmán.

Latabár kijön a színpadra, arcán nagy fehér kendő a fejtetőn megcsomózva.

Leszól a közönségnek:

- Nem a fogam fáj. *Inog az állam...!*

Latabár egy kerékpárt tol be a színpadra. Próbál felülni rá, de az első kerék elfordul, a kormány kimozdul, elcsúszik.

Néhány kísérlet után a közönségnek:

- A kormánnyal van a baj. Le kéne cserélni!

(Egy változat szerint: a kormány vörös krepp-papírral van betekerve, és a szöveg: Baj van ezzel a vörös kormánnyal.)

A korszak két leggyűlöltebb alakja Rákosi Mátyás és Gerő Ernő. A róluk szóló viccek tömegéből az itt olvashatók közül kettő konkrét eseményhez kötődik, a másik kettő keletkezési ideje ismeretlen.

*Itt nyugszik Rajk László,
Nyaka köré tekeredett a vörös zászló.
Nem lett a munkáján áldás:
Nem nyugszik mellette Rákosi Mátyás!*

A gyárban sorra mindenkit felkeresnek az aktivisták, hogy tegyenek munkafelajánlást Rákosi 60. születésnapja tiszteletére. Odamennek a cigány udvaroshoz is:

- Az elvtárs mit ajánl fel Rákosi elvtársnak ?

Az meg visszakérdez:

- Hát *köteles* vagyok én ?

Kohn bácsi hosszas procedúra után kivándorló útlevelet kap. Mivel csak 20 kg-ot meg nem haladó személyes holmit vihet magával, egyetlen bőrönd és egy kézitáska van nála, amikor a vámvizsgálathoz szólítják. Felnyitattják vele a bőröndöt, mire előtűnik a ruhák tetején egy életnagyságú Rákosi portré keretben.

- Hát ez mire kell magának odakint?

- Honvágy ellen, kérem.

- ???

- Ha majd elővesz a honvágy, én is előveszem ezt a képet ... !

Rákosinak és Gerőnek szobrot készülnek állítani Budapesten. A két nagy vezérnek közös talapzaton kell állnia, és csak már meglévő szobor helyére kerülhetnek, hogy a kivitelezés ne kerüljön sok pénzbe. Elindul a bizottság helyet keresni. A Vörösmarty téren odamegy hozzájuk egy cigány, és a költő szobrára mutatva így szól:

- Kérem szépen, én ezt ajánlom. Ezen még a felirat is jó lesz, csak egy betűt kell kicserélni:

Nem *Hazádnak*, hanem *hazudnak* rendületlenül !

1951. december 21-én Budapesten, a Dózsa György úton felavatják a monumentális Sztálin szobrot. Ezt követően keletkezett a rigmus:

*Hideg szoba, üres gyomor
Húszméteres Sztálin szobor
Nyomor, nyomor, nyomor ... !*

*Meleg szoba, tele gyomor
Földre döntött Sztálin szobor
Mikor, mikor, mikor .. !?*

Az 50-es években a külföldi utazás csak igen kevesek kiváltsága volt. Még bizonyos, a déli és nyugati határokhoz közeli városokba is csak külön engedéllyel lehetett eljutni. A rendelkezés megszegőire szigorú büntetés várt.

A disszidálni készülő cigány észreveszi a közeledő járőrt, mire gyorsan felmászik a legközelebb eső fára.

- Mit csinálsz te ott a fán? - kérdezi tőle az odaérkező határőr.
- Olvasom a Szabad Népet - feleli az fentről.
- Ne hazudj, hiszen nincs is nálad újság!
- Nem is kell, instálom ... tessék csak nézni: egy, kettő, három... - és közben az osztrák oldalon dolgozó mezei munkásokra mutogat.

A család kivándorló útlevél birtokában áll a vámvizsgálatnál. Több holmijuk között ott a kedvenc papagáj is . A vámtiszt először a kalitkát veszi kézbe, és így szól:

- Ezt kérem nem vihetik ki, élő állatot kivinni tilos!

Az anya könyörgőre fogja a dolgot:

- Kérem szépen, ez egy olyan kicsi madár, szinte észre se lehet venni ...
- Mindegy, kérem. Nem a nagyság számít. Állatot élve kivinni tilos!
- Sülve-főve vagy kitömve lehet - élve nem!

Megszólal erre a papagáj rikácsolva:

- Sülve-főve vagy kitömve, csak ki ebből a kurrva orrszágból!!

Magyarország 1945 után nem rendelkezett önálló polgári légi közlekedéssel. A forgalmat MASZOVLET néven működő, szovjet fennhatóságú vállalat bonyolította. Erre utaló vicc:

- Hallotta, hogy politikai okokból nem engedélyezték egy új repülőjárat indítását?
- Nyugatra?
- Nem. Keletre.

A tervezett útvonal az volt ugyanis, hogy Budapest-BAJA-Moszkva!

Bár "Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján" (Rákosi Mátyás), azért nemegyszer felmerül a háború lehetősége is.

Az üzemi káderes a minősítés előtt behívja magához a könyvelés egyik legrégebbi dolgozóját, Kisst. Különféle kérdésekkel próbálja zavarba hozni, de az öreg résen van és csupa vonalas választ ad. Végül a kérdező egyértelmű színvállásra akarja készíteni:

- Mondja, ha kitörne a háború, maga a szovjet vagy az amerikai oldalon akarna harcolni?
- Természetesen a szovjetek mellett.
- Nagyon helyes... de meg is tudná indokolni, miért?
- No hallja... ! Hát ki az a hülye, akinek mindegy, *milyen fogságba esik?*

IRODALOM

Katona 1980.

Katona Imre: Mi a különbség? (Budapest, 1980)

Katona 1989.

Katona Imre: Viccek Sztálinról, Rákosiról és Ceauscuról. (Békéscsaba, 1989)

Diószegi 1989.

Diószegi György: Társadalom humornézetben (Budapest, 1989)

Szenes 1997.

Szenes Imre: Történelmünk humorban (Budapest, 1997)

Bitter smile

Selection from anecdotes of hungarian public life of ten years /1945-1955/

– Mazán Mátyás –

The order of life is that number of "contemporaries" is getting less continually and the collective national remembrance is selective. Some concepts, facts, events, names get first to the periphery, then sink into oblivion. The anecdote is the document of a social public life of a given age what cannot be substituted for any other thing. In what follows I try to present one - not just peaceful - decade of hungarian history by means of a particular "documentscollection".

Résumé of the collection can't be given from understandable reasons.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

SZAPPANFŐZÉS, MOSÁS, TISZTÁLKODÁS GYULÁN

– Kiss Anikó –

Szappanfőzés

Gyulán a szappanfőzés évente ismétlődő, megszokott munkája volt az asszonyoknak. A második világháború utáni évtizedet követően azonban egyre ritkábbá vált ez a korábban általánosnak mondható foglalatosság.

Évente általában egyszer került rá a sor, valamikor a disznóölések után. A hozzávaló, másra már fel nem használható zsiradékot, zsírhulladékot viszont az egész éven által kellett gyűjteni, hogy – mire eljön az ideje – együtt legyen a nélkülözhetetlen háziszappan előállításához szükséges nyersanyag. . Egy kopott mázú, nagyobbacska cserépedény jó volt erre a célra.

A disznóöléskor *szappanba tették* a bélszírt, az *abalé, abálólé* tetején úszó, fel nem használt zsírt, kimaradt belet, a felesleges, időben el nem fogyasztott tepertőt. Ide került sokszor a hurkaszír is, hacsak azt valamilyen kevésbé kényes étel, pl. babfőzelék berántásához fel nem használták. Ezt a cserépedényt a feldolgozásig hideg helyen tartották, hogy a zsírhulladék meg ne romoljon.

A szappanfőzéshez az emlékezet szerint *zsirosszódát* használtak. Sziksóval nem főztek szappant. *Fahamuval* is próbálkoztak a II. világháború alatt és után, amikor nem lehetett megfelelő szappanfőző szert kapni. Ezzel a szerrel ugyanis nem mindig sikerült a szappan, mert nehéz volt vele elég erős lúgot előállítani. A zsirosszódát fűszerboltban szereztek be. Egy-két kilogrammnyi mennyiség egy-egy átlagos család egész évi szükségletét fedezte. Erre a maró, súlyos mérege nagyon kellett vigyázni. Olyan helyen tartották, ahol gyerekekre nem férhetett hozzá. Az egyik legkegyetlenebb öngyilkossági mód volt régen: *lúgkövet* inni.

A II. világháború alatt és utána, kb. 6-8 évig nagyon nehezen lehetett hozzájutni a szappanfőzés e fontos alapanyagához, ezért a feketepiacon magasra szökött az ára. Amíg 1945-ben nem állt vissza a szigorúan őrzött magyar-román határ Gyula mellett, az asszonyok Romániából „feketén” hozták a gyufával és a petróleummal együtt, és ezzel *sefteltek*.

A komoly elővigyázatosságot igénylő zsírszódát, amelyet lúgkő, marónátron néven is emlegetnek, később a *PERSIL* márkanévű szappanfőző por váltotta fel, ezt használták, nagyjából az 1940-es évek második feléig. Ez is maró anyag volt, de kevésbé volt veszélyes, mint a zsírszóda.

A szappanfőzéshez rendszerint egy nap kellett, de az utána következő alapos takarítással ez az idő akár meg is duplázódhatott, mert ilyen sok piszokkal járó munka nemigen volt még a házban.

Szappant üstben kellett főzni, lehetőleg rézüstben vagy zománcosban, ehhez jó katlan is kellett. A kiskonyhában, esetleg a konyhában főzték, s nem kinn az udvaron, mert a főző szappannak egyenletes meleg kellett. Először lemérték a zsiradékot, 3 kg zsiradékhoz

kellett 1 kg zsírosszóda. A disznóölés után kb. ennyi zsiradék volt egy-egy háznál. Ennek megfelelően vásárolták meg a főzőszert. Volt, aki először egy kicsit felsütötte a zsiradékot, volt, aki mindjárt a lúgot készítette el. Meg volt szabva, hogy mennyi víz kell a kimért zsiradékhhoz. Átlagos mennyiséghez tíz-tizenkét liter vízre volt szükség. Az sem volt mindegy, hogy milyen vizet használtak. Ha teheték, lágsága miatt elsősorban esővizet használtak. Ehhez télen hólé formájában jutottak. Ha nem volt esővíz vagy hólé, az ártézi kútról hoztak megfelelő mennyiségű vizet. Fontos volt, hogy a víz lágy legyen.

A zsírosszódát, vizet, a szappannak valót *feltették az üstbe*, és tüzet gyújtottak alá. Általában keményfával tüzeltek, hogy a katlanban egyenletesen égjen a tűz. A masszát óvatosan kavargatták, hogy a maró anyag ki ne fusson. Tollpróbával győződtek meg róla, hogy elég erős-e a lúg. A liba-, kacs- vagy tyúktollat belemártották a fővő lúgba. Ha a pihét nagyon hamar marta le a lúg, akkor túl erős volt, és kevés vízzel hígítani kellett. Addig próbálgatták, míg nem nagyon gyorsan marta le a tollról a lúg a pihét. A lúg elmarta a zsiradékot, és ez az anyag sárgás, szürkés masszaként feljött a forró lúg tetejére. Hogy eléggé elmarta-e már, azt úgy nézték meg, hogy a szappanból egy kiskanállal kivettek, kicsit húlni hagyták, majd a két ujjuk közt morzsolgatták, sodorgatták. Ha e művelet során az anyag elterült és felsodródott, nem *morzsálódott*, már jó szappan vált belőle.

Általában egy-két lúgon főtt ki a szappan. Ilyenkor levették a tűzről, leöntötték a lúgot alóla, és valami cserépedényben félretették, új lúgot tettek fel, visszarakták rá a leszedett szappant. Az első lúggal kb. egy órát főtt a szappan, a másodikkal kb. fél órát. A már majdnem kész szappant kisózták, egy jó marék sót tettek bele, ez segítette, hogy a szappan jobban elváljék a lúgtól. Így fehéredett a szappan színe, finomabb lett. Voltak olyanok, akik harmadik lúgon is főzték a szappant. A háború utáni években olykor valami illatszert is tettek bele, mert nem lehetett pipereszappant kapni.

Mikor már jó volt a szappan, formába tették. Levették a katlanról az üstöt, és kiszedték a tetejéről a szappant lyukacsos, nagy fakanállal. Előzőleg elkészítették a formát, leggyakrabban a konyhaasztal fiókjá volt ez. Egy rosszabb konyharuhát igazítottak el benne úgy, hogy az egész fiókot betakarta. Jól eligazították a ruhát a fiók sarkaiban is. Ebbe a formába tették bele a még meleg szappant, s hogy ne legyen rücskös, tetejét készel szépen elsimították. Így maradt a szappan másnapig, ekkorra kihült, de ekkor még nem volt kőkemény. Másnap kiborították a formából. Legtöbbször darabokra vágták, de volt, aki az egészet táblában hagyta. A szappanokat vagy szappantáblát feltették a padlásra. Ott évekig megmaradt. Ha nem táblában tették el, akkor kockákra vágták. Acéldrót két végére kötöttek egy kis fapecket, és az éles dróttal kockákra vágták. A több éves szappant csak fűrésszel lehetett darabolni.

A szappan felvágásával kapcsolatban egy szóláshasonlat él Gyulán: *"Vágja, mint Sallai a szappant."*

Olyan emberre mondják, aki valamit nagyon gyorsan, sebbel-lobbal, gyorsan végez el.

A kész szappan leggyakoribb helye a szobában volt, a mestergerendán, de volt, aki a kamrában vagy a padláson tartotta. Igyekeztek minél tovább állni hagyni. Frissen főzött szappannal nemigen mostak, inkább az egyévesselel vagy még régebbivel, mert a régi igen kemény volt, nem kopott, nem morzsálódott, takarékosan lehetett vele bánni. A szappanfőzéskor visszamaradt lúgra is szükség volt a háztartásban. Jól összekaparták az üstben a szappanmaradékot, majd tovább főzték a lúgot. A sűrűjét szintén formába tették, a hígját rossz cserépedénybe öntötték. A kockára vágott lúggal éppen úgy mostak, mint a szappannal, de csak durva textíliát. A folyékony lúgot súrolásra tették félre, nagytakarításkor

ezzel súrolták a padlót, valamint fa konyhaeszközöket. Vigyáztak rá, hogy illetéktelen kezébe ez a lúg ne kerüljön, mert erősen mart, halált is okozhatott. A lúgkockák és a folyékony lúg sötétbarnás színe, jellegzetes szaga figyelmeztetett arra, hogy óvatosan bánjanak vele.

A szappanfőzés után nagyobb takarítás következett. Ha a főzéshez a katlant bevitték a házba, most a helyére került. A takarítás után általában mosás volt a háziasszony legközelebbi teendője.

Megesett, hogy kevés zsiradék gyűlt össze vagy nem jutottak zsírosszódáéhoz. Ilyenkor az alapanyagot vagy a hulladékot elvitték a szappanfőző mesterhez, és szappanra cserélték. A városban a harmincas, negyvenes években a legkedveltebb mestert csak *szappanos Bírónak* emlegették. Ő kicsiny műhelyében dolgozott. A csere nem volt gazdaságos a főzetőnek. Jobban járt, ha otthon maga főzte ki, mert jóval több szappanja lett. A mesterhez csak akkor fordultak, ha otthon valamiért nem végezheték el e munkát.

Mosás

Visszaemlékezések szerint Gyulán a szabad vízben való mosás igen régen volt gyakorlatban. Azok mostak legtovább a Körösben, akik a Fehér-Körös mellett vagy annak közvetlen közelében laktak. Általában csak durva textíliát, rongypokrócot, zsákot, ponyvát mostak a folyóban, és ezt is csak nyáron, jó meleg időben tették. Ilyen felvételt készített LÜKŐ Gábor volt múzeumigazgató 1954-ben a szabad vízben mosókról.

A bevizezett, lúgba, szappanba beáztatott ruhát, mosószekre tették és *sulykolóval* kiverték. Miután ezzel végeztek, a textíliát a szabad vízben kiöblítették, majd a parton leterítették a fűre, és megszáritották. Ez a mosási mód mára a városban már ismeretlen, olyan régen lehetett általános, hogy már nem emlékeznek rá, csak azok, akik közvetlen a víz partján éltek.

Szapulásnak nem maradt emléke gyulai adatközlőimnél, nem emlékeznek ilyenre. A *szapulás*, *szapul* szót is csak átvitt értelemben ismerik, így: szid, ócsárol. Ismeretlen a *hammas*, *hamvas* mosólepedő, nincs tudomásuk mosódézsárról, fahamuval, fahamulúggal való mosásról. A fahamulúgot ismerik, de csak festetlen bútor, szobapadló súrolására használták.

A régi paraszti élet regulát talált ki a hét napjainak hasznosítására.

Gyulán így mondták:

*Hétfő hetibe,
kedd kedvibe,
szerda szerelmibe,
csütörtök csűribe,
péntek pitvarába,
szombat szobájába.
vasárnap kétszer az Isten házába.*

A hétfői napról azt tartották, hogy minden nagyobb munkát jó e napon elkezdni, mert az szerencsés kezdés. Azt is mondták, hogy: – *Hétfőn, kedden mosnak a frissek, szerdán, csütörtökön a lusták, pénteken nem mos senki.* Azt azonban nem tudták megokolni, hogy milyen baj származik a pénteki mosásból. A szombati mosásról azt tartották,

hogy: – *Szombaton csak a kurvák mosnak.* Természetesen vasárnap se mosott senki, az Úr napját illet meg tisztelni.

A tiltás a ruha beáztatására nem vonatkozott, a szennyest vasárnap este leázatták, leszappanozták, és a nagymosás napja a hétfő lett. Más mosást tiltó napot – pl. Borbála, Luca napját – nem emlegettek adatközlőim, legfeljebb annyit mondtak, hogy a "*két karácsony közt*"

– Karácsony és Újév közt –, ha csak mód nyílt rá, nem mostak.

A mosás a víz megszerzésével kezdődött. Ha az udvari kút vize használható volt, akkor nem volt gond, de ez ritka eset volt. Gyulán az ásott kutak vize kemény, nem lehetett benne mosni sem, csak *túrósodott* benne a szappan. Ha a városban élt a család, az ártézi kútról hordták a vizet. Sok esetben a vízvételt úgy oldották meg, hogy a ház egyik sarkához az esőcsatorna alá dézsát, félfenekű hordót vagy cementgyűrűt helyeztek, és ebbe folyt össze az esővíz. Ha azonban tanyán éltek, és a tanyasi kút vize kemény volt, fahamuval tették a mosáshoz alkalmas lágyságúvá a vizet. Csak keményfának a hamuja volt jó, csutkának, íziknek a hamujával nem lehetett vizet lágyítani. Feltették fazékba vagy üstbe a vizet melegíteni, beletették a fahamut, majd a forró, hamus vizet átszűrték egy, másra nem használatos szitán. Hogy sikerült-e lágy vizet nyerniük, azt úgy ellenőrizték, hogy a hüvelyk- és mutatóujjukat belemártották a vízbe, és összedörzsölték. Ha az ujjuk síkos volt, akkor megfelelt a víz a mosáshoz.

Mielőtt az áztatás műveletéhez kezdtek volna, szétválogatták a szennyest. A szennyes ruhát a ház legkülönbözőbb helyiségeiben tárolták a mosásig: a szobában, a kemence mellett a sutban, a szennyesládában, a konyhában vagy éppen a kamrában.

A szennyes összeszedésére leginkább szombat délután került sor, mert ilyenkor húztak tiszta ágyneműt, s tették szennyesbe a lehúzott, használt ágyneműt. Szombaton este mindenki levetette a héten viselt ruháját, és tisztát vett. A válogatás során egy-egy külön kupacba rakták a finomabb fehér textíliát, ingeket, blúzokat, testi fehérneműt, asztalnamút, ágyneműt, törülközőket és természetesen külön a tarkát, a nagyon szennyeset. A tarkát csak akkor áztatták le, ha nagyon piszkos volt. Ezt legtöbbször lúggal mosták, ennek nem ártott az erős mosószer.

A mosóteknőbe meleg vizet tettek. Forrót nem volt szabad, mert beleégette volna a ruhába a szennyet. A fehér ruha a meleg vízbe került. A ruhákat bevizezték, leszappanozták, átdörzsölték szappannal, és a teknő sarkába rakták, hogy reggelig oldja a piszkot a szappan. A legpiszkosabb részeket még gyökérkefével, súrolókefével is megdörzsölték. A munkásruhát, kékfestős kötőt, és a hasonló sötétebb ruhadarabokat is beázatták, és valamilyen nagyobb edénybe, lavórbá, kisebb teknőbe tették. Arra nagyon ügyeltek, hogy az a ruha, amelyiknek *ment a leve*, ne kerüljön a többi közé. Mivel a nők bugyit kb. e század eleje óta viselnek, korábban menses idején rossz alsós szoknyát vettek fel, amin nem nagyon látszott meg a vér. Menstruáció idején felkötőt hordtak. Ezt *parhet* vagy *flanel* anyagból készítették, téglalap alakúra szabták, két rövidebb oldalán két galand füllel. Ezt vették a lábuk közé, és pertlivel a derekukra erősítették. Külön áztatták a véres ruhát, valami kisebb edénybe tették hideg vízbe. Mosószerrel a véres ruhára nem tettek, a hideg víz kiszívta a ruhát, ezután kimosták és kifőzték. Olyan helyre terítették, ahol férfiember nem járt. A nőnek szigorúan titkolnia kellett *ünneplését*, férfi, de még más családtag sem tudhatott erről.

Maga a mosás hétfőn reggel kezdődött. Az asszony elvégezte reggeli teendőit, a gyerekeket iskolába engedte, ellátta a jószágot, és azután nekifogott a mosásnak. Általában

fateknőben mostak. A teknőt asztalossal csináltatták, vagy vásározó, piacozó asztalostól vették. A legtöbb teknő fenekén volt egy lyuk, ebbe *teknődugó* fa járt. Ez arra volt jó, hogy ha vizet akartak váltani, nem kellett az egész teknőt megemelni, hanem vedret tettek alá, kihúzták a teknő dugóját, és a víz magától lefolyt a vederbe.

Ma már nem gyakori a deszkából készített teknő, ha van is, inkább bádogteknők találhatók a házakban. Az ötvenes, hatvanas évek óta ezek is leginkább használaton kívül állnak. Vájt teknőben az emlékezet szerint nem mostak textíliát.

A mosáshoz előkészültek. Behozták a konyhába a teknő alá való lábat, volt, aki csak két székre tette, volt, aki *kecskelábra*. Úgy állították fel a teknőt, hogy a dugó alá vedret lehessen tenni. A konyhában fazékban melegítették meg a vizet. Ha jó volt az idő és kinn mostak, akkor a katlanban tüzeltek, üstben melegítették a vizet. Az anya már a nyolc-tíz éves kislányát mosni tanította. Meg is mutatta neki, el is magyarázta:

– *Fogjad meg a ruhát mind a két kezeddél. A bal kezedbe fogott ruhát dörzsöld össze a jobb kezeden levővel! A ruhát a bal kézben a hüvelykujj alatti területhez dörzsöljük úgy, hogy a jobb kéz teljesen ökölbe szorul.*

(Így a bal hüvelykujj alatti terület és a jobb kéz középső három ujjának első ízénél sebesedik ki a kéz, ha sok durva textíliát mosnak.)

– *Szépen sorra vesszük a ruhát, mindenütt kidörögöljük, megdörzsöljük. Ha valahol különösen piszkos, ott alaposabban, a tisztább részeket kevésbé dörzsöljük.*

Nagy öröm volt a kislány számára, ha már *nem rítt ki a dolog a kezéből*, és szépen tudott mosni. Az anyja apró darabokat adott neki, zsebkendőt, törülközőt, ilyesmit, nagy darabokat, ágyneműt, abroszt, majd csak 15-16 éves korában mosattak a gyereklánnyal.

Külön tudomány volt a ruha kicsavarása. Ezt nehezebben lehetett megtanulni, mint a mosás mozdulatsorát. A ruhát kb. 25-30 cm hosszúra összefogták hurka alakúra, a tőlük távolabb lévő végét a bal kezükkel fogták marokra, a hozzájuk közelebb esőt a jobb kezükkel, és úgy csavartak, hogy mindkét kéz ellentétesen befelé fordult. Így könnyebb is volt csavarni, meg jobban kipréselődött a víz a ruhából. Aki kifelé csavart, arra azt mondták: *setén csavar*. Ha a ruha nagy darab, 20-25 centiméterenként fogtak rá, a már kicsavart részt a jobb karjukon nyugtatták, majd a teljes csavarás után a ruhát szétrázták, és úgy tették félre a másik léről való mosásig, tisztálásig vagy teregetésig.

Először a fehér textíliát mosták. Általában két léről mostak. A következő művelet a kifőzés volt. A főtt lébe apró szappandarabot tettek, és nyújtófával, vagy erre a célra készült, nagy alakú fakanállal keverték. Ha túl sok ruhát tettek fel föni egyszerre, akkor a forró lé kifutott. Olyankor kiszedtek a vízből. Kb. egy jó fél órát főzték a ruhát, azután kiszedték a nyújtófával vagy nagy kanállal a teknőbe. Vártak egy kicsit, hogy a forróság kimenjen belőle, és meleg vízben átmosták, kicsavarták. A fehér ruha hideg vízre került.

Közben keményítőt főztek, egy 3-4 literes lábosnyit. Ma már boltban kapható kész keményítőt főznek, régebben lisztből csinálták. Akármiből készült is a keményítő, egy szitán átszűrték, hogy csomós ne legyen. Ezt a munkafolyamatot hívták *keményítésnek*, *öblítésnek*, *tisztálásnak* is. Ebbe a vízbe tettek kékitőt, boltban lehetett kapni, kis üvegekben árulták, kék színű folyadék volt. Azért tették az öblítővízbe, mert a ruha a kékes árnyalattól szebbnek, fehérebbnek tűnt. Az ágyneműt, asztalneműt, ingeknek, blúzoknak a gallérját keményítették. Azt tartották, a keményített ruha nem *piszkosodik* olyan hamar, könnyebb mosni, szebben tartja a vasalást.

A mosás befejező része a teregetés, *terigetés* volt. Ha jó idő volt nyáron, az udvaron teregettek, ha rossz, a padláson. A szárítandó ruha kifeszített kötelekre, drótokra került.

Nehéz dolga volt a nedves ruhával telt kosarat az udvarra vagy a padlásra cipelő gazdasszonynak. Ha akadt segítsége, ketten fogták a kosár fülét. A teregetésnél úgy rakták a ruhát, hogy minél kevésbé legyen gyűrött, könnyebb legyen mángorolni, vasalni.

A mosás utolsó fázisában kimosták és kitisztálták a tarka ruhát is, ezt is kitergették.

Végül a mosás helyének takarítása következett: rendbe rakták a mosóeszközöket, fel-törölték a követ.

Aki egész nap mosott, összevizezte magát, mosás után átöltözött száraz ruhába. A mosóvizet olyan helyre öntötték, ahol nem csinált sarat, tehát az udvarnak olyan részére, ahol nem jártak emberek. Növények tövébe se öntötték, mert a lúgos, szappanos víz ártott nekik. A főtt levet a padozat felmosására használták fel. A maradékot ezek után szintén kiöntötték.

Mosáskor olyan ebédet főztek, ami hamar elkészült, hogy ne kelljen hosszabb időre a pancsos munkát abbahagyni. Ha az ebéd főtt tészta volt, a tésztalevet is felhasználták keményítésre.

Ha a család együtt lakott az öregekkel, és az anyós meg a meny jó viszonyban voltak, előfordult, hogy együtt mostak. Ha a viszony nem volt a legjobb, akkor külön végezte mindkét asszony a munkáját. Nagy dologidőben, pl. aratáskor előfordult, hogy a fiatalasszony ment ki a földre a férfiakkal, és az anyósa az otthoni munkát végezte. Ilyenkor a menyecske családja is kimosott.

A heti nagymosás mellett természetesen kimosás is volt a hét más napjain. Ahol kicsi gyerekek voltak, ott minden nap mostak a kicsire. Amikor a kisgyereket megfürösztötték, fürdővizében kimosták a réklit, ingecskét, pelenkákat. Ezt a mosást még szombaton is el lehetett végezni. Az a mondás járta, hogy szombaton, ha csak egy kis időre is, ki kell sütnie a napnak, hogy a *Jézuska pelenkája megszáradjon*. A kisgyermek ruháját is a szokásos háziszappannal mosták, de gondosan öblítették, hogy a szappanos ruha fel ne marja a gyermek bőrét.

Kiteragetett ruhát éjszára nem hagytak kinn a szabadban. Ha nem száradt meg, másnap újból kitergették, de éjszakára behozták. Hogy mivel magyarították e szokást, ma már nehéz megtudni. - *Elloppják éjjel!* vagy: - *Kicsepeg a szerencse!* - indokolták. A padlásra a kötélén különösen karácsonykor, szentestén és szilveszter éjszakáján nem maradhatott ruha. Ezt azzal indokolták, hogy *valaki meghal a családban, ha vétenek a szokás ellen*. Élő hit ez még ma is, az idősebbek, ha már nem tudnak a padlásra felmenni, felküldik a fiatalabbat, győződjön meg arról, hogy nincs-e a padlásra ruha? Csak így nyugodtak igazán. Ha mégis előfordult, hogy megszegték a szokást, egész évben szorongva emlegették, és ha tényleg meghalt valaki a családban beigazolódottnak látták a hiedelmet.

Úri háznál általában havonta egyszer volt nagymosás, ide *mosónő* járt napszámba mosni. A mosónő legtöbbször idősebb asszony volt, aki még jól bírta a munkát. Rendes helyen megbecsülték a napszamos asszonyt, bőséges étkezést biztosítottak a számára, reggelit, ebédet kapott, a vacsoráját általában hazavitte. Igyekeztek tápláló ételt adni ilyenkor ebédre, nehogy megszólják a családot a rossz ellátás miatt. Ha a háznál cseléd-lány is volt, ez segített a teregetésben. Egy, esetleg két nap alatt mosta ki a mosónő a havi szennyest. Sok háznál vasalást is vállalt.

A mosás nehéz munka volt. Igénybe vette az asszony erejét, idejét. Ezért ezen már a harmincas-negyvenes években próbáltak segíteni egyszerű eszközökkel, kis gépekkel. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum birtokában három mosást könnyítő eszköz van. Az egyik neve mosóborda. (5. sz. ábra) Ívelt alakú horganylemez, fa kerettel. A horganylemez

hullámos felületű, a fa kerettel belehelyezhető volt a ferde falú mosóteknőbe, és ekkor a bordás lemezhez lehetett dörzsölni a textíliát. Igaz, a ruhát koptatta, de a mosó asszony kezét valamelyest kímélte. A néprajzi leltárkönyvből nem derülnek ki közelebbi adatok erről a tárgyról.

A másik begyűjtött eszköz oldalára cégjelzés van beütve, amely mosógépnek nevezi az eszközt: "LONDON féle mosógép, gyártotta Madarász Gyula, Budapest, MK szab." (6. ábra) Valójában csavarógépnek mondható. Négyzet alakú fa keret alsó részén három henger van, kettő a talprész szélei felé, egy középen fölöttük. E hengerek széles bordázattal vannak ellátva, fölöttük egy nagyobb átmérőjű henger van. A textíliát az alsó hengerson elejére kell tenni. A középső nagy henger oldalkarral meghajtható. A forgásba hozott középső és alsó hengerek kipréselik a vizet a textíliából. Nem szerencsés konstrukció, állványzata kicsi, viszonylag nagy fizikai erő kell a megforgatáshoz. Lükő Gábor volt múzeumigazgató gyűjtötte Békésen 1950-ben. Harmadik darabunkra már igazán rá lehet mondani, hogy kézi hajtású mosógép. Az eszköz dézsa alakú, belül horganylemezzel bélelve, három lábbon áll, fedele felhajtható. Kifolyó csapja nincs. A fedélre belül van felszerelve a forgó rész, kereszt alakú fa, a keresztfák végein, arra merőlegesen egy-egy henger alakú fa. A fedelén felül van a meghajtás, fogaskerék áttétellel, hajtókarja jobbra-balra mozgatható, ez a mozgás a belső keresztre kerül, amely kb. 3/4 fordulatot tesz jobbra-balra. Ezt a gépet gyulai lakatosmester készítette. Valaha a Németvároson használták, a múzeumba németvárosi családból került be, de az ajándékozó nem tudta megmondani, ki készítette. Ilyen mosógép van Gyulán a tanyamúzeumban is, oda is a Németvárosról került, de annak készítőjét sem ismerjük.

Sulykolás, mángorlás

A sulyok, sulykoló, sulykolófa 30-35 cm hosszú, nyeles, általában sima felületű deszkából készült eszköz. Fejrésze olykor díszítetre fűrészelt. Készítője általában az asztalos, de sokszor ügyes kezű parasztember is elkészíthette, faraghatta, díszíthette. Olykor jegyajándék volt. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményében 24 mosósulyok található, s csak két darab gyulai eredetű. Ezekből az adatokból talán arra is lehet következtetni, hogy a mosósulyokkal való mosást sokkal régebben abbahagyták, a mángorlás tovább élt, bár az utóbbi 50-60 évben már ezt se használták.

A múzeum néprajzi gyűjteményében 40 db mángorló van, ebből 9 a gyulai gyűjtésből származó. Mángorló gyulai asszonyról Lükő Gábor még 1950-ben gyűjtött fotót. (7. ábra) A mángorló 50-70 cm-es, hosszú, vaskosabb, nyeles fa, az alsó része keresztben bordázott. A mángorláshoz sima lapú asztal kellett. A ruhát többnyire egy sodrófára, nyújtófára, henger alakúra sodorták fel. A félszáraz ruhát régen mángorolták. Ha már egészen száraz volt a ruha, akkor kissé belocsolták. A mángorlót a nyelénél és a feje felső részén fogták meg, a felhengerített ruhára nyomták, majd az eszközt az asztal lapjához szorítva, előre-hátra mozgatva simították ki a textilneműt. Így a ruha sima lett, könnyebb volt vasalni, vagy egyáltalán nem is kellett. Az eljárás az 1930-as években ment ki a gyakorlatból, a beszáradt és belocsolt ruhát a későbbi években mángorlás helyett csak meghúzogatták, és utána vasalták. A mosósulyoknak és a mángorlónak mágikus tulajdonságát Gyulán nem ismerik.

Vasalás

A mosás, teregetés, mángorlás után következett a vasalás. A napja nincs meghatározva, regulák se szabályozták. A munka időpontja a többi házbeli teendőtől és – természetesen – a kimosott ruha száradásától függött. Kellott hozzá egy nagyobb, sima lapú asztal, vasalópokróc, ezt terítették rá az asztalra. Ha volt vasalólepedő, ezen próbálták ki, nem éget-e a vasaló. Ma már szinte kizárólag villanyvasalóval vasalnak, de ezelőtt 25-30 évvel nagymosás után leginkább szenes vasalóval dolgoztak még akkor is, ha volt a háznál villanyvasaló. (8. ábra.) A szenes vasalót azért szerették, mert maga a tárgy nehéz volt, nem kellett különösebben rányomni a ruhára, mégis szépen vasalt.

A vasalás előtt a tiszta ruhát úgy válogatták szét és hajtogatták bele a ruháskosárba, hogy az egyfajta ruhák egymás után következzenek a vasalásnál.

A szenes vasalóval is lehetett ügyesen szabályozni a hőfokot: ha csak egy-két darab vasalni való volt, a tűzhely lapján, *plattján* melegítették meg a különben üres vasalót. Ha sok volt a vasalni való, begyújtottak a *szenesvasba*. Az utóbbi 40-50 évben vették a többnyire fűszerüzletben árult vasalószenet, amelyet a közelmúltban már csak a háztartási boltokban lehetett kapni. Hosszú, vastag papírú csomagolásban volt, 1 kg-os mennyiségben, rá volt írva: RETORTA vasalószén. Ha nem kaptak a boltban, az asszonyok maguk is tudtak otthon vasalószénhez jutni. Kiszedték a tűzhelyből a parazsat, és azt tették a vasalóba. Lényeges volt, hogy *faparázs* legyen, ami tovább tartotta a tüzet, meleget, mint más, gyorsan ellobbanó anyag.

A begyűjtáshoz a vasalót kinn az udvaron tiszta köre, téglára tették, esetleg *vasalólábra*, kétharmadáig rakták faszénnel. Hogy hamar meggyulladjon, egy kis petróleumot öntöttek rá, majd gyufával meggyújtották. Ha a petróleum leégett, izzani kezdett a faszén. Amikor már jócskán volt a vasalóban parázs, lehetett vasalni. Ha még a konyhában is volt füstje a vasalószénnek, kinyitották az ablakot. Ha a parázstól nagyon áttüzesedett a vasaló, akkor vigyázni kellett, nehogy megégesse a ruhát. Legjobb volt a frissen begyűjtött vasalóval nagy, egyenes darabokat vasalni, lepedőt, abroszt, ezek elvették a tüzet, a túlságos forróságot. Aki jól vasalt, az a ruhát szárazra vasalta. Amikor a ruhát munka közben igazították, a vasalót egy székre, felfordított *kislábosra* tették vagy vasalólábra, hogy semmit se égessen meg.

Ha már kezdett leégni a parázs, kivitték a vasalót a szabadba. A legtöbb háztartásban volt *vasalórosta*, (9. ábra) arra kiborították a már hunyó parazsat, a holt szenet, a *hótszenet*. Amikor alul kihullt a hamu, a maradék parazsat visszarakták a vasalóba, és újabb faszenet tettek rá. Hogy hamar *felhúzzon* és ne füstöljön, egy kisebb darab kályhacsövet tettek a felnyitott tetejű vasalóra, ez felhúzta a tüzet. Ha már nem akartak több szenet tenni a vasalóba, de még kellett, hogy forró legyen, akkor kivitték az udvarra, kezükbe fogták, és nyújtott karral lengették a vasalót. Így friss levegőt kapva a faszén újból felizzott, és lehetett tovább dolgozni.

Úri házaknál, ahol egy hónapi ruhát kellett kimosni, kivasalni, általában két szenes vasalóval dolgoztak. Míg az egyik tüzesedett, a másikkal vasaltak, így folyamatos volt a munka, hamarabb készen lettek vele.

Még korábban, a szenes vasaló előtt olyan vasalókat használtak, amibe megtüzesített vasmagot tettek. Magánházaknál is akadt ilyen, de legtöbbször a szabók használták. Ez a vasaló nehéz volt, többnyire rézöntvény, nem kellett nyomni, vasalt a saját súlyával. Tűzhelyen, kályhák tűzterében forrósították fel a vasaló magját. Általában egy vasalóhoz

kettő járt, felváltva tüzesítették és használták. A vasmag csónak alakú öntöttvas darab, rajta egy lyuk. A tűzpiszkáló vassal lehetett a lyukon át megfogni, és a vasalóba tenni.

Napjainkban a szenes vasaló hobbiból gyűjtött szobadísz lett, vagy szerencsésebb esetben múzeumi tárgy. A mai nők csak hírből tudják, hogy milyen nehéz munka volt a vasalás. Megfájdult a vasaló asszony feje, dereka, karja. A fejfájást az égés során keletkezett szénmonoxid okozta. Ha csak egy mód volt rá, mindig nyitott ablaknál vasaltak.

A kész, bevasalt ruhát rövidebb időre félretették, pl. a bevetett ágyra rakták, hogy a gőze elillanjon, majd berakták a szekrénybe, ládába, a helyére. A háziasszony büszkesége a szépen vasalt ruhával teli szekrény volt.

Tisztálkodás

A tisztaság fél egészség – tartja a közmondás. Mai, fürdőszobás világunkban lassan elfelejtkezünk arról, hogy a mindennapi tisztálkodás még nem is olyan régen – és még sok helyen ma is – gondot okozott.

A nehéz paraszti munka, sok szennyeződéssel járt, a munka tisztálkodás mindig is fontos volt.

A napi mosakodás reggel kezdődik. A mosóállvány a lavórral a konyhában volt, leggyakrabban a bejárati ajtó mögött. Ha felkeltek, a lavórba tiszta vizet öntöttek, ebbe megmosták az arcukat, kezüket a család tagjai. Régen a fogmosás ismeretlen volt. A kisebb, még iskolába nem járó gyerekek csak szájból mosdottak, vizet vettek a szájukba, ezt kezükre köpték, és a tenyerükkel végigvizezték az arcukat. Ezzel a reggeli tisztálkodás számukra véget is ért.

Az iskolába járó gyerekek rendszeresen mostak kezét, arcot, hozzájuk hasonlóan a felnőttek is. Törölköző, *törölköző* leggyakrabban csak egy volt előkészítve, ebbe törölték az arcukat. Volt még a mosdón rossz törölköző, vagy nagyobb darab színes rongy, ebbe törölték a kezüket. Kevés volt az olyan parasztember, aki a katonaságnál megszokva a derékig mosdást, otthon is követte ezt a jó szokást. A reggeli tisztálkodáshoz tartozott a fésülködés. A férfi megigazította frizuráját, ha az asszony kontyot hordott, csak hátrafésülte a haját, a hajfonatot nem bontotta ki minden reggel, csak a kontya feltűzését igazította meg. Az iskolás gyerekeket gondosan megfésülve engedte útjára az anyjuk, a kisebbeket vagy maga tette rendbe, vagy a nagyobb gyerekekre bízta. Volt ilyenkor sírás, nyafogás: – *Jaj de húzza a hajam!*

Napközben többször is mostak kezét. Ha a munka úgy kívánta, a férfiak sokszor csak a vályúban, a háziasszony a főzés közben a konyhában a lavórban végzett kézmosást. Étkezés előtt mindenki mosott kezét, de ha kinn dolgoztak a földéken, és az ebédet utánuk vitték, akkor kénytelenek voltak mosatlan kézzel nyúlni a kenyérhez.

Este, ha a napi munka befejeződött, vacsora előtt megmosták a kezüket, az arcukat. Lefekvés előtt a javakorabeliek lábat is mostak. Az idősek, akik nem jártak egész nap poros helyre, csak ritkábban mostak lábat. A gyerekeknek kötelező volt a lábmosás. A láb megtörlése általában egy színes, másra nem használt ruhába történt. Az egész családnak közös törölközője és lábtörlője volt, a személyi higiénéjára nem sokat adtak.

Tetőtől talpig csak szombaton este mosakodtak. Ilyenkor bevitték a konyhába a mosóteknőt, letették a földre két téglára állítva, hogy a mosóteknő dugója elhelyezhető legyen. A tűzhelyen nagy fazékban vizet melegítettek. Nem váltották a vizet minden mosa-

kode után, a felnőtteknek azonban tisztát öntöttek. Először a gyerekek fürödtek meg kor szerint, egymás után. Az anya mosdatta őket, vagy ha már nagyobbak voltak, csak a hátukat és fejüket mosta, és felügyelt a fürdés rendjére. Ha készen volt a hajmosás, tiszta, langyos, sokszor gyengén ecetes vízzel leöblítette a fejüket. A gyerekek sírtak, ha a szappan a szemükbe ment. Az ecet, azért kellett a haját leöblítő vízbe, hogy a haj fényesebb legyen, könnyebb legyen a kócot kibontani. A kislányok hosszú haját leginkább szabadon hagyták, hogy úgy száradjon meg, néha azonban befonva szárították, mert szép hullámos lett a befonástól. A kisfiúk hajával kevés baj volt, ők leginkább kopaszra nyírt fejjel jártak vagy ún. *csikófrizurát* viseltek. E hajviselet alig különbözött a teljesen kopaszra nyírt fejtől: elől a homlokba fésülve meghagytak egy kis haját, a többit lenyírták.

Amikor a gyereksereg megtisztálkodott, következtek a nagyobbak, majd a szülők. Az apa fürdésében csak a feleség segédkezett, aki férje hátát megszappanozta. Legutoljára az anya fürdésére került sor. A régi paraszti család szemérmes volt, nem meztelenkedtek egymás előtt. A családjában nem mosott minden szombaton haját, csak ha piszkos, poros munkát végzett a héten. A nagylány a hét más napjain is megmosakodott tetőtől talpig, kiválasztva erre olyan időt, amikor a többiek nem háborgatták, nem tartózkodtak a konyhában. Az idős emberek nem minden szombaton fürödtek meg a teknőben, csak minden két-három hétben, hajukat is csak havonta vagy hat hetenként mosták. Ők félték a megfázástól, ezért ritkábban tisztálkodtak.

A mindennapos fürdő csak a kicsi gyermeknek járt. Az újszülöttet a baba fürösztötte meg először. A szülést levezető baba a pici babát világra jötte után egy tiszta pelenkába bebugyolálta, és előbb a szülő anyát látta el, mosdatta le. Volt, aki a szülés után felkelt, beleállt az oda készített teknőbe, és a baba lemosdatta. Olyan is volt, akit az ágyban fekvé telt rendbe a baba. Tiszta ágyat húztak, a bevéreződött ágyneműt félretették, és később kimosták, a véres szalmát a *ganédombra* vitték vagy a kemencébe tették és elégették.

A tiszta szalmazsákra, tiszta ágyneműbe fektetett anya boldogan nézte végig újszülöttje első fürösztését. A babát is teknőben fürösztötték, sok háznál volt erre a célra kisebb deszkateknő. A baba először kellően meleg vizet készített az újszülött fürösztéséhez. Kézszeleg vízben biztos nem fázott meg a pici. A kezük fejét tették a vízbe, volt, aki a könyökét mártotta bele, ha kellemes volt, se hideg, se meleg, a babának is megfelelt. Először a kis arcát mosta meg a baba tiszta vízzel, majd az egész kis testét, ehhez már szappant is használt. Végül kivette a vízből, megtörölgette egy nagyobb pelenkában, felöltöztette kis ingbe, kis réklibe, a baba fejére kis sapkát tett, pelenkázta, bepólyálta, és odafektette az anya mellé, mondván: – *Ismerkedjete!*

Amíg az anya gyenge volt, kb. egy-két héti, a baba járt az újszülöttet fürösztetni, utána már az anya el tudta látni pici gyermekét. A csecsemőnek külön törölközője nem volt, egy tiszta pelenkával törölgették. Megmosására, leginkább este került sor, így a pici gyermek jobban aludt éjjel. Az egy-két éves kisgyereket akkor fürösztötték, ha nagyon összemocskolta magát. Ha a pelenkába vaskosabb „rakomány” is került, a kisgyermek fenekét vizes ruhával is letörölgették, hogy a széklet ki ne marja érzékeny bőrét.

Az arctörüléshez használt törölközőt hetenként legalább egyszer váltották, a lábtörölt is cserélték. Ha a szombati fürdés során nagyon vizes lett a törölköző, a gazdaasszony adott ki másikat is. Ügyeltek arra, hogy túl sokáig ne használjanak egyet, mert úgy könnyebb volt kimosni a mérsékeltebben szennyeződött darabot.

Végül említjük meg a férfiak tisztálkodásának speciális részét, a borotválkozást. Amíg a férfi fiatal volt, ha legény volt még, vagy fiatal házias, hetente többször is borot-

válkozott. Később már csak egyszer, vasárnap reggel kerített sort a borotválkozásra. A borotvát borotvatokban, gyakran mokusprémből készült tartóban tartották. Megszokott helye az almáriumban volt, vagy a mestergerendán. A ház lakóit szigorúan tiltották attól, hogy hozzá nyúljanak. Volt egy kis tálkája is a borotválkozónak, meg pamacsa, borotvaszappana. A borotválkozás előtt a borotvát szíjon megfenték, a tálkába langyos vizet tettek, abból pamaccsal szappanozva kente be arcát a borotválkozó, majd szépen lehúzta a hetes szakállt. Voltak olyanok, akik vasárnap reggel elmentek a borbélyhoz, s amíg rájuk került a sor, jól kibeszélgették magukat. Bajszukat leginkább a borbélyal tétették rendbe, amikor nyiratkozni mentek.

A tisztasággal kapcsolatos régi tevékenységek lassan feledésbe merülnek. Szinte a huszonegyedik órában kérdeztünk ezek után a szokások után. Ma már nem főznek szappant, mosógéppel mosnak, gőzölős villanyvasalóval vasalnak, fürdőszobában fürdenek. Elfelejtjük régi életünk sok apró mozzanatát.

Adatközlők:

Kiss Sándorné, 81 éves Eminescu u.
Eötvös Béláné, 60 éves, Klapka u.
Kertész Sándorné, 60 éves, Vár u.
Seres Imréné, 65 éves, Ifjú Gárda u.
Vidó Istvánné, Mátyás király u.
Illich Mátyásné, 56 éves, Göndöcs u.
Wegroszta Gyula, 68 éves, Eminescu u.
Gurzó Zsuzsanna, 25 éves, Ifjú Gárda u.
Szabó Istvánné, 72 éves, Csabai u.
Gortka Józsefné, 78 éves, Eminescu u.

IRODALOM

Bálint 1977.

Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I-II. /Bp., 1977/

Kertész

Kertész Judit: A születés és a kisgyermekkor folklórja a Szuha-völgyben

Kiss 1931.

Kiss Lajos: A szappanfőzés Hódmezővásárhelyen. In: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Társaság Értesítője, 1931. XXIII. évf. 4. Füzet, 173–176.

Kiss 1939.

Kiss Lajos: A szappanfőzés Szabolcs vármegyében. Debreceni Szemle, 1939.

Kiss 1981.

Kiss Lajos: Szegény emberek élete I-II. /Bp., 1981/

Nagy 1988.

Nagy Olga: Asszonyok könyve /Bp. 1988/

Szabó 1932.

Szabó Kálmán: A szappanfőzés Kecskeméten. In: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője, 1932. XXIV. évf. 1. füzet. Szerk.: dr. Bátky Zs. 34–35.

Soapcooking, washing, get tidied up

– Kiss Anikó –

Soapcooking: it is work of women once a year. Grease and grease wastage are used for it. The soapcooking happens in... This is a serious corrosive poison. The works of cooking soap takes up about a day. It must be cooked in a cauldron, in a brass or in an enamel one. Soft water is used, mainly rainwater. The featherprobe shows whether the lye is enough strong. The made soap was gathered from the cauldron from the top of the liquid, took into mould with a big holed wooden spoon. Some days later the not stony soap was cut up into cubes and put away for a year to get harder. Its place was on the balk in the room or in the pantry.

Washing : People in Gyula washed in water in the open air only a long time ago, this method is unknown in the town yet. Mostly on Monday and Tuesday liked they washing. Forbidden days were Freiday and Sunday and the days between two Christmases. On Christmas Eve and on New Year's Day musn't stay any clothes on the loft, because someone will die in the family.

The water was collected from rain or was carried from artesian well, the water from the home wells wasn't suitable for washing. The clothes were soaked on the day before washing. Generally they were washed in trough, there was a cork on its bottom for releasing the water. Mothers teach doughters to wash in their age of 8 - 10.

They washed first the white clothes then the colourful. The white was also boiled. Drying occured on the loft on expanded wires.

Mangling : the halfdry clothes were mangled, this work was made even about 50 - 60 years ago. Handtool of washing in open air water was beetle, and the mangle made the clothes smooth, so it was easier to iron. These tools were made by joiners, but clever countrymen could make them too, sometimes it was gift for marriage.

Ironing: the day isn't regulated. A big table, ironing blanket and maybe ironing sheet is required. 30 - 40 years ago coal-iron was used for ironing after washing-day. They liked it because it was heavy, they had not to press on the clothes. They made it red-hot with charcoal, its fire was poked by stovepipe.

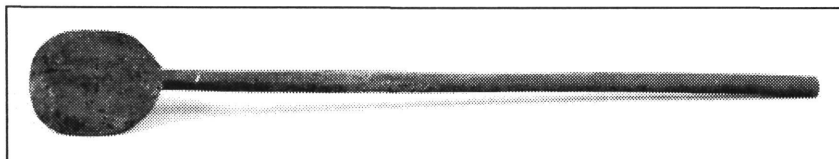
Get tidied up : Not so long ago the washing up caused trouble. The daily washing up occurred in the kitchen basin, they washed their hands and faces. The teethbrushing was unknown. The whole family used one towel and one hand-towel. Children were started to school with clean hands. When people worked on fields during the day, they couldn't wash hands before lunch. Evening the younger washed also legs, elder washed them not every day. From top to toe family had washing up only on Saturday evening. They warmed the water in a big pot, they used the washing-trough carried into the room. Childrens' hair was washed every week, adults' seldom. The big girl washed herself on every day searching the suitable time and place for it.

Only small babies was washed every day, they were washed first by midwife.

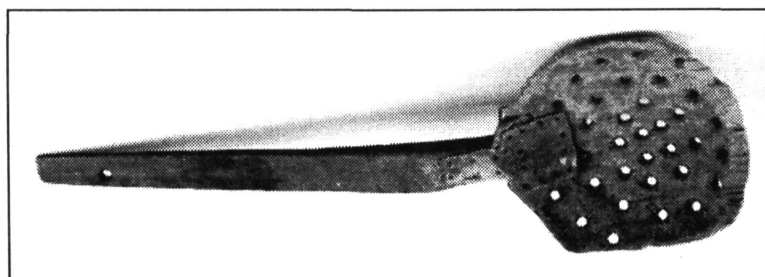
Shaving is a special part of men's washing. They shaved theirselves in two days, elder only once a week on Sunday morning. They cut off bristle from their face by razor, the place of razor was mostly on balk.

By our days washing methods changed so highly, that folklore topic could be collected only with difficulties.

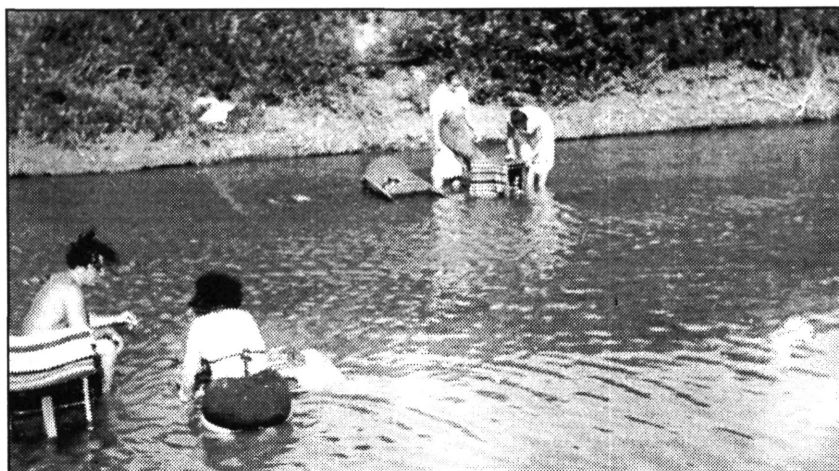
(Translated by Schäferné Beke Katalin)

1. ábra. Szappankavaró kanál (N. 78.11.43)

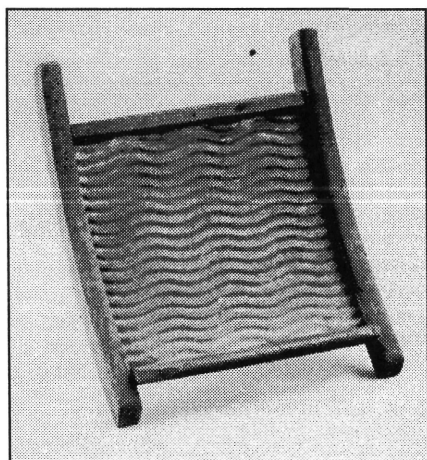
2. ábra. Szűrőkanál (N. 69.48.11)

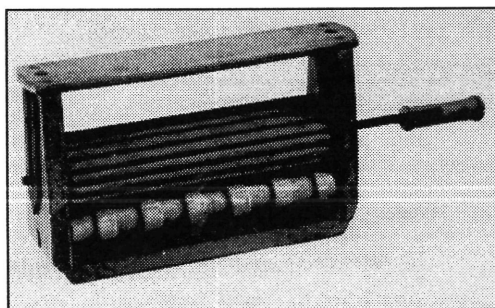
3. ábra. Mosás szabad vízben

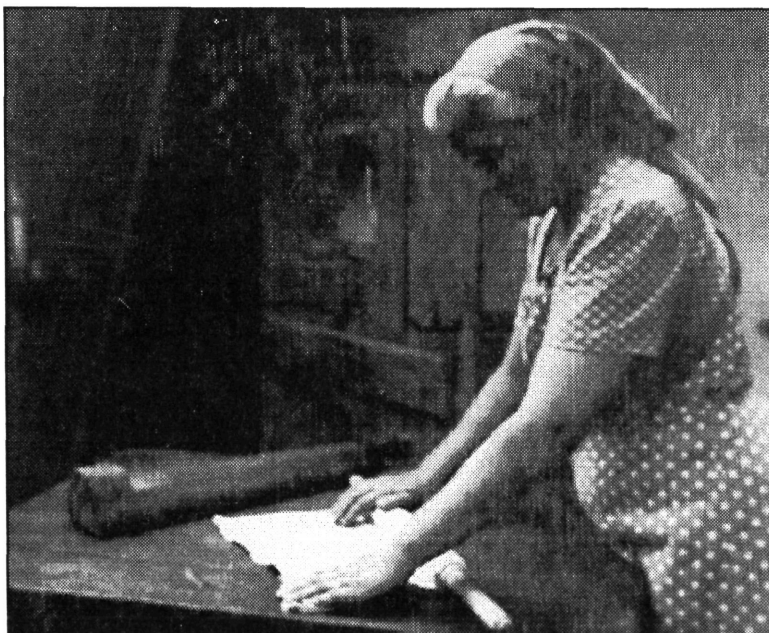
4. ábra. Mosás szabad vízben

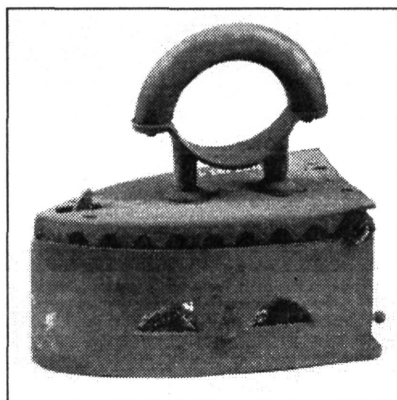
5. ábra. Mosóborda (N. 55.179.1)

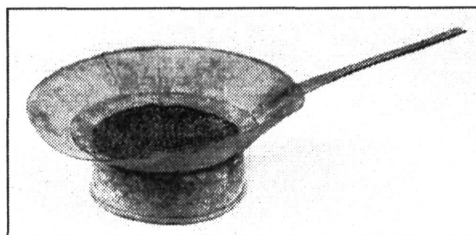
6. ábra. Mosógép (N.55.178.1)

7. ábra. Mángorlás

8. ábra. Szemes vasaló (N. 73.197.1)

9. ábra. Vasalórosta (N. 88.30.1)

BÉKÉS MEGYE TELEPÜLÉSNEVEINEK RENDSZERE

– Hévvízi Sándor –

Bevezetés

Az országos méretű helynévgyűjtés kapcsán Békés megyében is elkezdődött 1978-ban a földrajzi nevek összegyűjtése. Ezt a nehéz, ugyanakkor szép munkát 1988-ban fejeztük be, Sajnos, e gyűjtőmunkánk eredményét bemutató kötetet, annak tartalmát, anyagiak hiányában még napjainkban sem tudjuk közkinccsá tenni. Természetesen könyvünk megjelentetéséről nem mondunk le, azért készítettem el *Békés megye településneveinek rendszerét*, amely tanulmány a kötet szerves részét fogja képezni.

A feldolgozásnál már bizonyos szempontból kitaposott úton járhattam, miután *Ördög Ferenctől* már 1981-ben megjelent a *Zala megye helységneveinek rendszere*¹ című dolgozat, s hasonló módon vette számba *Juhász Dezső*, *Várkonyi Imre*, *Körmendi Géza* is *Veszprém*, *Somogy* és *Komárom megye* településneveit.

Békés megyében is izgalmas kérdés, hogy kik és hogyan nevezték el az egyes falvakat, lakott helyeket, mi lehetett a névadás indítéka, egyáltalán mi válthatta ki a korabeli települések nevének keletkezését. Az újabban kialakult szokásnak megfelelően (mióta alapvető munkája megjelent), *Kiss Lajos* művét, a *Földrajzi nevek etimológiai szótárát* vettem alapul. Ezen túlmenően persze többszörösen átnéztem már azelőtt is *Csánki Dezső* megyénkre vonatkozó adatait², de még egyéb korábbi műveket is. Erre annál is inkább szükségem volt, mivel a mai Békés megye területe messze nem azonos a történelmi Békés megye területével. *Biharugra* például, mint nevéből is látható, Bihar vármegye része volt. *Ecssefalva* Heves illetve Szolnok megyéből került át, *Csanádapáca* Csanád megyéhez tartozott, míg *Battonya* például Arad, *Gyulavári* pedig Zaránd vármegyéhez.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen vizsgálódásnál nem lehetett figyelmen kívül hagyni *Fényes Elek*, *Palugyay Imre*, *Karácsonyi János*, *Borovszky Samu*, *Márki Sándor*, *Jakó Zsigmond*, *Bunyitay Vince*, *Györffy György* vármegyei monográfiáit, munkáit sem.

Előljáróban még el kell mondanom, hogy a településnevek vizsgálatánál az 1960-as évek közigazgatási beosztását vettem alapul, tehát azt az időszakot, amikor még például *Mezőmegyer* vagy *Reformátuskovácsháza* is önálló falu volt. A ma fennálló összevonásokat (lásd: *Gyomaendrőd*) figyelmen kívül hagytam, illetőleg külön-külön tárgyalom őket. Ebből az is következik, hogy az egyes elnevezések megítélésénél, egy-két indokolt kivételtől eltekintve, a *nevek legelső okleveles előfordulását* vettem alapul.

Számunkra legalapvetőbb szempont természetesen annak tisztázása, eldöntése, hogy *magyar* vagy *nem magyar lakosok* adták-e az adott helységnek a nevét. A történelmi magyar helynévadási szokásokat ismerve elmondhatjuk, ebből a szempontból közömbös az,

¹ Magyar Névtani Dolozatok 12.sz., Bp. 1981.

² Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I., Bp., 1890.

hogy mi a nyelvi eredete annak a személynévnek például, amely az illető falu, város nevének előzményeül szolgált. (Hogy például a *Békéscsaba* város nevében szereplő *Csaba* személynév valószínűleg török eredetű). A másik fontos kérdés, hogy vajon milyen *nyelvi eszköz* segítségével alakultak ki a helységnevek. Mi az alapszó, vagy ha több tagból áll a településnév, melyik az alapszó? Mindez a rendszerezést tekintve sem mindegy. Tanulmányunkban azt a szót, amely a településnév alapjául szolgált, nyomdatechnikailag is igyekeztünk kiemelni.

Bár Békés megye településneveinek legnagyobb része "önmagáért beszél", néhány helységnevünk eredetének, jelentésének és elenyészőben a névadók kilétének, nemzetiségének a tisztázása még mindig további, az eddig ismert forrásokon túlmenő, kutatást igényel. Ezekre a kérdéses dolgokra az egyes szócikkeknél röviden kitérek. Az persze talány, hogy találunk-e még egyáltalán olyan dokumentumokat, írásokat-forrásokat, amelyek erre a néhány kérdőjeles bizonytalanságra megnyugtató választ fognak adni.

Az újjátelepülés időpontjának adatait, ha az a XVIII. századra vonatkozik, elsődlegesen Borovszky, Karácsonyi műveiből; ha a XIX. században történt, Borovszky, Fényes, Karácsonyi, Palugyay műveiből; ha a XX. században alakult a falu, az 1962-es Helységnevtárból vettem.

A nevek rendszerezése

I. A magyarok által adott nevek

1. A névadás indítéka közvetlenül a természeti táj (hegy, völgy, halom, sziget, növény- és állatvilág, vízfajták stb.) vagy az adott tájban található emberi létesítmény illetve mindezeknek a rájuk vonatkozó jellegzetessége.

- a) A tájra utaló, képző nélküli közszó, a pusztá köznév az alapja a következő Békés megyei településeknek.

Csárdaszállás

1451: *Zenthianus*³, 1506: *Zenth Janos*⁴, 1855: *Szentjánosi csárda*, *Csárdatanyák*⁵. A falu neve ténylegesen a *Szentjánosi-csárdával* van kapcsolatban, amely már 1853-ban is létezett, s az 1900-as évek eleji térképek még jelzik. Eköré a *csárda* köré épültek a *szállások*, a *tanyák*. A csárda maga a középkorban fennállott *Szentjános* falu nevét őrizte, amely később elpusztult. Újólág 1952-ben alakult községgé Köröstarcsa és Mezőberény határából.

Geszt

1213/550: "...Kalad de villa *Gest*..."⁶, 1220/550: "...impetiit Opochum de villa *Guezt*..."⁷, 1401: *Gezth*⁸. Neve nagy valószínűséggel a régi magyar *gestz* 'gyü-

³ *Csánki* 1, 703

⁴ *GyO.* 42

⁵ *Palugyay*, 216

⁶ *VR.* 265 § 164

⁷ *VR.* 109 § 243

mölcs fás héja' köznévvvel tartozik össze. Szláv személynévből való származtatása kevésbé meggyőző⁹.

Már a XIII. század elején is megemlítik juhtenyésztését, mely célra az erdős, berkes határ kiválóan alkalmas volt. A XV. században a birtokos családok elszaporodásával kapcsolatos a külön névvel jelzett falurészek feltűnése. 1401: *Fekete Gezt*¹⁰, 1410: *Egyházas Gezt*¹¹, 1483: *Kyskezh*¹², 1485: *Naggezh*¹³ – vagyis *Feketegezt*, *Egyházasgezt*, *Kisgezt*, *Nagygezt*.

Kardoskút

1745: "...más Vásárhelyi Pásztor emberek úgymint: Veres István, Banga Miklós ... Erős Pál *Kardos* Istvánnak akkoris Gulyássa Szöllős felől ..."14. Eredetileg ennek a *Kardos* nevű gazdának a *gulyakútjáról* nevezték el azt a vásárhelyi határrészt, amely később az 1950-ben megalakult falu névadója lett. Mellette délkeletre helyezkedik el Szőlös-pusztá.

Kertészsziget

1877: *Kertész-zug*¹⁵, 1895: *Kertészsziget*¹⁶. Már a múlt század második felében jelzik és említik a térképek s a helynévtárak *Kertész-szigetet* és *Kertész-zugot*, mint Füzesgyarmat határrészét. A név előtagja mind a foglalkozásra (*kertészkedés*) mind a *Kertész* családnévre utalhat. A Nagy-Sárrét mocsaras vidékének kiemelkedőbb területe, *szigete* volt eredetileg. 1952-ben faluvá alakult, külterületét Füzesgyarmat és Dévaványa határából szakították ki¹⁷.

Körösújfalu

Valóban *új falu* a Sebes-Körös mentén. 1955-ben alakították ki Komádi és Vésztő határrészeiből. Komáditól Iráz-pusztá egy részét, míg Vésztőtől Kót-pusztát kapta¹⁸.

Méhkerék

1359: *Mehkerek*¹⁹, 1475: *Mehkerek*²⁰.

A falu nevének előtagja a *méh* 'mézet gyűjtő rovar', míg utótagja a *kerek* 'kör alakú erdő'-vel van kapcsolatban. A név arra utal, hogy a település eredendően olyan erdőben keletkezett irtásfalú volt, ahol a telkeknek kijelölt földet minden oldalról erdő vette körül, s lakosai méhészkedéssel foglalkoztak. A török idők legvégén

⁸ Csánki I., 608

⁹ Kiss I, 513

¹⁰ Jakó, 245

¹¹ Jakó, 245

¹² Jakó, 245

¹³ Csánki I. 609

¹⁴ *Klt. P.* 418/2/E/4

¹⁵ *Hnt*

¹⁶ *Hnt*

¹⁷ *Hnt*

¹⁸ *Hnt*

¹⁹ *Jakó*, 300

²⁰ *Csánki I.*, 616

(vagy a Rákóczi-szabadságharc alatt?) elpusztult, de 1721-ben már újból lakott hely. Mai lakóinak nagy része román anyanyelvű.

Örménykút

1870: "Örménykut, kis Décsén, hajdan örmény haszonbérlok bírták."²¹. A múlt században még Szarvas határrésze volt, amelyet *örmény* kereskedők béreltek. Nem volt ez egyedi eset a megyében, hiszen például Gyomán is béreltek örmények legelőt a gulyájuk számára a Csudaballai-pusztán. A falunév utótagja az ásott gulyakúttal kapcsolatos. 1952-ben alakult községgé.

Pusztaföldvár

1463: *Feldwar*²², 1476: *Fekethewfeldvár*²³, *Feketefeldwar*²⁴, 1561: *Waryas Feoldvar*²⁵, 1562: *Waryas-Feldvar*²⁶, *Waryasfeldwar*²⁷. Nevét arról a két (vaskori) föld-sáncból álló vártól kapta, amelynek félkörívei ma is megtalálhatók *Tatár-sánc* néven nem messze a községtől. A falu a török időkben elnéptelenedett, *pusztává* vált, s csak a XIX. század közepén, 1841-ben települt újjá. A forrásokban fellelhető *Fekete* és *Varjas* név családnév.

Szarvashalom

Anonymus (1200 k.) 896 u-ra: "...fl-m Cris in *Ceruino Monte* transnataverunt..."²⁸, 1284: "...in *Zorwossholm*..."²⁹, 1461: "...cometanei de possessione *Zarvas*..."³⁰, 1469: "...possessionis *Sarvashalom* vocatae in Comitatu de Békés..."³¹, 1472: "...eandem possessionem *Szarvas* nomine..."³². A települést annak idején *Szarvashalom*-nak nevezték. Olyan *halomról* kapta a nevét, amelyen eleink gyakran láthattak *szarvasokat*. A halom nagy valószínűséggel a mai evangélikus templom helyén vagy közelében állott valaha. Új-játelepülésekor, 1722-ben első lakosai zömében szlovák anyanyelvűek voltak, akik Nógrád megyéből költöztek ide³³.

Szeghalom

Anonymus (1200 k.) 896 u-ra: "...venerunt usque ad *Zeguholmu* et ibi volebant transire Crisium..."³⁴, 1067 k./1267: pr. *Scegholm*³⁵, 1221/550: "Comprovinciales

²¹ *Haan* I, 272

²² *Bor.* II, 195, *Csánki* I, 696

²³ *Kar.* II, 267

²⁴ *Bor.* II, 195

²⁵ *Bor.* II, 195

²⁶ *Kar.* II, 267

²⁷ *Bor.* II, 195

²⁸ *Györffy* I, 513

²⁹ *Györffy* I, 513

³⁰ *BO.* I, 69

³¹ *BO.* I, 84, 85

³² *BO.* I, 91

³³ *Kar.* II, 286-291

³⁴ *Györffy* I, 513

³⁵ *Györffy* I, 513

de Bekes versus *Sceguholm* ...³⁶, 1222/550: "...Beliamin, sacerdotis de villa *Zigholm*..."³⁷, 1332-7: "Valentinus de villa *Zeghalom*"³⁸, 1511: "...Martonyfalva et *Zeghalom* vocatis..."³⁹. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok itt akartak átkelni a Körösön. A település neve olyan *szeg*-re 'sarok, szeglet, zug'-ra utal, amely *halom*-szerűen emelkedett ki a Sebes-Körös kiöntései között. 1598-ban elpusztult, s többszöri próbálkozás után 1711-ben települt véglegesen ujja⁴⁰.

Vésztfő

1350: "...hinc possessionem *Veyzetheu*..."⁴¹, 1364/95: "...in possessionibus *Veeztheu*, Magur, Losloutuisse..."⁴², 1492: "...in possessionibus Gerla, Mező Megyer, ac Magor, *Vésztfő*, et Faas..."⁴³, 1519: "...suas possessionarias in Gerla, Chaba, Mezewmegyer, *Wezthew* ..." ⁴⁴. Vésztfő a régi Nagy-Sárrét, Kis-Sárrét közötti terület egyik legjellegzetesebb települése. Neve a magyar *vejsze* 'víz fenekére érő, nádfalakkal álló halfogó eszköz' és a *tő* 'folyó/torkolat' főnév összetételéből származik. A falu olyan vízfolyásnak a torkolatánál épült, amelyben *vejszékkel* halásztak⁴⁵. Karácsonyi szerint a község első házát egy halfogó vésznek a tövéből építették⁴⁶.

b) A tájra, a tájban elfoglalt helyzetére, jellegzetes növényére, állatára, a település nagyságára, talajára utaló köznévből *-d*, *-gy*, *-ny*, képzővel alakult helységnevek.

Körösnagyharsány

1220/550: "Oldruh de villa *Harsan*, combustus est, sed fugit ad ecclesiam."⁴⁷, 1332-7: "...v. *Eghazashasa*; v. *Eghazan*; v. *Eghasazhan*, *Eghasasharsan*..."⁴⁸, 1374: *Harsan minor et maior*⁴⁹, 1552: *Kys Harsan*, *Nagyharsan*⁵⁰. Békés megye északkeleti csücskében található. Neve a *hárs* fanévnék *-ny* kicsinyítő képzős származéka. A XIV. században, mint templomos hely, *Egyházas*- előtaggal bírt. Ugyanezen időszakban (XVI. századig) mint ikerközségek állottak egymás mellett *Kisharsány* és *Nagyharsány*. Az évszázadok folyamán *Kisharsány* végleg elpusztult, s csak *Nagyharsány* települt ujja a törökök kiűzése után. Nevük előtagja a település nagyságára utalt. A mai *Körös*- előnevet a tőle nem messze folyó Sebes-*Köröstől* kapta.

³⁶ VR. 101 § 260

³⁷ VR. 247 § 282

³⁸ BO. I, 19

³⁹ BO. I, 122

⁴⁰ Kar. II, 296

⁴¹ BO. I, 22

⁴² BO. II, 12

⁴³ BO. I, 106

⁴⁴ BO. I, 136

⁴⁵ Kiss II, 759

⁴⁶ Kar. II, 338

⁴⁷ VR. 105 § 242

⁴⁸ Györffy I, 624

⁴⁹ Jakó, 255

⁵⁰ Jakó, 255

Sarkad

1138/329: v. *Surcudi*⁵¹, 1226/550: "Matheus de *Surcud* impetiit pueri sacerdotis..."⁵², 1487: *Sarkaad*⁵³. Neve a magyar *sarok* 'kiszöggeles' -d képzős származéka. Olyan helyet jelölhetett valamikor, amely valamely vízfolyásnak, mocsárnak a kiszöggelese volt. Azt tudjuk, hogy a falu annak idején valóban mocsarak, erdők között feküdt. *Bunyitay* viszont így írja: "*Sarkad* neve a legegyszerűbben onnan eredt, hogy Biharmegyének délnyugati szögletén, mintegy sarkán áll."⁵⁴.

c) A tájra vagy annak valamely jellegzetességére (növény, állat, földminőség, építmény stb.) utaló köznévből -s képző segítségével is gyakran alakult helységnév. Ez a képző főként a valamivel való ellátottságra utal.

Almás-kamarás

1403: *Kamaras*⁵⁵, 1418: *Kamaras*⁵⁶, 1418: "...Kevermes, *Kamaras* et Taglashalom in comitatu de Zarand..."⁵⁷, 1851: "*Kamarás*... A másik kertészség *Almás*nak hivatik..."⁵⁸. A falu nevének eredetére két magyarázat is lehetséges. Egyfelől a magyar *kamara* 'fontos tároló épület' főnév -s képzős származéka. Másfelől elfogadható az is, mely szerint a falu kezdettől fogva kincstári, *kamarai birtok* volt. Kiss Lajos a Földrajzi nevek etimológiai szótárának első kiadásában (1978) a *kamarai birtok*kal, míg a második kiadásban (1988) már a tároló épülettel hozza kapcsolatba a település nevét. Az *Almás*-előtag az almafával benőtt területre utal, megkülönböztetésül *Nagykamarástól*. Az újjátelepüléskor ugyanis, az 1840-es évek legelején, ez a két hasonlónevű település jött létre Kamarás-pusztán. *Almás-kamarás* Palugyay szerint 1844-ben telepítettet.⁵⁹

Csorvás

1458: "...possessiones Gerendas, *Csorvas*, Keth Sopron..."⁶⁰, 1532: "...primo Gregorius Thoth in *Chorwas*..."⁶¹, 1558: *Cyorvas*⁶². Neve egy régi magyar szavunk a *csorva* 'homok' -s képzős származéka. Karácsonyi is ezt írja róla: "Neve annyit jelent, mint *homokos*."⁶³. Az elnevezés tehát arra utal, hogy a falu annak idején homokos területen alakult ki. Az újjátelepülése 1856-ra tehető.

⁵¹ Györffy I, 659

⁵² VR. 344 § 289

⁵³ Csánki I, 621

⁵⁴ *Bunyitay* III, 470-471

⁵⁵ GyÖ. 6

⁵⁶ Csánki I, 734

⁵⁷ BO. I, 46

⁵⁸ Fényes II, 170

⁵⁹ i.m. 370

⁶⁰ BO.I, 78

⁶¹ BO.II, 135

⁶² Kar. II, 69

⁶³ Kar. II, 69

Dombiratos

1418: *Belsevyratos*⁶⁴, 1446: *Irathos*⁶⁵, 1454: "...possessionis Kerekegház ... Bathonya, *Irathos*..."⁶⁶, 1552: *Dombirathos*⁶⁷. Az *iratos* szónak a régi magyar nyelvben 'festett, díszített tarka, kicifrázott' jelentése volt, s ennél fogva vagy valamely diszes épületről vagy szép templomáról nevezhették el így a falut. Ez az épület állhatott *domb*-on is, s erre utal a név előtagja, de valószínűbb hogy *Domb*-egyház közelségére mutat. Legelső okleveles előfordulása még *Belsőiratos* alakban található, megkülönböztetésül az Arad megyei Nagyiratostól. Újjátelepülése 1841-ben valószínű, Ráth József kincstári bérlő által⁶⁸.

Gádoros

1456: *Gadoros*⁶⁹, 1512: *Gadorosthelek*⁷⁰. A falu Karácsonyi szerint valamely *pingegádoros* háztól vehette a nevét. A község név tehát a *gádor* 'pitvar, tornác, ereszalja' főnév -s képzős származéka. Az 1826-os újjátelepüléskor még *Bánfalvának* nevezték el, s csak később nyerte vissza az ősi *Gádoros* nevet⁷¹.

Kondoros

1229/550: "... de villa *Cundurur*..."⁷², 1403: *Kondoroseghaza*⁷³, 1469: *Kondoros*⁷⁴. Haan szerint a *kondorsasról* nyerte a nevét, Karácsonyi szerint pedig *Kondor* nevű birtokosáról nevezték el, aki itt egyházat épített. Mindkét feltevés téves. A község név alapszava legvalószínűbben csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, melynek jelentése XânDârn 'hód'. Tulajdonképpen jelentése tehát 'olyan víz, hely, ahol sok a hód'⁷⁵. Újjátelepülése, faluvá alakulása 1876-ban történt.

Magyarbánhegyes

1418: *Kethegyes*⁷⁶, 1510: *Banhegyesse*⁷⁷, 1553: *Banhegyese*⁷⁸, 1665: *Bánhegyes*⁷⁹. Ennek a községnek az alapszava a *hegy* 'magasabb földkiemelkedés' – az Alföldön *halom*, *domb* -s képzős származéka. Az 1400-as évek elején Maróthy János macsói *bán* telepítette. Mint látjuk, legelső névelőfordulása még *Kethegyes*, ami arra utal, hogy a falu jellemzője *két* magasabb kiemelkedés, halom volt. A török

⁶⁴ Csánki I, 733 és *Bor.* II, 147

⁶⁵ Csánki I, 772

⁶⁶ *BO.* II, 68

⁶⁷ *Bor.* II, 147

⁶⁸ *Palugyay*, 339

⁶⁹ *Kar.* II, 120

⁷⁰ *Kar.* II, 120

⁷¹ *Palugyay*, 227. és *Kar.* II, 25-26

⁷² *VR.* 346 § 290

⁷³ *Kar.* II, 195

⁷⁴ Csánki I, 652

⁷⁵ v.ö. Kiss I, 775

⁷⁶ Csánki I, 651

⁷⁷ *Bor.* II, 23

⁷⁸ *Bor.* II, 23

⁷⁹ *Bor.* II, 23

időszakban elpusztult, s az újjátelepítéskor, 1860-ban magyar ajkúak ülték meg újból. E lakosok az Arad megyei Forray-Nagyiratos községből jöttek ide⁸⁰.

Medgyesbodzás

1567: *Bozzás*⁸¹, 1796: *Bodzás*⁸², 1851: "*Bodzás*, pusztá, Arad vármegyében, a *medgyesi* pusztának nyugoti részével határos."⁸³, 1863: *Bodzás - Medgyes*⁸⁴. A település neve a *bodza* növényre vezethető vissza. *Bodzás* 'bodzával benőtt hely'. A *Medgyes*- előtag *Medgyes*-re: *Medgyes*-egyházára utal, mely közvetlenül mellette fekszik. Kincstári kertészközségként települt újjá a múlt század közepén.

Mezőhegyes

1421: *Mezewheges*⁸⁵, 1427: *Mezew Heges*⁸⁶. Nevét a határában lévő halmoktól vette, melyeket eleink, itt az Alföldön, gyakran neveztek 'hegy'- nek. Előnévvel, amely a *mezőségi* tájra utal, a környéken található többi hasonló nevű falutól különböztették meg (Bánhegyes, Csákohegyes, Kishegyes stb.). Az új község alapját a II. József császár által 1785-ben telepített ménésintézet adta.

Nagybánhegyes

1418: *Kethegyes*⁸⁷, 1510: *Banhegyesse*⁸⁸, 1665: *Bánhegyes*⁸⁹. Nevének magyarázata azonos *Magyarbánhegyesével*, amely mellette található. A két új falu ugyanis a középkori *Bánhegyes* pusztáján alakult meg. A *Nagy*- előtag a község nagyságára utal. Ez a kertészközség Palugyay szerint 1841-42-ben keletkezett. Miután zömében szlovák anyanyelvűek lakták, azért egy ideig *Tótbánhegyes*-nek is nevezték⁹⁰.

Nagykamarás

1403: *Kamaras*⁹¹, 1418: *Kamaras*⁹², 1851: "*Kamarás (Nagy)*-, kir. kincstári pusztá ... *Nagy-Kamarás* név alatt..."⁹³. Nevével kapcsolatban I. *Almás-kamarás* község névmagyarázatát. A két, közvetlenül egymás melletti település közül ez volt a *nagyobbik* dohánykertész falu.

Szabadkígyós

1398/1446: "...diētis possessionibus *Kygyos* et *Wadad*..."⁹⁴, 1456: *Kegyos*⁹⁵, 1532: "...in possessione *Kyos* vocata...; ...Item possessionem meam in *Ky*-

⁸⁰ Bor. II, 23,26

⁸¹ Káldy-Nagy 197

⁸² Vályi I, 232

⁸³ Fényes I, 144

⁸⁴ Hnt.

⁸⁵ Bor. II, 386

⁸⁶ Csánki I, 697

⁸⁷ Csánki I, 651

⁸⁸ Bor. II, 23

⁸⁹ Bor. II, 23

⁹⁰ Bor. II, 23-26

⁹¹ GyO. 6

⁹² Csánki I, 734

⁹³ Fényes II, 170

⁹⁴ BO. II, 52

gyos..."⁹⁶. A község a nevét annak idején a sok kígyó-tól kaphatta. Megerősíti ezt a feltevéseinket, hogy határában *Kígyós*-halom és *Kígyós* rétje elnevezésekkel is találkozhatunk az oklevelekben. Az elpusztult falu határán először Újkígyós alakult meg. A keleti részt, ahol a grófi kastély is épült, kezdetül fogva *Ókígyósnak* nevezték, de hivatalosan nem volt falu⁹⁷. A kastély körüli majorságokból, épületekből 1950-től lett önálló község, s a II. világháború előtti földesúri rendszer alóli felszabadulás érzékeltetésére nevezték el *Szabadkígyósnak*⁹⁸.

Telekgerendás

A török időkben elpusztult *Gerendásegyház* területén napjainkban két falu is áll: *Gerendás* és *Telekgerendás*. Nevével kapcsolatban bővebb magyarázat a *Gerendásegyház* címszó alatt található. A mai község külterületének nagy részét az 1854-es és 1876-os térkép *Gerendási Telek* névvel jelöli⁹⁹. A *telek* szónak a magyar helynévadásban 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' és 'faluhely, pusztai falu' jelentése is van. Telekgerendásra mindkét névadási indíték igaz. Megemlítenéd, hogy Fejérváry Ferenc 1816-os térképe¹⁰⁰ jelöl egy *Telek* nevű területet azon a helyen, ahol a falu mai belterülete áll. Községgé csak 1952-ben alakult.

Tótkomlós

1415: "...a parte possessionis *Komlos*..."¹⁰¹, 1454: "...suam possessionarium paternam in possessione *Komlós*..." (BO. I. 66), 1464: *Komlos* (Bor. II. 306), 1851: "*Komlós/Tót-/*, Békés vármegyében ..." (Fényes II, 244)¹⁰². A falu neve a *komló* növénynév -s képzős származéka. Olyan helyen keletkezett tehát, ahol sok komló termett. A *Tót-* előtag a községet újjátelepítő szlovák anyanyelvű lakosokra utal. Ők ugyan 1742-ben az északi megyékből először Békésszentandrásra költöztek, ahol mintegy négy évig éltek. Innen jöttek aztán át 1746-ban a mai Tótkomlóásra.

Újkígyós

A török időszakban elpusztult *Kígyós* falu nyugati részén 1815-ben alakult gróf Wenckheim József Antal támogatásával az új dohánykertész község. Nevével, annak eredetével már részletesen foglalkoztunk társközsége, *Szabadkígyós* tárgyalásánál.

- d) A tájra utaló köznévből -i képző segítségével, úgy tűnik, hogy nem képeztek eleink településnevet. Ez a megállapítás természetesen csak a jelenkori vizsgált névanyagra érvényes, hiszen jól tudjuk, hogy a jelenkori településnevek és az évszázadok alatt valamikor is fennállott falvak neveinek száma nagyon eltér egymástól.

⁹⁵ Kar. I, 183

⁹⁶ BO. II, 134, 135

⁹⁷ Kar. II, 187

⁹⁸ Kiss II, 509 és Hnt.

⁹⁹ OSzK Térképtára, 17.doboz/2

¹⁰⁰ Békéscsaba és pusztái - Ol., Klt. S.82., 116

¹⁰¹ BO. II, 31

¹⁰² Fényes II, 244

A mai Békés megyében az elmúlt, több mint 1000 év alatt mintegy 250 település, lakott hely nevét rögzítették az oklevelek. Ezek között hasonló képzésű falunévvel is találkozunk például *Nemeskereki* esetében, amely település valamely *kerek*, kör alakú erdőről kaphatta annak idején a nevét.

2. A helységnevek második nagy csoportját a lakosság foglalkozására, társadalmi helyzetére utaló nevek alkotják. Békés megyében a jelenlegi településnevek közül *Gyulavárit* sorolhatjuk ide. Gondolhatnánk ugyan *Mezőkovács*házára is, de itt sokkal valószínűbb a személynévi eredet.

Gyulavári

1230: *Vary*¹⁰³, 1231: *Vary*¹⁰⁴, 1438: "...possessio sua *Varii* vocate in Comutatu de Zarand...; ...et dicta possessio *Vary*..."¹⁰⁵, 1851: "*Vári* vagy Gyula-*Vári*, Békés vmegyében, magyar falu..."¹⁰⁶. Nevét onnan vette, hogy eredetileg a *zarándi váré*, annak birtoka volt, lakói pedig várjobbágyok. A *Vári* helynév a vár 'erősség' főnév birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A XVIII. században, hogy a Bereg megyei *Váritól* megkülönböztessék, Gyula közelsége miatt *Gyula-Várinak* nevezték el. Újjátelepülése 1716-ra tehető, amikor is hét Érsemjénből ide telepedett magyar család szállotta meg.

3. Megyénkben is alakultak törzsnevekből, népnivekből helységnevek. Ez utóbbiak azonban újabbkori elnevezések (*Magyarbánhegyes*, *Magyardombegyház*, *Örménykút*, *Tótkomlós*), egyedül csak *Kunágota* középkori eredetű. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a nevek más helynévi kategóriákba is beletartoznak, ezért részletesebben ott foglalkozom velük. Itt most csak a törzsnévi alaptagú településneveket vesszük számba.

Bélmegyer

1346: "Protestatorie pro Nicolao filio Johannis de *Meger*"¹⁰⁷, 1369: "...filii Bech de *Bélmegyer*..."¹⁰⁸, 1373: "...ad faciem praedictae possessionis *Bélmegyer*..."¹⁰⁹, 1468: "...*Bélmegyer* in cottu de Békés..."¹¹⁰. A falu neve a *Megyer* törzsbeli honfoglalókra utal, akiknek egy része itt telepedett le. A *Bél-* előtagnak 'belül lévő, belső' megkülönböztető jelentése van. Ahogy Karácsonyi írja: "...*Bél* előnevet adtak neki, mert erdők között, mintegy azok belében állott."¹¹¹. A XVII-XVIII.

¹⁰³ *Csánki* I, 748

¹⁰⁴ Kar. II, 161

¹⁰⁵ BO. II, 43,44

¹⁰⁶ Fényes IV,271

¹⁰⁷ BO. II, 10

¹⁰⁸ BO. I, 23

¹⁰⁹ BO. I, 29

¹¹⁰ BO. I, 77

¹¹¹ i.m. 42

század fordulóján ez a falu is elpusztult. Nem véglegesen, mert 1946-ban új falu támadt a régi helyén.

Füzesgyarmat

1219/550: "...wui discutiens eos per pristaldum suum Chequeum de villa Gormot..."¹¹², 1321: *Gyarmath*¹¹³, 1332-7: Joannes de villa *Garmath*¹¹⁴, 1851: "*Füzes-Gyarmat*, magyar mváros..."¹¹⁵. A falu a magyar *Gyarmat* törzsbeliak települése volt. A török időszakban s utána is többször elnéptelenedett, mígnem 1711-ben újjátelepült. Nevének *Füzes-* előtagja a Berettyó és a Körösök közti füzes, fűzfás berkekkel hozható összefüggésbe.

Mezőberény

1347: "... duas v - s *Beren* vocatas is C - u de Bekes..."¹¹⁶, 1418: "... ad possessiones eorundem videlicet Bekes, Dether, *Beren*, Gywr ..." ¹¹⁷ 1496: "... possessionem *Beren* vocatam ..." ¹¹⁸, 1851: "*Mező-Berény*, magyar - német - tót falu..."¹¹⁹. *Kiss Lajos* ezt írja a név utótagjáról: "Az országszerte és nagy számban előforduló *Berény* helynév kabar törzsnévből keletkezhetett. Etimológiailag török eredetű lehet, s összetartozhat az óorosz *berenъdѣi* /többes szám/ alapján rekonstruálható török R. *berendi* /tkp. 'aki megadta magát'/ népnévvel."¹²⁰. Szláv eredetet már Karácsonyi is feltételezett, aki szerint *Berény* neve az ó-szláv "*brnije*" szótól származik, ami sarat jelent. A mai város *Mező-* előtagja a környék *mezőségi* jellegére utal. Véglegesen 1723-ban települt újjá¹²¹. *Mezőberényben*, őseiket tekintve magyar, német, szlovák ajkú lakosok élnek együtt.

Mezőmegyer

1383: "Possessionem autem *Megyer* taliter divissent..."¹²², 1468: "...eiusdem possessionis *Mező - Megyer*..."¹²³, 1519: "...suas possessionarias in Gerla, Chaba, *Mezewmegyer*..."¹²⁴, 1701: *Rátz - Megyer*¹²⁵. A falut szintén a *Megyer* törzsbeliak alapították. Nevének előtagja a *mezőségi* tájra utal, s egyben megkülönbözteti *Bélmegyertől*. A XVII. század legvégén, Gyulavár felszabadításáig, 1694-ig *rácok* lakták, innen a *Rácmegyer* elnevezés. *Mezőmegyer* 1927-ben alakult újból faluvá. Addig egy részét a doboziak bírták *Dobozmegyer* néven. Ma már *Békéscsaba* városrésze.

¹¹² VR. 112 § 240

¹¹³ Kar. II, 115

¹¹⁴ BO. I, 19

¹¹⁵ Fényes II, 64

¹¹⁶ Györffy I, 504

¹¹⁷ BO. I, 45

¹¹⁸ BO. I, 109

¹¹⁹ Fényes, I, 121

¹²⁰ Kiss II. 778

¹²¹ Kar. II, 222

¹²² BO. I, 32

¹²³ BO. I, 77

¹²⁴ BO. I, 136

¹²⁵ Kar. II, 226

4. Békés megyében is legtöbb településnév személynévi eredetű, hiszen a helységnevek keletkezésénél döntő volt az a tény, hogy kié a falu, ki a legelső birtokosa. Nagyon sok esetben a puszta személynév vált helységnévvé, ami a névadási módunkat, szokásunkat más népekkel összehasonlítva, tipikusan magyar jelenségnek tekinthető.

a) A névadás eszköze a puszta személynév.

Battonya

1230: "...v. *Anha Zehund*, in C - u Orod..."¹²⁶, 1232: "...t - e *Anascehund* ..."127, 1276/641: "...Marg. f - a qnd Drisii de *Betama*..."¹²⁸, 1340: "...q - um *convincinatarum Bothzortudya et Bothanyaeghaza*, in C - u Chanad...; ...p. *Both Anya*..."¹²⁹, 1446: *Bathonya*¹³⁰, 1454: "...Bakhtornya, *Bathonya*, *Irathos*..."¹³¹. Neve Borovszky szerint is hihetőleg ősi személynévi eredetű. A kora Árpád-korban egy *Anya* nevű nagyhatárú település állhatott itt. Ennek egy része később *Bot /Both/* nevű birtokosáról a *Bothanya* nevet kapta. Ez a birtokos építhette a templomot is. Mind a *Bot* puszta személynév, mind az *anya* köznévi helynévi alkalmazása más forrásokból is ismert a magyar névadásban. Kiss Lajos szerint a település nevének a magyar nyelvjárási *batona* 'gödény' madárnévből és a szláv eredetű személynévből *Batona*, *Batinja* való eredeztetése nem fogadható el¹³². Battonya is a XVIII. század elején települt újjá. Úrbéri községgé 1773-ban lett, várossá pedig 1839-ben¹³³. A városban magyar, délszláv /szerb/, román ajkú lakosok élnek együtt.

Békés

1046: "...Vatha de castro *Belus* (- *Bekus*)..."¹³⁴, 1203: "...quam circa Zarand et de *Bekes*..."¹³⁵, 1213: "Bosur, archipraeco *Bekesiensis* de villa Yca, ...iudice Damiano curiali comite de *Bekes*..."¹³⁶, 1295/423: "...Iobagionibus castri nostri *Bekes*..."¹³⁷, 1329: "...quam in villa *Békés*..."¹³⁸. A mai város nevének eredete Árpád-kori puszta személynévre vezethető vissza, amely a *béke* köznévi -s képzős származéka. *Békés* Géza fejedelem vagy István király ispánja lehetett, akiről a várat majd a települést elnevezték. E körül a vár körül alakult aztán ki Békés vármegye.

¹²⁶ Györffy I, 186

¹²⁷ Györffy I, 186

¹²⁸ Györffy I, 848

¹²⁹ Györffy I, 848

¹³⁰ Bor. II, 37

¹³¹ BO. II, 68

¹³² Kiss I, 178

¹³³ Palugyay, 319

¹³⁴ Györffy I, 503

¹³⁵ Györffy I, 503

¹³⁶ VR. 258. § 167

¹³⁷ BO. I, 11

¹³⁸ BO. I, 18

Békéscsaba

1331-7: "Paulus sacerdos de villa *Chaba*"¹³⁹, 1334-40: "Paulus sacerdos de villa *Thaba*"¹⁴⁰, 1383: "Praeterea possessionem *Chaba* vocatam..."¹⁴¹, 1556: "...egregius Emericus Abramffy clam de castello suo *Chyaba* vocata..."¹⁴². Eddigi forrásaink szerint *Csaba* neve legelőször a pápai tizedjegyzékben fordul elő. Személynévként először 1138/1329-ben *Saba*, 1211-ben *Thaba*-ként bukkan fel okleveleinkben¹⁴³. A település neve pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. *Békéscsabaként* csak a múlt század utolsó harmadában kezdték emlegetni, utalva a megyére. Újjátelepülése 1716-18 között történt. A néhány megmaradt magyar család mellett zömében felvidéki szlovák anyanyelvű jobbágyok, lakosok telepedtek itt le.

Békéssámson

1446: *Samson*¹⁴⁴, 1455: *Samsony*¹⁴⁵, 1464: *Samson*¹⁴⁶. A település alapítójának vagy első lakójának a nevét viseli, 1566-ig Csanád megyéhez, 1715-től 1877-ig Csongrád megyéhez tartozott. Ekkor került Békés megyéhez. Nagy valószínűséggel már 1552-ben elpusztult, s csak a XVIII. század közepe táján alakult újjá dohánykertész községgé.

Biharugra

Egy XIV. századi krónika 1093-ra utalva már említi *Biharugra* nevét *Vgra* névalakban.¹⁴⁷ 1214/550: "...cum praenominato pristaldo in *monasterio Vgra*...; ...*Nicolaum filium Wgra*..."¹⁴⁸, 1235/550: "... pro ecclesia de *Vgra*..."¹⁴⁹, 1325: "...p. *Wgramonustra* in C - u Byhor..."¹⁵⁰, 1332-7: *Ugra*¹⁵¹, 1426: *Kyswgra*, *Nagwgra*¹⁵², 1429: *Egihazaswgra*¹⁵³, 1552: *Zenth Janoswghra*, *Keozephwghra*¹⁵⁴. Nevét Györffy szerint arról az *Ugra* főúrról nyerhette, aki 1093 körül I. László kíséretében szerepelt. Monostorral rendelkező falu volt /*Monostorosugra*, *Ugramonostora*/. A birtokosoktól függően később több néven is szerepel az okleveleinkben. Annak idején *Bihar* megye része volt, s onnan került aztán át Békés megyéhez.

¹³⁹ Györffy I, 504

¹⁴⁰ BO. I, 20

¹⁴¹ BO. I, 32

¹⁴² BO. I, 162

¹⁴³ vö. Fehértói 295, 337

¹⁴⁴ Bor. II, 525

¹⁴⁵ Bor. II, 525

¹⁴⁶ Kar. II, 275

¹⁴⁷ Györffy I, 679

¹⁴⁸ VR. 323 § 188

¹⁴⁹ VR. 142 § 307

¹⁵⁰ Györffy I, 679

¹⁵¹ Csánki I, 627

¹⁵² Jakó, 372

¹⁵³ Jakó, 372

¹⁵⁴ Jakó, 372

Bucsa

1321/1381: p. *Bwcha*¹⁵⁵, 1381: *Bwcha*¹⁵⁶, 1412: "...ad possessionem suam *Bucsa* vocatam..."¹⁵⁷, 1412: *Bucha*, *Bwcha*¹⁵⁸, 1476: "...possessio *Bucsa* nobilium de Nadany..."¹⁵⁹. A falunév Árpád-kori puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A személynév maga valószínűleg szláv eredetű. A török időszakban elpusztult, s csak 1941-ben alakult újjá faluként. Addig Füzesgyarmat határrésze volt.

Csabacsűd

1456: *Chabachyde*¹⁶⁰, 1479: "...Possessio illustris domine genitricis dui regis *Chabachyde*..."¹⁶¹, 1497: *Chabachyud*¹⁶², 1560: *Chyabachyud*¹⁶³. A falunév előtagja a *Csaba* személynévvvel kapcsolatos, míg az utótag a *csűd* 'emlősállat lábán/ a boka és a pata illetve csülök közötti rész' szóval kapcsolatos. Kiss Lajos szerint ez utóbbi is már személynévi jelentésben, 1237-40 között már találkozunk okleveleinkben olyan személynévvvel: *Chud*, *Chyd*, amely a *csűd* köznévből származik¹⁶⁴. Karácsonyi szerint a *csűd* köznévnnek egyes nyelvjárásban 'cégér, csalétek' jelentése is van, s e szerint a faluhelyet egy *Csaba* nevű vadász /rendszeresen/ itt kitett csalétkéről, csapdájáról nevezhették el.¹⁶⁵ 1596-ban elpusztult, s csak 1924-ben települt újjá. Addig Békésszentandrás pusztája volt.

Dévaványa

1332-7: "*Dionysius de villa Jana; Andreas sacerdos de villa Vana*"¹⁶⁶, 1470: "...*Thoma Reczky officiale de Wanya*..."¹⁶⁷, 1476: "undique et signanter a parte possessionis *Vanya*..."¹⁶⁸. A község neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű¹⁶⁹. A *Déva*-előtag, mely szintén személynévre vezethető vissza, később kapcsolódott a falu alapnevéhez.

Doboz

1075/1124/1217: "...super fl - m, qui nuncupatur *Crys*, in v. que vocatur *Duboz*..."¹⁷⁰, 1138/329: v. *Doboz*¹⁷¹, 1308: *Doboz*¹⁷². Neve puszta személynévből

¹⁵⁵ Györffy I, 504

¹⁵⁶ Kar, II, 47

¹⁵⁷ BO. I, 38

¹⁵⁸ Csánki I, 649

¹⁵⁹ BO. I, 93

¹⁶⁰ Kar, II, 57

¹⁶¹ Csánki I, 649

¹⁶² Kar, II, 57

¹⁶³ Kar, II, 57

¹⁶⁴ vö, Fehértói, 90

¹⁶⁵ Kar, II, 57.

¹⁶⁶ BO. I, 19,20

¹⁶⁷ BO. II, 85

¹⁶⁸ BO. I, 93

¹⁶⁹ Kiss I, 369

¹⁷⁰ Györffy I, 505

¹⁷¹ Györffy I, 505

keletkezett. Eredetileg a királyi kondások faluja volt. A XV-XVI. században két falu is állt egymás mellett, *Alsó-Doboz* /a mai település/ és *Felső-Doboz* /amely elpusztult/, illetőleg beleolvadt a másik faluba. Karácsonyi szerint a *doboz* szó a régi magyar nyelvben apró, sárga szilvát jelentett¹⁷³, s a falu innen vette volna a nevét.

Ecsegfalva

1222: "...impetiere quosdam de villa *Echek*..."¹⁷⁴, 1326: "...concludendo duas piscinas, Saghtou et *Ecsegh*..."¹⁷⁵, 1475: *Echeg*¹⁷⁶, 1476: "...possessionum *Ecsegh* in cottu Hevesiensis..."¹⁷⁷. Pusztá személynévből keletkezett. Az alapjául szolgáló személynév tövében az *ecs* : *öcs* 'fiatalabb fivér' köznévfő rejlik. A mai falu csak 1950-ben alakult *Ecsegh-pusztá: Pusztá-Ecseghből*. Az eredeti neve a *-falva* utótaggal bővült ekkor.

Elek

1232: *Elec*¹⁷⁸, 1404: *Eleki* Péter¹⁷⁹, 1495: "...Sebastianus Sewke, Barnabas Fekete in *Elek* possessionibus..."¹⁸⁰, 1553: *Elek*¹⁸¹. Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Márki Sándor ezt írja róla: "*Elek*, talán *Velekről* nevezve, mai helyén. 1232. *Elec* határos volt a később Gyula városába olvadt Krakóval."¹⁸². Újjátelepülése 1724-ben történt, amikor is Bajorországból érkeztek ide német telepesek Harruckern báró hívására. A község napjainkban is kétnyelvű.

Gerla

1259/466: "...t. Kyrys abb - is de *Gwrla*..."¹⁸³, 1295/423: "...supereundo versus villam *Gerla*..."¹⁸⁴, 1350: "...Magister Abraham, filius Dionisii de *Ol Gerla*..."¹⁸⁵, 1492: "...in possessionibus *Gerla*, Mező Megyer, ac Magor..."¹⁸⁶. Ennek a falunak is a neve pusztá személynévből keletkezett. Az alapjául szolgáló személynév maga, *Gerlach*, német eredetű¹⁸⁷. Karácsonyi még úgy vélte, hogy *Gerla* neve a szláv *grlo* 'folyamtorok, folyamagy' szóból származik. Valaha az Itce - fok itt ömlött bele a Fe-

¹⁷² Csánki i. m. 650

¹⁷³ Kar. II, 82/111

¹⁷⁴ VR. 206, § 280

¹⁷⁵ BO. I, 17

¹⁷⁶ Csánki I, 61

¹⁷⁷ BO. I, 93

¹⁷⁸ Márki II, 228

¹⁷⁹ Márki II, 228

¹⁸⁰ BO. II, 113

¹⁸¹ GyO. 217

¹⁸² i.m. II, 228

¹⁸³ Györffy I, 507

¹⁸⁴ BO. I, 12

¹⁸⁵ BO. I, 21

¹⁸⁶ BO. I, 106

¹⁸⁷ Kiss I, 512

hér-Körösbe¹⁸⁸. Bunyitai szerint eredeti neve *Gerlamonostora* volt, s alapítójáról, birtokosáról nevezték el¹⁸⁹. Újólaj önálló községgé 1958-ban alakult.

Gyoma

1332-7: "Paulus sacerdos de villa *Gama*"¹⁹⁰, 1338: "...f - i Bethlen de *Gyuma*..."¹⁹¹, 1413: "...quod ipse de possessionibus Iktar Ewsy et *Gyoma*..."¹⁹², 1473: "...*Gyomya* ac prediis Miklóslak, Wzed..."¹⁹³. A falu neve puszta személynévből, a birtokos vagy legelső lakosa nevéből, keletkezett magyar névadással. Mint személynév már 1215-ben felbukkan a Váradi Regestrumban. Az elpusztult falu új-játelepülése 1717-19 között kezdődött. Napjainkban Endrőddel együtt alkotja *Gyomaendrőd* városát.

Hunya

A falut eredetileg *Hunya* József, módos nagygazda alapította, s róla is nevezték el kezdetől fogva. 1896-97-ben templomépítésre, iskola, temető céljára valamint lakásépítésre telkeket engedett át a saját birtokából. A település 1941-ben temploma védőszentjéről időlegesen az *Endrődszentlászló* nevet kapta, de 1947-ben újból visszaállították a *Hunya* nevet.

Kamut

1295/423: "...particulam t - e *Kamawlt*h vocatam..."¹⁹⁴, 1393: *Kamuth*¹⁹⁵, 1419: "...aut Thomas seu Johannes de *Kamuth*..."¹⁹⁶, 1515: "...in possessione *Kyskamuth* vocata..."¹⁹⁷, 1517: *Nagkamut*¹⁹⁸. Kiss Lajos szerint a falunév talán török eredetű személynévből keletkezett magyar névadással. Téves tehát Karácsonyi véleménye, aki szerint a település neve ószláv nyelven annyit tesz, mint *köves*, vagyis *Kamut* az elhányt kőszerszámokról kapta volna a nevét.¹⁹⁹ Tudnunk kell, hogy az évszázadok folyamán két *Kamut* is volt. *Kiskamut* és *Nagykamut*. E kettőnek a területén alakult újjá a mai *Kamut* 1950-ben.

Kardos

1864: *Kardos* ...dülő²⁰⁰, 1973: *Kardos*²⁰¹. Az új község 1969-ben alakult Örménykút területéből. Legelső ismert előfordulásakor dülönévként szerepel. A falu neve valójába a *Kardos* családnévre vezethető vissza.

¹⁸⁸ Kar. II, 123

¹⁸⁹ Bunyitay III, 486

¹⁹⁰ BO. I, 20

¹⁹¹ *Györffy* I, 507

¹⁹² BO. II, 23

¹⁹³ BO. II, 89

¹⁹⁴ *Györffy* I, 508

¹⁹⁵ Kar. II, 233

¹⁹⁶ BO. II, 32

¹⁹⁷ BO. I, 128

¹⁹⁸ Kar. II, 233

¹⁹⁹ vö. Kiss I, 678 és Kar. II, 233

²⁰⁰ Pesty, 95

²⁰¹ Hnt

Kaszaper

Rogerus 1241-re: "De destructione nove ville...nova villa...nomen cuius *Perg* fuerat..."²⁰², 1454: *Perek*²⁰³, 1463: *Kazapereg*²⁰⁴, 1473: Op. *Kazapereke*²⁰⁵, 1539: *Kasza Per*²⁰⁶. A falunév utótagja *Perek* : *Pereg*, magyar nyelvi puszta személynév. Kevésbé valószínű a német vagy szláv eredet. A település nevének későbbi előtagja a birtokos *Kasza*-családra utal. A mai *Kaszaper* névalak elvonás eredménye a teljesebb *Kaszaperek*-ből²⁰⁷. A jelenlegi község hivatalosan 1940-ben alakult meg.

Kétsoprony

1454: "...Iratios, Dombeghaz, *Kethsopron*..."²⁰⁸, 1458: "...possessiones Gerdas, Csorvas, *Keth Sopron*..."²⁰⁹ 1519: "...Apathy, *Keth Sopron*, Erdenghews alio nomine Chakohegyesse..."²¹⁰. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. A *Két*- előtag arra utal, hogy annak idején két, közvetlenül egymás mellett lévő falu is bírta ugyanazt a nevet. Az egyesülésük után kapta a *Kétsoprony* legy időben: *Mezőkétsoprony*/ nevet. Faluvá újjólag 1952-ben alakult²¹¹.

Kevermes

1418: "...*Kevermes*, Kamaras et Teglshalom in comitatu de Zarand..."²¹², 1418: *Kemermes*²¹³. 1510: *Kebermes*²¹⁴, 1564: *Kewermes*²¹⁵. A falu neve Borovszky és Kiss Lajos szerint is *kun* személynévre vezethető vissza. Kunok laktak ezen a területén, de hogy kunok vagy magyarok nevezték-e el a települést, ma már pontosan nem tudható. Újjátelepülésére a XIX. század legelején, 1815-től került sor kertészközséggé.

Körösladány

1222/550: "...Beniamin, vicearchidiacono de villa *Nadan*..."²¹⁶, 1332-7: "...Nicolaus de villa *Nadan*...; ...Gregorius sacerdos de villa *Nadan*..."²¹⁷, 1478/79: Castellum *Nadan*²¹⁸, 1564: *Körös-Nadan*²¹⁹, 1580: *Keres-Ladan*²²⁰. Nevének eredete nem teljesen egyértelmű. Kiss Lajos szerint a falunév puszta személynévből kelet-

²⁰² Györffy I, 867

²⁰³ Csánki I, 692

²⁰⁴ Bor. II, 258

²⁰⁵ Csánki I, 692

²⁰⁶ Bor. II, 258

²⁰⁷ vö. Kiss I, 696, Csánki és Borovszky munkái

²⁰⁸ BO. II, 68

²⁰⁹ BO I,

²¹⁰ BO. I, 136

²¹¹ Kar. II, 224 és Hnt

²¹² BO. I, 46

²¹³ Csánki I, 736, Bor. II, 277

²¹⁴ Bor. II, 277

²¹⁵ Bor. II, 277

²¹⁶ VR. 247 § 282

²¹⁷ BO. I, 19, 20

²¹⁸ Csánki I, 647

²¹⁹ Kar. II, 199

²²⁰ Kar. II, 199

kezett magyar névadással²²¹. Karácsonyi a település nevét az ószláv nyelvből eredeteti, mely szerint a *nadány* szó 'nádálás, gát' értelmű. A szláv eredetet egyébként Kiss Lajos is felveti a FENESz első, 1978-as kiadásában. A *Körös*- előtag a Sebes-Körös melletti fekvésre utal, megkülönböztető szerepű. "Végleg csak 1712-ben ülték meg a falut a mai lakosok ősei" – írja Karácsonyi a török időszak utáni újjátelepülésről.

Köröstarcsa

1221/550: "...nomine Paulum de villa *Therecha*, filio Calanda..."²²², 1383: "Praeterea possessionem eorum *Tarcsa* vocatam..."²²³, 1447: "...ut praedicitur in eadem *Tarcha*..."²²⁴, 1532: "...qui in praescriptis possessione *Tarcsa*..."²²⁵. Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév a magyar *tar* 'tarka' melléknévből származik *-sa*, *-csa* kicsinyítő képzővel. Nevének előtagja a Kettős-Körös melletti fekvésre utal. A régi falu helyét a mostani tarcsai lakosok elei 1720-ban ülték meg újra²²⁶.

Kötegyán

1229/550: "Dionysius, Ysou et Puk, patroni ecclesiae sancti Andreae de *Zobodian*..."²²⁷, 1332-7: Paul sac. de v. *Gan*²²⁸, 1407: Nicolaus dictus *Kethe* de *Gyan*²²⁹. A *Gyán* helységnevé pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Alapja a *János* keresztnév vallon */Jean/* alakja. A falut ugyanis ófrancia */vallon/* telepesek alapították annak idején. A *Köte*- előtag a falu egykori birtokosára utal²³⁰. A település nevének legelső előfordulása egyébként *Szabadgyán* alakú. A törökök elpusztították, s csak az 1720-as évek után kezdett újból benépesedni.

Mezőgyán

1213/550: " Quidol de villa *Gyan* impetiit Tumpam convillanum suum..."²³¹, 1395: *Mezewgyan*²³², 1450: *Mezewgyan*²³³, 1470: "...sive Petrus Pysky de *Mezewgyan*..."²³⁴. Neve a *János* keresztnév vallon alakjából ered, alapítói, mint *Kötegyánnak*, flandriai vallon telepesek voltak. A *Mező*- előtag a mezőségi környékre utal. Újjátelepülése *Kötegyánnal* azonos időre, a XVIII. század közepére tehető.

²²¹ Kiss I, 797

²²² VR. 361 § 269

²²³ B O. I, 32

²²⁴ BO. I, 63

²²⁵ BO. I, 154

²²⁶ Kar. II, 209

²²⁷ VR. 350 § 292

²²⁸ *Györffy* I, 620

²²⁹ Jakó, 251

²³⁰ Kiss I, 799

²³¹ VR. 272 § 169

²³² Jakó, 250

²³³ *Csánki* I, 609

²³⁴ BO. I, 87

Murony

1295/423: "...ad faciem praedicta possessionis *Murul*... ad ipsam villam *Murul*..."²³⁵, 1383: "Item possessionem eorum *Murol* vocatam..."²³⁶, 1424: "...in possessione *Mwrwl* vocata in Comitatu de Bekes..."²³⁷. Elnevezése talán szláv eredetű személynévből keletkezett magyar névadással. Újólág faluvá 1950-ben alakult. Előtte egy rövid ideig, mint Békés községből kiszakadt területnek, *Békés-földvár* volt a neve²³⁸.

Nagykopáncs

1219/550: "...Abraham de villa *Cupanchi*..."²³⁹, 1450: *Kopancz*²⁴⁰, 1555: *Mezew Kopanch*²⁴¹, 1629: *Mezeőkopanch*²⁴². A település neve feltehetőleg pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. A személynév alapja lehet a nyelvjárási *kopács* : *kopáncs* 'gesztenye, dió zöld burka' és az ugyancsak nyelvjárási *kopáncs* : *kopács* 'harkály' név, másfelől elképzelhető egy szerbhorvát *Kopač* személynév is²⁴³. E községet később *Mezőkopáncs*nak nevezték, megkülönböztetésül a tőle nem messze fekvő *Rétkopáncstól*. *Nagykopáncsot* 1921-ben alapították újólág faluvá Kiskopáncs-pusztából és Nagykopáncs-pusztából.

Okány

1220/550: " Mourich de villa *Vcam* combustus est."²⁴⁴, 1249: *Wkan*²⁴⁵, 1332-7: "Blas. sac.de v. *Oka*, *Okan*..."²⁴⁶, 1458: *Okan*²⁴⁷. Szláv személynév rejlik benne, amely a magyarban is használatossá válhatott, s ebből lett később a településnév. Nem kizárt azonban, hogy a helynév szláv névadás eredménye²⁴⁸. Egyike azon községeinknek, amely nem néptelenedett el teljesen a török időkben sem.

Tarhos

1864: Kis és Nagy *Tarhos*²⁴⁹, 1870: *Tarhos*²⁵⁰. Középkori adatunk faluként nincs róla, a fentebbi elnevezések a területre, mint Békés határrészére vonatkoznak. A *Tarhos* családnév azonban ismert volt Békésen már a XVI-XVII. században is²⁵¹. A mai falu, amelynek keletkezését 1954-től számítjuk, ennek a családnak a nevét őrzi.

²³⁵ B O. I, 11, 12

²³⁶ BO. I, 32

²³⁷ BO. II, 39

²³⁸ Hnt

²³⁹ VR. 45 § 232

²⁴⁰ *Csánki* I, 699

²⁴¹ *Bor*. II, 392

²⁴² *Bor*. II, 392

²⁴³ Kiss II, 195

²⁴⁴ VR. 105 § 242

²⁴⁵ Jakó, 308

²⁴⁶ *Györffy* I, 647

²⁴⁷ *Csánki* I, 618

²⁴⁸ Kiss I, 271

²⁴⁹ Pesty, 26

²⁵⁰ Haan I, 122

²⁵¹ Kar. II, 33

Újszalonta

1332-7: "Nyc. sac. de v. *Zalancha, Zalanta*; Thom, sac. de v. *Zalanta*"²⁵², 1462: *Zalontha*²⁵³. A község neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. A későbbiek folytán a neve *Nagyszalontára* változott. Az I. világháború után a Magyarországon maradt határrészein 1924-ben *Nagyszalonta* néven új település alakult, amelynek nevét 1940-ben *Újszalontára* változtatták²⁵⁴.

Zsadány

1249: "...t. v - e *Zwdan*, in C- u Byhor."²⁵⁵, 1332-7: "Marc. sac. de v. *Sadan, Zarand, Gadan, Sadan*..."²⁵⁶, 1458: *Sadan*²⁵⁷, 1552: *Zadan*²⁵⁸. Puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. A török korban elpusztult falu 1711-ben alakult újjá.

b) A helységnévadás nyelvi eszköze a személynév és a hozzá járuló *-d* képző.

Endrőd

1425: *Endred*²⁵⁹, 1448.: *Endreed*²⁶⁰, 1461: "...Paulus Kamuthi de *Endreud*..."²⁶¹, 1470: "...Mathia Khwre de *Endred* et Valentino Harangh de eadem *Endred*..."²⁶², 1630: "...in possessione *Enderéd* vocatam..."²⁶³. A község neve a magyar *Endre* személynév *-d* képzős származéka. *Endre* nevű tulajdonosáról vagy lakosáról nevezték el. Újjátelepülése 1731-re tehető, amikor is az azelőtt *Nemeskereki*ben lakó katolikus magyarok és szlovákok /tótok/ ide költöztek át²⁶⁴. *Nemeskereki* faluja annak idején Köröstarcsa, Bélmegyer, Mezőberény között állt, a Kettős-Körös jobb partján.

c) Néhány településnevünk úgy keletkezett, hogy a személynévhez, amely legtöbbször a birtokossal volt azonos a *-falva*, *-háza*, *-laka*, *-monostor* stb. utótag járult.

Gyulamonostora

1313: "*Julamonostora* circa album fluvium Crys."²⁶⁵, 1319: *Julamonastra, Julamonustura*²⁶⁶, 1332-7: "Joannes sacerdos de villa *Gula*"²⁶⁷, 1438: "...oppidum

²⁵² Györffy I, 665

²⁵³ Csánki I, 622

²⁵⁴ Hnt

²⁵⁵ Györffy I, 691

²⁵⁶ Györffy I, 691

²⁵⁷ Csánki I, 628

²⁵⁸ Jakó, 389

²⁵⁹ Kar. II, 94

²⁶⁰ Kar. II, 94

²⁶¹ BO. I, 70

²⁶² BO. II, 85

²⁶³ BO. I, 235

²⁶⁴ Kar. II, 97

²⁶⁵ Csánki I, 647

suum Gywla...²⁶⁸, 1469: "...provisorem curie castri Gywla..."²⁶⁹. Eredetileg egy, az Árpád-korban élt Gyula nevű főúr építtetett itt *monostort*, ezért írják a legelső oklevelek *Gyulamona*-ként. Később a név utótagja lekopott, s így maradt a ma is ismert Gyula helynév. A magyar Gyula személynév török méltóságnevet rejt magában, amely az ótörök *jula* 'fáklya' főnévvel tartozik össze²⁷⁰. Ez a város a kezdetektől fogva megyénk egyik /ha nem az egyetlen/ folyamatosan lakott települése.

Mezőkovácsháza

1463: *Kowachaza*²⁷¹, 1469: *Kovachhaza*²⁷², 1483: *Kowachhaza*²⁷³, 1560: *Kowacshaza*²⁷⁴, 1667: *Kouacs Egyhaza*²⁷⁵. A településnév eredetileg egy *Kovács* nevű személy *házát*, lakóhelyét jelölte. A XIX. század elején 1814-ben települt ujjá Bittó Albert²⁷⁶ birtokos révén. Kezdetben *Bittó-Kovácsháza*, *Nagy-Kovácsháza*, *Hosszú-Kovácsháza*-nak is nevezték. Későbbi *Mező-* előtagja megkülönböztetés a mellette fekvő Reformátuskovácsházától és Tótkovácsházától. Ez utóbbi a mai Végegyháza²⁷⁷.

Orosháza

1466: *Oroshaza*²⁷⁸, 1471: "...Martinus de eadem Halaszteleke, ant Michael de Oroshaza..."²⁷⁹, 1525: "...Francisci Komlossi de Oroshaza...;...ex tunc totalis possessio Orashaza..."²⁸⁰. Egy *Oros* nevű ember /birtokos/ épített itt először *házát* magának, s feltehetőleg szolgáinak is, és innen kapta a falu a nevét. 1744-ben a Tolna megyei Zombárról ideköltözött magyar családok telepítették ujjá. Ma megyénk második legnagyobb városa.

Pusztaszentlaka

Medgyesegyháza és Medgyesbodzás között, azoktól északabbra található kis falu. Neve, mely magyar névadás eredménye, párhuzamot mutat a Csánki által közölt 1438: *Olthlaka*, 1453: *Othlaka* falunévvel, amely azonban a Siklótól /ma Románia/ kissé északnyugatra fekvő volt középkori településre utal²⁸¹. *Otlaka* nevének előtagja az *Oth*²⁸² személy illetőleg családnévre vezethető vissza. Utótagja pedig a

²⁶⁶ Kar. II, 138

²⁶⁷ BO. I, 20

²⁶⁸ BO. II, 43

²⁶⁹ BO. I, 83

²⁷⁰ Kiss I, 551

²⁷¹ Bor. II, 309

²⁷² Bor. II, 309

²⁷³ Csánki I, 692

²⁷⁴ Bor. II, 309

²⁷⁵ Bor. II, 309

²⁷⁶ Palugyay szerint Bittó Imre

²⁷⁷ vö. Palugyay, 345-348

²⁷⁸ Kar. II, 245

²⁷⁹ BO. I, 88

²⁸⁰ BO. I, 148

²⁸¹ Csánki I, 741

²⁸² vö. német *Ott*

-laka 'lakása'. Faluvá 1928-ban alakult. Idős adatközlők szerint is eredetileg a régi, magyar *Ottlaka* /ma: romániai *Graniceri*/ medgyesi pusztája volt.

Reformátuskovácsháza

1855: *Reformatus-Kovácsháza*²⁸³. Nevének eredetéhez l. *Mezőkovácsháza* szó-cikkét. A török időben elpusztult *Kovácsháza* területén alakult. Lukács Miklós bérlő telepítette 1813-ban, s kezdetben *Új-Kovácsházának* is nevezték²⁸⁴. A *Református*- előtag a falu lakóinak vallására utal.

5. Megyénkben szintén keletkeztek olyan helységnevek, ahol a település névadása a templom címével, védőszentjével illetőleg magával a templommal, egyházzal függ össze.

a) Az elnevezés nyelvi eszköze a templomcím, védőszent neve.

Békésszentandrás

1297: *eccl. B.Andree*²⁸⁵, 1329: "...p. *Zenthonduryas*...p. *Zenthandreas*..."²⁸⁶, 1436: *Zentandras*²⁸⁷, 1463: *Zenthandoryas*²⁸⁸. A település egyházának védőszentjéről *Boldog András* : *Szent András* apostolról nevezték el. Újjátelepülésének az ideje az 1719-es év, ekkor ugyanis a Bihar megyei Kabáról költöztek ide az első lakosok. A múlt század közepétől, a többi Szentandrás falutól való megkülönböztetésül kapta a megyére utaló *Békés*- előnevet.

Kunágota

1463: *Kwnagotha*²⁸⁹, 1486: *Kwn Agotha*²⁹⁰, 1556: *Kunagotha*²⁹¹. Nevének utótagja a magyar *Ágota* női személynév. Borovszky Samu és Kálmán Béla szerint is a falut templomának védőszentjéről *Szent Ágotáról* nevezték el, s első lakói *kunok* voltak. A mai Kunágotát kincstári haszonbéres községként telepítette ujjá 1843-ban egy Göcz nevű kincstári tiszt. Róla eleinte a falut *Göcztelep*-nek nevezték²⁹².

Sarkadkeresztúr

1333: *Ecclesia S. Crucis*²⁹³, 1403: *Keresztur*²⁹⁴, 1552: *Kerezhwr*²⁹⁵. A falu onnan kapta a nevét, hogy templomát a *Szent Kereszt* tiszteletére avatták fel. Az Árpád-

²⁸³ Palugyay, 347

²⁸⁴ Palugyay, 347, *Bor. II*, 312

²⁸⁵ Györffy I, 513

²⁸⁶ Györffy I, 513

²⁸⁷ Csánki I, 647

²⁸⁸ Kar. II, 305

²⁸⁹ Csánki I, 738 *Bor. II*, 319

²⁹⁰ *Bor. II*, 317

²⁹¹ *Bor. II*, 317

²⁹² *Bor. II*, 319

²⁹³ Jakó, 275

²⁹⁴ Csánki I, 735

²⁹⁵ Jakó, 275

kor szokása szerint nemcsak a szenteket, hanem Jézus keresztfáját is urazták²⁹⁶. A *Sarkad*- előtagot *Sarkad* közelsége miatt kapta. A XVIII-XIX. század fordulója körül települt ujja.

b) Az *-egyház*, *-egyháza* utótagú településnevek.

Békés megyében több ilyen községnévvél találkozunk. Jól tudjuk, hogy az ilyen típusú nevek elsődlegesen éppen az *egyház*, a *templom elpusztulására* utalnak, mintsem a meglétére. Ezek a falvak legnagyobbbrészt már a tatárjáráskor megsemmisültek, s legfeljebb a felégetett falu megsérült temploma vagy a romja maradt meg.

Apácaegyháza

1436 körül: *Apácaegyháza*²⁹⁷, 1456: *Apachyaeghaz*²⁹⁸, 1458: "...possessiones Gerendas, Csorvas, Keth Sopron, *Apacza* utrasque Tompa..."²⁹⁹, 1488: *Apachya*³⁰⁰, 1493: *Apaczya*³⁰¹. Előre kell bocsátanunk, hogy sem Csánki, sem Karácsonyi nem teljesen biztos abban, hogy a fentebbi /1436 és 1456-os/ adatok valóban a később csak *Apáca*-ként szereplő településre utalnak-e, bár ennek nagy a valószínűsége. Eredetileg valamely *apácamonostor* birtoka volt, s *egyházzal* is rendelkezett. A napjainkban használt *Csanád*- előtag a régebbi megyei hovatartozásra utal. Újjólag 1821-ben kezdte telepíteni Hengelmüller Mihály akkori bérlő. Kezdetben két kis kertészközség is létezett egymás tőszomszédságában *Kis-Apáca* és *Nagy-Apáca*³⁰².

Dombegyház

1446: *Dombeghaz*³⁰³, 1454: "...possessionis... Bathonya, Irathos, *Dombeghaz*..."³⁰⁴, 1559: *Dombegyhaza*³⁰⁵. Nevét onnan vette, hogy *egyháza* /temploma/ *domb*-on emelkedett. 1814-19 között régi területén több kis kertészközség alakult ki, amelyek a birtokosok nevét is viselték. Ilyen volt: *Marczibányi*-, *Bánhid*-, *Mattencloit*-, *Nyéki*-, *Református-Dombegyháza* stb. A mai *Dombegyház* ujjbkkori elődje *Marczibányi-Dombegyháza* volt³⁰⁶.

Gerendásegyház

1418: "...Kerekeghaz, Halloseghaz, *Gerendaseghaz* et Harumlabow vocatas..."³⁰⁷, 1458: "...possessiones *Gerendas*, Csorvas, Keth Sopron..."³⁰⁸, 1469:

²⁹⁶ Kiss I; 71, II; 451

²⁹⁷ Csánki I, 648

²⁹⁸ Kar. II, 15

²⁹⁹ BO. I, 78

³⁰⁰ Kar. II, 13, *Bor.* II, 13

³⁰¹ Kar. II, 13

³⁰² Fényes I; 27, *Palugyay*, 334

³⁰³ *Bor.* II, 140

³⁰⁴ BO. II, 68

³⁰⁵ *Bor.* II, 140

³⁰⁶ *Palugyay*, 336-339, *Bor.* II, 140-145

³⁰⁷ BO. I, 46

"...in poissione eorundem *Gerendas* vocata..."³⁰⁹. A falu a nevét onnan kapta, hogy temploma *gerendákból* épült vagy a tetőgerendák az épületből kilógtak³¹⁰. A török időszak utáni pusztá határon a mai *Gerendás* faluja hivatalosan 1923-ban alakult meg. A belterület az Apponyi-majorból fejlődött ki. Határának másik részén 1952-ben született meg *Telekgerendás* község³¹¹.

Kétegyháza

1420: "...possessionis *Ketheghaz* vocate in Comitatu de Zarand...; ...possessionis *Keteghaz*..."³¹², 1446: "...Gyerke, Kyrali, *Ketheghaz*, Fewenyes..."³¹³, 1561: *Ketegyhasz*³¹⁴. A helység onnan kapta a nevét, hogy *két egyháza*, temploma volt. Újjátelepülése 1724-re tehető. Akkori lakosai nagyrészt román anyanyelvűek voltak. Ma is kétnyelvű község³¹⁵.

Kisdombegyház

Nevének magyarázata azonos *Dombegyházáéval*. Községgé 1946-ban alakult ez a valóban *kis* település az ujabbkori *Dombegyháza* területéből, a régebbi *Mattenclouit-Dombegyházából*. A *Mattenclouit* név a bérlő – birtokos neve³¹⁶.

Lőkősegyház

1418: *Levkuseghaz*³¹⁷, 1418: "...Kozoroshalom et *Leokuseghaz*...in Comitatu de Zarand..."³¹⁸, 1463: *Lewkeshaza*³¹⁹, 1505: "...inter possessionem *Lewkewshaza*..."³²⁰. A falunév előtagja a magyar *Lőkös* személynév, amely tulajdonképpen a *Lőrinc* név egyik becézett alakja. Utótagja az *egyház* 'templom'. Ez utóbbit később a *ház* 'lakóhely, otthon' -a birtokos személyranggal ellátott alakja váltotta fel. Így alakult végül is ki a mai *Lőkősháza* névalak. Alapítója, akiről elnevezték, *Márki Sándor* szerint egy *Lőkös* nevű aradi comes volt³²¹. Újólág önálló községgé csak 1949-ben alakult.

Magyardombegyház

Szintén a középkori *Dombegyház* határán alakult. Névmagyarázata azonos azzal. Faluvá a múlt század közepén alakult *Református-Dombegyháza* néven. Lakói református vallású magyarok voltak. Ez utóbbiról lett végül is a neve *Magyardombegyház*³²².

³⁰⁸ BO. I, 78

³⁰⁹ BO. I, 81

³¹⁰ Kiss I, 510, Kar. II, 121

³¹¹ lásd ott

³¹² BO. II, 34,35

³¹³ BO. II, 53

³¹⁴ BO. I, 175

³¹⁵ Kiss I, 725 és Kar. II, 180-181

³¹⁶ *Bor.* II, 145

³¹⁷ *Csánki* I, 739

³¹⁸ BO. I, 46

³¹⁹ *Jakó*, 292

³²⁰ *GyO.* 38

³²¹ *i.m.* 239

³²² *vö. Bor.* II, 145

Medgyesegyháza

1418: *Meggyeseghaz*³²³, 1488: *Megyes*³²⁴. Templommal bíró falu volt, aminek neve eredetileg csak *Meggyes* : *Medgyes* lehetett. A *Medgyesegyház* elnevezést a tárdúlás után kaphatta, amikor a falu maga elpusztult³²⁵. A *Meggyes* név a *meggy* gyümölcsnév -s képzős származéka. 1851-ben *Megyes*-ként szerepel, mint olyan kincstári pusztá, amelynek 345 dohánykertész lakosa van³²⁶. Ezek a lakosok voltak a mai község megalapítói.

Nagyszénásegyháza

1403: *Zenáseghaza*³²⁷, 1470: *Zenas*³²⁸, 1471: "...Luca Bánya, in possessione *Zenás*..."³²⁹, 1479: *Zenas*³³⁰. A mai község neve eredetileg *Szénásegyháza* volt, s később kopott le, rövidült le *Szénás*-ra. A középkori település egy *Szénás* nevű személy /birtokos/ által építetett *egyházról* kaphatta a nevét³³¹. A falu 1596-ban elpusztult. Újjátelepülése 1854-ben történt. Mivel tőle nyugatra is alakult egy új falu *Kis-Szénás* vagy *Lajos-Szénás* néven /gróf Károlyi *Lajosról* elnevezve/, ezt a keletre eső települést *Nagy-Szénásnak* nevezték el, s ez lett végül is a mai község alapja³³².

Végegyháza

1855: *Tót-Kovácsháza*³³³, 1863: *Tót-Kovácsháza*³³⁴. Nevének eredetéhez /*Kovács-háza*/ l. *Mezőkovácsháza* szócikkét. A török időszakban elpusztult Kovácsháza területén alakult. Lukács Miklós bérlő telepítette 1817-ben, s első lakói nagyrészt szlovák /*tót*/ anyanyelvűek voltak. Később, a múlt század végén itt tevékenykedő *Végh Aurél* aradi jószágigazgató nevére hivatalosan a *Véghhegyháza* nevet kapta, amely ma már *Végegyháza* alakban közismert. A falu nevét tulajdonképpen analógias úton alkották meg az -*egyháza* utótagú településnevek mintájára³³⁵.

II. Nem magyarok által adott nevek

A feltehetőleg nem magyarok által adott helységnevek megítélésében bizonytalan vagyok. Az eddigiek ismeretében ugyanis úgy tűnik, hogy Békés megyében a ma meglévő 80 település nevét magyarok adták. Mégis melyeknél merülhetnek fel kételyek?

³²³ Csánki I, 740

³²⁴ Csánki I, 740

³²⁵ Kiss II, 113, Kálmán, 147

³²⁶ Fényes III, 78

³²⁷ Kar. II, 300

³²⁸ Csánki I, 655

³²⁹ BO. I, 89

³³⁰ Kar. II, 300

³³¹ Kiss II, 212

³³² vö. Kar. II, 304

³³³ Palugyay, 347

³³⁴ Hnt

³³⁵ Kiss II, 746

Az egyik ilyen falu *Kevermes*, amelynek neve török, közelebről *kun* személynévből keletkezett. Hogy kunok valóban laktak ezen a vidéken /bár nem nagy számban/, az biztos, hiszen Kevermes mellett ott van *Kunágota* is, amelynek nevében ez a népnév megtalálható. Elvileg tehát ők is adhatták ezt a falunevet. *Okány* nevét is adhatták magyarok és *szlávok* is. Nem elsősorban azért, mert szláv személynév rejlik benne, hanem inkább azért, mivel több jel mutat arra, hogy a mai Békés megye északkeleti részén szórványosan, a honfoglalás korában éltek szlávok. Hasonlóképpen említjük meg *Kötegyán*, *Mezőgyán* nevét is, melyek névalakja *francia* személynévi eredetű /*Jean*/, s tudjuk a történeti forrásokból, hogy itt, annak idején ófrancia, flandriai /vallon/ telepesek éltek, akik e falvakat alapították.

De, hogy melyik népcsoport nevezte el ténylegesen a fentebbi településeket, ennek megítélése ma már nagyon nehéz. Mivel meggyőző bizonyítékokat eddig nem találtam az idegen eredetre, ezért a magyarok által adott nevekhez soroltam őket.

Összegzés

Békés megye település neveinek vizsgálatánál a következő eredményre jutottam. A ma fennálló falvaknak, városoknak a nevét /80 település/ magyarok adták. Amennyiben Kevermes, Kötegyán, Mezőgyán és Okány nevét nem magyarok által adott helynévnek tekintenénk, akkor is a helységnevek 95%-a /76 település/ magyar eredetű.

A névadás nyelvi eszköztét figyelembe véve elmondhatjuk, hogy legnagyobb arányban *puszta személynévből* alkottak eleink helyneveket /29 település – 36,25 %/. *Puszta köznévből* 11 település. 13,75% kapta a nevét. További 14 falu nyerte a nevét *köznévből* -s képző segítségével. Ez a helységnevek 17,5 %-a.

A nagyarányú falupusztulásra 10 település neve utal az *-egyház*, *-egyháza* utótaggal, melynek a nevek 12,5 %-át jelentik.

A megkülönböztetésre szolgáló előtagok alapján, a megyére utal 5 név, /6,25 %/, a Körös folyóra 4 /5%/, míg a település mezőségi jellegére 4 név /5%/.

Még egy dologra ki kell térnem megyénk helységneveivel kapcsolatban. Békés megye falvai a tatárdúláskor /részben/ és a 150 éves török időszakban szinte teljesen elpusztultak, elnéptelenedtek. Folyamatosan egyedül csak Gyula maradt fenn, és egy kis megszorítással /mivel a lakosság kontinuitása részben megmaradt/ idesorolható még Békés, Doboz, Okány. Hogy a megye újbóli benépesítése, "falusítása" milyen lassan ment végbe, mi sem bizonyítja jobban, minthogy az újjátelepült községek zöme a XIX. és a XX. században alakult meg. Egész pontosan az 1800-as években 22, az 1900-as években 25 új település keletkezett. Szerencsére ezeknek a falvaknak legnagyobb része a régi, annak idején elpusztult település nevét vette fel vagy megegyező vagy részben módosított alakban. Addig nem használt teljesen új elnevezéseket, mivel középkori faluelődjük nem volt, csak a következő települések kaptak: Csárdaszállás, Hunya, Kardos, Kardoskút, Kertészsziget, Körösújfalú, Örménykút, Tarhos, Végegyháza.

IRODALOM

BO. I.

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana II. Oklevéltári rész. /Diplomatarium Békésiense/.
Pest, 1870

BO. II.

Haan Lajos - Zsilinszky Mihály: Békés megyei oklevéltár. Budapest, 1877.

Bor.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I-II. Budapest, 1896-97.

Bunyitay

Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I-III. Nagyvárad, 1883-1884. IV. Debrecen, 1935.

Csánki

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza. I.k. Budapest, 1890.

Fehértói

Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. Nyelvészeti Tanulmányok 25. Budapest, 1983.

Fényes

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851., I-IV.

GyO.

Dr. Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Budapest, 1938.

Györffy

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. k., Budapest, 1987.

Haan

Haan Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest, 1870.

Hnt.

Helységnévtárak.

Jakó

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940.

Káldy-Nagy

Káldy-Nagy Gyula: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba, 1982.

Kálmán

Kálmán Béla: A nevek világa. Debrecen, 1989.

Kar.

Karácsonyi János: Békésvármegye története. I-III. Gyula, 1896.

Kiss

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978 és I-II., Bp., 1988.

Klt.

A Károlyi család nemzetségi és fóti levéltára, ezen belül a Harruckern család iratai is. A jelzetek az egyes idézetek után találhatóak.

Márki

Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad kir. város története. Arad, 1892-1895.

Mező

Mező András: A magyar hivatalos helységnevéadás. Nyelvészeti Tanulmányok 22., Budapest, 1982.

Palugyay

ifj. Palugyay Imre: Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855.

Pesty

Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Békéscsaba, 1983.

Vályi

Vályi András: Magyar Országának leírása. I-III. Budán, 1796-1799.

VR.

Várad Regestrum. Ritus explorandae veritatis... Colosuarij, 1550. – Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba – lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. Karácsonyi János és Borovszky Samu közreműködésével kiadja a várad káptalan. Budapest, 1903.

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Algerla	Békéssámson
Almáskamarás	Békésszentandrás
Alsódoboz	Bélmegyer
Anyasziond	Belsőiratos
Apáca	Berény
Apácaegyháza	Biharugra
	Bittó-Kovácsháza
Bánfalva	Bodzás
Bánhegyes	Bucsa
Bánhid-Dombegyház	
Battonya	Csaba
Battonyaegyháza	Csabacsúd
Békés	Csanádapáca
Békéscsaba	Csárdaszállás
Békéscsaba	Csorvás

Déaványa	Kaszapereg
Doboz	Keresztúr
Dobozmegyer	Ketészsziget
Dombegyház	Kétegyháza
Dombiratos	Kéthegyes
	Kétsoprony
Ecseg	Kevermes
Ecsegfalva	Kígyós
Egyházasgeszt	Kisapáca
Egyházasharsány	Kisdombegyház
Egyházasugra	Kisgeszt
Elek	Kisharsány
Endrőd	Kiskamut
Endrődszentlászló	Kisszénás
	Kisugra
Feketeföldvár	Komlós
Feketegeeszt	Kondoros
Felsődoboz	Kondorosegyháza
Földvár	Kopáncs
Füzesgyarmat	Kovácszegyháza
	Kovácsháza
Gádoros	Körösladány
Gádorostelek	Körösnagyharsány
Gerendás	Köröstarcsa
Gerendásegyház	Körösujfalu
Gerla	Kötegyán
Gerlamonostora	Középutra
Geszt	Kunágota
Göcztelep	
Gyán	Lajosszénás
Gyarmat	Lőkösegyház
Gyoma	Lőkösháza
Gyomaendrőd	
Gyula	Magyarbánhegyes
Gyulamonostora	Magyardombegyház
Gyulavári	Marczibányi-Dombegyház
	Mattencloit-Dombegyház
Harsány	Medgyes
Hosszú-Kovácsháza	Medgyesbodzás
Hunya	Medgyesegyháza
	Megyer
Iratos	Méhkerék
	Mezőberény
Kamarás	Mezőgyán
Kamut	Mezőhegyes
Kardos	Mezőkésoprony
Kardoskút	Mezőkopáncs
Kaszaper	Mezőkovácsháza

Mezőmegyer
Monostorosugra
Murony

Nadány
Nagyapáca
Nagybánhegyes
Nagygeszt
Nagyharsány
Nagykamarás
Nagykamut
Nagykopáncs
Nagykovácsháza
Nagyszalonta
Nagyszénás
Nagyszénásegyháza
Nagyugra
Nemeskerek
Nyéki-Dombegyház

Okány
Ókígyós
Orosháza
Ottlaka

Örménykút

Pereg
Pusztaföldvár
Pusztottlaka

Rácmegyer
Reformátuskovácsháza
Református-Dombegyház
Rétkopáncs

Sámson
Sarkad
Sakadkeresztúr

Szabadgyán
Szabadkígyós
Szalonta
Szarvas
Szarvasalom
Szeghalom
Szénás
Szénásegyháza
Szentandrás
Szentjános
Szentjánosugra

Tarcsa
Tarhos
Telekgerendás
Tótkomlós
Tótkovácsháza

Ugra
Ugramonostora
Újkígyós
Újkovácsháza
Újszalonta

Ványa
Vári
Varjasföldvár
Végegyháza
Vésztő
Zsadány

Analysis of the names of Settlements in Békés county

– Sándor Hévvízi –

Summary

We have examined the names of settlements in Békés County and came to the following conclusions. The names of villages and towns existent in Békés County at present (80 settlements) were named by Hungarians. If we assume that Kevermes, Kötegyán, Mezőgyán and Okány were not named by Hungarians, still the 95 per cent of the names (i. e. 76 settlements) is of Hungarian origin.

Examining the linguistic methods of giving names, our ancestors mostly formed the names of the settlements from *personal names* (29 settlements – 36.25%). Among the settlements examined 11 names (13.75%) were formed by *common nouns*. There are 14 names (17.5%) which consist of a *common noun* and an *-s suffix*.

The names of 10 settlements (12.5%) end in *-egyház*; *-egyháza* [ecclesia; ecclesia of...] suffix which demonstrates the intensive downgrade of villages.

Examining the anterior constituents we established that 5 names (6.25%) refer to the name of the county, 4 (5%) to the River Körös, and 4 (5%) to agriculture which is the most decisive character in the settlement named after.

I should mention one more thing concerning the names of settlements in our county. The settlements in Békés County were not all destroyed during the Tatarian desolation, but during the Turkish invasion, which lasted 150 years, almost all towns and villages situated in this area were ruined. Gyula remained continuously existent (since the continuity of inhabitants partly remained) and Békés, Doboz and Okány can also be put into this group with little reservations. The number of the population and the villages in Békés County increased very slowly which is proved by the fact that the mayor part of the villages were re-established in the 19th and 20th century. More exactly, in the 1800s 22 settlements were established while in the 1900s 25 new settlements appeared. Fortunately, most of these towns and villages were named after their precedent settlements which had been destroyed or the former name was modified. Only the following settlements received new names which had been not used before, since there had been no settlements in their territory before: Csárdaszállás, Hunya, Kardos, Kardoskút, Kertészsziget, Körösújfalú, Örménykút, Tarhos, Végegyháza.

A GYULAI MÁRCIUSI IFJÚ

(Adatok és szemelvények Pálffy Albert életéhez)

– Havassy Péter –

1998. március 14-én avattuk fel Gyulán Széri Varga Géza szobrászművész Pálffy Albertről készült domborművét. Ki volt Pálffy Albert, e sokak által méltatlanul elfelejtett személyiség, de ennek ellenére minden magyar átfogó irodalomtörténet és lexikon biztos szócikke, szűkebb hazánk jeles szülötte.

1820. április 20-án Gyulán látta meg a napvilágot. Apja, Ferenc, sóhivatali tisztviselő, távoli rokona a nagyhatalmú Pálffy grófoknak, amit jelez, hogy ugyanazt az előnevet („erdődi”) használta ő is. Anyja, Nyéky Julianna, akinek apja István főherceg uradalmi igazgatója volt, szintén nemesi családból származott.

Albert elemi iskoláit Gyulán, középiskolai tanulmányait Debrecenben, Nagybányán és Aradon végezte. Szülei papnak szánták, ezért 1837-ben a szatmárnémeti szeminárium-ba került. Közvetlenül felszentelése előtt azonban kilépett, és beiratkozott a nagyváradi jogakadémiára. 1843-ban letette az ügyvédi vizsgát, és Pestre ment jurátusnak, de csak az irodalomnak élt. Hamarosan összebarátkozott Petőfi Sándorral, aki mellett tagja lett az „Ifjú Magyarország”-féle Tízek Társaságának Jókaival, Tompával és másokkal egyetemben. A Tízek egyik tagja, Degré Alajos így ír társas összejöveteleikről: „...megvettünk kenyérben sült sódort, jó bort és teát mellé, ez volt az egész, de fűszerezte a jókedv, s páratlanlanná tette a bizalmas együttlét.” A fiatal írók csoportjában Pálffy egyéniségével írói rangján felüli tekintélyt szerzett magának. Jókai Mór így jellemzi: „Pálffy Albert szép, nyúlánk, elegáns alakja, választékos mozdulataival, mintha előttem állna most is: mindig finoman, de mindig csípősen szólt; barátai gyöngéit szemben kigúnyolta, de hátuk mögött védelmezte őket.” Legjobb barátja talán Petőfi, aki Gyulai Pál szerint még azt is elviselte, hogy Pálffy „sokszor szigorral monda szemébe véleményét.” A kortársai által gyakran emlegetett csípős-gunyoros modorára és szellemességére jellemző eset, amikor Petőfi különölc öltözködését jellemezte: „Mikor ez a Sándor elibénk jön, mindig van valami rajta, hogy az ember róla álmodik.”

Pálffy, társaihoz hasonlóan, a francia romantikus irodalom hatása alatt állt, s francia példák nyomán születtek meg első regényei, így a „Magyar millionaire” (1846) és „A fekete könyv” (1847), valamint a Pesti Divatlapban és az Életképekben novellái. E műveivel nem igazán aratott nagy sikert, annál inkább könnyed és elmés hírlapi cikkeivel. A magyar sajtótörténet a korszerű újságírói stílus megteremtői között tartja számon. A dagályos szónokiasság helyébe az ízléséhez s talán tehetségéhez legjobban illő világos, meggyőző és velősen rövid stílust honosította meg. 1847-ben a Kossuth Lajos által indított és Csengery Antal által szerkesztett Pesti Hírlaphoz került, mely lépés egyben közelebb hozta őt a centristákhoz, Eötvös Józsefhez, Kemény Zsigmondhoz, Trefort Ágoston-

hoz és másokhoz. A Hírlapban „újdonság” cím alatt közölt cikkeit a közönség szívesen olvasta, és a fiatal zszurnaliszta egyre népszerűbb lett.

Publicisztikai működésének csúcspontját az 1848. március 19-én indított *Marczius Tizenötödike* című újság politikai hírlapírójaként és szerkesztőjeként érte el. A lap mottója: „Nem kell táblabíró politika”, s programcikkében Pálffy egyértelműen kifejti: „...lapjaink nyílt orgánuma leend azon ifjú pártnak, melynek első felléptére a siker a kivívott sajtószabadság... Nyílt orgánuma leszünk a tisztán radikál pártnak.” S valóban a Marczius Tizenötödike lett a forradalom és szabadságharc legbaloldali, legkérlelhetetlenebb lapja, mely előbb Pesten, majd Debrecenben, s végül ismét Pesten harcolt a köztársasági eszméért. Pálffy vezércikkeiben támadta a forradalom vámszedőit, a megalkuvó politikai irányzatokat legfőbb munkatársával, Kossuth titkárával, *Csernátony Lajossal* együtt. A cenzúra ismételt bevezetése után, (!) 1849. július 8-án a Szemere kormány a lapot betiltotta, és szerkesztőjét esküdszék elé állította. A tárgyalásra azonban már nem került sor a világsi fegyverletétel miatt. „A Szemere kormány e méltatlan intézkedése mintegy menlevélül szolgált csaknem egy évszázad reakciós történéseinek, irodalom- és sajtótörténéseinek, hogy lekicsinylő, sőt gyalázkodó hangon beszéljenek a számukra túlságosan radikális elveket valló Pálffyról, s közben azt higgyék, hogy a szabadságharc „igazi” szelleméhez hívek maradtak” –írja *Orosz László*. Némi fenntartás még Gyulai Pálon is érződik, de alapvetően tárgyilagos írásából nem árt, ha idézünk néhány gondolatot: „Pálffy Albert mint politikai hírlapíró már első fölléptével legtehetségesebbnek tűnt fel társai között. Míveltsége ugyan neki is inkább szépirodalmi volt, mint politikai, de kora ifjúságától fogva figyelemmel kísérte a hazai és európai eseményeket, buzgó olvasója volt a francia hírlapoknak, és részletesen ismerte a francia forradalom történetét. Nem volt szónok, nem igen tudott magyar módon lelkesedni, de annál szenvedélyesebben gyűlölt, s jól értette a gúny művészetét. Ez volt tulajdonképp éltető eleme. ... Lapja, a *Marcius Tizenötödike*, melynek irányát mindennap igazolták az események, lassanként mindinkább terjedt, s mind nagyobb befolyást gyakorolt a közönségre. S ezt nemcsak irányának köszönhetette, hanem szerkesztője írói tehetségének is. Pálffy nem bővelkedett eszmékben, de főeszméjét ezer változatban s mindig új ingerrel tudta ismételni. Egyszerűen és világosan írt szónoki hevület nélkül, de rendkívül csinosan s bizonyos magyar ízzel; inkább elmés és szellemes társalgónak tetszett, mint veszélyes izgatónak.

De gúny ömlött el minden során, gondolatán és érzésén. Ebből merítette lelkesedését, ezzel született logikája s egész gondolatmenete. Gúnyolódása egyszermind fejtegetés volt, élcei okokat emeltek ki, szarkazmusai ítéletekké váltak. Egyszerre mulattatta, felvilágosította és izgatta olvasóit anélkül, hogy fárasztotta volna. E stíl irodalmi szempontból is feltűnő jelenség volt, s csodálni lehetett, hogy erős gúnya bizonyos mérsékletet tartott, s ritkán vált egészen nyerssé.”

A világsi fegyverletétel után Belényes közelében bújt meg író társa, *Dobsa Lajos* apjának birtokán, majd Szintyére ment anyai nagybátyjához, *Nyéki Alajoshoz*, aki ispán volt István főherceg kisjenői uradalmában. A rejtőzködés azonban nem jelentett teljes elzárkózást a világtól, mert többször megfordult Gyulán, sőt 1850-ben – névtelenül – megjelent „Egy földönfutó hátrahagyott novellái” című kötete is. Az 1852-ben meghirdetett amnesztiában bízza, a következő év februárjában visszatért Pestre, ahol azonban hamarosan letartóztatták. Az amnesztia értelmében bíróság elé nem állíthatták, de azért száműzték a csehországi *Budweissba* (Česká Budějovice). A város lakossága hamarosan megszerette, s ez hozzájárult ahhoz, hogy egyik, jelentős vagyonnal rendelkező polgárának leá-

nyát, *Neveklovszky Stefániát* feleségül nyerhette. A külvilággal egyetlen szalon tartotta (tarthatta ?) a kapcsolatot, régi barátjával, a „Tízek” egyik tagjával, a Rozsnyón született *Pákh Alberttel*. S itt egy kis kitérőt kell tennünk.

Múlt nyáron egyetemista diákjaimmal gyűjtőúton jártunk az egykori Gömör vármege ma már Szlovákiába eső tájain. A debreceni egyetem gondozásában megjelenő gömöri monográfiához a feudáliskori anyag feltérképezése volt a feladatom. Így jutottam el a Rozsnyói Állami Levéltár Berzétei Fióklevéltárába, s mivel egy magyar muzeológusnak ritkán adatik meg az a szerencse, hogy egy szlovák levéltárban kutathasson, ezért első teendőként átnéztem az intézmény teljes anyagáról készült repertóriumot. Nagy megdöbbenésemre és szerencsémre a levéltár „Levelezések” című fondjában kilenc – eddig közöletlen – Pálffy levelet találtam, melyeket Pákh Alberthez írt.¹

Pákh Albert (1823–1867) a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspökének fia kiváló humorista és szerkesztő volt. Ő alapította a *Vasárnapi Újságot*, szerkesztette *„A Magyar Ember Könyvtára”* című sorozatot és a *Magyar Sajtó* című folyóiratot. Néhány írását franciául is kiadták. Unokája, *Reményik Sándor* is irodalmár volt, az erdélyi líra kiemelkedő alakja.

Úgy tűnik, Pákh Albert nemcsak száműzetése idején, hanem később is Pálffy mentora, szinte gyámja volt. 1854–1857 között hozzá írt leveleit írásunk végén közöljük, de néhány jellemző részletet legyen szabad kiemelnünk, először a Budweissből írottakból. *„Arra kérlek barátom, ha van még Pesten oly irodalmi vállalat, mely tiveletek is jó barátságban áll, próbáld novellámat eladni, de csak bizalmas, s hozzánk jóakarattal lévő szerkesztőkkel kezdj alkudozáshoz: vagy pedig ha az én nevem hazánkfiai előtt végképpen alászállott, azt is írd meg őszintén: legalább nem fogok hiába vesződni egy regénnyel, melynek első kötetét éppen most végeztem be.”* Mindenesetre a mellőzöttség fájt Pálffynak, bár a kor több jeles képviselőjével, Jókaiival, *Vas Gerebennel*, *Irinyivel* és másokkal tartotta a kapcsolatot Pákh Alberten keresztül. *„Mind a mellett kérlek merítsd ki még egyszer ékesszólásodat, s magyarázd meg az illetőknek, hogy bizony nem igen lelkesítő dolog az, ha az ember munkájának eredményét hat hónap eltelte után sem láthatja. Bár ne kezdtem volna bele, úgy bánom, mint a koca, ki kilencet fiadzott: életemben még semmi így meg nem alázott, vagy jobban mondva eszemre térített, de fogadom is, hogy többé nem bolondítom magamat, s ha én innen Budweissből valamelyik lapba vagy mások által szerkesztett füzetbe ezentúl csak egy betűt is írok, verjen meg engem az isten.”* Ennek ellenére, rá jellemző módon, 1854. november 26-án kelt levelében a szépirodalom napszámosságának nevezi magát.

Sorsa valamelyest jobbra fordul, amikor 1856-ban családjával visszaköltözhet Esztergomba, majd hosszas kérvényezések után 1857-ben Pestre. 1856–1859 között tíz elbeszélése és három kötete jelent meg: *„A fejedelem keresztleánya”*, majd a legjelentősebbnek regényének tartott *„Az atyai ház”* és *„Az ítélmester leánya”*. Ez és a későbbi Pálffy azonban már az ifjúkori romantikus szélsőségeit mérséklő, csendes modorú elbeszélővé vált. Az atyai ház című regénye kapcsán így ír Pákh Albertnek: *„Cenzúra tekintetében úgy vigyáztam, hogy még a római nagy inkvizítor se kapjon benne egyetlen elhasítani való szőröcskét, mely körülményt ne feledd el a vásáros könyvtárosnak figyelmébe ajánla-*

¹ Itt köszönöm meg Kiss Anikó kollégám, Dr. Erdmann Gyula lektorom és Dr. Dusnoki József főlevéltáros dolgozatom megírásához nyújtott kitüntetően szíves segítségét.

Rozsnyói Állami Levéltár Berzétei (Brzotin) Fióklevéltára. Rozsnyó város levéltára. Levelezések. A levelet helyesírás szempontjából javítottuk.

ni.” Nem véletlen, hogy Mikszáth Kálmán később úgy vélekedett műveiről, hogy „*regényei csupa kedves, vonzó olvasmányok, amelyeket az anyák bátran adhatnak serdülő leányaik kezébe.*”

A publicista Pálffy csak az 1860-as évek elején jelentkezik ismét a *Magyar Sajtó* és *A Hon* című lapokban. Munkásságának ebben a szakaszában a kiegyezés előkészítői és támogatói között találjuk. Elsősorban a polgári fejlődés előtt megnyíló lehetőségeket üdvözli a kiegyezésben. 1867-ben rábízzák a Deák-párt harcos újságjának, az *Esti Lap*nak szerkesztését. A 48-as nemzedék emberi helytállásának, politikai felkészültségének, európai műveltségének fénye fel-felsejlik Pálffy ekkor írt cikkeiben is. Bár a lap és ezzel együtt szerkesztői pályafutása 1870-ben megszűnt, hírlapírói tevékenysége azonban nem, mert továbbra is publikált a *Vasárnapi Újság*ba és a *Politikai Újdonságok*ba.

Fiai és felesége halála után Gyulai Pál biztatására tér vissza az irodalmi életbe, és sokak szerint ekkor alkotja meg legjobb műveit: „*Eszti ke kisasszony professzora*” (1884), „*Egy mérnök regénye*” (1885), „*A régi Magyarország utolsó éveiben*” (1894), „*A Dabóczy család*” (1896) és a már halála után megjelenő „*Ne hallja hírét az anyjának*” (1898) című köteteit.

Anyagi gondjai nem voltak. Felesége örökségéből Pesten házat építtetett, s nyilvánvalóan jómódú háztulajdonosnak számított, mert felkérték, hogy legyen a Hazai Első Takarékpénztár napi biztosa. Véleménye szerint a pénztárablak is a polgári társadalomért vívott harc egyik őrhelye. „*A modern eszmékért most is tudok még lelkesülni, s Franciaországról a rács mögött is gyakran álmodozom, mert mikor mesterlegények, szatócsok, kiszagdák betéti könyvecskéibe írom a nevemet, mindig vágyódva gondolok arra, hogy vajon elérjük-e mi a boldog jólétnek azt az idejét, melyben aránylag annyi kis tőke lesz nálunk is, mint Franciaországban.*”

1864-ben a Kisfaludy Társaság tagja lett, 1884-ben pedig az MTA levelező tagjává választották. Pálffy maga is jól látta, hogy kiöregedett a világból, amikor az akadémiai kitüntetésre így válaszolt: „*Kertjébe nem ültet senki olyan korhadó vén fát, mely csak helyet foglal, de jóízű gyümölcsöt már nem bír teremni. Kár volt ezt az Akadémiának elfelejtetni, mikor reám gondolt.*”

1897. december 27-én halt meg Budapesten. Mikszáth így jellemezte: „*Egyszerű típusa volt a magyar régi nemes embernek, aki nem tudott se bohém lenni, se stréber. Minden hűhó és hivalkodás nélkül futotta meg hasznos pályáját.*”

Békésvármegye Közművelődési Egyesületének kezdeményezésére 1899. május 28-án, az egész ország figyelmétől kísérve, Gyulai Pál avatta fel azt a Pálffy Albert szülőházára elhelyezett emléktáblát, melynek domborművét *Kallós Ede*, felíratát egykor a „Tíz-ek” köréhez tartozó *Szász Károly* készítette. 1906. április 22-én tartotta alakuló közgyűlését a Pálffy Irodalmi Társaság, mely folyóiratot is megjelentetett *Kalászkok* néven.

A szülőházat eltörölte az örökségünkre csak ritkán odafigyelő „fejlődés”, az emléktáblát pedig a közelmúltban tették tönkre a mindennapi életünkben sajnos egyre gyakrabban jelentkező vandál kezek. 1899-ben, az emléktábla avatásakor ezt írta a *Békés* című lap tudósítója: „*A nagyok jeltelen sírja halált jelent a nemzetre nézve.*” Gyula Város Önkormányzata, a Békés Megyei Hírlap, az Erkel Ferenc Múzeum és a Wenckheim Krisztina Közalapítvány anyagi támogatásával készült el az új dombormű, mellyel a nemes adakozók megjelölhették, ha nem is a „jeltelen sírt”, de ezt az új domborművet. Köszönet érte a *szépirodalom napszámosának* nevében is.

Pálffy Albert levelei Pákh Alberthez

I. levél

Budweiss, 1854. november 26.

Barátom, Bertók!

Írja Friebeisz, hogy múlt hó 24-én átadta neked azon novellámat, melyet neki én két és fél hó előtt innen küldtem. Gondolom, tudod szomorú históriáját is. Október 4-én azt írta nekem, hogy Bulyowszkynejé után rögtön adja, s küldi érte a kívánt 35 rf díjat – két nappal később (oct. 6) Császár azt írta: 48 óra nem telik el, s a díj menni fog: midőn négyre még sem jött, én határidőt tettem, s annak következése lett, hogy a kéziratot neked átadták.

Arra kérek, barátom, ha van még Pesten oly irodalmi vállalat, mely ti veletek is jó barátságban áll, próbáld novellámat eladni, de csak bizalmas, s hozzánk jóakarattal lévő szerkesztőkkel kezdj alkudozáshoz: vagy pedig ha az én nevem hazánkfiai előtt végképpen alá szállott, azt is ird meg őszintén: legalább nem fogok hiába vesződni egy regénnyel, melynek első kötetét éppen most végzettem be.

Akármit van a dolog, ne hagyj válasz nélkül, mert ez mindennél fájdalmasabb.

Hogy könyvedet, s Gyulai Gervinusát Pestről elmenetelem alkalmával neked vissza nem küldtem, tulajdonítsd oly körülményeknek, melyek ellenében az én akaratom számításba sem jöhetett, amint egy kicsit csak több pénzem lesz: első gondom lesz azt neked a gőzhajón elküldeni.

Állapotom olyan, mint egy ilyen Confinirungban² élő emberhez legjobban illik.

Júliustól október végéig a kormány előlegezetett; november 1 napjától kezdve elrendelte: hogy évenként 300 pengőt, havonkénti előre lefizetéssel adjanak: neve a járandóság-nak: „hofstellig be willigte sustentation.”³ Ezt kapom is azóta, és érte semmi szolgálatot nem kívánnak: ha mint szépirodalmi napszámos még tehetek valamit, e segítséggel ki fogok jönni, hogy milyen drága itt az élet, nagyon tudhatod.

Üdvözlöm Irinyit, s a kicsi Bethlen Miklóst, mondd meg tiszteletemet Kemény Zsigmondnak is.

Ha kéziratomért pénzt kapsz, a költségek levonása mellett küldd el a szekérpostán oly gyorsan, mint magadnak kívántad volna, midőn egykor te is Németországban laktál.

Pesten létemkor beszivárgott hozzám, hogy te is valami tudományos vagy gazdasági lapot adsz ki; nem tudom, mennyire igaz.

Isten veled, s tedd meg, mi lehetséges, tégy kéziratommal egészen belátásod szerint, csak hogy felelet nélkül ne hagyj.

Nem tudván bizonyosan jelenlegi szállásodat, e levelet Friebeisznek szóló borítékban kapod.

Isten veled, barátod

Pálffy Albert
Budweiss (in Böhmen)⁴
Breite Gasse nro. 381.

² Internálásban, száműzetésben.

³ Udvari hivatal által engedélyezett tartós (jövőhágyott) ellátmány.

⁴ Csehországban.

2. levél

Budejovicz, 1855. január 18.

Barátom, Bertók!

Kérlek, add át ez ide mellékelt firkát Vas Gereblyének,⁵ mentül előbb: teszem azt: mint Fribi Pisti⁶ barátunk szokta, miután két hétig zsebedben hordoztad.

Más szavakkal: pecsételd le, s küldd el neki azonnal Ignácodnak általa.

Egyéb újság nincs, a lapokat rendesen kapom: jobban mondva: a rendesnél is rendesebben, mert már vagy három számot két példányban kaptam: például a január 7-it, ugyanazon napról expediálva,⁷ s másnapra ismét a következő napon újra küldve. Tudom, hogy az egész nem egyéb, mint kiadó hivatali zavarok, melyek mulékonyak.

Hogy pedig miért írok Vas Gerebennek, per mops⁸ nem nehéz kitalálni, gondoltam, egy bunda alatt megfér e két kis diplomatikai jegyzék, egyébként pedig jelentenem kell, mit magad is tudsz: hogy az új évre elküldendő dolgokat, nämlich⁹ a 40 forintot szörnyű nagy ájtatossággal várom és várom, s ha csendes kvártélyom hangzatos lépcsői olykor egy érkezőnek lábaitól megdobbannak, mindannyiszor azt hiszem, hogy legkedvesebb vendégem: a Brieftrager¹⁰hozza a terhes és öt pecséttel megerősített levelet. Csináljatok valamit, mert az itteni állapotokban rám nézve nagyok a nyomorúságok, de ne írjunk elégiát.

Hű barátod

Pálffy Albert

3. levél

Budweiss, 1855. január 28.

Kedves barátom!

Január 22-i leveledet tegnap kaptam. Tökéletesen átlátom belőle, hogy a mi kérdésben forgó dolgunk nem a jóakaraton törik meg.

Éppen úgy vagyok veletek is, mint előbb a Divatcsarnoknál, ott is négy levelet kellett írnom. Császár mindig szívesen felelt, Friebeisz pedig azt mondta magában l....sz a s...tekbe. (sic!) Fine finali az a dolog veleje: úgy állok vén létemre 1855-ben irodalmunkban, hogy augusztus elején Pestre küldött dolgozatért még Februarius kezdetére sem sikerült egy pár nyomorú scudit¹¹ kapnom. Ha ez azért történik, hogy az enyémnél sokkal jobb művek vannak készletben, melyek au comptant¹² fizettetnek: örvendek hazám literatúrájának, miként ilyesmit már hajdan egy görög bölcs is mondott: gondolom Socrates, vagy Teichengräber.¹³ Ez azon állapot, melyet Vas Gerebennek írt levelemben lelki fásultságnak neveztem: hogy tudniillik, hogy midőn 1849 óta újra először megszólalnom lehetett, itt ez idegen földön egészen elhagyatva ha dolgoznám is, annak sovány gyümölcsét még akkor is csak hat hónap elfolyása után remélhetném élvezni, midőn részeteokről a jó akarat hiánya miatt legtávolabbi panaszra nem lehet okom. Sajnálom barátom, hogy betegséged oly rosszra fordult, egészen értem helyzetedet, s kívánom, hogy az enyémet is értsd meg, s azért mi

⁵ Vas Gereben beceneve.

⁶ Friebeisz (Rajkay) István (1822–1890) jogi és közgazdasági szakíró, szerkesztő, könyvkiadó.

⁷ Itt az expedíciónak a küldemények továbbítása, szétküldése értelmében.

⁸ Talán szójáték a „per Post” helyett = ezzel a postával.

⁹ Ugyanis.

¹⁰ Postás.

¹¹ A scudo régi olasz pénz, itt általában pénzt jelent.

¹² Készpénzben.

¹³ Itt a nevét Tavasi Lajosra (1814–1877) magyarosító pedagógusról, szerkesztőről, íróról esik szó.

keserőség e levelemből ki fog látszani, az ne búsítson meg téged, ki annak oka nem vagy. Legkellemetlenebb pedig, hogy a posta innen hozzátok oly lassan jár. Az ember ír, s a választ csak a távol jövőben remélheti.

Mind amellet kérlek merítsd ki még egyszer ékesszólásodat, s magyarázd meg az illetőknek, hogy bizony nem igen lelkesítő dolog az, ha az ember munkájának eredményét hat hónap eltelte után sem láthatja. Bár ne kezdtem volna bele, úgy bánom, mint a koca, ki kilencet fiadzott: életemben még semmi így meg nem alázott, vagy jobban mondva eszemre térített, de fogadom is, hogy többé nem bolondítom magamat, s ha én innen Budweissből valamelyik lapba vagy mások által szerkesztett füzetbe ezentúl csak egy betűt is írok, verjen meg engem az isten.

Téged barátom pedig áldjon meg. Isten veled. Légy meggyőződve, hogy senki sem szeret téged jobban mindazok között, kiket barátid közzé számítol, s ha nem volna így, nem is szóltam volna hozzád ekképp lelkem mélyéből.

Kívánom szívemből, hogy egészséged végre még is helyre álljon.

Pálffy

4. levél

Budweiss, 1855. február 23.

Kedves barátom!

Miként az innen február 11-én aláírt, és a szokott módon néhány nap múlva visszaküldött térítvényből észrevehetted, a negyven forintot tisztes köszönettel megkaptam; s köszönöm újól, miután mint írtad, a dolog nem minden nehézség nélkül eshetett meg.

Ez ide mellékelte levelet pecsételd le, és küld el Vas Gerebennek, teljes bizodalommal levén Lojola Ignácod iránt, hogy az előbbi alkalommal tapasztalt késedelmeskedést ismétlni nem fogja.

Későn felelek az igaz, de engem uccse még igazabb az, hogy baráti köszöneten kívül éppen semmi írni valóm hozzád nincsen. Csak amiatt vagyok még elégedetlen, hogy még mindig nem írod, hogy betegséged valahogy jobbra fordulni nem akar, nyolc esztendeje, hogy ki nem gázolhatsz belőle, nincs egyéb hátra mint add magad újra martalékul egy ügyes orvosnak, utoljára is simfelünk a doktorok ellen,¹⁴ s még sem marad hátra más, mint hozzájuk folyamodni: ácsot csak hivathatsz, hogy lábat faragjanak neked.

Vas Gerebennel hogy miként áll dolgom, a mellékletből látandod.

Isten veled, üdvözzöld Jókait; dáiidójára¹⁵ én sem voltam nagyon elragadtatva: Maneat conservatív¹⁶ lett belőlem.

barátod

Pálffy Albert

¹⁴ Simfelünk a doktorok ellen = szidjuk őket.

¹⁵ Talán dáiidójára.

¹⁶ Állandó konzervatív.

5. levél

Esztergom, april¹⁷

Barátom!

Három hete elmúlt, hogy a V.Újságba egy cikk félét küldtem, s még az sem tudom, ha kaptad e.

Egész „mondani való literatúrát” üztök: tücsöknek, bogárnak feleltek, s az ilyen vén emberről, mint én, átkozottan megfélekedtek.

Kérlek, tudósíts a szokott rovatban vagy pedig egy magán firkában, annyival is inkább, mert a regény sorsáról is vágyánám már valamit hallani.

Fájdalmas az ilyen sors, édes jó barátom, s bizony isten kezdek meggyőződni, hogy amit újabban írok, nem kell a veszett fenének sem: mióta Pestről elszármaztam, ami csekélységet írtam, azt elgseftelni¹⁸ éppen oly kemény dolog volt, mintha alamizsnáért könyörögtem volna.

Ha csak egy órára engednének Pestre, elhidd, senkinek sem volnék terhére ilyen komissiókkal.¹⁹ De még nem is biztatnak efféle engedvényekkel, s lakom tovább is e gyötrelmes várost mind örökkön örökké ámen.

Kérlek, barátom, tudósíts akármí úton. Hallottam Bércziéktől, hogy Heckenast²⁰ nincs otthon, de tán csak megjött azóta.

Isten veled: tudom, beteg vagy, nekem pedig csak a csontom-bőröm existál,²¹ s benne egy savanyú lélek, mint az ecetes uborka.

Viszontlátásra

Pálffy Albert

6. levél

Datum Strigonii in Dominica Quinquagesima²²
1857. február 22.

Barátom, Albrecht!

E mai fentebb írt szent napságon írást le utóbbi időben gyártott regényem utolsó betűit.

Következőleg a dolog könnyebb részén túl volnék, hátra van azonban a bot bunkós vége, tudniillik azt an den Man pringolni.²³

Arra kérlek, adj nekem rögtön, ha lehet posta fordultával bölcs tanácsot, melyik bibliopoláéhoz²⁴ folyamodjam? Csak úgy, amint te circiter gondold. Megint Heckenast, vagy tán megpróbálnám Phester uramat, ki most kezd a munkához, s talán még nem tudja, hogy ilyen emberrel mint én nem sokat nyerhet?

Mindenesetre pedig szúrd ki az újságodba, hogy új regény mordul meg a hazában: neve „Az atyai ház”, és van ezen háznak nem annyira két kontegnációja,²⁵ mint inkább két kö-

¹⁷ Csak ennyi szerepel, s azért soroltuk ide, mert meghagytuk eredeti levéltári helyén.

¹⁸ Eladni, a német 'Geschäft' szóból.

¹⁹ Megbízásokkal.

²⁰ Heckenast Gusztáv (1816–1878) nyomdász, könyvkereskedő és könyvkiadó.

²¹ Létezik.

²² A levél Esztergomban kelt, a Dominica Quinquagesima (Esto mihi) a Húsvét előtti 7. vasárnap.

²³ an den Man pringolni 'an den Mann bringen' = eladni a holmit (portékát).

²⁴ Könyvárushoz.

²⁵ Contignatio = emelet

tete: hogy társalgási téren mozog: 1840-ik év körüli magyar időszakból más ajánló körülményei nincsenek.

Még mindig nincs remény, hogy neki eresszenek Pestnek: nagyon sok itt a káptalanság: onnan jutott eszembe a fentebb írt orthodoxus²⁶ dátum.

Pálffy Albert
alias Albertfi Pál

7. levél

Esztergom, 1857. február 26.

Barátom!

Beszélsz ugyan sok lélekölő munkáról, de azért az ily falusi vadírónak nem megyen fejébe, mintha amiatt nem örömet tennéd meg érdekemben, mit magam e helyről elvégezni képtelen vagyok.

Itt küldöm az egész pereputtyot.

Utóbbi ópuszomat csakugyan Heckenast adta ki, eléggé csinos alakban, mint ahogy ő szokta: s ha látni akarnád példányát, azt az oly rendezett bibliotékában mint a Casinó Mihály uramé fellelhetnéd.

A kiadás tizenhatod rétb²⁷ történt, de nagyságára beillett volna tizenketted rétnak is: minden lapon 27 sorral.

Ehhez mérve az „atyai ház” alapjait, lesz abból két kötet, melyből az elsőre jövend 270, a másodikra 310 lap, vagy valamivel több, de kevesebb semmi esetre se, lapját ismét 27, vagy 28 sorral számítva.

A fejedelem keresztleányáért Heckenast 250 convencionalis florenusokat²⁸ küldött: jól fizető ember mellett az „apám házá” is oda adom ennyiért, mire nézve azonnal megplenipotenciázlak.²⁹ Heckenast azon időben maga szólított fel, hogy írjak valamit a magyar életből, s ő azt kész lesz kiadni, mint Jókai által azt nekem megízentette.

A Corno da Caccia könyvárúsának ajánlata a pompás bécsi kiadásról nem elégit ki, mert azáltal csak a könyv ára nevedne, attól pedig újabb időben a táblabírókat, a tisztartókat elszoktattátok. Azonban ha R. Mór³⁰ úr a fenn kített 25 fontsterlinget letenni ígérné, nem lehet semmi ellenvetésem: hogy későbbi számadásokra az úgynevezett haszonbani osztózásra mai világban senki sem adja rá fejét, csakúgy tudod magad is, mint én: nem bizodalmatlanság ez a tisztelt úr irányába, de legjobb az, hogy amit egyszer eladtunk, arra többé ne legyen gondunk.

Zsidóskodás mellett tán azt is kivihetnők, hogy most adnának érte száz forintot, s aztán legfeljebb két hónap múlva kétszázat, e jobbacska ár mellett a vásárt könnyebb volna eltűnni.

Amit tehetsz, tudom, el nem mulasztod. Nem szükséges, hogy magad menj a süldő bibliopolákhöz: küldd a kéziratot kis levél kíséretében az illető sógnak.

²⁶ Pálffy itt az ortodox szót „rég, egykori” értelemben használja.

²⁷ Ívrétben.

²⁸ Bevert, hagyományos forintokat.

²⁹ Meghatalmazlak.

³⁰ Ráth Mór (1829–1903) könyvkereskedő és könyvkiadó.

Azt írod, restellsz valamit tőlem megkérdezni. Soha se resteld biz azt: mert úgy magamtól ki nem találhatom.

Sorsomról is valamit.

Mint első levelemben (karácsonykor írtam) itt lakom Esztergomba confiniálva, s ezt csak azon feltétel mellett tudtam kivívni, ha a Budweissban húzott 300 forint sustentátióról³¹ lemondok, amint hogy aztán most egy venes garas jövedelemmel bírok.³²

Abból pénzelnék, míg lehet, mit nőm magával hozott, s kinek van is egy kis vagyona, mely váltóban negyvenezret fog tenni, mi földbirtokban fekszik Budweissban, de azt töké-
ként anyósunk halála előtt alig kapjuk ki, s addig csak kamatját kapjuk. *Ily körülmények kö-
zött átláthatod, hogy a férfi becsület is megkívánja, hogy az ember ne még szivar pénzét is
az asszony skatulyájából vegye elő!*

Bámulva hallom, hogy némelyek még meg akarnak látogatni. Szíves örömmel látom ezen képzeletlen egyéneket: lakván a *Sissai utcának 425. számában*: mi a látogatni készü-
lőknek becses figyelmébe ajánlatik.

Lapodat kapom, mint mindig: sőt a múlt évben szeptembertől kezdve a budweissi posta
követésre méltó türelemmel, a példányokat hiány nélkül ide is vissza adressálta!

A cikkbe, mit ígértem, azonnal belefogok, s elküldöm.

Kérek, barátom, szoríts a dolgon, s ne engedd, hogy kéziratom, miután álló esztendeig
mázoltam rajta, valahol a porba heverőben feledtessék.

Cenzúra tekintetében úgy vigyáztam, hogy még a római nagy inkvizítor se kapjon ben-
ne egyetlen elhasítani való szőröcskét, mely körülményt ne feledd el a vásáros könyváru-
snak figyelmébe ajánlani a vizontlátásig

Pálffy Albert

8. levél

Esztergom), 1857. június 29.

Barátom!

Megint paszuly se lett belőle, hogy egyhamar lássalak. Bécsből folyamodásomra azt
felelték, hogy *ö exja hat sich vor der Hand noch nicht einzugehen*³³ (tudniillik az évi
confinirungomnak Pestre leendő áttétele tárgyában). Tehát még ennyit sem.

Olvasom a M. Sajtó programjába, mi engem érdekelt: Lennél oly szíves megírni ne-
kem, mikorra lehetne remélnem, hogy abból egy kis Lénung³⁴ kerülhetne ki számomra,
mert bizony ég a körmöm, az egyszerre egész évre kikapott kamat, mit nőm hozományából
eddigelő fizetgetnek, végességére indul, s késő őszig új járulék nem jövend: a költség nagy,
mióta kis fickó van a háznál, kit is Hajjaj Ferkónak baptisáltattunk.³⁵

Emellett kérek, írand meg Jókainak, hogy a dolgok illetén állásában egy ingyen példá-
nyára a M. Sajtónak számot tartanék, sőt ha kellene, egy pár anonymus vidéki levéllel is
szolgálhatnék.

Válaszod várva maradok régi hű néped

P. Albert

³¹ Ellátmányról, tartásról.

³² Egy venes garas jövedelemmel bírok = kegyből, szívésségből élek.

³³ Ó excellenciája egyelőre még nem hozott döntést.

³⁴ A német 'Löhnung' = zsold szóból, itt inkább fizetség, jövedelem.

³⁵ Kereszteltünk.

9. levél

Pest, 1857. szeptember 18.

Kedves barátom!

De már ideje, hogy mi is írjunk. Hát megvagyunk; csináljuk az újságot, s nagy öngyilkosság volna tőled, ha kúrád időt igényelvén, a V. U. P. U.-ért³⁶ oda hagynád kedves hazádat, Kamcsatkát.

Bajunk Vorafkákkkal csak tegnap volt először. A P. U.-ban Kovács Lajcsiról írtam egy paris-premiert, s a Duna-parton húzták ki a cikket, hanem a Herr von Vidát instantante odacitálták, akit megantichambriroztatván³⁷ és Pontius Pilatushoz küldözgetvén, végre a Chef úr által fogadtatott: itt rémhíreket hallott, hogy a Magyarországot Kriegsrechtbe idézik, a M. Sajtót verwarnungolják³⁸ s több efféléket: a facit³⁹ az lett, hogy a cikknek 16 helyen megplajbászolt részeit más stílusba kell önteni. Úgy látszik Kovács L. maga itt a faktor,⁴⁰ mert olyan dolgok kitörlése követeltetett, ami neki kellemetlen lehet, de még a tombuktu⁴¹ cenzúra alatt is megjárja. Végre megapprehendáltak egy magányos, s mellette még „desavuált” ember iránt tanúsított bons officesseket,⁴² s kaptuk magunkat, az egész cikket visszahoztuk, s a lapot mindenféle beszúrt apróságokkal töltöttük meg. Az „aspromontei ütközetet” pedig a lásd Olaszországból előre rukkoltattuk. Bosszúnk az volt, hogy odafenn az egész lapot újra kellett elolvasni. Más veszedelem nem érte fejünket. Gyulay Pál megírta Hunfálvit; holnap adjuk.

Utalványozás csak Viola számára történt ad vires 30 ft⁴³ előadván a megjelent cikkek sorát, a számítással együtt, amit én az általad plajbászsal vezetett notizbuchba⁴⁴ is feljegyeztem. Köszlmann és Thaly Kálmán az itt hagyott utalványokat átvették.

Itt még borzasztó forró idő van; ma kissé szemzeni kezd. Betegek sem vagyunk; pénzünk mint a pelyva; mi kell egyéb egy alkotmányos saisonban?

Ignácné asszonyom azt izeni, hogy élte párja ne aggódjék miatta; mert neje hűségét megőrzendi, sőt a házbér befizetéséről is legkegyelmesebben gondoskodott.

Köszönd meg, hogy több újságot nem küldök, mert ennyi jó után bizonyosan rossznak kellene következni. Hát igyál, fűrdj, izzadj és nyargalj kedved szerint és bú nélkül: örömmel verlängeroljuk Urlaubodat,⁴⁵ s ha újra jössz, nem csapunk el hivatalodból. Fizetésedet saj(nos kis h)jján⁴⁶ cseppig felcsíptem. 200 forint a tudva levő helyre, 90 Ft ismét leadódott a rest 55-ből 25 nekem, 30 Vidusnak decretáltatott pro remuneracione,⁴⁷ a megszaporított fáradsalmak fejében. Ott maradásod esetére további hivatalbeli szolgálatainkat hasonló, vagy még illigebb Bedingungok⁴⁸ alatt ezennel felajánljuk.

Tisztel: Lászlófi Pál és Gáborfi Pál és az ő apjak

Albertfi Pál

³⁶ A Vasárnapi Újság és a Politikai Újdonságok című lapok rövidítése.

³⁷ Vida urat odahívták, akit megelőszobáztatván...

³⁸ A Magyarországot hadi törvényszék elé idézik, a Magyar Sajtót bírói megrovásban részesítik (megintik),

³⁹ Végeredmény, végzés.

⁴⁰ Ügyintéző, tényező.

⁴¹ Tombouctou vagy Timbuktu az afrikai Mali Köztársaság egyik városa.

⁴² Megapprehendáltak = itt a legjobb kifejezés a meguntuk, desavuált = meghazudolt, bons officesseket = jószolgálatokat

⁴³ 30 forint erejéig.

⁴⁴ Notesz, jegyzetfüzet.

⁴⁵ Meghosszabbítjuk szabadságodat.

⁴⁶ A zárójelbe tett rész következtetés, mert a levél itt elszakadt.

⁴⁷ Elrendelt visszafizetésért.

⁴⁸ Az „illigebb” talán a latin 'illigo' szót rejti: így az „illigebb Bedingungok” = kötöttebb feltételek.

IRODALOM

A magyar irodalom története 1849–1905. Budapest, 1968. 184–185.

Békés. 1897. december 25., 1899. május 28., június 4., 1906. április 29., augusztus 26. szám

Kohn 1936.

Kohn Dávid: Gyulai Pál – Gyulán. In: Hatvan év múltán. Gyula 1936. 71–90.

Magyar Irodalmi Lexikon. Budapest, 1965. II. 418., 423.

Orosz 1960.

Orosz László: Pálffy Albert. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 20. Kötet. Gyula, 1960.

Scherer 1938.

Scherer Ferenc: Gyula város története. Gyula, 1938. II. 320–322.

The young of March from Gyula

Facts and extracts for life of Pálffy Albert

– **Havassy Péter** –

Résumé

Pálffy Albert was born on 20. April 1820 in Gyula in a noble family. He graduated from primary school in his home town, from secondary school in Debrecen, Nagybánya and Arad. His parents intended him for priest, so he got into seminary of Szatmárnémeti in 1837. But just before his ordination he stepped out and registered at academy of law. He passed the lawyer's examination in 1843 and went to Pest to work as a clerk, but he lived only for literature. He became friend of Petőfi in a little while, beside who he became the member of The Ten's Society (Tízek Társasága) together with Jókai, Tompa, Degre and others.

Pálffy, like his companions, stood under influence of french romantic literature, and his first novels and short stories published in *Pesti Divatlap* and *Életképek* were born on the basis of french examples. He didn't really have a great success with these writings, but much rather with his easy-flowing and witty newspaper articles. The hungarian newspaperhistory keeps on record him among creators of the modern journalist style. In 1847 he got to *Pesti Hírlap* launched by Kossuth Lajos. He reached the top of his political activity as a political journalist and editor of the newspaper named *Március Ti-*

zenőtödike (15th of March) launched on 19 March, 1848. This paper became the most left-wing, the most implacable paper of the revolution and war of independence.

After capitulation at Világos he went into hiding, but under circumstances like this his volume titled "Bequeathed short stories of a homeless" was published without his name in 1850. Trusting in announced amnesty he returned to Pest in February of next year, but he was soon arrested there. In accordance with amnesty he couldn't be brought to trial, but he was exiled to České Budějovice (Budweiss) in Czechland. He married here *Neveklóvszky Stefánia*, the daughter of one of citizens disposing over a significant fortune of the town. He kept (could keep) in touch with the outside world on a single thread, through his old friend, Pákh Albert, one of members of "Tízek" born in Rozsnyó, who was an outstanding humorist and editor. (At the end of our study letters can be found written to Pákh Albert found by us in Branch Archives in Berzété of the National Archives of Rozsnyó).

His life turned better when he with his family could move back to Esztergom in 1856, then to Pest in 1857 after applying for it lengthy. Between 1856 and 1859 his 10 stories and 3 volumes were published.

The publicist Pálffy applied only in the beginning of 1860s newly in newspapers titled *Magyar Sajtó* and *A Hon*. In 1867 editing of *Esti Lap*, the combative newspaper of Deák, was entrusted to him, though his journalist activity wasn't stopped neither, because he published in *Vasárnapi Újság* and *Politikai Újság* in the future, too.

After death of his sons and wife he returned to literary life for encouragement of Gyulai Pál, and according to many people he created that time his best writings.

He hadn't got financial troubles. From bequest of his wife he had a house built in Pest, and he passed obviously for wealthy houseowner, because he was invited to be the daily commissioner of the First National Savings Bank.

He was elected the member of Kisfaludi Társaság in 1864 and corresponding member of MTA in 1884.

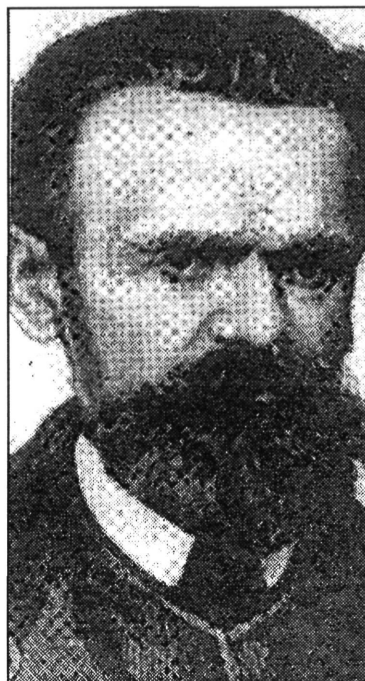
He died on 27. December in 1897 in Budapest. Mikszáth characterized him like this: "*He was a modest type of the old hungarian noble people who couldn't be neither bohemian nor pushy character. He lived his useful life without any ado and astentation.*"

For the initiative, what was took by Cultural Association of Békés county in 28. May 1899, following it with attention of the whole country, Gyulai Pál inaugurated the memorial plaque what was placed on the house where Pálffy Albert was born. Its relief was made by *Kallós Ede*, its title was made by *Szász Károly* who belonged once to the circle of "Tízek". The Pálffy Literary Association held its inaugural meeting in Gyula on 22. April 1906, what published a periodical titled as *Kalászkok*.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

1. kép. Pálffy Albert (1820–1897)

2. kép. Pákh Albert (1823–1867)

Forrásközlemény:

MJK JÓZSEF HUSZÁRÖRNAGY HAGYATÉKA

– Németh Csaba –

Összeírási jegyző könyv

Mely Poeltenberg tábornok úr rendeletére tartatott bizottmány előtt folyó hó 18-án Choleraóban meghalt Mjk József 9-ik számú huszár ezredbeli örnagy hátrahagyott s nála talált ingó vagyonai felett felvétellett, úgy mint:

sorszám	forint	xr. ¹
1-ör 107, azaz száz hét darab magyar ² tizes 1070 ft. pp.	1070	
2-or 25, azaz huszonöt darab magyar ötös 125 fpp.	125	
3-or 22, azaz huszonkét darab magyar kettős 44 fpp.	44	
4-er 370, azaz háromszázhetven darab magyar 30 xros. 185.	185	
5-ör 102, azaz százkét darab magyar 15 xros 25 f. 30 k.	25	30
6-or 5, azaz öt darab magyar 1 ftos - 5 ft.	5	
7-er 15, azaz tizenöt darab osztrák 2 ftos 30 ft.	30	
8-or 1, azaz egy darab osztrák kincstári 10-es utalvány 10 ft.	10	
9-er 1, azaz egy darab osztrák egy ftos. 1.	1	
10-er 45, azaz negyven öt darab ezüst huszas 15 f.	15	
11. két darab 6 krajcáros ezüst 12 xr.		12
12. öt krajcár részben 2 x.pp.		2
13. 37, azaz harminczhét darab arany	37 d. arany	
14. Uchsztrich ³ ezredes nyugtatványa 500 frol.		
15. egy pecsét gyűrű		
16. egy jegy gyűrű (arany)		
17. egy henger arany óra		
18. két pár ezüst inggomb		
19. egy szivar táska		
20. egy úti bőr táska ⁴		
21. egy pakfong ⁵ fésű		
22. két kard		

¹ a krajcár rövidítése

² Kossuth-bankó

³ Br. Úchritz Emil ezredes (1808-1886). *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-1849. Bp., II. kiadás. 1987. 327.:Középbirtokos német főnemesi család sarja, felesége révén marcaltői birtokos. 1831-től szolgál a hadseregben. 1848. novemberétől a 12. (Nádor) huszárezred századosa, ugyanitt örnagy, majd alezredes. 1849 február 1-től a feldunai hadtest, majd a Kmetty-hadosztály dandárparancsnoka, augusztustól a 3. hadtest lovashadosztályának parancsnoka.

⁴ nyakba akasztva hordták. Ebben tartották a hivatalos iratokat, a pénzt és ütközetek előtt az órát, gyűrűt is ebbe szokták elhelyezni: *Barczy Zsolt-Somogyi Győző*: A szabadságharc hadserege. Bp., 1988. 90.

⁵ kevebb nikkelt és több rezet tartalmazó alpakka

23. egy fejér gallér és egy fehér köpönyeg⁶
24. egy szürke posztó bunda
25. három pár sarkantyus csizma, egy fénymázás topány⁷
26. egy távcső bőr tokban
27. egy kézi úti táska
28. egy ágy pokrocz
29. egy fekete szarvas bőr nadrág
30. egy sárga szarvas bőr gatyá
31. egy fekete posztó bőrös nadrág
32. egy pizu (schlafroch)⁸ és egy othonka nadrág
33. egy tisztí csurapé⁹
34. egy téli újjas lajblí¹⁰
35. egy tisztí tokmány¹¹
36. egy lomoti¹² tarsoly
37. egy téli schval (?)
38. egy nyereg bunda¹³ arany paszomántal
39. egy nyereg bunda paszománt nélkül
40. egy movntli zsák¹⁴
41. kilencz kötet gyakorlati rendszabályok. Még egy s így tíz.
42. Gyra¹⁵ örnagy levele, melyben 500 ezüst forint adósságáról emlékezik
43. egy közönséges pecsét nyomó aranybol
44. egy téli kesztyü
45. egy pakoló pokrocz
46. egy egész ló takaró gyapjú szövetből
47. hat lópokrocz¹⁶
48. három kocsis ló szerszám
49. egy lóra való huszár nyereg¹⁷ szerszám kantárral s egyéb szükségessel
50. egy pár téli harisnya
51. egy vörös bőr levél tárcza
52. egy pakoló bőr zsák
53. egy ezüst kávé kanál
54. egy ezüst evő kanál
55. egy pár fachfong evő kés villa
56. egy ször tarisnyába mosdó és borotválkozó eszköz

⁶ bő, ujjatlan köpeny, melyet a nyakánál lehet összefogni. Összehajtva a nyereg előtt, a málhatáska fölött volt a helye: *Barczy-Somogyi* 44.; 235.

⁷ lakkcipő

⁸ hálóköntös

⁹ combig erő, prémezett huszártisztí ruhadarab. Azért szerették, mert a menténél ritkább zsinórzattal készült: *Kedves Gyula: A szabadságharc hadserege. I. A lovasság. Bp., 1992. 30.*

¹⁰ általában ujjatlan, vastag prémmel készült, mellényszerű ruhadarab

¹¹ általában derékon hordott késtartó tok, de itt tölténytáskát jelent: *Barczy-Somogyi* 241.

¹² kommodtarsoly: tábori tarsoly, mely himzés nélkül, vörös bőrből készült: *Barczy-Somogyi* 137.

¹³ piros posztócsikkal szegélyezett fekete báránybőrből készült. A nyeret ez fedte be: *Kedves* 32.

¹⁴ köpenyzsák: piros posztóból készült, a hátsó nyeregképa alá málhálták. Nem a köpenyt, hanem a kézi szereket tartották benne: *Barczy-Somogyi* 235.

¹⁵ Adam Gyra lovag (1800-1852). *Bona* 1987. 165.: Vagyontalan, görög nemesi származású család tagja. Kilépett huszárfőhadnagyként állt be a honvédségbe. A 39. zászlóalj századosa, majd március 30-tól örnagy. 12 évi váfogságra ítélték, de 1850-ben amnesztiával szabadult.

¹⁶ a nyereg alatt négyzseresen összehajtva használták: *Kedves* 32.

¹⁷ favázás, bőrtülökés magyar nyereg: *Kedves* 32.

57. egy schepn.¹⁸ (tábori köt. jel)
 58. egy csomo arany széles sujtás
 59. két csomó kesztyü
 60. egy kapszli¹⁹ tartó
 61. öt selyem zsebkendő
 62. egy arany kardkötő
 63. egy tinta tartó
 64. tizennégy ing
 65. tizen egy gatya
 66. tizenöt pár harisnya
 67. négy nyári nadrág
 68. egy téli nadrág
 69. hat törülköző
 70. egy pár téli harisnya
 71. két tisztí spenczli²⁰
 72. Magyar ország térképe
 73. egy fekete schvall (?)
 74. két téli ing
 75. egy sárga szarvas bőr nadrág
 76. egy magyar kocsi vas tengelyü ponyva tetővel
 77. egy angol nyereg²¹ kantárral
 78. egy világos sárga, homlokán csillag hátulsó két lába kesely²² bélyeg nélküli 15 marok 1 hüvelynyi²³ magyar 7 éves paripa háta kanca
 79. egy világos pej homlokán orrig nyúló fehér csillag, két első és hátulsó jobb lábára kesely, 8 éves, herélt háta ló^{R III} bélyeggel
 80. két seregély szürke 14 marok három hüvely²⁴ kocsis lovak, 5 évesek, egyik jegy nélkül a másik jobb farán KI bélyeg és homlokán csillag -
 Ezek lévén a hátra hagyott ingó vagyoni, mellyekből úgymint a készpénz 1510 ft 44 xrbol
 levonván a temetési és egyéb kiadásokat 1510 ft. 44

Kiadások

a., pap és sirások díjja	9 ft -
b., koporsó ár	26 ft -
c., virrasztok jutalmi díjja	12 ft 30 x.
d., ágybeli megtérítés	24 ft -
e., magány szolgájának hűsége jutalmául és ordinánczának ²⁵	60 ft -
	10 ft -
f., ápolónak	3 ft -
összesen:	144 f. 30 x.

¹⁸ tisztí öv

¹⁹ gyutacs

²⁰ valószínűleg a tisztí egyenruhához tartozó spencert jelöli, amely a csurapéhoz hasonló, de annál rövidebb, pusztán derékig érő zekét jelentett: *Kedves* 30.

²¹ angol nyergen általában a gyalogság lovasított tisztjei (törzstisztek és segéd-tisztek) lovagoltak: *Barczy-Somogyi* 231.

²² fehér szőrü

²³ 160,4 cm magas

²⁴ 155,1 cm magas

²⁵ küldönc, itt segéd-tiszteket is jelenthet

azaz egy száz negyven négy ft. 30 xrt ezüstben levonván maradt készpénzben egy ezer három száz hatvan hat ft. 14 xr. - 1366ft 14 x.
és harminczhét darab -

Kelt Sarkad Augustus 20-án 849.

Ensel Kálmán
főhadbíró

Zámbelly Lajos
ezredes

Berzáczy Antal
százados

Hadtörténeti Levéltár 1848-49. 43/413 a.

Miről árulkodik forrásunk ?

A helyszín

Hogyan kerültek Sarkadra a honvédsereg tisztjei ?

1849. augusztus 13-án, Világosnál csak a honvédség legénységi állományával tették le a fegyvert a cári csapatok. A tisztek megtarthatták oldalfegyvereiket és ingóságait. *Rüdeger tábornok*, a III. orosz hadtest parancsnoka megígérte foglyainak, hogy Nagyváradra, a hadseregpáncsnokságra kísérteti őket. *Görgei Artúr* tábornokon és közvetlen kíséretén kívül azonban, akiket előre küldött, más nem érkezett meg *Paszkevic*s tábornagy elé. A mintegy 1400 főnyi honvédtisztet Szalontánál augusztus 16-án letérítették a Nagyvárad-Arad közötti útról. Ideiglenesen Sarkad és Kötegyán között állítottak fel egy nagy fogolytábor a számukra, de a honvédsereg vezetői közül többen Sarkadon kaptak szállást, köztük a forrásunkban szereplő katonatisztek is.²⁶

Az egyik résztvevő, *Degré Alajos*, a 16. (Károlyi) huszárezred századosa a következőképpen számolt be az egyre elszomorítóbb képet mutató állapotokról: "Sarkad gróf Almásy Dénes birtoka volt, ő pedig ezredünkél szolgált, tehát gondoskodott, hogy tisztársai s a legénység leginkább az ő jószágán, lehetőleg jól legyenek ellátva. Egy nagy udvart, mely körös körül juhaklokkal volt szegélyezve, kitakarított s ide szállásoltattunk, vihar és rossz idő ellen menedéket adtak a juhaklok. Igen meg voltunk elégedve a berendezéssel. Élelmi tekintetben is juhokat, ökröket juttatott az ezred számára... Negyednap aztán igen borzalmas meglepetésben részesültünk. Az epemirigy (kolera)-járvány nagy mérveket öltött; hát azokból a juhaklokból környes-körül kórházat csináltak, mi meg a közepén voltunk. Egész nap láttuk becipelni a betegeket, s elhurcolni a holtakat; láttuk a haldoklókat kivánszorogni, összeesni és meghalni."²⁷

Sarkadon és környékén már június óta szedte áldozatait a kolera, s a járvány egyre nagyobb méreteket öltött a nyár folyamán.²⁸ A foglyok egészségtelen elhelyezési körülményei csak siettették a járvány terjedését, melynek főhősünk is áldozatául esett.

²⁶ *Görgey Artúr*: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. II. kötet. Bp., 1988. 430-432.

²⁷ *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Szerk.: Ugrin Aranka. Bp., 1983. 285-286.

²⁸ a sarkadi református egyház halotti anyakönyve: júniusban 19, júliusban 97, augusztusban 89 fő hunyt el kolerában. Augusztusban például 53 férfi holttestét anyakönyvezték.

Az oroszok belátva, hogy Sarkad nem tudja élelmszerrel ellátni a tábornok, 12 tisztet jelöltek ki (mind a magyar seregből, mind a sajátjukból), s a környéket 12 részre felosztva, kiküldték őket, hogy a környező falvakból biztosítsák az élelem utánpótlását. Ennek ellenére egyikük beismerése szerint "az a terület, ahol el voltak helyezve /a foglyok/, fokozatosan temetővé alakult át. Az eltakarítatlanul ott maradt szemét, a kétnapos szakadatlan eső, a hideg éjszakákkal váltakozó forró nappalok és a sovány koszt a kolera nagymértékű elterjedésének okozóivá váltak, úgyhogy naponta közel harmincan haltak meg... Az a veszély fenyegetett, hogy ez a szerencsétlen helyzet lázadásra ad alkalmat",²⁹ ezért intézkedtek a honvédtisztek Gyulára szállításáról.

2. A szereplők

Ki volt Mjk József őrnagy? Bár a honvédsereg tisztjeiről alapos és kimerítő részletes-gű munkák állnak rendelkezésünkre, az ő személyét illetően mégis van némi bizonytalanság.

Bona Gábor műveiben szerepel egy Mjk Karl³⁰ őrnagy, aki egy vagyontalan, osztrák eredetű nemesi család sarjaként 1812-ben, Nagyváradon született. 1830-tól közvitéztként, 1847 óta pedig a 9. számú, I. Miklós orosz cárról elnevezett huszárezredben alszázadosként teljesített szolgálatot. 1848 szeptemberétől részt vett a Jellačić elleni harcokban. Október elsejétől főszázados lett, s 1849 márciusától Görgei Artúr tábornok karsegéd-ként szolgált őrnagyi rangban. Májustól a honvédelmi minisztérium gyalogsági osztályán dolgozott. 1849. augusztus 18-án, Sarkadon kolerában hunyt el. Görgei kedvenc tábornoka, Leiningen szerint: "szelíd, jó ember és derék katona"³¹ volt. A keresztnévet leszámítva, a többi adat helytállónak tűnik, valószínűnek tartjuk, hogy róla lehet szó idézett forrásunkban. A nevek bizonytalanságát jól mutatja ugyanis egy másik, még esetleg szóhajóhető honvédtiszt esete: Bona egy Muck (Mick? Mück?) Karl (Ludvig)³² századosról is ír, aki ugyancsak Sarkadon hunyt el kolerában, 1849 augusztusában. A név bizonytalansága még megengedné a forrásunkban szereplő személlyel való azonosítást, azonban a rangfokozat sem egyezik, s a szerző itt egy olyan tiszt pályáját mutatja be, aki a szabadságharc kezdete óta a honvédsereg utászkaránál szolgált.

A 9. huszárezred egyébként már a pákozdi csatában is szerepelt, és túlnyomó többsége a Görgei-vezette feldunai (később VII. számú) hadtestben harcolta végig a szabadságharcot. Különösen kitűnt a február 28-i mezőkövesdi összecsapásban.³³ Lehet, hogy Mjk is az ebben tanúsított helytállásáért kapta az őrnagyi előléptetést.

Könnyebb helyzetben vagyunk a többi szereplővel kapcsolatban.

Ensel Kálmán³⁴ 1823. október 27-én Pesten született, s 1882-ben hunyt el. Nemesi származású, ismert ügyvéd volt. 1848. szeptember 20. óta hadnagyként a váci önkéntes

²⁹ Fjodor Vasziljevics Rüdiger gróf segédisztjének visszaemlékezése az 1849. évi magyarországi hadjáratra. In.: A magyarországi hadjárat. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1988. 546-550.

³⁰ Bona 1987. 248

³¹ Leiningen-Westerburg Károly naplója. In.: Az aradi vértanúk I. kötet. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1983. 154.

³² Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988. 424.

³³ Kedves 58.

³⁴ Bona 1988. 192.

nemzetőrtábor főhadbírája volt. Világosig követte Görgeit: a fegyverletételig a feldunai, illetve a VII. hadtest századosi fokozatban szolgáló főhadbírájaként.

*Berzáczy Antal*³⁵ 1827-ben, polgári szülők gyermekeként látta meg a napvilágot Nagyszombatban. 1845-től a 9. (Miklós) huszárezredben volt hadfi. 1848 október elején hadnagy-, decembertől főhadnagy-, 1849. áprilisától pedig alszázadosként tevékenykedett alakulatánál, azaz egykor Mjk alárendeltségébe tartozhatott. A fegyverletétel után közlegényként besorozták a császári seregbe, ahonnan 1852-ben hadnagyként kilépett.

*Zambelly Lajos*³⁶ 1815-ben Szegeden született egy vagyontalan, olasz származású nemesi katonacsaládban. Az olmtüzi katonaiskola elvégzése után 1832-től hadfi, majd 1844-től alszázados lett a 4., Sándor orosz nagyhercegről elnevezett, huszárezredben. Pályájának kezdete a honvédseregben megegyezik Mjkéval: szeptembertől részt vett a Jellačić elleni harcokban. Október elsejétől főszázadosná nevezték ki. 1849. február 11-én már őrnagy és dandárparancsnok. Április 8-án 3. osztályú érdemjelet kapott. Április 12. és június 20. között a Poeltenberg-vezette VII. hadtest vezérkari főnöki szerepét látta el, immár alezredesként. Május 25-én számfeletti ezredesnek nevezték ki ezredében, s július közepétől, némi szabadság után, a Baján szerveződő dandár parancsnoki teendőit látta el. Augusztus 4-én tért vissza Görgeihez, s amíg Poeltenberg az oroszokkal tárgyal, ő lett a VII. hadtest megbízott parancsnoka. Arról volt még nevezetes, hogy az augusztus 11-én délután tartott aradi haditanácsban ő javasolta azt, miszerint Görgei ne az oroszok, hanem az osztrákok előtt tegye le a fegyvert. A fegyverletétel után 8 év várfogságot róttak ki rá, de 1851-ben szabadon engedték. 1864-ben az Almásy-mozgalomban való részvételéért viszont immár 14 évnyi várfogsággal sújtották. A kiegyezéskor kiszabadult, s utána fegyverházigazgató lett Vácott.

*Ernst Poelt von Poltenberg*³⁷ lovag, a szabadságharc osztrák származású tábornoka, 1814-ben Bécsben született, nagybirtokos, nemesi családban. Jogot végzett. 1829 óta hadfi volt a 7. vértesezredben. 1844-ben már a 4. (Sándor) huszárezred kötelékében találjuk, alszázadosi rendfokozattal. Ezredét követve vállalt szerepet a magyar szabadságharcban. Szeptemberben Jellačić ellen vonult. Október végén őrnaggyá, december elsejétől alezredessé léptették elő. A feldunai hadtest váci átszervezése során, 1849. január 5-én ezrede parancsnokaként dandárparancsnoki megbízást kapott Görgeitől. Február közepén már hadosztályparancsnok, s a trónfosztás kimondása miatt leköszönő *Gáspár* tábornoktól április 26-án átvette az eredetileg Görgei által vezetett feldunai-hadtestből kialakított VII. hadtest parancsnokságát. Ezt rövidesen követte ezredesi, majd július 7-én tábornoki kinevezése. Vitézül megállta a helyét mind az osztrákokkal (Verpelét, Nagysalló, Győr, Komárom), mind az oroszokkal (Miskolc körül) szemben folytatott harcokban. Augusztus 8-9. között ő vezette a kormány megbízásából az oroszokkal tárgyaló delegációt. *Haynau* Aradon kötél általi halálra ítélte.

³⁵ Bona 1988. 115.

³⁶ Bona 1987. 340.; *Hermann Robert*: Mindig az elsők között. Bp., 1998. 59., 108.; *Görgey* 424.

³⁷ Bona 1987. 268.; *Kedves* 55.; *Hermann* 15., 24., 34., 42., 44., 49., 58., 66., 77-79., 85., 92., 97-99., 109-111.,

3. A hagyaték

a) készpénz:

Osztrák pénzben: 56 forint 14 krajcár. Ez 1848 nyaráról maradhatott nála³⁸, amikor még a császár szolgálatában állt. Ez nem nagy összeg, ha azt vesszük, hogy egy százados havi fizetése kb. 77-146 forintot tett ki.³⁹

Kossuth-bankóban: 1454 forint 30 krajcár, s ezen felül két katonatisztbajtársa együttesen ezer forintra rúgó adóssággal tartozott neki. Ezeket a tételeket ekkor már nem számíthatjuk a vagyonához, hiszen a Kossuth-bankókat a megszálló csapatok nem ismerték el törvényes fizetési eszközként. Pár nappal később az osztrák hatóságok elrendelték ellenszolgáltatás nélküli beszolgáltatásukat, s megsemmisítésre kerültek. Még a rejtegetésük is bűnnek számított.

Szerepeltetésük mégis tanulságos lehet, hiszen rávilágít, hogy egy katonatiszt mennyit tudott megtakarítani a magyar kormánynak teljesített kb. egyéves szolgálata alatt.⁴⁰ Ebben az összefüggésben az is érdekes adat, hogy volt olyan ezredes és őrnagy, aki nemcsak, hogy 500 forintos adósságot csinált, de azt a harcok végéig sem tudta törleszteni.

A honvédség toborzásánál közzétett felhívás szerint egy századosnak 80, egy őrnagynak 130 forint járt havonta.⁴¹ Eszerint Mjknek csak alig több, mint ezer forintot kellett volna kapnia - ám ennek több, mint a kétszerese volt nála. Ez meglehetősen nagy összeget jelentett, hisz pl. Gyulán a Kossuth-bankók beszolgáltatásakor a város kasszájában is csak 4000 forint volt, s a leggazdagabb kereskedő is csupán 9853 forintot adott le.⁴²

b) nemesfém:

Harminchét darab aranypénzzel, egy jeggyűrűvel, egy hengeralakú arany órával, egy arany pecsétnyomóval, egy arany kardkötővel rendelkezett. Ezüsből volt két pár ingombja, egy kávéskanala és egy evőkanala. Volt még egy pecsétgyűrűje is, melynek ugyan nem nevezték meg az anyagát, de talán nem tévedünk nagyot, ha ezt is a nemesfémek között szerepeltetjük.

c) fegyverzet:

Mindössze két kard, a típusuk megjelölése nélkül. Pisztolyról nem szóltak. Ez azért is érdekes, mert a huszártiszteknek kettő is járt, s Mjk felszerelési tárgyai közt is találunk gyutacs-tartót és tölténytáskát. Tehát neki is kellett, hogy legyenek pisztolyai. Elképzelhető, hogy még a halála előtt eladta, vagy elajándékozta őket.

³⁸ Dutka Tivadar emlékirata azonban beszámol róla, hogy augusztus 12-én a főhadiszálláson szolgáló tisztnek Görgői megengedte, hogy fejénként 50 forintot beváltssanak osztrák húszasra, akár ebből is származhatott némi pénz: *Pelyach István*: Egy korszakzáró és áruló - mítosz teremtő fegyverletétel. In: *Aetas* 1992/1-2. 168.

³⁹ *Bencze László*: A Habsburg-birodalom katonai rendszere. In.: *A szabadságharc katonai története*. Bp., 1998. 20.

⁴⁰ persze nem tudhatjuk, hogy hazulról kaphatott-e zsoldkiegészítést, vagy éppen ő nem küldött-e haza pénzt a szolgálata alatt.

⁴¹ *Pesti Hírlap* 1848. május 7.

⁴² *Scherer Ferenc*: Gyula város története II. kötet. Gyula, 1938. 61.: lehetséges persze az is, hogy nem szolgáltaták be az összes pénzüket

d) katonaruha:

A huszároknak igen díszes és színes, sok darabból álló katonaruhája volt. Voltak külön ünnepi alkalmakkor viselendő tiszt ruhadarabok is. A 9. huszárezrednél a sötétzöld mente, buzérvörös⁴³ nadrág volt rendszeresítve fekete csáköval és sárga gombokkal, arany zsinórzattal. Egy huszártiszt ruházatához hozzátartozott a fekete, sarkantyús bőrcsizma, a vitézkötéses nadrág ünnepi, s a sötétszürke, durvább posztóból készült lovaglónadrág hétköznapi viseletre. A tisztek emellett nyáron vászonpantallót is hordhattak. A dolmány⁴⁴ és a mente⁴⁵ inkább ünnepi alkalmakra szolgált, helyette a spencert és a csurapét viselték fekete nyakkendővel. Bő, ujjatlan huszárköpeny takarta viseletüket. Csákö helyett, melyet meneteknél és csatában viaszosvászon huzattal fedtek, szívesebben hordták a sötétszürke tábori sapkát. A viselethez tartozott még a kesztyű, a vörös bagariabőr⁴⁶ készült tarsolszj és kardcsatlék, az aranyaszománttal borított, hímzett hadijelvényel díszített tarsoly, s a szolgálati jelvény szerepét is betöltő vállszijas tölténytáska.⁴⁷

Ezekből megtaláljuk a hagyatéki leltárban a fehér köpönyeget gallérral, a csurapét, két spencert, egy tiszt övet, tábori tarsolyt, kesztyűből több nyarit és egy télit, egy csomó arany sujtást, tölténytáskát, valamint három pár sarkantyús csizmát. Az nem derül ki, hogy a négy nyári nadrág és a téli nadrág a katonaviselet része volt-e, de ez valószínűnek tűnik, mivel a felsorolásban szereplő többi nadrág nem egyezik meg az ezred színeivel.⁴⁸

Érdekesebb az összevetésben az, hogy mi hiányzik a tiszt ruhátárból. Nem tűntet fel például az összeírás dolmányt és mentét, tehát az ünnepi egyenruha hiányzik. Ugyanez a helyzet a fejfedőkkel és a nyakkendővel. A díszes tarsoly helyett is csak egy táborit találtak nála. Vajon hova lehetett a díszegyenruhája?

Ennek hiányát magyarázhatnánk azzal is, hogy a harcok folyamán nem volt ideje beszerezni. De tekintve, hogy a szabadságharc utolsó hónapjaiban hivatali szolgálatot teljesített, ez aligha lehet kielégítő magyarázat. Csáköra (s mint fentebb láttuk: pisztolyokra) egyébként is szüksége lehetett, s az előbbieket folytán azt is kizárhatjuk, hogy harcban vesztette el ezeket. Akkor hova lehettek?

Több magyarázat is kínálkozik. Mivel a huszárvisélet legdíszesebb, legértékesebb részéről van szó, minden bizonnyal ezek voltak a legkelendőbbek is. Ennélfogva az elajándékozásuk is szóba jöhet: akár a tisztjeinkkel meglehetősen barátságos viszonyt ápoló oroszok kérhettek ilyet némi "szuvenír" gyanánt, de élelem fejében is elcserélhette a helybeliekkel. Valószínűbb azonban, hogy a fegyverletételt követően eladásra kerültek, s lehet, hogy az említett készpénztöbblet éppen ezek árából származik. Persze az sem lehetetlen, hogy valaki a haldokló huszártól, még a leltár felvétele előtt, egyszerűen eltulajdonította őket. Végezetül azt sem zárhatjuk ki, hogy díszegyenruhájában került eltemetésre.

⁴³ a vörös festőgyökér (puzsér) gyökeréből és tőkéjéből nyert festék színe: *Barczy-Somogyi* 239.

⁴⁴ derékig érő, magyaros ruhadarab sűrű zsinórzattal, három függőleges gombsorában egyenként 15-17 gombbal, melyet fekete zsinóröv egészített ki: *Kedves* 30.

⁴⁵ szintén sűrű zsinórzású, fehér báránnyal bélelt, fekete prémmel szegélyezett ruhadarab - télen praktikus volt, de nyáron is kellett hordani: a ball vállon, panyókára vetve: *Kedves* 30.

⁴⁶ a cserzés folyamán vörösre festett tehénbőr: *Barczy-Somogyi* 239.

⁴⁷ *Barczy-Somogyi* 44-50.; *Kedves* 30-32.

⁴⁸ ez sem mindig mérvadó, hisz pl. a 9. huszárezred egyik főhadnagya, gr. Batthyány László zöld atillát viselt, lábán combközépig érő bőrcsizmával, fején pedig fekete strucctollas pörgekalappal: *Barczy-Somogyi* 59.

A tiszt "iroda" felszereléséhez tartozott a távcső börtokkal, Magyarország térképe, tíz kötet gyakorlati rendszabály és a tintatartó is, a már jelzett pecsétnyomóval egyetemben.

e) civil viselet:

Nem tudjuk pontosan, mit jelentett a fekete schwall, de volt egy téli változata is. Őrnagyunk téli ruhatárát gazdagította továbbá egy szürke posztó bunda, egy ujjas mellény, egy pár téli harisnya és két ing is. Több nadrágja szerepel a leltárban: egy sárga és egy fekete szarvas bőrből, valamint fekete posztóból, melynek egy részét bőr borította.⁴⁹

Az alsóruházatát tizenégy ing, tizenkét alsó nadrág - köztük egy sárga szarvasbőrből -, valamint tizenöt pár harinya képezte. Ezekon kívül egy komplett hálóruga, egy pár lakkcipő és öt selyem zsebkendő tartozott még a ruhatárába.

Mosdó és borotválkozó eszközeit egy szőrtarisznyában tartotta, valószínűleg a hat törülközőjével együtt. Az úti börtáskájában, vagy a kézitáskájában helyezhette el vörös bőr levéltárcáját és a szivartárcáját is. A kéziszereket a köpenyzsákban tartotta. Az étkezészetéhez tartozott az ezüst evőeszközökön kívül egy pár pakfong kés és villa, s volt egy pakfong fésűje is. A ruhásszekrény szerepét a "pakoló bőrszak" töltötte be. A pakolást ezen kívül egy pokróc is segítette, a másikat ágyazáshoz lehetett használni. Mindezt a felszerelést egy magyar, vas tengelyű kocsira rakta, melyet ponyvatető fedett az időjárás viszontagságai ellen.

f) lovak és szerszámzatuk:

Két hátaslova volt: egy világossárga, 7 éves kanca és egy 8 éves, világos, herélt pejló. A kocsit két 5 éves seregélyszürke ló vontatta.⁵⁰

Az összeírásból úgy tűnik, hogy két hátaslova közül csak egynek volt teljes a felszereltsége, míg a két kocsislovához három lószerszám is a rendelkezésére állt. Egyik háttaslovához huszár nyeret használt a szükséges szerszámokkal, a másikhoz angol nyerge volt. Volt egy nyeregbundája arany paszománttal, és egy anélkül. Lópokrócból hattal is rendelkezett, viszont egész lőtakarója gyajjú szövetből csupán egy akadt.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy forrásunk részletes képet nyújt arról, hogy egy átlagos tiszt mit tartott magánál a szabadságharc hadjáratai során. Segítségünkre van abban, hogy az eddigieknél árnyaltabb képet kapjunk anyagi viszonyairól éppen úgy, mint a magával cipelt málha mennyiségéről és nagyságáról egy egyedülálló tiszt esetében.⁵¹

Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az Aradra szállított foglyoktól az osztrákok minden ingóságukat elszedték, így forrásunk azt is megvilágíthatja, hogy mekkora vagyontól kellett egy-egy honvédtisztnek búcsút vennie.

Végezetül a hagyatéknémi bepillantást enged a már fogságban tartott hadsereg szervezettségére. A már idézett *Dutka* szerint "A főhadiszállás annyiban maradt organizálva,

⁴⁹ ez utóbbi csak annyiban tért el a lovaglónadrágtól, hogy nem szürke volt: *Kedves* 30.

⁵⁰ *Degré* 288.: Gyula és Arad között egy kocsis loért 200 forintot, egy jó háttas loért viszont az osztrákok Aradon 100 aranyat is ígértek.

⁵¹ sok tiszt ugyanígy feleségével, szeretőjével együtt utazott, ami természetesen tetemesen megnövelte málhájuk nagyságát.

hogy a parancsolatok Molnár⁵² ezredes kezeibe jutottak.”⁵³ Az egyes hadtestek felett megmaradt parancsnokuk hatásköre, ezért intézkedhetett Poeltenberg tábornok a fenti ügyben. Azt is láthatjuk egyúttal, hogy az ezredüktől elkerült törzstisztek visszatértek ezredükhöz a fegyverletétel után, különben Mjk nem tartozott volna Poeltenberg hatáskörébe. Kiderül továbbá, hogy egy-egy ilyen hagyatéki leltárnál a hadtest főhadbírójának kellett jelen lenni az elhunyt egyik bajtársával, s egy nála magasabb rangú törzstiszt hitelesítette az eljárást.

Bequest of Mjk József hussar major

– Németh Csaba –

Résumé

On 13. August 1849. in Világos only the men staff of Hungarian Army had been arms laid down by commander of czar troops. Officers might keep their side-arms and movable property. For quasi 1400 soldiers a big prison camp was set temporarily between Sarkad and Kőtegyán, but some officers got accommodation in Sarkad, among them also the officers involved in our source. The unhealthy circumstances of accommodation hurried spreading cholera, also our hero was falled victim into that.

Mjk József major, who was a "gentle, good person and hearty soldier", was born in 1812 in Nagyvárad as a descendant of an unpropertied Austrian noble ancestry family. He served as common soldier since 1830, and as a vicecaptain since 1847 in the hussarregiment No 9. named after Miklós the First, Russian czar. Since September 1848 he participated in fightings against Jellačić. From 1. Oktober he became chief captain and from March of 1849 he served as assistant of Görgei Artúr General in a major position. From May he worked for Infantry Department of Ministry of Defence. He died in 18. August, 1849, in Sarkad on cholera.

The mentioned source gives a detailed picture about his personal property: enumerates his cash, weapons, clothes and other personal articles. We can know what an avarage officier could keep in his possession during campaigns of independence war. We can get shaded picture about both his financial relations and about quantity and size of kit lugged along in case of a single officier.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

⁵² Molnár Ferdinánd (1802-1839). Vagyontalan, nemesi származású. kilépett főhadnagy. 1848 júniusától a 3. honvédszászlóalj főhadnagya. Szeptembertől százados, novembertől őrnagy. 1849. februárjában Dembinski altábornagy szárnysegéde. Márciustól alezredes. Budavár bevételénél 2. osztályú érdemjelet szerez. Júniustól ezredes, a HM elnöki osztályának vezetője.

⁵³ *Pelyach* 171.

A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT BÉKÉS VÁRMEGYEI SZERVEZETÉNEK KEZDETEIHEZ (1929–1933)

– Kocsor János –

A történetírás számára közismert tény, hogy a *gróf Bethlen István* vezette Egységes Párt létrejötté, s azon belül az egykori Nagyatádi-féle kisgazdapártiak háttérbe szorítása, majd *Nagyatádi Szabó István* halála után a birtokos parasztság Magyarországon nem rendelkezett önálló párttal. Az 1926-os országgyűlési választásokat követően a parlamentben maradt *Mayer János* vezette kis létszámú kormánypárti kisgazdafrakció nem volt alkalmas a szavazati joggal rendelkező és a helyi hatalomban részes paraszti réteg érdekeinek hiteles megjelenítésére.

A politikai érdekérvényesítés lehetőségének hiánya általában önmagában is ösztönzőleg hat a szervezkedésre, ám a birtokos parasztságnak egy új párt létrehozásához elvezető mozgalma az 1929-1933-as gazdasági válság beköszöntével öltött nagyobb méreteket. A válság leginkább a mezőgazdasági termelést érintette, és ha nem is szüntette meg teljesen a parasztság egyes rétegei közötti ellentéteket, de elősegítette azok egymáshoz való közeledését, egyidejűleg eltávolította a közép- és a gazdagparasztságot az uralkodó osztályoktól. Lehetővé vált egy főként a birtokos parasztságra támaszkodó, de töredékföldes és agrárproletár elemeket is tagjai közé toborzó, sőt a vidéki polgári-értelmiség és kisiparosság egy részét is felölelő gyűjtőpárt megteremtése.

A szervezkedés helyszínei vidéken a főként a parasztság felső és középső rétegeit tömörítő művelődési, gazdasági érdekvédelmi egyesületek, a gazdakörök voltak. Az iránymutatást, az elvi tisztázást segítette *Tildy Zoltán* újságja, a *Magyarföld*, s *Nagy Ferenc* cikkei a *Pesti Hírlapban*.

1929 ősztől a Dunántúlon főként Tolna és Baranya megyében, a Tiszántúlon és a Duna-Tisza közének déli részén, Békés, Bihar, Hajdú és Csongrád megyében élénkült meg a parasztság. Hamarosan két jól elkülöníthető irányzat jött létre: egy mérsékeltbb szárny *Nagy Ferenc-Tildy Zoltán* vezetésével - ehhez csatlakoztak megyénk kisgazdacsoportjai is - és egy radikálisabb bihari, *Szabó Pál* íróval és *Nagy Lajos* bojti tanítóval az élen. A két áramlat közötti fő különbség a kormányzathoz való viszony meghatározásában volt. Míg a Nagy Ferenc-Tildy Zoltán-féle irányzat nem helyezkedett eleinte következetesen ellenzéki alapra, Szabó Pálék igen, s egy önjerejére támaszkodó demokratikus parasztmozgalmat akartak.¹

¹ A kisgazdamozgalom elindulására, a pártalapításra vonatkozólag lásd: *Vida István*: A Független Kisgazdapárt békési programja. Történelmi Szemle, 1967. 1. sz. (A továbbiakban: *Vida István*, 1967.) 76-100.; *Tóth Gábor*: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929-1939. Bp. 1982. (A továbbiakban: *Tóth*, 1982.) A bihari Kisgazdapárra vonatkozólag: *Szabó Pál*: Nyugtalan élet. Harmadik könyv. Bp. 1973. Az írás jegyében. 15-17. fejezet. 163-195.; *Vida István*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakulása. Békési Élet. 1986/3. 286-295. (A továbbiakban: *Vida*, 1986.); A Kisgazdapárt elindulására, különösen a dunántúli mozgalomra vonatkozólag értékes adatok találhatóak: Vörös Vince emlékiratai. (Kézirat) Munkácsy Mihály Múzeum Adattára, 1867/1986. 8-20.

Békés megye a mozgalomtól a pártalapításig

Az 1930-ban készült felmérés szerint a történelmi Békés megye lakosságának 66,95%-a élt mezőgazdaságból. Ez az arány a legmagasabb a gyulai járásban (78%) a legkisebb a gyomaiban volt (65%). 50% alá csak a városokban, Gyulán (36,7%), Békéscsabán (42,6%), valamint Orosházán (47,7%) esett.

Az 1935-ös birtokstatisztikai adatok szerint az 1000 hold feletti nagybirtokok igazi hazája a gyulai járás, ahol a földterület 57%-át foglalták el, utána a szeghalmi következett 33%-kal. A községek közül Újkígyós, Gyulavári, Doboz határának 64-67%-át tették ki a nagybirtokok, a szeghalmi járásban Vésztőének 46%-át. A megye többi járásában arányuk a földterületből 19-12,4% között mozgott. A 200-1000 hold közötti középbirtokok legnagyobb mértékben az orosházi járásban részesedtek a földterületből, 12,4%-kal (Orosháza és Tótkomlós határában viszont ez az arány csak 4%, illetve 2,3% volt). Magas volt még a szeghalmi járásban, majdnem 10%, és a gyomaiban: 9,3%.

A paraszti gazdaságok kategóriánkénti aránya számuk és területük szerint a harmincas években a következőképpen alakult.

1. Az összes gazdaság számának százaléka
2. Az összterület százaléka

		1 kat. holdnál kisebb	1-5 kat. hold	5-10 kat. hold	10-50 kat. hold	50-200 kat. hold
Békési járás	1.	32,82	35,11	12,21	18,44	1,21
	2.	1,37	10,16	10,09	17,86	9,98
Gyomai járás	1.	36,16	26,35	10,4	24,76	1,79
	2.	1,05	5,75	6,43	48,2	12,51
Gyulai járás	1.	40,8	37,49	9,95	9,85	0,37
	2.	1,49	9,27	7,76	16,67	3,28
Orosházi járás	1.	46,32	33,28	8,33	11,09	0,71
	2.	2,23	12,14	9,42	35,77	8,94
Szarvasi járás	1.	34,77	41,95	9,9	19,21	1,6
	2.	1,29	9,74	8,72	45,34	14,34
Szeghalmi járás	1.	34,15	33,54	12,98	15,86	2,88
	2.	0,77	6,85	6,92	23,68	18,76

	1 kat. holdnál kisebb	1-5 kat. hold	5-10 kat. hold	10-50 kat. hold	50-200 kat. hold
Békéscsaba 1. város	53,31	22,28	8,1	14,51	1,63
2.	2,15	8,23	8,83	46,53	19,16
Gyula 1. város	0,46	27,17	11,22	13,69	1,62
2.	1,88	9,74	11,13	42,2	18,45

Természetesen ezek az arányok a járásokon belül településenként és földminőség szerint változtak. Az alábbiakban a kisgazdamozgalomban élenjáró négy község adatait ismertetjük:

	1 kat. holdnál kisebb	1-5 kat. hold	5-10 kat. hold	10-50 kat. hold	50-200 kat. hold
Békés 1	29,24	38,5	12,89	18,13	1,06
2	1,18	10,71	10,16	39,8	9,18
Mezőberény 1	41,51	27,81	22,3	17,34	1,17
2	1,84	9,71	11,62	48,89	11,05
Szeghalom 1	37,56	25,32	11,02	19,95	5,32
2	0,7	4,01	4,84	26,46	29,74
Vésztő 1	42,28	42,28	15,75	11,96	0,45
2	0,9	12,13	10,9	19,35	3,78

A témánk szempontjából legjelentősebb gazdag- és középparaszti réteg közül az első a szeghalmi járásban volt a legerősebb, míg a középparasztság a gyomai és a sarvasi járásban a legszámottevőbb, de e két rétegnek viszonylag jelentős volt a súlya a békési és az orosházi járásban is. A megyei átlag fölött volt a két város gazdag- és középparasztságának számbeli aránya és a földterületből való részesedésük is.²

A szegényparasztság földtulajdonból való részesedése sehol sem érte el az összterület negyedét. Az 5-10 holdig terjedő kisparaszti gazdaságok számbeli részesedése 10% fölé a békési, a szeghalmi és a sarvasi járásban emelkedett. Az 1-5 holdas törpebirtokosok sű-

² Összegzésünkhöz a következő statisztikai kimutatásokat használtuk: Magyar Statisztikai Közlemények Új sor. 86. kötet. 1930 évi népszámlálás 2. rész, 41, 44, 45, 50.; Magyar Statisztikai Közlemények 105. köt. Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai. Bp. 1938. 290, 299.

lyát és jelentőségét tekintve az egyes járások között jelentős eltérések voltak. A legkisebb a gyomai járásban, legnagyobb a gyulaiban volt.

Az 1 holdnál kisebb, önellátásra már végképp képtelen gazdaságok részesedése Békéscsabán a legmagasabb, meghaladta a gazdaságok felét. utána az orosházi és a gyulai járás következett. A szeghalmiban és a gyomaiban 37-36%, a szarvasi és a békési járásban 34-32%.

Békés megyében az agrárágazatban a növénytermelés monokulturális jelleget mutatott, kiemelkedett a búza és a kukorica termesztése (a kettő együtt a vetésterület több mint 70%-át foglalta el).³ Az állattenyésztésben vezetett a sertés és a baromfityenyésztés, melyekben a szegényparasztság és a földnélküli rétegek is egyenrangú szerepet játszottak a közép- és a gazdagparasztsággal.

A válság idején az alacsonyra esett termény- és állatarak miatt a mezőgazdasági termelés gazdaságtalan lett. 1931-1935 között az értékesítési árak általában a termelési költségeket sem fedezték. A föld ára leesett, a bankok a becsérték 25-30%-a erejéig nyújtottak kölcsönt magas kamattal.

*

Megyénkben a válság hatására a Bethlen-kormány agrárpolitikájával szembeni elégedetlenség a gazdakörök tagjai között 1929 őszére már széles körben elterjedt. Amennyire ma megállapítható, a Békésmegyei Kisgazdák Egyesületének 1929. szeptember 29-én tartott választmányi gyűlésén jelölték meg először hivatalos fórumon a bajok forrásaként a Nagyatádi-féle kisgazdapárt megszűnését. *Borgulya Pál*, volt országgyűlési képviselő, szarvasi gazda a kormány kisgazdaellenes politikájának okát e réteg politikai súlyának elvesztésében látta, "aminek szülőoka, hogy a párt önállóságát elvesztette, és beolvadt az egységspártba."⁴ *Bartolf Márton* mezőberényi kisgazda, miután csatlakozását fejezte ki az elmondottakhoz, kijelentette: "mióta a kisgazdapárt beolvadt az egységes pártba, a törvényalkotásban nem hogy jóindulat, hanem ellenkezőleg, bizonyos mellőzés tapasztalható a gazdatársadalom iránt".

A választmány a parasztságot sújtó gazdasági problémák megvitatására október 20-ára rendkívüli közgyűlést hívott össze. A Békéscsabán rendezett nagygyűlésen a korabeli tudósítás szerint a jelenlévő kormánypárti képviselők "igen unalmas, színtelen, hogy ne mondjuk, élettelen szerepet vittek". Az egységes pártiak "szinte maguk is érezték, hogy fonák helyzetbe jutottak, mikor a kormányt is, a népet is képviselni akarták egyszerre".⁵ Az elnök, *Csizmadia András* felszólalásait nyugodtan hallgatták végig, de a másik két jelenlévő országgyűlési képviselő, *dr. Zeőke Antal* és *Tóth Pál* beszédeit kormányellenes közbekiabálásokkal zavarták meg. Az egyesület történetében először nem üdvözölte a közgyűlés sem a miniszterelnököt, sem a földművelésügyi minisztert, és nem szavazott bizalmat nekik.

A gyulai, gyomai, szarvasi felszólalók (*dr. Csige Varga Antal*, *Pikó Béla*, *Borgulya Pál*, *Metz József*, *dr. Schriffert Ferenc*, *Batári Antal* és még mások) több, a későbbiekben

³ A témára vonatkozólag lásd: *Szabó Ferenc*: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. In: Békés megye gazdasági földrajza. Főszerk.: Krajkó Gyula. Békéscsaba, 1974. 154-166. o.

⁴ Békésmegyei Hírlap, 1929. október 1.

⁵ A gyűlés lefolyására lásd: Békési Hírlap, 1929. október 26.; Békésmegyei Hírlap, 1929. október 22.

is szereplő követelést megfogalmaztak: takarékoság a közszférában, adócsökkentés, a termékértékesítés megszervezése, közraktárak létesítése, a tőzsde megrendszabályozása, olcsóbb vasúti tarifák stb. Dr.Csige-Varga Antal ügyvezető-igazgató indítványára a miniszterelnöknek benyújtandó határozati javaslatot fogadtak el, melyben a legfontosabbakat rendszerbe foglalták. Az ebben szereplő követeléseik jelzik, hogy a parasztság kisáru-termelő rétegei a gazdasági válság idején a nyomást elsősorban a bankok és az agrártermékek kereskedelmét kézbentartó kartellek részéről érezték. A magyar vámpolitikát a mezőgazdasági termelés igényeihez akarták igazítani, s olyan kompenzációs nemzetközi szerződések kötését kívánták, melyek lehetővé tennék a magyar agrártermékek piacának bővítését, ugyanakkor olcsó ipari cikkek behozatalát, az agrárról megszüntetését eredményeznék. Az eladósodás enyhítésére a kamatláb törvényes voltának 12%-ban való megállapítását, külön gazdahitelek létrehozását kérték. Általános paraszti követelésnek tekinthető a közigazgatásnak a trianoni határokhoz igazodó egyszerűsítése és olcsóbbá tétele.

Annak ellenére, hogy egyik-másik felszólaló hevesen támadta a kormányt, nem foglaltak el következetesen ellenzéki álláspontot. Határozati javaslatuk szerint az egyesület "indítatva érzi magát, hogy a legsötétebb aggodalommal telve kérik a kormányt olyan sürgős és gyökeres intézkedések haladéktalan megételére, amelyek alkalmasak a magyar földművestársadalmat a végpusztulástól megmenteni". De már nem kívántak pusztán a kormányra és annak pártjára hagyatkozni. A gyűlés jelentőségét éppen az adja, hogy Borgulya Pál szarvasi kisgazda felvetette a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt újraalakításának gondolatát, amire "viharos éljenzés és helyeslő felkiáltás volt a válasz". "Alapszabályaink értelmében ezt a politikai kérdést nem tárgyalhatjuk ugyan meg, s nem hozhatunk benne határozatot, de az egyesület állásfoglalása így is világos és félre nem magyarázható" - állapította meg Csizmadia András elnök.

Tanulságos idézni, hogy miben látta a szarvasi gazda az önálló Kisgazdapárt létrehozásának politikai hasznát: 1. "Az önálló kisgazdapárt ... támogathatja ugyan a kormányt, de támogatásának árát szabhatja". 2. "...a mai helyzet mellett a kisgazdák és földművesek táborából hovatovább nagyobb tömegek mennek a nemzetközi szociáldemokratapárt karjaiba, ami azonnal megszüntethető, ha újra életre keltjük a demokratikus szellemű kisgazdapártot". Tehát nincs szó a kormánytól való végleges elhatárolódásról. Borgulya olyan mérsékelt pártot képzelt el (és minden bizonnyal rajta kívül mások is), amely a kormány magatartásához szabná ellenzékiségét, avagy kormánypártiságát. A második idézetből első olvasatra a legszembetűnőbb a munkásmozgalom-ellenesség. A radikalizáló tényezőnek és az internacionalizmusa miatt nemzetietlennek tartott SzDP ez idő tájt megélenkülő falusi tevékenységét nemzeti alapon való szervezkedéssel kívánta ellensúlyozni. De ugyanilyen fontosnak tartjuk, hogy az idézetből kiolvasható a földmunkásságnak a leendő pártba való toborzásának gondolata, és ami nem elhanyagolható, egy demokratikus szellemű pártba.

A szándék tehát megszületett az új párt létrehozására, a mozgósító - és mint ismeretes országon is üttörő jelentőségű - programra sem kellett soká várni. Ugyanez év decemberében a mezőberényi gazdakörben több értekezletet tartottak, melyek során országos szervezkedés elindítását határozták el, s megbízták Bartolf Márton és *Schultz Mihály* terménykereskedő-kisgazdát, *Szabó Árpád* iskolaigazgatót, valamint az agrárproletariátus képviselőjében *Filó Sámuel*t a Földmunkás és Törpebirtokos Olvasókör elnökét egy program kidolgozásával.

Mezőberényi program néven ismertté vált tervezetük Nagyatádi Szabó István politikai hagyatékának felelevenítése, szellemi elődként ennek megfelelően - a 48-as függetlenségi örökségből adódóan a jobbágyfelszabadító Kossuth Lajos mellett - a halott kisgazdavezért jelölték meg. Helyenként csaknem szó szerint megismételték pártjának 1909-es szentgáli, valamint 1910-ben közétett programját.⁶ Bevezetője rávilágít mindazokra az okokra, amelyek a kisgazdamozgalom kialakulásához vezettek: értekezletük "... látva a lecsónkított és életfeltételeitől megfosztott ország súlyos gazdasági vergődését, a falu népének elviselhetetlen terheit és ennek folytán az egyre fokozódó elkeseredést, látva továbbá az általános munkanélküliséget, mely a szegényebb néposztályt már-már újra a legszélsőségesebb irányzatokba hajtja..." határozta el a szervezkedést. Az indító okok tehát: a válsággal növekvő gazdasági terhek, az általános elégedetlenség, a fokozódó társadalmi feszültség, ezzel együtt a "szegényebb néposztályok" radikalizálódásától való félelem. A programalkotók kerülni igyekeztek a kormánypárttal való nyílt szakítást. (Holott, mint láttuk, egyik szerzője, Bartolf Márton is az önálló párt hiányában látta a gazdátársadalom politikai mellőzöttségének okát.) Az érdekérvényesítés eszközeül szolgáló politikai szervezeti formát "egy erőteljes" mozgalomban határozták meg, melynek célja a "falu népét" egy táborba tömöríteni, " hogy a kormánynak a fenyegető gazdasági katasztrófa elhárításában segítségére lehessen...". A konkrét követelések ismeretében könnyű belátni, hogy azok jórészt megvalósítási valójában nem volt remélhető a kormánytól. A vele szemben megmutakozó lojalitásnak, a nyílt konfrontáció kerülésének oka nemcsak a programalkotók mérsékelt politikai beállítottságában keresendő, hanem abban is, hogy ettől remélhették mozgalmuk kibontakozásának megkönnyítését. Egyelőre tehát várakozó álláspontra helyezkedtek, s a kormányszakot igyekeztek cselekvésre ösztönözni.

A tervezet felsorolja azokat a társadalmi rétegeket, melyek érdekében a mozgalom fel kíván lépni: a birtokos parasztság, a földmunkásság és a falusi kisiparosság. Ezeknek a rétegeknek összefogása nem új gondolat, Nagyatádi Szabó István már említett programjaiban is szerepel. A program alap gondolata: Magyarország agrárállam, ezért a mezőgazdaságnak elsődlegességet kell élveznie. A tervezet erőteljes banktöke és nagyiparellesség, és enyhébb nagybirtok-ellenesség jellemzi, a földreformot lényegében nem érinti. A főbb követelések: általános, egyenlő, titkos választójog, progresszív adózás, ingyenes népoktatás, a közigazgatás csökkentése és egyszerűsítése, a kartellek megrendszabályozása, a bank- és uszatorvény megalkotása, a bankhitelek olcsóbbá tétele, a mezőgazdasági termékek külföldi vámjának mérséklése, a latifundiumok és a holtkézi birtokok felszabadítása révén állami támogatással kisbirtokok és örökbirtokok alakítása. Ezekon kívül bizonyos szociális intézkedéseket is akart: a rokkant- és lelencügy, az elaggott szegény emberek gondozásának rendezését, a vagyontalanok és a havi 60 pengőnél kevesebb jövedelmű családok ingyenes gyógykezelését. Utolsó pontja - a korszakban általánosnak tekinthetően - a trianoni békeszerződés revízióját követelte.

⁶ A mezőberényi programot elemzi: *Vida.*, 1967. 78-79. Az Alföldi Függetlenség után a Föld c. újság 1930. január 11-i száma közölte. Nagyatádi Szabó István pártjának 1909-es szentgáli, valamint 1910-es programját közli: *Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867-1918). Budapest, 1971. 350-353.; A Független Kisgazdapárt mezőberényi történetére vonatkozólag lásd még: Köteles Lajos: Az ellenforradalmi rendszer kiépítése. Az 1920-as évek. A gazdasági világválság időszaka Mezőberényben (1919-1933). In: Mezőberény története. I. kötet. Szerk.: *Szabó Ferenc*. Mezőberény, 1973. 344-346.

A mezőberényi kezdeményezők érdeme, hogy megyénk, közelebről a békési járás, élenjáró szerepre tett szert az országos kisgazdamozgalomban. A programot először az *Alföldi Függetlenség* című helyi lap 1930. január 5-i száma közölte, innen átvette *A Föld* című budapesti újság, országosan is ismertté téve. Ennek köszönhetően a mezőberényieket meghívták a dunántúli Felsőnyékre, az ország különböző kisgazda csoportosulásainak összefogása, a pártalapítás előkészítése céljából január 20-23-án tartandó kisgazdakongresszusra. Előzőleg Bartolf Márton január 19-én ismertette a programot Békésen a helyi kisgazdakörben, amely azután kimondta az országos mozgalomhoz való csatlakozást. A felsőnyéki gazdakongresszuson - melyen a békési járásból tizenketten vettek részt - a mezőberényi tervezetet Schultz Mihály terjesztette elő, "amit a tömeg harsogva éljenzett és teljes egészében el is fogadta." A szentgáli és a mezőberényi program és a felsőnyékiek által összeállított tervezet alapján egységes platformot dolgoztak ki.⁷

Még ugyanebben a hónapban a mozgalom két országos hírű vezetője, Nagy Ferenc és Tildy Zoltán Mezőberénybe jött, ahol megvitaták az egységesített terveket és követeléseket. Országos pártpropaganda indítását határozták el, melynek irányításával Tildy Zoltánt bízták meg.⁸

Felsőnyék után a pártalapítás felé vezető út következő kiemelkedő állomása a budapesti Sylvester Nyomdában 1930. márciusában tartott értekezlet volt, ahol ideiglenes szervezőbizottságot hoztak létre. Ügyvezetőjének Bartolf Mártont választották meg - egyéni érdemeinek elismerésén túl minden bizonnyal a mezőberényi szervezkedés elismeréseként is.

Az irányító szervezet megalakítása után az ország több pontján mozdultak meg a kisgazdák. Megyénkben a Békésmegyei Kisgazdák Egyesületének 1930. március 30-án Mezőberényben tartott éves közgyűlésén a jelenlévő egységes pártiak minden igyekezte ellenére élesen bírálták a kormány politikáját. Követeléseik új elemet nem tartalmaztak, de a gyűlés izzó hangulata jelezte a kormány iránti türelmük fogytát. Nagy jelentőségű alapszabálymódosítást fogadtak el, mely szerint a jövőben nemcsak gazdasági kérdésekkel foglalkoznak, hanem a politikai szervezkedést is programjukba iktatják, és tagjaik sorába ezután földmunkásokat is felvesznek.⁹

1930 tavaszán-nyarán a mérsékelt szárny vezetői előtt is egyre nyilvánvalóvá vált, hogy kívánságaik teljesítését a kormánytól hiába várják, egyedül saját erejükre támaszkodhatnak. Ösztönzőleg hatott az országos pártalapításra a Bihar megyeiek példája is. Erőteljesebb szervezőmunkájuk eredményeként az 1930. június 29-ére összehívott derecskei nagygyűlésükön - melyen Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, valamint több vármegyéből jött küldött mellett ott voltak a mezőberényiek is - kimondták a Kisgazdapárt megalakulását. Kidolgozott program híján azonban Szabó Pálék nem állhattak egy országos szervezkedés élére. Ahogy a mozgalom mérsékelt szárnya lassan feladta a kormány iránti illúzióit, a bihariak is feladták önállóságukat, s elfogadták az előbbieket vezetését.¹⁰

⁷ Békési Hírlap, 1930. január 26. A felsőnyéki kongresszusról: *Vida*, 1967. 79-80. Továbbá: *Tóth*, 1982. 41.

⁸ Pártunk harca a demokráciáért. (A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt története) Szerk.: dr. *Dömötör László, Szilágyi István*. (1947) 18.; *Vörös Vince* emlékiratai, 13.

⁹ Békési Hírlap, 1930. április 2.

¹⁰ *Vida István*, 1967. 82.; *Tóth Gábor*, 1982. 42.; *Vida István*, 1986; *Szabó Pál*: Nyugatalan élet. 168-169. Megemlítjük, hogy a szakirodalom az országos zászlóbontást siettető tényezők között az agrárválság elmélyülésén kívül számon tartja még az MSzDP agrárprogramjának elfogadását 1930 szeptemberében, az országgyűlési választások közeledtét is. *Vida*, 1967.; *Tóth Gábor*, 1982.

A mozgalom egységének megteremtése után szeptembertől gyorsan haladt előre az új párt szervezése. Az országos zászlóbontást megelőzve 1930. szeptember 21-én megalakították az FKgP békési csoportját, mely feladatul kapta az országos nagygyűlés előkészítését. Az alakuló ülésen a résztvevők nagy részét a birtokos parasztok mellett a földmunkások adták. A szónokok közül Bartolf Mártont érdemes idézni, mivel beszéde jól példázza a kormánnyal szembeni magatartásuk megváltozását, rávilágít annak okára, s arra, hogy miképp képzelték el a kibontakozás felé vezető utat. "Bajainkat feltártuk, de segítség nem jött, sőt a viszonyok egyre jobban elmérgesedtek. Nincs más választás számunkra, mint még erőteljesebben folytassuk a megkezdett munkát, hogy lassanként felkészülhessünk a következő választásokra és olyanokat küldjünk be érdekeink védelmére, akikhez a falu népe bizalommal lehet még" - mondotta.¹¹

A gyűlés záróaktusaként megválasztották a - feltűnően nagy számú - vezetőiséget. Elnök *Megyeri Sándor*, több mint 600 holdas nagygazda, társelnök *Kiss M. Lajos* lett. 16 alelnököt, jegyzőket, titkárokat, végrehajtóbizottságot választottak, valamint 120 tagú választmányt.¹²

Ilyen előzmények után került sor a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt zászlóbontására 1930. október 12-én. A délelőtti folyamán előzőleg megalakították a Békés megyei szervezetet, melynek elnöke Bartolf Márton lett. Az országos nagygyűlés délután két órakor kezdődött a községháza udvarán, több ezer fő részvételével. Mezőberényből mintegy hatvan kocsi szállította át az érdeklődőket, de távoli vidékekről is eljöttek. Az ünnepi szónok a párt elnöki posztjára előzetesen felkért nagyigmándi kisgazda, felsőházi tag, *Sziji Bálint* lett volna, de ő egy kisebb balesete miatt nem lehetett jelen. Üzenetét Bartolf Márton olvasta fel. A többi szónok Nagy Ferenc, Filó Sámuel, Tildy Zoltán volt.

A szónokok elsősorban a szervezkedés jelentőségét hangsúlyozták. Nagy Ferenc többek között a párt "függetlenségéről", vagyis jobbra és balra való el nem kötelezettségéről szólt, Tildy az "igazi" parlament hiányáról. A beszédek feltűnő közös vonása, hogy valamilyen módon mindegyik igyekezett a kisgazdaszervezkedésnek a szélsőséges- elsősorban kommunistaelenségét hangsúlyozni. Sziji Bálint - egyébként a birtokos parasztság szerepét eltűző - megállapítása szerint: "...a kisgazdatársadalom érzi azt, hogy ez a réteg az a védőgát, amelyen a bolsevista mozgolódások mindig hajótörést fognak szenvedni..." Nagy Ferenc a földmunkásokról szólva kijelentette, hogy kisgazdát kell csinálni belőlük, "de nem úgy, hogy most már neki a lánccal a nagybirtoknak", majd később felszólította ezt a réteget, hogy "ne engedjék magukat nemzetbontó szélsőséges irányzatok szekere elé fogni." Mintegy feleletként Filó Sámuel földmunkásköri elnök a nevükben fogadalmat tett: "a magyar társadalomnak ez a rétege soha sem fog eltántorodni a hazafias eszmétől". Tildy Zoltán szerint a kisgazdák a válság közepette nem úgy jelentkeznek a politikai életben, "mint lázadó vád, hanem éppen most, amikor egy szörnyű tragédia után, legnehezebb idők jöttek el, kér részt az ország megtartásának munkájából"¹³

A szónokoknak a "lázító" szélsőségektől, a "nemzetietlen" munkásmozgalomtól való egymást követő nyomatékos elhatárolódása, azzal való szembe fordulása nemcsak a jelenlévőknek szólhatott. Időben nem voltak messze az 1930. szeptember 1-én lezajlott bu-

¹¹ A gyűlés lefolyásáról lásd: Békési Hírlap, 1930. szeptember 28.; Magyarföld, 1930. szeptember 28.

¹² Alelnökök lettek: Z. Bereczki Gábor, V. Balogh Gábor, Cs. Szathmári Gábor, B. Hidvégi Imre, B. Kovács Gábor, Sitkei János, Szántó János, Cs. Varga András, K. Szabó Sándor, Domokos István, Balogh László, Bakos Gábor, Szabó László, Hidvégi István, Sajti János és Varga János. Békési Hírlap, 1930. szeptember 28.

¹³ Békési Hírlap, 1930. október 19.; Alföldi Függetlenség, 1930. október 19.

dapesti nagy munkástüntetéstől, amely sokkolta az uralkodó osztályokat. Az ezt követő politikai légkörben a bethleni kormányzati rendszer válságának mélyülésével a belügyi kormányzat, a jobboldali körök fokozottan forradalmasító tényezőt gyanítottak minden ellenzéki szervezkedésben. A hatósági atrocitások elkerülése, a szabadabb mozgástér megteremtése érdekében a pártvezetés szükségét érezhette egy ilyen jellegű gyanú cáfolásának, sőt annak ellenkezője bizonyításának.¹⁴ A "szélsőségmentesség" összekapcsolva a parasztságnak a társadalomban, a gazdasági életben betöltött szerepe jelentőségének hangsúlyozásával - olykor túlértékelésével - érvül szolgált a pártalapítás, követeléseik jogosságának igazolására. "Nem vagyunk mi vad ellenzékiek, de ... a nemzetnek erre a megmozdulásra szüksége van, mert az országot csak a magyar föld népének őseréje és újjászületése fogja romjaiból felépíteni" - mondta Nagy Ferenc.

A szónoklatok után a vármegyék küldöttei jelentették be csatlakozásukat, majd Bartolf Márton ismertette a párt új programját.¹⁵ A tervezet Nagy Ferenc és Tildy Zoltán munkája. Összeállítói ismét Nagyatádi Szabó Istvánhoz nyúltak vissza. Annak 1919-ben keletkezett programját vették alapul, de természetesen felhasználták a mozgalom korábban keletkezett programjait is. Követeléseit a fennálló politikai-gazdasági rendszernek – elsősorban a gazdag- és középparasztságnak – megfelelő megreformálására irányultak. Ugyanakkor ezek a követelések nem egy ponton egybeestek más paraszti, valamint kispolgári rétegek érdekeivel is, s akadt köztük olyan is, amelyik kimondottan a földmunkásság helyzetén kívánt javítani.

Politikai célkitűzései a közélet, az államszervezet demokratizálására irányultak. A mezőberényi programhoz képest az egyik legfontosabb változás, hogy nem általános, egyenlő, csak titkos választójogot követelt, ami visszalépést jelentett. Hangoztatta viszont a gyülekezési, egyesületi és sajtószabadság intézményes védelmének szükségességét. Kívánta a képviselőház tiszta képviseleti rendszerének megőrzését, és a felsőház érdekképviseleti kamarává alakítását. Gazdaságpolitikai elképzeléseinek természetesen továbbra is a mezőgazdaság fejlesztésének elsődlegessége maradt az alapja. Ennek megfelelően mind az eddigi programoknak, mind a békésinek is az erőteljes banktöke- és kartellelenség az egyik legfőbb jellemvonása. Szorgalmazta a gazdasági élet teljes szabadságát, a monopóliumok eltörlését, s az államnak csak segítő, rendszabályozó szerepet szánt. A mezőberényi programhoz képest mérsékelt előrelépés történt a földkérdés terén. A hitbizományok és az összes többi kötött birtok szabaddá tétele, valamint a nagybirtok egy részének kisajátítása révén kívánta földhöz juttatni az agrárproletárokat, valamint erősíteni a kis- és törpebirtokosokat. A megvalósítás minden részletét - kárpótlással vagy anélkül, mekkora területet sajátítanak ki a nagybirtokokból, milyen nagyságú földet osztanak stb. - azonban homályban hagyta. A szociális kívánságok között találjuk a vagyontalan és jövedelem nélküli vagy kis jövedelmű családok ingyenes gyógykezelésének, a mezőgazdasági cselédek jogviszonyai rendezésének, lakás- és bérviszonyai ellenőrzésének, a munkanélküliség leküzdésének követelését.

Az FKgP megalakulása után Tildy javaslatára meghívták a pártvezérei posztra *Gaál Gasztont*, a nagybirtokos színezetű Agrárpárt vezetőjét. A két párt 1930. december 10-én fuzionált Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Agrárpárt néven.

¹⁴ A párt lapjának, a Magyarföldnek 1930. novemberi betiltását Szudy Elemér miniszteri tanácsos azzal indokolta, hogy " a párt szélsőséges áramlatoknak készített talajt s munkája nyomában »kommunista« sejtkek lettek". *Vigh Károly*: Tildy Zoltán életútja. Békéscsaba, 1991. 23. o.

¹⁵ A programot elemzi és közli: *Vida István*, 1967. Közli még: Magyarországi pártprogramok 1919-1944. Szerk.: *Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc*. Kossuth Könyvkiadó. 1991. 213-220.

Az új pártnak megfelelően elkészült az új program.¹⁶ Átvette a békésinek az általános agrárérdekeket tükröző gazdasági, hitelpolitikai követeléseit. A földkérdésről szólva azonban már csak demokratikus földbirtokpolitikáról beszélt, szociális követeléseiben pedig csupán a föld nélküli munkásság életfeltételeinek biztosításáról és állandó ellenőrzéséről volt szó. A politikai célkitűzések lényegében megmaradtak, mint ahogy az állam-szervezet demokratizmusát és tisztaságát célzó pontok is.

A Kisgazdapárt szervező és agitációs munkája 1931 nyaráig. Az 1931. évi országgyűlési választások

A párt a zászlóbontást követően, szem előtt tartva a közelgő országgyűlési választásokat, igyekezett az ország minél nagyobb területén kiterjeszteni politikai befolyását a birtokos parasztságra. Ennek érdekében a Budapesten tartott februári nyitó nagygyűlés után elsősorban az Alföldön, de szórványosan a Dunántúlon is a központi vezetőség tagjainak részvételével rendezett gyűléseken népszerűsítették a programot, és sürgették a pártszervezetek megalakulását minden helységben. A központ erejét elsősorban azokra a területekre összpontosította, ahol a befolyása kisebb volt, mint a kisgazdamozgalomtól korábban érintett vidékeken, amilyenek megyénk is számított.

A parasztság körében különösen erősen élt az igény, hogy legtekintélyesebb vezetőit időnként a maga körében láthassa, gondjai-bajai megoldására útmutatást az ő szájukból kapjon. Később is megfigyelhető a pártirányítók személyes buzdításának pozitív hatása a szervezkedésre, a pártéletre. Fokozottan így lehetett ez akkor, amikor a parasztság nagy része bár már ellenzéki hangulatú volt, de még csak ismerkedett az új párttal. Az, hogy a központi vezetőség figyelme ezidőtájt elsősorban más területekre esett, ha nem is bénítólag hatott a szervezkedésre, de úgy tűnik, hogy lassította azt. "...hetek óta sürgetik a párt központját, hogy a gyulai alakuló gyűlést tartsák meg, de a vezérek az országszerte folyó szervezkedés miatt eddig még nem jutottak el Gyulára" - olvashatjuk a Békésmegyei Hírlap egy május eleji számában.¹⁷

A hatósági szervek nyomásán, az idő rövidségén kívül az előbbinek is szerepe lehetett abban, hogy bár - mint ahogy korábban láttuk - megyeszerte ellenzéki hangulatban volt a birtokos parasztság, az országgyűlési választásokig mégis csak két helységben koronázta siker a pártszervező munkát: Vésztőn és Gyulán.

Időrendi sorrendben az első a vésztői alakuló gyűlés volt 1931. március 8-án, "melyen kb. 250-en vettek részt, akiknek háromnegyed részét a periférián lakó napszámos-elem tette ki".¹⁸ Az 1931 március 29-iki választmányi ülésükön a tárgysorozatban már a kerület megszervezése is szerepel.¹⁹

¹⁶ Vida, 1967. 91-92. Magyarországi pártprogramok..., 1991. 220-222.

¹⁷ Békésmegyei Hírlap, 1931. május 3.

¹⁸ Békés Megyei Levéltár, Gyula. (Továbbiakban: BML) Békés vármegye főispánjának általános iratai. (Továbbiakban: Főisp. ir.) A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt megalakulása Vésztőn. Elnök: Eszlári István tehető kisbirtokos, a kisgazdakör alelnöke. Alelnökök Szőke Sándor és Márton János kisbirtokosok. Ügyvezető alelnök: Kis Gergely kisbirtokos. Titkár: Balog József terménykereskedő. Jegyzők: Varga Zsigmond sertéshizláló és kis György cementáru kereskedő.

¹⁹ BML A Független Kisgazdapárt vésztői szervezetének iratai. A vésztői kisgazdapárt választmányának jegyzőkönyve. 1931. március 19.

Gyulán 1931 májusának elején alakult meg a párt helyi szervezete. A Békésmegyei Hírlap május 12-i száma már a megyei pártválasztmány előző napi gyulai megalakításáról tudósít. A gyűlésen részt vett 21 eleki gazda is, akik községük nevében bejelentették csatlakozásukat a Békés megyei szervezethez. Az összejövetelt dr. Csige-Varga Antal nyitotta meg. A szervezkedés szükségességét így indokolta: "A nagyobb bajok elejét veendő, hogy a közeli választások készületlenül ne találjanak bennünket - sürgős szükség van a szervezkedésre, hogy a Gaál Gaszton vezérsége alatti kisgazdapárt zászlója alatt sikeres küzdelemben indulhassunk." A Kisgazdapárt tömegbázisáról szólva kifejtette, hogy az államhatalomtól legkevésbé függő helyzetben a kisgazdák vannak, "ezért támaszkodik a Gaál Gaszton-féle ellenzéki párt elsősorban a kisgazdákra, de ez nem jelenti azt, hogy a többi társadalmi osztályokat elhanyagolja, sőt azoknak érdekeit éppúgy szívén viseli, mint a gazdákat". Persze nem ilyen ideologisztikus megfontolásból képezte a birtokos parasztság a párt fő bázisát, hanem mert érdekeik érvényesítése céljából a párt szervezést ők kezdeményezték, és az irányításukkal ment végbe. Amiért idéztük, az az, mert úgy gondoljuk, hogy kiolvasható belőle egyes értelmiségiek csatlakozásának egyik indító oka: a birtokos parasztságban látták azt a fő erőt, amely szembe tud szállni a kormánnyal az ország demokratizálása, a gazdasági gondok megoldása érdekében, miközben épségben hagyja a hagyományos kispolgári értékeket.

A megyei pártválasztmány vezetőinek az újság által közölt névsorában egy békési (Megyeri Sándor) kivételével mindenki gyulai, akik az értelmiséghez tartoztak (Elnök: dr. Schiffert Ferenc, alelnökök: dr. Csete József, dr. Hirman Ferenc, Megyeri Sándor, ügyvezető igazgató: dr. Csige-Varga Antal). Ez jelzi ennek a rétegnek megélhetése, neveltetése, környezete révén a parasztsághoz kötődő tagjainak a párt szervezet létrehozásában játszott fontos szerepét.

1931. május 25-én alakították meg a párt gyulai kerületét 150 ember jelenlétében, a vezérszónok a "párt egyik alelnöke" volt. Az egykorú sajtó szerint: "lelkesedés nem volt és így komolyabb ellenzéki megmozdulás sem." A lap tudósítása szerint a "gyűlésen elhangzottak a jelenlévő szociáldemokratáknak sem tetszettek, akik a nekik felajánlott pozíciókat sem fogadták el."²⁰ A későbbiekben látni fogjuk, hogy máshol rendezett kisgazdaggyűléseken is vettek részt szociáldemokraták, de - amennyiben hiteles a Kisgazdapárttal szemben erősen ellenséges hangvételű cikk híradása - erről az egy esetről tudunk, amikor számukra pozíciókat ajánlottak volna fel. Hogy ez megtörténhetett, az talán a sajátos gyulai viszonyokkal, a többi településtől eltérő, azoknál kisebb paraszti, és szélésebb iparos réteget magában foglaló társadalmi szerkezetével magyarázható.

*

Mint láttuk, a Kisgazdapárt tavaszi szervezőmunkáját már az országgyűlési választásokra való felkészülés jegyében folytatta. Ezt szolgálták a kerületi választmányok megalakítása Vésztőn és Gyulán, holott e körzetekben máshol csoportja nem volt. A három szervezettel rendelkező kerületben a következő jelölteket indították: a békésiben *Megyeri Sándort*, a helyi szervezet elnökét, a szeghalmiban *Varga Zsigmond*, jogász-terményke-

²⁰ Békésmegyei Hírlap, 1931. május 27.

reskedőt a gyulaiban *Csete Gyula*, volt polgármestert. A Tiszántúlon csak Bihar előzte meg Békés megyét a maga hat kisgazdapárti képviselőjelöltjével.²¹

A választások előtt nem maradtak el a helyi hatóságok biztosító intézkedései. A főispán értekezletet hívott össze a karhatalmi erők elosztására vonatkozólag. Igénylésére katonaság szállta meg Mezőberényt, Békést, Endrődöt, Gyomát, Orosházát, Szarvast. Békéscsabát és Gyulát rendőri és csendőri egységekkel erősítették meg.²²

A választási küzdelem különösen Békésen volt éles. Már a kisgazdapárti jelölt kiválasztásánál voltak bizonyos ellentétek "... a legutóbbi választások alkalmával úgy *B. Szabó István* (a pártszervezetnek, majd a megyeinek is későbbi elnöke, a szerz.), mint *Megyeri Sándor* jelölt akart lenni. E felett a kisgazdakör tagjai úgy határoztak, hogy jelöltjük *Megyeri Sándor* lesz, *B.Szabó István* pedig vonuljon vissza"- olvasható pár héttel később.²³

A párt szimpatizánsai számára így is több jelölt ajánkozott. A részvételhez szükséges ajánlások összegyűjtéséért *Megyerin* kívül indult *Szakács Andor* független jelölt, a kisgazdapárthoz közálló programmal, *Soós Sándor*, szintén FKGP programmal, *Dobránszky Béla* egységes párti, és *Takács József*, az SZDP országos vezetőségének tagja. *Soós Sándor* - *Takács Józseffel* együtt - ezen az előzetes erőpróbán kiesett, ami arra utal, hogy a szavazati joggal rendelkezők körében komoly erő nem állhatott mögötte.²⁴

A június 28-án tartott választás szoros eredményt hozott: *Dobránszky* 3620, *Szakács Andor* 3567, *Megyeri* 3375 szavazatot kapott. *Megyeri* népszerűségének a jele, hogy a parasztság alsó rétegeinek kormányellenes érzelmű tagjai megállapíthatóan nem rá, hanem *Szakács Andorra* adták voksukat.²⁵ Kiesése után a helyi szervezet elnöke feladta ellenzékiességét, s az Egységes Párt jelöltje mellett agitált. Az ellenzéki érzelmű parasztság *B.Szabó* vezetésével *Szakács Andor* mögött sorakozott fel. "Nekünk, akik rendületlen ellenzéki érzülettel viseltettünk a kormány iránt, legfőbb célunk volt, hogy a kormánypártot minden lehető alkotmányos eszközzel megbuktassuk, és az ellenzéki népakaratot érvényesítsük" - írta egy félév múlva *B. Szabó*.²⁶ A korábban *Megyerire* szavazók közül a *Szakács*-párthoz csatlakoztak többen. A július 6-án megtartott pótválasztáson *Szakács Andor* győzött 5621 szavazattal *Dobránszky Béla* 4829 szavazatával szemben. A független jelölt győzelme a Kisgazdapárté is volt. *Szakács Andor* egy év múlva belépett a pártba. (*Megyeri Sándort* 1932-ben kizárták a községi és a megyei választmányból, mire belépett az Egységes Pártba. A helyi szervezet új elnöke *B.Szabó István* lett.)

A másik két kerületben a párt jelöltjei alulmaradtak az Egységes Párttal vívott küzdelemben. A szeghalmiban *gr. Pongrácz Jenő* 5882, a gyulaiban *Temesváry Imre* 6118 szavazatával szemben *Varga Zsigmond* 3964-et, illetve *Csete Gyula* 3270-et szedett össze.

Figyelembe véve a nyílt választási rendszer körülményeit, ezek az adatok a párt jelentős térhódításáról tanúskodnak. (Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a Kisgaz-

²¹ Vesd össze: *Tóth*, 1982. 69.

²² *Tóth*, 1982. 71.

²³ Békési Hírlap, 1931. július 12.

²⁴ A választásra vonatkozó adatokat lásd: Békésmegyei Hírlap, 1931. június 23.; Békésmegyei Hírlap, 1931. június 30.; Békési Hírlap, 1931. július 5.

²⁵ A békési Népkör 1933. szeptember 1-én keletkezett határozatában így írt: " Ez a legnagyobb részt földművelésből álló szervezet az, amely az 1931-es választások idején kivívta, hogy *Szakács Andor* párton kívüli programmal a békési választókerület megválassza." Békési Hírlap, 1933. szeptember 10.

²⁶ Békési Hírlap, 1931. január 5.

dapártnak más ellenzéki párttal nem kellett mérkőznie, tehát az adatok általában az ellenzék erejét is mutatják.) Békésen az első fordulóban a Kisgazdapárt jelöltje a szavazatok 33,77%-át kapta, a második fordulóban Szakács Andor 53,78%-ot (mint láttuk, Szakács győzelme a Kisgazdapárté is volt). Gyulán a szavazatok 35,72%-át, Szeghalmon 39,31%-át a kisgazdapárti szavazatok adták. A megyében a Kisgazdapárt - a békési pótválasztás nélkül - 10609 voksot szedett össze, ami az összes megyei szavazatok számának 15,01%-a. Az Alföldön Békés megyéből származott a nyílt szavazású kerületekben leadott kisgazdapárti szavazatok 16,64%-a, országosan 7,4%-a.²⁷ (Az ellenzéki pártok közül a megyében az SzDP az összes szavazatok 13,7%-ával nem sokkal maradt el a Kisgazdapárttól, az Országán induló Kossuth Párt az összes szavazatok 5,46%-át szerezte.)

A Kisgazdapárt szervezeteinek kiépülése, agitációs munkája az 1931-es választásoktól

Az 1931. évi országgyűlési választások után a Kisgazdapárt igyekezett szervezeti befolyását azokra vidékekre is kiterjeszteni, ahol ez eddig a megalakukása óta eltelt rövid idő miatt nem volt lehetséges. 1931 őszétől 1933 végéig a megye legtöbb településén megalakult a Kisgazdapárt helyi szervezete. A községi szervezetekre támaszkodva kiépültek a kerületiek, ezek részvételével kibővítették a megyeit.

Először természetesen azokban a járásokban indult el az aktív szervezőmunka, ahol már rendelkeztek helyi csoporttal. Szeghalmon 1931 novemberében bontott zászlót a párt. 1932 januárjában Füzesgyarmaton és Köröstarcsán rendeztek alakuló gyűlést. A januári szervezőmunka eredményének számít a békéscsabai szervezet megalakulása, a korabeli sajtó szerint "igen nagy taglétszámmal."²⁸

A párt szervezeti térhódításának menetét adatok hiányában pontosan megrajzolni egyelőre nem tudjuk. Úgy tűnik, 1932 tavasza a csendes, de annál szívósabb pártépítés időszaka volt. A gazdasági válság legmélyebb szakasza erre az esztendőre esett, ami ösztönzőleg hatott a parasztság kormányral szembeni elégedetlenségére, s ezáltal az ellenzéki kisgazdapárt szervezésére is. De előmozdíthatta a pártépítés sikerét az is, hogy a hatóságok több településen az ellenzéki pártok közül inkább elnézték bizonyos keretek között a Kisgazdapárt szervezkedését, mint például a Szociáldemokrata Pártét. 1932 nyaráig oly nagymértékben növekedett a párt szervezeti befolyása, hogy a júniusban megválasztott megyei választmányban 21 Békés megyei község helyi szervezetének, és sajátos módon 22.-ként egy Csanád megyeinek, Magyarbánhegyesnek képviselői foglalhattak helyet.²⁹ A dokumentumból kiolvasható, hogy az akkori közigazgatási beosztás szerint a

²⁷ Vessd össze: *Tóth*, 1982. 69-70.

²⁸ Az ide vonatkozó adatokat lásd: Független Kisgazda, 1931. november 19.; 1932. január 24. Szeghalmon elnök: Kuruczko Mihály gazdaköri elnök, ügyvezető elnök: Szeghalmy Gyula földmunkásköri elnök. Alelnökök: Ambrus Lajos gazdaköri alelnök, Boruss M. Bálint, Cs. Nagy Imre, Kígyós Imre földmunkásköri elnök, Hegyesi I. Imre, Sándor Lajos ipartestületi alelnök.

²⁹ Magyar Alföld, 1932. június 26. Elnök: Bartolf Márton (Mezőberény). Alelnökök: Zsilák Mihály (Békéscsaba), Krisnyák Pál (Szarvas), Varga Zsigmond (Vésztő), Kovács Pál (Békéscsaba). Pártigazgató: dr. Forray Lajos (Békéscsaba). Titkárok: Patay András és Saguly János (Békéscsaba). Pénztáros: Darida Károly (Békéscsaba). Ellenőrök: Bohus M. György és Kliment Z. András (Békéscsaba). Választmányi tagok: *Békéscsaba*: Aradszky György, Bagyinka György, Botyánszky Mihály, Drienyovszky János, dr. Gyöngyösi János, Kaczkó János, Kovács András, Laczó János, Meliskó János és Varga Mihály; *Békés*: Balogh Imre, Kovács

békési, a gyomai, a szeghalmi járásra a szervezeti befolyás teljes egészében kiterjedt, a szarvasi járásban csak olyan kisebb faluban nem volt képviselő, mint Csabacsüd. A szervezeti befolyás a legkisebb a gyulai járás nagybirtok uralta községeiben, és az orosházi-ban volt, amely utóbbiban a járási székhelyen az ellenzéki parasztság körében a Kossuth Párt nagyobb befolyással bírt.

A teljes kép érdekében azonban rögtön megjegyezzük, hogy ugyanannak az újságnak híradása szerint, amelyik a megyei választmány névsorát közreadta, csak a következő hónapban alakult meg Gyomán a Kisgazdapárt. A Körösladányban, 1932 decemberében, a két hónappal korábban elhalálozott Gaál Gaszton emlékére rendezett gyűlésről szóló jelentéséhez a főszerkesztő hozzáfűzte: "Jelentem végül, hogy a Független Kisgazdapártnak Körösladány községben nincs is pártszervezete".³⁰ Nem valószínű, hogy a járás vezető tisztségviselője ebben az ügyben tévedett volna. Ezek a példák arra figyelmeztetnek bennünket, hogy esetlegesen olyanok is helyet kaptak a választmányban, akiknek a településén még nem bontott zászlót hivatalosan a párt.

A párttagság létszámát a megyében források híján megállapítani nem lehet. Egy sajtóforrás szerint Békéscsabán 1932-ben 7000 fő volt a Kisgazdapárt tagjainak száma. Ez az adat azonban több okból is lehetetlennek tűnik.³¹

A pártba való belépés a legtöbb esetben nem egyénileg, hanem csoportosan, gazdakörök, olvasókörök útján történt. Mezőberényben a Gazdakör és a Földmunkás és Törpebirtokok Olvasókör, Békésen jórészt a Kisgazdakör és a Népkör tagjaiból került ki a párt tagsága, Vésztőn a Kisgazdakör és a Földművelő Munkásegylet vezetői és tagsága szervezettel beléptek a pártba, Gyulán a 48-as Körnek volt köszönhető a párt helyi szervezetének a megszületése, "mely területileg egyedül volt és nem minden eredmény nélkül kisgazdapárt".³²

A helyi szervezetek magját adó gazdakörök mellé a legtöbb településen csatlakoztak a parasztság alsóbb rétegeit tömörítő olvasókörök (népkörök, földmunkáskörök), amit a parasztság többségét foglalkoztató azonos problémák tettek lehetővé. *Féja Géza* szerint Békést, Gyomát és Gyulát a kisgazdák és az agrárproletárság együttműködése, közös politikai frontja jellemezte.³³ *B. Szabó István* a Békési Hírlap 1932. január 5-i számában a bir-

Endre, Mészáros Imre, Mucsi Imre, Sebestyén Mátyás, Szabó Gábor, B.Szabó István, Szücs Imre, dr.Varga István és Vas Lajos; *Békéssámon*: Tóth István; *Csorvás*: Sebestyén András; *Endrőd*: Frolyó István, Hanyecz Vincze, ifj. Kovács Frigyes, Szabó Elek és dr. Tóth István; Füzesgyarmat: Czeglédi Imre, ifj.Daru István,, Dékány Imre, Gacsári Ferenc, id.Sári József, Szőke János,Tóth Zsigmond, és Turi Károly; *Gyoma*: Kruchió Lajos, Pikó Béla, Szilágyi Mihály és Tiba András; Gyula: dr.Csete József, Fábián András, Metz József és Saal József ; *Kondoros*: Látkóczy Imre, Bertók András; *Köröstarcsa*: Bernáth Gusztáv, Gaal Antal, Mező László, Tóth László; *Körösladány* : F.Nagy János, Sánta Mihály; *Kétegyháza*: Dávid János; *Mezőberény* Eiler Mihály, Filó Sámuel, Pilisi Márton, Rocskár János, Schultz József, és Szabó Árpád; *Magyarbánhegyes*: Fazekas Ferenc; *Nagyszénás*: Mengyik János; *Ócsöd*: Szabó Ferenc; *Pusztaföldvár*: Rajki Sándor; *Szarvas*: Borgulya Pál, Darida György, Janurik András, Sonkoly János; *Szeghalom*: Ambrus Lajos, Kruchió Mihály, Szeghalmi Gyula, Zsiba Gyula; *Tótkomlós*: Asztalos András, Lehoczky Pál,és Paulik János, *Vésztő*: Balogh József, Csüllög Gergely, Eszláry István, Gönczy Béla, Kiss Gergely, Kiss György, Krucsó Sándor, Marhás István, Pardi István, Turbucz Ferenc és Varga József

³⁰ Magyar Alföld, 1932. július 23.; BML Főisp. ir. 1509/1933. Jelentés a Körösladányban Gaál Gaszton emlékére tartott gyűlésről.

³¹ Független Kisgazda, 1932. június 19. Az újság által közölt adat az 1930-as összes keresőnépesség 30%-a, és az östermelő keresőlakosság több mint 72%-a lenne.

³² Magyar Alföld, 1932. július 16.

³³ *Féja Géza*: Viharsarok. Bp. 1937.

tokos parasztság és a földmunkásság érdekközösségéről így írt: ..." nekünk a munkástársadalom hazafias alapon álló és becsületesen gondolkodó rétegével egy táborban a helyünk akkor, amikor bennünket egyformán érintő gazdasági érdekünk megvédéséről van szó. A Kisgazdapárt elnevezés csak haszontalan félrevezetés volna akkor, ha a valóságban pedig a munkássággal nem akarnánk együttműködni." Azon túl, hogy úgy érezzük, az idézet őszintén hirdeti a politikai együttműködés gondolatát, fel kell figyelni arra, hogy ezt erőteljesen a gazdasági érdekek motiválják, valamint hogy ez csakis az alsóbb rétegeknek "hazafias alapon álló és becsületesen gondolkodó", tehát a radikalizmust feladó, a munkásmozgalommal nem szimpatizáló tagjaival képzelhető el. Persze a közös politikai front megteremtése nem ment máról holnapra. B. Szabó erre így emlékezik: "Rendszeresen elmentünk egy-egy kisgazdacsoporttal a Népkör rendezvényeire, viszont a mezőgazdasági munkások csoportja is részt vett a Kisgazdakör rendezvényein. Kezdték bizonyos megértés mutatkozni egymás iránt. Természetesen voltak mindkét részről, akik gyanakvással nézték ezt a barátkozást, de ez bennünket nem zavart és érintkezésünk továbbra is rendszeres maradt."³⁴

*

A helyi szervezetek tevékenysége leginkább egy-egy gyűlés kapcsán lesz ismertebbé. A községek politikai életében kifejtett munkájukról források hiányában alig kaphatunk képet. Kivételnek számít a vésztői szervezet, melynek választmányi jegyzőkönyve fennmaradt, s a többi szervezetnél gyakrabban szerepel a fősztorgabírói jelentésekben.

Vésztőn a párt motorja, tényleges irányítója Varga Zsigmond, a párt helyi jegyzője volt. Jogász végzettsége ellenére hajlott arra, hogy a "népjogot" előnyben részesítse az írott joggal szemben, s ha úgy látta jónak, nem riadt vissza a spontán tömegdemonstrációtól sem. Határozott ellenzékiességének, szociális érzékenységének nem kis szerepe volt abban, hogy a vésztői szervezet következetesen felvállalta a parasztság minden rétegének védelmét.³⁵

A választmányi üléseiken elhangzott javaslatok elsősorban a napi gazdasági gondok megoldását célozták. Az agrárproletárok részére követelték: boletta nélküli búza őrlésének engedélyezését, inségmunkák szervezését, veteményeskertnek való illetményföld juttatását a földnélküliek részére, az ingyenes gyógyszerellátás kiterjesztését a keresésképes napszámosokra és törpebirtokosokra, és hogy kötelezzék a nagygazdákat bizonyos munkanapszám biztosítására az inségesek számára. A birtokos parasztság érdekében kívánták, hogy: biztosítsák az állatok oltásához szükséges szérumot, adják szabad forgalomba az uradalmak használatában lévő utakat és hidakat. Ezek mellett általános paraszti követelésnek tekinthető a községi előljárók tiszteletdíjának csökkentése.³⁶

A községi képviselőválasztás 1932-ben forró hangulatú volt Vésztőn. A fősztorgabíró a csendőrség segítségét is igénybe vette a nyugtalanság lecsillapítására. A jelölő gyűlésen Varga Zsigmond, "aki jogon néhány évet végzett, nem volt képes felfogni, hogy jelölésé-

³⁴ BML Békési Fiókja, B. Szabó István iratai. B. Szabó István visszaemlékezése. (Kézirat) Megjegyezzük még, hogy a fentiek ellenére 1933-ban pont a békési szervezetnél került sor a Népkör szervezett kilépésére. BML Főisp. ir. 1509/1933. A Népkör memoranduma.

³⁵ A vésztői szervezet tevékenységéről lásd még: *Leiner Gyula*: A Horty rendszer negyedszázada Vésztőn. In: *Vésztő története*. /Szerk.: Szabó Ferenc/ Vésztő, 1982. 262-265.

³⁶ BML A vésztői kisgazdapárt választmányának jegyzőkönyve.

nél a népakaratot nem vehetik figyelembe, csupán a képviselőtestületet." Mikor a Kisgazdapárt jelöltjeit nem voltak hajlandók figyelembe venni, Varga Zsigmond kivonult a gyűlésről, s az utcán összetoborzódott mintegy 600 emberrel akarta megválasztani őket. A tömeg csak a csendőrség sortüzére oszlott szét. Ezután "a jelölőgyűlés elejétől végig minden állásra két esküdt kivételével a régieket jelölte egyedül", akiket 300 főnyi választóközönség jelenlétében meg is szavaztak.³⁷

1933. februárjától gyűléstilalom akadályozta - és nemcsak Vésztőn - a rendszeres pártéletet. Március 30-án a szervezeti és alapszabályba ütközően "bizalmasértekezlet" voltak kénytelenek tartani a vésztőiek, mert félték a lebukástól. Az értekezleten egy Intéző Bizottságot választottak, amely átvette a szellemi irányítást az elköltöző Varga Zsigmond helyett.³⁸ Varga Zsigmond távozása után a kisgazdapárti szervezkedés visszaesett a községben, s csak 1937 után lendült fel ismét.

*

Varga Zsigmond jól példázza, hogy egy-egy vezető egyéniség milyen mértékben meg tudta határozni a szervezetek arculatát, tevékenységét. Agilitásukkal, szervezőkészségük-

³⁷ BML Főisp ir. A szeghalmi járás főszolgabírójának jelentése a főispánnak. 119/1932. Figyelemre méltó, hogy a szervezet választmánya a községi választásokra készülve a leendő képviselőkre érvényes pártfegyelmi pontokat, valóságos kis etikai kódexet fogadott el.

"1. Minden képviselőtestületi ülésen, ha csak egészségi viszonyaink és esetleges rendkívüli körülmények abban meg nem gátolnak, minden egyes képviselő testületi ülésen részt veszünk és arra a legjobb lelkiismeretünk szerint a nép és a község felmerült közügyeiben az emberileg elérhető legnagyobb igazságossággal felszólalunk és a községi autonómia törvényes korlátain belül harcolunk.

2. Kötelezzük magunkat, hogy minden képviselő testületi ülést megelőzőleg, a tárgyalás napját megelőzően este kölcsönösen megállapított helyen és időben ú.n. tanácskozó vitaestére összejövünk, hogy a községközi tanács ülésen egységesen előre kidolgozott tervekkel egyetemlegesen léphessünk fel.

3. Kötelességünknek tartjuk, hogy a képviselő testületi ülések tartalmáról és mikéntjéről a nagyközönség részére beszámolót tartunk, hogy ezúton is a községi lakossággal a szerves közügyi kapcsolat egyszer és mindenkorra megeremessék.

4. Ha bármelyikünkön netalán a pártfegyelm lazulása volna észlelhető és erre visszavezethető a tárgyaláson lelkiismeretesen bármelyikünk részt nem venne, sőt mi több esetleges elmaradását komoly elfogadható indokkal kimenteni nem tudja, akkor:

1. A pártvezér részéről figyelmeztetésben részesül

2. Ha ez nem használna a párt egyetemes vezetősége részéről jegyzőkönyvi megrovásban részesül

3. Ha pedig lenn ennek sem lenne fogantja, kétszeri közvetlen egymás után ismétlődő jegyzőkönyvi megrovás esetén, a nagy nyilvánosság előtti pellengérré állítás és megszegés következik, amely igen kellemetlen eset bekövetkezése esetén, nevezett kötelességének tartja a nép által rábizott tisztségről, azaz szószérint a képviselői pozíciójáról lemondani.

4. Esetleges személyi meghasonlások esetén a felmerült ügyben dönteni mindég a pártvezér elnöklésével, az összes képviselői párttagok titkos szavazás alapján hivatottak, amely határozat fellebbezhetetlenül végérvényes.

5. Ha bármelyikünk az idők folyamán a párt ténykedéseivel szemben esetlegesen meghasonlana és magára nézve a pártfegyelmet nem tartaná kötelezőnek, a pártból bármikor teszése szerint kiléphet, amit ellenben a párt vezetőségének tartozik kellőképpen megindokolva írásban bejelenteni.

6. Mindezek megtörténte után is mindazon képviselőjelölt, aki a párt zászlaja alatt jutott be a községi képviselő testületbe, hogy úgymondjuk egy kis parlamentbe, a párt gyakorolja a pellengérré állítás jogát, ha nevezett a néppel szemben tett fogadalmáról megfélekedne és a képviselőtestületi ülésen való tüntető meg nem jelenésével egyenesen megsúfolná azt a szent hivatást amire önként vállalkozott."

BML A vésztői kisgazdapárt választmányának jegyzőkönyve.

³⁸ BML A vésztői kisgazdapárt választmányának jegyzőkönyve.

kel elősegítették a szervezeti élet fenntartását a gyűléstilalmakkal nehezített időszakokban is. Szeghalmon a párttevékenység Tildy Zoltán leköltözése után élénkült meg, s lett a község a pártnak nemcsak megyei, de országos szinten is egyik központja. Kitűntek aktív politikai tevékenységükkel a mezőberényi program alkotói, mindenekelőtt Bartolf Márton és Filó Sámuel. Ilyen egyéniség volt Békéscsabán *Gyöngyösi János*, aki publicisztikai tevékenységével és a vármegyei törvényhatósági bizottságban az ellenzék összefogásával tűnt ki. De ide sorolhatjuk B.Szabó Istvánt is, aki később egyre nagyobb tekintélyre tett szert a pártnban.

A megfelelő vezető hiánya elősegíthette a hatósági szervek nyomása, a gyűléstilalmak közepette a pártélet elsorvadását, mint azt a legjobban Szeghalom esete mutatja. Az 1933. július 16-án Szeghalmon megtartott pártértekezletnek célja, hogy "a két évvel ezelőtt megalakult, de működést ki nem fejtett kisgazdapártot életre hívja és a következő szervezkedést a közönségnek tudomására hozzák."³⁹ Szeghalmon a pártélet annyira gyenge volt, hogy szeptember 10-én a szeghalmi szervezet újbóli megalakítására került sor. A forrásokból úgy tűnik, Gyulán is hasonló mérvű visszaesséssel kell számolnunk. Itt augusztus 6-án bontott ismét zászlót a párt.⁴⁰

A Kisgazdapárt szervező és agitációs munkája 1933 nyarán és őszén öltött ismét nagyobb méretet. Az ekkor rendezett gyűléseket a szociáldemokrata vezetők is fokozott figyelemmel kísérték. Már július 11-ike, a február 6-án elrendelt gyűléstilalom feloldása előtt nem sokkal tartottak 100-200 főnyi gyűléseket. A gyűlések célja a Kisgazdapárt politikájának népszerűsítése, a pártélet fellendítése volt. Az 1933. június 25-én, Orosházán tartott gyűlésnek *Ravasz Antal*, a párt helyi ügyvezetője szerint "legfontosabb célja ... hogy felébressze az emberekben a politikai öntudatot." Filó Sámuel szavaiban a helyi szervezet támogatását kérte: "Három éve próbálkoznak Orosházán a szervezkedéssel, de ezideig eredménytelenül, a jövőben hathatósabb támogatásra lesz szükség."⁴¹

Július 9-én az orosházi járásban Csorváson és Gerendáson, a szeghalmi járásban Füzesgyarmaton és Vésztőn tartottak gyűléseket. Az orosháziban *dr. Forray Lajos* megyei pártigazgató, *Vandlik Mátyás*, *Saguly János* a megyei pártszervezet titkára mondott mindkét helységben beszédet, a szeghalmi járásban Tildy Zoltán, Füzesgyarmaton *Gocsári Ferenc*, *Czeglédi Imre*, *Diószegi Márton*, *Vésztőn Gönczy Béla*, *Kis Gergely*, *Pardi Sándor* megyei választmányi tagok. Csorváson a gyűlésen "nagyobbrészt vagyontalan földmunkás emberek vettek részt és azon jelen voltak a szociáldemokrata párt csorvási vezetősége is teljes számban"- jelentette a járás főszoigabírója.⁴²

A beszédekben a szónokok körvonalazták a párt programjának egy-egy részét. Orosházán Filó Sámuel szerint: a párt programja "agrárdemokrácia, a kereset arányos elosztása." Ugyanő a papi birtokok felosztásának útján demokratikus földreformot kívánt. Mással a szónokok csak "igazságos földreformról" beszéltek. Követelték a titkos választójogot, hogy minél nagyobb arányban részt vehessenek a parlamentben, továbbá a gazdádósságok rendezését, a mezőgazdaságot védő vámpolitikát. Támadták a kartelleket, az

³⁹ BML Főisp. ir. A szeghalmi járás főszoigabírójának jelentése dr. Temesváry Imre országgyűlési képviselő beszámolóiról. 1509/1933.

⁴⁰ Magyar Alföld, 1933. július 13. Pártelnök: Metz József, alelnökök: dr. Schriffert Ferenc és Tar József, jegyző: dr. Japport Márton, helyettes jegyző Monori Mihály. Az újság szerint még két alelnöki és a párttitkári poszt később került betöltésre.

⁴¹ BML Főisp. ir. A szeghalmi Független Kisgazdapárt gyűlése. 1509/1933.

⁴² BML Főisp. ir. Az orosházi járás főszoigabírójának jelentése. 1509/1933.

adózási rendszert, a kormánypártot. Tiltakoztak a gyűléstilalmak ellen, ami a normális politikai élet akadályozásával csak a kommunistáknak kedvez: "...gyűléstilalmak vannak, ennek az lesz az eredménye, hogy a nép Moszkvát fogja hallgatni a rádión"- mondta Forray Lajos.⁴³

A tilalom feloldása után a párt agitációs lehetőségei kibővültek, ősszel nagyobb tömegeket megmozgató gyűléseket tartottak. Érdekes - de erre már korábban is láttunk példát - , ezeknek egyikét-másikát a szociáldemokraták is figyelemmel kísérték. Szeptember 10-én került sor a szeghalmi szervezet újraalakítására. A gyűlés 1500 főnyi hallgatóság előtt folyt le, s oly nagy sikerrel, hogy a fősztolgabírói jelentés szerint " a Független Kisgazdapárt szervezkedése hatalmas arányokat fog ölteni a szeghalmi választókerületben. A Nemzeti Egységnek fokozott tevékenységére lesz szükség."⁴⁴

Ezután október 15-én egy napon Békéscsabán, Békésen, Mezőberényben. Orosházán tartottak nagygyűléseket.⁴⁵ A legnépesebb a békési volt 1500-2000 fővel, a többi 300-600 fő között változott. Békéscsabán a szociáldemokrata vezetők teljes számban megjelentek, Mezőberényben a hallgatóság jórészt szociáldemokrata volt a fősztolgabírói jelentések szerint. A gyűléseken részt vett Eckhard Tibor, Tildy Zoltán, s a párt más országos vezetői, s eljöttek a környező megyékből is. Követelték a titkos választójogot, támadták a kormányt az erről szóló törvényjavaslat el nem készítése miatt. "Én azt látom, hogy a mai kormányzat világosan látja azt, hogy a titkos választójog törvénybe iktatása bukását idézné elő. Hisz a titkos választójog törvénybe iktatás esetén terrort, szuronyokkal, megvesztegetéssel és pénzzel nem lehetne a választást befolyásolni. Ez volna az egyetlen módja annak, hogy minden ember politikai véleményét szabadon, befolyástól mentesen nyilvánítaná"- mondta Tildy Zoltán a békési gyűlésen. Bíralták Gömbös Gyulát a 95 pontos Nemzeti Munkaterv ígéreteinek be nem tartása miatt. A 95 ponttal szemben Eckhardt Tibor 10 pontból álló javaslattal állt elő, melyet részletesen Békésen ismertetett. Legfontosabb követelése a közterhek mérséklését, a parasztság különböző rétegei számára a létfeltételek védelmét célozták. Követelte egy olyan földterherrendezés törvénybe iktatását, amely a terheket igazságosan és egyenlően osztja el a birtok arányának megfelelően. Eszerint a 100 holdon aluli birtokokat nem lehetne elárvereztetni, hanem adósságait az illető vidéken szokásos földhasznóbérnek harminc éven át történő fizetésével rendeznék. A 100 és 1000 hold közötti birtokok esetében már differenciált lenne az eljárás. A jól gazdálkodók adósságait a 100 holdon aluliakhoz hasonlóan kellene megállapítani, a rosszul gazdálkodó birtokát az állam vegye át, s kötvényekkel fizesse ki a hitelezőket, a birtokába jutott földdel alapját vetve meg egy új telepítési akciónak. Az 1000 holdon feletti nagybirtokosok adósságaikat csak földben és búzában válthassák meg. Az adót természetben, a búza árának alakulásától függetlenül fizethessék. A túlságos elaprozódás megakadályozása céljából a legkisebb birtokkategóriákban paraszt hitbizomány intézményes megvalósítását, és a holtkézi birtokoknak örökbérlet formájában " kisemberek " kezébe juttatását akarta. A telepítéshez szükséges tőkét a biztosítás államosításából kívánta előteremteni. Fontosnak tartotta város környéki telepítések révén a kisiparosok és kishivatalnokok földterülethez juttatását. Nem számítanak újnak a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének biztosítására, az agrárröllő megszüntetésére tett javaslatai. Kartell elle-

⁴³ BML Főisp. ir. Az orosházi és a szeghalmi járás fősztolgabírójának jelentése. 1509/ 1933.

⁴⁴ BML Főisp. ir. A szeghalmi járás fősztolgabírójának jelentése. 1509/1933.

⁴⁵ A gyűlések lefolyására vonatkozó iratok: BML Főisp. ir. 1509/1933. Az orosházi, a békési járás fősztolgabírójának jelentései, a Magyar Királyi Rendőrség békéscsabai kapitányának jelentése.

nes követelése: új részvénytársasági törvény, a kartellek megszüntetése, a szénbányák nacionalizálása, a gyáripar újjászervezése, az ipari szeszkontingens teljes beszüntetése, a szérumkartell állami kézbe vétele. Nem maradtak el az államszervezet olcsóbbá tételét követelő pontok. Az állami költségvetésnek az 1926. évi nivóra való leszállítását, az álláshalmozások megszüntetését akarta. Kívánta a pengő devalvációját, a pénz értékének a csökkent árakkal és a megcsappant jövedelmekkel való arányba hozását. Az egy szobakonyhás lakások adómentességét követelte, melyet idővel a két szoba-konyhásoké követné. Ezenkívül bírálta a házadót, a kisbirtokok földadójának leszállítását, és progresszív adókulcsának felállítását kívánta. A parasztsághoz kötődő kisiparosság érdekeit szolgálta a gyáripar egyeduralma megszüntetésének és helyette a kisipar létrehozásának és a háziipar felkarolásának gondolata. A javaslat utolsó pontjában a munkanélküliség erőteljes megoldását követelte, valamint Magyarország határainak revízióját hangoztatta.

*

1933 végére kiépült a Független Kisgazda,- Földmunkás és Polgári Agrárpárt Békés vármegyei szervezetének lényegében a második világháborúig érvényes formája. Ezután már csak néhány kisebb településen került sor zászlóbontásra (Pl. Újkígyós, 1935; Gyulavári 1937). Kialakultak a párt földrajzi erőviszonyai. A harmincas évek végére már hagyományosan erős kisgazda szervezettel rendelkező vidéknek számított mindenek előtt a békési és a szeghalmi járás, de ilyen volt a szarvasi és a gyomai járás is. Az előbbieknél kevésbé tudott viszont gyökeret verni a gyulaiban és az orosháziban.

A Független Kisgazdapárt megalakulása után paraszti körökben a legszámottevőbb ellenzéki párttá vált. Szélesebb paraszti rétegek számára tette lehetővé legalább helyi szinten a politikába való bekapcsolódást, noha e tekintetben nem volt ellentmondásokról mentes. Fórumot adott azoknak, akik a rendszer demokratizálását, egy emberibb világot szerettek volna.

Beginning of organizing of Independent Small-holder Party in Békés county /1929 - 1933/

– Kocsor János –

Résumé

In 1920 the Small-holder Party of Nagyatádi-Szabó István was in majority in the Hungarian national assembly. In 1922 Count Bethlen István entered into the party, and from inside he made a conquest of it pushing into background the real small-holders. After death of Nagyatádi and following the parliamentary election in 1926 the small staff government-party small-holder group staying in the parliament wasn't able to express interests of propertied peasantry. For effect of Great Depression in 1929 - 1933 the political organizing of the peasantry became lively, certain layers of it approached each other. Their aim was to revive the Small-holder Party of Nagyatádi-sort.

The small-holder movement in Békés county examined by the study joined to more moderate ones among tendencies developing in several points of the country. The role of the county in establishing the Independent Small-holder Party was determining. The suggestion for reviving the old Nagyatádi-spirit Small-holder Party was heard first on the exceptional general assembly of Békés county Small-holder Association what was held on 20. Oktober, 1929. The first platform of the movement was elaborated in December, 1929 in Mezőberény considering the former platforms of the died Small-holder leader. They didn't positioned themselves on open opposition basis, but more points of their draft plan, as for example the secret suffrage, aimed to democratize the public life. On 12 Oktober, 1930 the Independent Small-holder, Navy and Civil Party launched with nationwide validity in Békés, in the name-giving village of the county, and later after uniting with Agricultural Party it inserted into its name the agricultural mark, too.

On the election in 1931 the Party started candidates in three places in the county but they failed out in the first round. In the second round however Szakács Andor in Békés managed to get into the parliament with their assist, and later he joined the Party. Due to party organizing with renewed effort in 1932 and meetings next year the Independent Small-holder Party launched in every considerable village in the county by the end of 1933.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

JÁTÉKGYÁR A SZÁZADFORDULÓN
AZ ELSŐ MAGYAR FA- ÉS MACHÉE JÁTÉKSZERGYÁR,
BÁRTFA - BÉKÉSCSABA TÖRTÉNETE 1884-1904-1910

– Tészabó Júlia –

Az 1880-as évektől kezdődően a hazai ipar elmaradottsága, versenyképtelensége, a munkanélküliség növekedése az iparfejlesztés égető szükségességére hívta fel a figyelmet. "Tekintve, hogy évenként több száz millió forint értékű iparcikket hozunk be, s tekintve azt, hogy a lakosság a nyerstermelés körében foglalkozást a népszaporodásnak megfelelő mértékben nem találhat ... egy erőteljes, önjelentőségű és legalább itthon versenyképes ipar létesítése az országban létkérdéssé vált..." írja *Gávai Gaál Jenő* a korszak közgazdaságával foglalkozó munkájában. Az iparfejlesztés élharcosai tisztában voltak azonban azzal, hogy ennek a folyamatnak a beindítása nagy állami és helyi támogatást kíván, "hiszen új iparágak meghonosítása, vagy csak egy új ipartelepnek is a meggyökeretése roppant erőfeszítésbe kerül nálunk."¹

Azt, hogy e törekvésekben a játékgyártás fejlesztése és támogatása igen hamar előtérbe került, több tényező is indokolta. Egyrészt, akárcsak Európában és Amerikában, polgári réteg létszámbeli és anyagi gyarapodásával párhuzamosan megváltozott a gyermekről, a gyermeki elfoglaltságokról alkotott kép, ami a játékszerek iránti igény növekedését is maga után vonta. Ez a tendencia azonban, míg Európában és Amerikában a játékipar hatalmas fellendülését idézte elő, Magyarországon, az elmaradott iparosodás miatt az import növekedését eredményezte, növelte a tőkeáramlást. Pedig a főleg Németországból és Ausztriából beáramló játékaru legnagyobb része egyszerű, háziipari körülmények között és módszerekkel készült, készíthető fajtékszer volt. Az iparfejlesztés szempontjainak ez a terület tehát nagyon is megfelelt, mivel hiányterméktől volt szó, amelynek gyártásával az import csökkenthető, a nyersanyag - a fa - rendelkezésre állt, a munkások és a háziiparosok betanítása az egyszerű munkafolyamatok elvégzésére megoldhatónak tűnt, a kereskedelmet pedig meg kellett nyerni.

Az iparág nemcsak az iparfejlesztési nyilatkozatokban, határozatokban szerepelt kiemelt helyen, hanem állami kedvezményekre is számíthatott, támogatandó iparágként szerepelt mind az 1890-es, mind az 1899-es, A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló törvényben.²

A szászországi játékiparnak, mint követendő példának részét képezte a kiterjedt háziiparra épülő gyáripar és az ezt kiszolgáló kereskedelem is. Kialakulását, működését részletesen elemezte *Gaul Károly* 1884-ben megjelent tanulmányában, kiemelve a hazaiakhoz hasonló gazdasági problémákkal küzdő szászországi területeknek a játékiparnak

¹ *Gávai Gaál Jenő*: Közgazdaságunk az 1877-1892. években. In. Nemzetgazdaság és szociálpolitika, 1932. 666-667.

² 1890. XIII. tcz.; 1899. XLVI.tcz.

köszönhető fellendülését, ismertette a játékgyártás anyagait, technikáit, munkafolyamatait is, azzal a nyilvánvaló szándékkal, mint ez Gaul egész tevékenységéből is kiderül, hogy ezt az iparágat a fában gazdag felvidéki területeken meghonosításra javasolja.³

Mindez indokolja, hogy a Sáros megyei Bártfa a város iparának fejlesztésekor már igen korán erre a területre gondolt.

A bártfai korszak

"A gyermekjátékipar meghonosításával újabban sokat foglalkozik Bártfa város, mely 10 szászországi gyermekjátékkészítő család betelepítését tervezi s ezek számára igen nagy koncessziókat hajlandó engedményezni." - adta hírül már 1881. decemberében a Magyar Ipar című országos lap.⁴ Ez az első alkalom, hogy Bártfa, mint a gyermekjátékgyártás egyik lehetséges helyszíne a sajtóban megjelenik.

A felvidéki városban ekkoriban ipari üzem nem volt, s a város képviselőtestülete, a kivándorlások megszüntetése és a város fejlesztése érdekében döntött a játékgyártó tevékenység meghonosítása mellett. Támogatták elképzelésüket az iparfejlesztés szószólói, köztük a nagy tekintélyű Gaul és Gelléri Mór is.⁵

A Magyar Ipar cikkéből értesülhetünk arról is, hogy Jagócsi-Péterffy József miniszteri biztos vette kezébe az ügyek intézését, tárgyalta a város vezetőivel a játékgyártóknak nyújtandó kedvezményekről, a kereskedőkkel a majdani áruk értékesítéséről, és Szászországba kívánt utazni, a megfelelő játékkészítők megkeresésére. A város feltételül szabta, hogy a betelepülő családok helyi gyermekeket tanoncként befogadjanak és betanítsanak, s ezért cserébe polgárjogot, lakást, közös műhelyt, földet, tüzelőfát ajánlottak 10 évi időtartamra. Mint a szerződési feltételekből kitűnik, ekkor még nem gyáralapítás, hanem a német Heimarbeit - háziipar - modelljének itthoni megteremtése a cél, a tanoncok a családoknál tanulnak meg a háziipari tevékenységet, mellyel azután önálló háziiparosként pénzkereseti lehetőséghez jutnának.

A Sáros megyei háziipar - s ezen belül faipar fejlesztéséről és Bártfán a gyermekjátékipar meghonosításáról a földművelés- ipar és kereskedelemügyi miniszter 1882-ben rendeletben intézkedik.⁶

Ennek ellenére az év végéig nem történik előrelépés a betelepítendő családok ügyében, pedig, mint az Eperjesi Lapok decemberben írja: "Azt hívénk, hogy azon nagy áldozat, melyet ns. Bártfa városa felajánlott, midőn 10 gyermekjátéket készítő családot ígért a maga költségén megtelepíteni és fenntartani, hogy meghonosítsa falai közt ezen iparágat, melyből Németföldön egész vidékek élnek, - azon állapotba helyez bennünket, a közeledő karácsony napján, kisdedeinknek már hazai játékszereket nyújthatni, de nem az ő hibája, hogy az országos ipari felügyelő mindeddig nem segítette fel ígérete beváltására."

A minisztérium késedelmességének felhánytorgatása valószínűleg jogos és meghallgatásra talál, mert egy új miniszteri biztos, Rejtő Sándor megjelenésével felgyorsulnak az események. Rejtő 1883. júliusában látogat Sáros megyébe, hogy a háziipar fejlesztésének

³ Gaul Károly: A szász Érczhegység háziipara a faipar terén, Magyar Ipar 1884. (14. sz.) július 24. 201-206.

⁴ Magyar Ipar, 1881. dec. 15. (II. köt.) 370.

⁵ Gelléri Mór: A magyar háziipar jövő iránya, 1883. In. Ipartörténeti vázlatok, 1906. 87. ill. Gaul Károly i. m.

⁶ Eperjesi Lapok, 1882. máj. 6.

lehetőségeit tanulmányozza. Jelentésében kitér arra, hogy a "megye közönsége Bártfán a játékipart óhajtja meghonosítani", s említést tesz a város által kínált kedvezményekről is. Jelentéséből értesülünk arról, hogy maga a miniszter is "tekintélyes segílyt helyezett ki-látásba," Rejtő azonban felülbíráta a háziiparosok betelepítésére vonatkozó koncepciót, s más megoldást javasol, aminek érdekében már tett is lépéseket. Az ekkoriban korszerűbbnek tartott, a játékgyártásban különösen a német példák szerint jól bevált modell, a gyár és a háziiparos háttér összekapcsolására tesz javaslatot. Jelentésében szerepel először a beszercebányai *Maugsch Nándor* "gyermekjáték iparos" neve, akivel "alkudozás-ba" is lépett. Rejtő közvetített a város és Maugsch között, s beszámolójából értesülhetünk az egyezségben foglaltakról. Ennek értelmében Maugsch megkapja a várostól a használaton kívüli, de jó állapotban lévő laktanyaépületet 10 évre bér nélkül, de fenntartásáról köteles gondoskodni. A gyár működtetéséhez szükséges erőgépet a szomszédos malom egyik 6 lóerős kereke biztosítja, amit sodronykötéllal kapcsolnak össze a gyárral. Ennek felszereléséhez a város adja a faanyagot, a többi Maugsch költsége. A város a költözködés és berendezkedés költségeihez 250 forint segílyvel, tüzelőfával és egyéb faanyagokkal járul hozzá.

A gyártás beindításán kívül munkásokat illetve háziiparosokat is kell képeznie a gyár mellett működtetett tanműhelyben, s a város ezt a tevékenységét 5 éven át anyagi és esz-közbeli segílyekkel támogatja.⁷

Az alkudozás ezen a ponton még tovább zajlott, a képzési segílyt Maugsch az első három évre 250 forintról 400 forintra tornáztta fel, cserébe igen hamar, már a következő év - vagyis 1884. - januárjától ígéri beindítani gyártelepét.

A Magyar Ipar 1884. május 14-i száma a végleges döntés megszületéséről tudósít: "A minisztérium a beszercebányai Maugsch-féle gyermekjáték gyárnak Bártfára való telepedését határozta el."

Ugyanebben a számban részletesen bemutatják a sárosmegyei háziipari intézményeket s megismerhetjük a beszercebányai gyárat is. Az ismertetésből kiderül, hogy bár a gyárat *Maugsch Nándor* csak 1881-ben alapította, de tevékenysége máris sikeres, külföldre is szállít játékszereket (Oroszországba és Amerikába), a gyár mellett már itt működtetett tanműhelyt, de mint a cikk szövegéből kiderül, a tanulók toborzása gondot jelentett. A gyár termékeiről szűkszavúan tudósít: nagyobb technikai képzettséget igénylő játékszerek és egyszerű játéktárgyak ezek. Az egyszerű játékok készítésének megtanítása az országban az 1870-es évek vége óta - Hegybányán, Bánffyhunyon, Fenyves-Chvojnicán, stb. működő többi tanműhely feladata is, olyanok ezek, melyeket "minden nehezebb munkára képtelen öreg egyének, sőt gyermekek is otthon maguk elkészíthetnek".

Az ismertetés végül említést tesz a gyár Bártfára telepítésének szándékáról, ami, más híradásokból úgy tűnik, Maugsch ígéretének megfelelően ekkorra lényegében meg is történt. Hiszen februárban már tevékenysége kiszélesítéséről, és a gyárosnak a zborói esztergályos tanműhely vezetésével való megbízásáról, majd, több alkalommal is, az ot-tani problémákról értesülünk a helyi sajtóból.

A gyár bártfai tevékenységéről, fejlődéséről szóló tudósítások folyamatosan megjelennek a helyi lapok cikkeiben, akár a gyáripar, akár a háziipar helyzetével foglalkoznak - hiszen a gyár tevékenységében mindkét terület jelen volt, - s minden alkalommal hang-

⁷ A tanműhelyek a korabeli szakoktatás legalsó fokát jelentették. Több településen képeztek játékkészítő háziiparosokat az 1880-as évektől: Bánffyhunyon, Gyergyószentmiklóson, Hegybánya-Szélaknán, stb. Az iskolák történetét az Acta Ethnographiában a közeljövőben megjelenő tanulmányomban foglaltam össze.

súlyozzák a megye és a város által nyújtott segélyek jelentőségét.⁸ Maugsch, ahogy a modell diktálja, a tanműhelyében képzett háziiparosokat foglalkoztatja is "egy-egy gyermekjáték-részeknek háziiparként való előállításában". Az államilag és a kassai iparkamara által is segélyezett tanműhely egyike volt, de az egyetlen, amely gyárral kapcsolódott össze, és így az ideálisnak tartott modellt valósította meg.

1885-ben, első éves tevékenységéről szóló jelentésében a kezdeti nehézségek legyőzéséről, piacok szerzéséről, sőt osztrák exportról is értesülhetünk.

Rejtő Sándornak, a gyár születésénél bábáskodó minisztériumi tisztviselőnek az Országos Iparegyesületben a megye háziiparáról tartott beszámolója is igen pozitív eredményekről tudósít: a "csinosabb játékszereket már nem szükséges külföldről behozatni", állítja némi túlzással "ha a gyár termelését, és különösen kereskedelmi tevékenységét nézzük", s növekszik a munkáslétszám, ekkor 60 fő, és állandóan bővül a termékek köre, "évenként újabb s újabb tárgyakat teremt."⁹

A sikeres tevékenység többször felveti a gyár fejlesztésének, a gépi erő növelésének a szükségességét, - mert enélkül úgymond "kellő erő hiányában a megrendeléseknek megfelelni nem képes".¹⁰ De ez késik, mert csak külső segítséggel - a központi iparbizottság és a helyi háziipart meghonosító bizottság támogatásával, minisztériumi adományként képzelhető el, mivel a gyáros önálló tőkével egyáltalán nem rendelkezett. A támogatásokat az indokolja, hogy a fejlesztés nemcsak az ő, hanem a számára bedolgozó helyi háziiparosok - s így a város - érdeke is volt.

1885 a gyár számára sikeres év, kereskedelmi tevékenysége révén eljut az osztrák piacra is, készleteit sikerül teljesen kimerítenie, - ez is a fejlesztés szükségességét sürgeti-, és részt vesz az Országos Kiállításon, amelyre nemcsak játékszereket, hanem a kiállítási tablókhoz papírmaséból 160 életnagyságú alakot is készít 7132 ft. értékben. Éves játéktermelése 35 000 darab játékszer volt, 5996 ft. értékben. Szerepel a Kiállítás *Mudrony Soma* által szerkesztett katalógusában teljes hivatalos néven: **Maugsch N, I-ső Magyar Machée-játékszergyár**.¹¹ Az 1885-ös "viaszbábokat" mindenütt említik (valójában papírmaséból készültek): "a parasztszobák élethű viaszbabúit Schönhut és Mauksch (sic) játékgyárosok készítették gonddal."¹² Hasonló megbízást kap majd az 1896-os millenniumi kiállításra is. A tudósítások ekkor már papírmasé babukról beszélnek, melyekből a gyár több mint kétszázat készít, s ezek "a kiállítás különböző csoportjait (a falut, a hadügyi kiállítást, a háziipari kiállítást, stb.) fogják ékíteni. A figurákat most öltöztetik fel ... Az érdekes küldemény, mely több vasúti kocsit tölt majd meg, a napokban már Budapestre érkezik."¹³ Maugsch a babukért és a házi ipari kiállításon gyermekjátékokkal való részvételért is aranyérmét kapott.¹⁴

Arról, hogy ebben az időben milyen játékokat készítettek a bártfai gyárban egy, a megyét Bécsben bemutató kiállításról szóló beszámoló alapján nyerhetünk képet: "A megyénkbe átszármazott gácsországi zsidóknak, valamint halinás tót parasztoznak sok a né-

⁸ vö. *Gelléri Mór*, i. m.; *Mudrony Soma*: Az 1885. évi Országos Kiállítás Katalógusa, 288-289.; *Szterényi József*: Iparfejlesztés, 1902.

⁹ Eperjesi Lapok, 1886. márc. 7.

¹⁰ Eperjesi Lapok 1885. június 1.

¹¹ 4050. kiállítóként az iparoktatási részben állított ki, versenyen kívül. i.m. 207.a tanműhely:289-90.

¹² Vasárnapi újság, 1885. 435-436.

¹³ Felvidéki Szemle-Eperjesi Lapok, 1896. március 25.

¹⁴ A IV. csoportban a II-V. termekben állított ki.

zöje a bécsi publikum között" - olvashatjuk.¹⁵ Az említett karakterfigurák, zsáneralakok, fényképei megtalálhatók az Iparművészeti Múzeum könyvtárában fellelt kis albumban is, ami e katalógus datálását is lehetővé teszi: az 1890-es évek elején-közepén készülhetett. A harmincnál is több tárgy között megtalálhatók más, az említettekhez hasonlóan papírmáséból készült, színes textilbe vagy posztóba öltöztetett zsáneralakok is: egy cirkuszi zenekar tagjai, bohócok, padon ülő pipázó figurák és a hagyományos fiú és lány játékszerek: festett masékatonák dobozban, örbódéval vagy hangszerekkel, vagy baba formában szépen öltöztetve, mentében, forgós kucsmában, kis lovas és szamaras kocsik, az állatok lapra szerelve kerekeken gurulnak, a kocsikon, az állatok hátán bögytyás, bajszos magyar karakterű csikósokkal, gulyásokkal. Szerepel a hagyományos hintaló egy szép változata, kiskocsi, amibe a gyerek be is ülhetett, körbefűrészelt deszkából készült különböző méretű talicskák, magyaros motívumokkal díszítve, babaszoba, babakonyha magyaros mintával, két, egy olcsóbb és egy drágább változatban, baba, babatestű bohóc, maséállatok. A fotók színezettek, azért látható, hogy a maséfigurák arca modellált, festett, ruhájuk színes, készített. A kétféle anyag, a fa és a papírmásé a figurák esetében legtöbbször öltözzel egészül ki.

A gyár, de elsősorban a játékkészítő iskola a háziipari kiállításokon is bemutatja termékeit, az 1897-es karácsonyi háziipari kiállításon "hazai specialitásként" említi a Magyar Ipar az iskolák - Marosvásárhely, Fenyves-Chvojnicza, Hegybánya, és Bártfa bemutatott játékszereit.

A megyei lap pozitív, a nehézségek általában csak mellékesen említő tudósításai mögött azonban komoly gondok rejtőztek.

A gyár mellett működő tanműhely, úgymond "panaszra adott okot". A bírálatok a lassú haladást, a túlzott szigorúságot róják fel. 1885 elején 8 fiú és 13 lány dolgozott a gyárban, számuk 1886-ra 17 fiú és 15 lány - ami jelentős növekedés, egészében megfelel más, nem gyár mellett működő tanműhelyek tanulólétszámának. De az érdeklődés csökkenni kezd. Nincs a tanoncokkal probléma, állítja a nyilvánvalóan a gyárban fogalmazott cikk a helyi lapban: pontosan látogatják az iskolát, vásár- és ünnepnap templomba járnak, a rendet és a fegyelmet betartatják, a fiú tanoncok egyenruhát viselnek. Eltávozásról rendszeren visszatérnek, sőt még 7 új tanoncot is hoztak magukkal.¹⁶ Szükség is volt erre a nyilatkozatra, mert, mint arról ugyanebben a lapban néhány nappal később beszámolnak, éppen a fenti cikk megjelenését megelőzően a fiútanoncok sztrájkoltak, s ezért fenyítésben részesültek, 5-en meg is szöktek. A cikkíró szerint a fegyelmezetlenségek oka a túlzott szigorúság, s hogy nincs a gyárban egy, külön a tanoncokra felügyelő segéd.

A kitűnő termelési és kereskedelmi eredmények mögött is problémák rejlenek. *Bobula János*: Magyarország iparügye című könyvében a bártfai játékgyár egyenesen az iparfejlesztés negatív példájaként jelenik meg. Elhelyezkedése az áruszállítás szempontjából ugyan nagyon jó volt, de a környező szántók, a malommal való összekapcsolódás, annak a működésétől való függés a termelés folyamatosságát akadályozta. S voltak más problémák is, melyek - úgy tűnik a kezelő, Maugsch személyéből módszereiből, adódtak. Emiatt a gyár sokkal kevesebbet termel, mint amire képes volna, - állítja Bobula - hiszen teljes kapacitásával az egész ország játékszükségletét fedezhetné. "A helytelen bevezetés tehát, mint látjuk, csak drága tapogatózásnak nevezhető." ¹⁷

¹⁵ Felvidéki Szemle - Eperjesi Lapok, 1890. július 19.

¹⁶ Eperjesi Lapok, 1886. ápr. 4.

¹⁷ *Bobula János*: Magyarország iparügye, Bp.1888. 351.

S kirajzolódik az a képlet, amely ennek a gyárnak - s talán más, korabeli, az ipartelepítés lelkesedésével üdvözölt, majd csőd felé kullogásakor szidott, átkozott gyárnak is a sorsát írja le a közönség és a helyi vezetés szemszögéből. Talán éppen itt valóban emberileg alkalmatlan a vezetésre a gyáros, de ez valószínűleg mindegy, mert a későbbiekben láthatjuk, alkalmas ember sem képes megváltoztatni a képletet: a tőkehiány, a fejlesztésre fordítható összegek hiánya, s a lakosságnak az ipari munkára való felkészítetlensége hatására a dicséret, a segítőkészség egy idő után elhal, visszájára fordul, s romhalmazzá teszi a magyar ipar felemelkedésének légvárát.

Bártfán a város vezetése mind a gyártelep, mind a tanműhely működésével elégedetlen már az 1890-es évek végére, s ebbe belejátszik a soha nyíltan ki nem mondott, csak utalásszerűen ismételtgetett probléma, hogy Maugsch személye - "magánviszonyai" - is sok panaszra adott okot.

A megoldás új vezetés kialakítása, melyről a tanács tárgyalásokat folytatott 1899 tavaszán. Az új konstrukcióban a játékgyár Maugsch felesége, Rozália és az Eperjesről származó Werther cég közös kezelésében működne tovább.

Az eperjesi Werther család kiskereskedelemmel, többek között játékkereskedelemmel is foglalkozott, s a cégtulajdonos fia, Hugó számára szerzett részesedést a bártfai gyárban.

A vezetésben lezajlott változásról is a helyi sajtóból értesülhetünk 1899. szeptember 17-én, amely örvendetes és megelégedést keltő fordulatként számol be az eseményekről, jelezve, hogy Maugschot menesztették, (végre!) a gyár éléről és Maugschné Rozália és Werther vették át a helyét.¹⁸

A vezetésváltás dátuma pontosnak tekinthető annak ellenére, hogy a *Szterényi József* szerkesztésében megjelent A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban c. kiadványban már az új néven szerepel: **Werther és társa első magyar machée játékszer gyára** Bártfán, Sáros vm. (Valószínűleg a nyomdába adás idején meglévő állapotot tükrözi).¹⁹

A várható fellendülést előrevetíti, hogy Maugsch problematikus személyiségének eltűnésével megváltozott a gyár körül a légkör, azonnal növekedett a munkáslétszám, mozgalom indult az állami segélyezés ügyében, a tanoncok stipendiumának ügyében, s ebben a városi tanácson kívül a kassai kereskedelmi kamara és a megyei főispán is részt vállalt. A gyár fejlődésének támogatója a helyi sajtó is, amely a hazafias szempontok, a külföldi iparcikkek kiszorítása jelszavával sürgeti a gyár fejlesztését és életben tartását.

Még ez évben valószínűleg az állami kedvezményeket is megkapja, hiszen a Magyar Ipar c. lap egy újonnan létesült játékgyárat említ az állami kedvezményekről szóló törvény ismertetése kapcsán, s ebben az évben úgy tűnik, más új játékgyár nem létesült.

Szerencsére a helyi sajtó továbbra is fontosnak érzi, hogy a város és a megye e jelentős üzeméről rendszeresen beszámoljon, így megtudhatjuk, hogy az előző tulajdonos (és a jelenlegi társtulajdonos) fia, *Maugsch Gyula* "e ritka iparágban nagy hasznára" Svájcban és Tirolban ösztöndíjasként gyarapítja ismereteit, s "örvendetes, hogy tapasztalatait a magyar ipar érdekében fogja érvényesíteni."²⁰ (*Maugsch Gyula* egyébként a játékiparon kívül a szobrászat terén is kamatoztatta tehetségét a későbbiekben, sorsára még visszatérünk.)

¹⁸ Bártfa és Vidéke, 1899. szept. 17.

¹⁹ *Szterényi József*: A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban. X. köt. faipar, 99.

²⁰ Eperjesi Lapok, 1900. márc. 4. 4.

A városi tanács segélyezési szándékai és a fejlesztés támogatására irányuló törekvései jó célt szolgáltak, hiszen a gyár nemzetközi sikereket is fel tudott mutatni: 1900-ban szerepelt a párizsi világkiállításon és ezüstérmét nyert, Bécsben pedig aranyérmét a kiállítási Erzsébet kereszttel.

Ez utóbbi hír kapcsán említik először a gyár teljes, új nevét a helyi sajtóban, bár nem pontosan, mint **Werther Hugó és társa bártfai bábú és játékszer gyárat**, és itt szerepel először Werther neve is. A kereskedőcsaládból származó, 1876-ban született *Werther Hugó* tanulmányait apja üzletében és németországi játékgyárakban folytatta, s ezeket későbbi pályája során is évenként felkereste. E kapcsolatai révén állandóan fejleszteni tudta termékeit és el tudta juttatni azokat a nemzetközi piacokra is.

A gyár a város büszkesége, mint ez *Arányi Dezsőnek* 1901-ben megjelent, a korabeli Bártfát bemutató könyve is tükrözi: "legszebb a bártfai gyermekjátékszergyár, mely állandóan 60-70 munkást foglalkoztat és államsegélyt kap... a játékszerek versenyeznek a külföld leghíresebb hasontermékeivel ..." - írja.²¹

A bártfai gyártelep hosszú évekre az újonnan létrehozott városi műmalmok és a kereses fűrész mellett a város legkiemelkedőbb műipari létesítménye.²² Arányi részletesen leírja elhelyezkedését - ami - leszakadva a malom gépi erejéről most már igen szerencsésnek mondható, mivel a vasúthoz közel, főút mellett volt. Erről képet nyerhetünk egy Bártfa leégéséről tudósító cikkhez mellékelt térkép alapján is. A tűzvész a gyárat egyébként épségben megkímélte.²³

Werther számára, mint más kortárs üzemek számára is, az értékesítés megszervezése nagy megerterhelést jelentett. Fontos szerepet játszott ebben a nemzetközi és hazai kiállításokon való részvétel és a nagy- és kiskereskedelemmel való kapcsolatfelvétel. Már 1899 szeptemberében részt vesz a Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszushoz kapcsolódó kiállításra gyermekjátékaival. Jelentős siker volt, mint már említettük, az 1900-as párizsi világkiállításon való részvétel és díj, valamint a bécsi kiállításon nyert aranyérem.

Családi kapcsolatait kihasználva Eperjesen apja üzletében is elhelyez egy lerakatot, de más kereskedők is említik hirdetésükben a Werther-féle játékárut. Nagykereskedő cégekkel is keres és talál kapcsolatot, ilyen a *Bettelheim Miksa* féle cég, mely a vasútállomásokon lévő üzleteiben árulta termékeit, és a jelentős játékkereskedő cég, Fröhlich és Tsuk, melynek 25 éves jubileuma kapcsán 1904-ben említik, mint hazai beszállítót a Werther-féle gyárat.²⁴

Werther üzletpolitikája szorosan kapcsolódott a honi ipart támogató, a század első éveiben megerősödő mozgalomhoz, s mindkét nagykereskedelmi cég mintegy reklámfogásként kiemeli, hogy a hazai ipar termékeit - s így magyar játékszert - forgalmaz. Hogy ezek a termékek mennyire voltak képesek a külföldi áruval vetélkedni minőségben és mennyiségben, erről nincs sok adatunk. A Bettelheim-féle cég mindenestre nemcsak a meglévő árukból válogatott, hanem a termékek megjelenésébe is beleszólt, ez derül ki amikor beszámol a bártfai gyárral való együttműködéséről. A felvásárlás érdekében Bettelheimék utasításainak megfelelően "tökéletesítették" áruikat, s ezek, mint a cég képviselője megállapította, már annyira versenyképesek, hogy nemcsak a vasútnál, hanem a

²¹ *Arányi Dezső: Bártfa-Bártfafürdő Bp. 1901. 93-94.*

²² *vö. Tóth Sándor: Sáros vármegye monográfiája. Bp. 1912. 3. köt. 468.*

²³ *Bártfa pusztulása. Vasárnapi Ujság, 1902. 398.*

²⁴ *Honi Ipar, 1904. okt. 15. szám. 7-8.*

nagykereskedelmi üzletüknél is forgalmazhatók.²⁵ A bártfai játékgyár folyamatosan szerepel a Bettelheimék "hazai iparcikkek" fejlécű hirdetésében felsorolt gyártók között.

A már Maugsch által beindított külkereskedelmi tevékenységet Werther kiszélesíti, kapcsolatait tanulmányútjain építette ki. Arányi szerint Görögországba, Franciaországba, Angliába és Amerikába is szállított 1901-ben játékokat.

A gyáros irányultságának fontos változását, s a korabeli iparművészeti tendenciákban rejlő lehetőségek felismerését jelzi, hogy - először 1902-ben - szerepel az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán fából és papírmáséból készült játékokkal, s a kiállítás katalógusában *Csányi Károly* által tervezett művészi kivitelű hirdetése is megjelenik. Egyébként itt szerepel a gyár nevében Werther először egyedül, ami jelzi, hogy újabb tulajdonosváltás zajlott le. A gyár neve ekkor **Werther Hugó-féle Első magyar fa- és machée játékszer gyár.**

Bár a gyár tevékenységét hangos siker kíséri, az Augusztai Szanatórium Egylet karácsonyi jótékonyági vásárán a főhercegné bártfai gyermekjátékokat vásárol, s erről a rendkívül olvasott országos lap, a Vasárnapi Újság is beszámol komoly gondok lehetnek. Erre utal, hogy mikor 1903. nyarán a város előkelő vendége, *Zichy Jenő*, az "ipargróf" Bártfára látogat, megnézné a gyárat, de zárva találja.

1903-ban a Bártfai Friss Újság éppen Wertherre hivatkozva bírálja a város polgárainak negatív szerepét a helyi ipar támogatásában. Az "ambitioval telt fiatal" Werther, aki tőkével is rendelkezett, felélesztette "meghalásban vonagló gyárat" - írja a cikk. "Reális bázisra fektette üzletét, fizette rendesen a munkásokat", de nem keresett semmit. A városhoz fordult, hiszen annak is érdeke, hogy 40-50 embernek legyen munkája. A város közönsége azonban "ellenséges indulattal volt", még fát sem adtak az üzemnek, pedig elődje, Maugsch "abban dúskált". "Akármit kért, elutasították. Ellenben más városokba tyúkkal, kaláccsal csalták Werther, nagy anyagi támogatást adnak neki tisztán azért, mert 50 embernek biztosít állandó kenyeret." Pedig a fejlesztéssel pár év múlva már 100 embernek tudna munkát adni, írja a cikk. A gyár stagnálását teljes egészében a polgárok közömbösségének tulajdonítja, mert "a magyar ipart csakis állami és hatósági támogatással lehet és kell mai nap Magyarországon fenntartani"... "a polgárság útján odahatni, hogy legalább az egyetlen meglevő és tisztességesen működő gyárat támogassák és ne engedjék máshova elvinni" ...²⁶

Valóban, a gyár iránt nagy az érdeklődés. Jelentkezett Békéscsaba, ahol erős iparfejlesztés indult meg, s Werther két ajánlatot kapott külföldről is, de ő Magyarországon, a főváros környékén akart maradni, föltéve, ha megkapja a gyár fejlesztéséhez szükséges anyagi eszközöket.²⁷

A jellegzetes képlet: a gyáros saját tőkéje nem elegendő ahhoz, hogy a semmiből, háttér nélkül létrehozzon és fenntartsa egy olyan üzemet, amely egy teljesen új iparágat honosítana meg, ezért működése csak különböző forrásokból származó támogatással képzelhető el. Mint ez éppen a bártfai játékgyárral kapcsolatos iparegyesületi vitán is elhangzik, a játékipart támogatni érdemes - bár eddig a támogatás nem eredményezte a tömegtermelés kialakulását -, mert "Magyarország a játékipar egyik legjobb talaja. Nézzék meg a behozatali statisztikát az ő lesújtó adataival" - érvel a Fröhlich és Tsuk nagykereskedő cég képviselője - "nézzék meg a rengeteg fogyasztást, mely a népesség szaporodásával

²⁵ Magyar Ipar, 1902. 1167.

²⁶ A mi ipari viszonyaink. Bártfai Friss Újság, 1903. júl. 6. 1.

²⁷ A bártfai játékgyár ügye. Honi Ipar, 1903. április 1.

napról-napra emelkedik, és csak azután döntsenek a gyár jövője felett." Ő maga is szívesen felajánl bizonyos összeget. Ugyanakkor a vitában javasolják a gyár profiljának hazai emléktárgyakkal való kiszélesítését, mert kevés a hazai kereskedő, aki játékszerre megrendelést adna.

Ez is a magyar iparpártolás egyik nagy hiányossága: hiába támogatják az ipart, ha a növekvő termelést a kereskedelem nem veszi át, holott igény volna rá. Gyakorlatilag ez az egész magyar játékipar egyhelyben toporgásának oka: a nagykereskedőnek a minden igyekezet ellenére is kis mennyiségű és kevés féle árut tartalmazó magyar termékskálával egyszerűen nem érdemes foglalkoznia, jobban megéri a nagyban és specializált játékgyáraiban sokfélét termelő külföld felé kapcsolatait kiépítenie, mert "megszokta, hogy egy-egy nagyobb számú árusorozatot lehetőleg egy forrásból szerezzen be."²⁸

Az iparegyesületi vita résztvevői nem pártolják a Werther-féle gyárnak a főváros közelébe költözését, mert ott a házbér és a munkaerő drága volna.

A békéscsabai korszak

1903 decemberében a Békés megyei alispán jelentésében már, több más újonnan létesítendő gyár között, (pl. a harisnyagyár, műbútorgyár), a Békéscsabán létesítendő játékgyárat tényként említi.

Megindul a szokásos segélykérési processzus: Werther most Békéscsabán kér és kap segélyt, a városi közgyűlés a korábban említett 1400 korona éves segélyen túl 1904. január 15-én újabb 3500 koronát szavaz meg. De valószínűleg ez nem elég, hiszen a közgyűlés később is foglalkozik a játékgyár segélyezésével. A Békésmegyei Közlöny januári eseményként említi a gyár áttelepülését, de úgy tűnik, ez csak az átköltözés kezdetének időpontja. Közben még Bártfa is küzd a gyárért, segélyt szerez a minisztertől, de a polgárok ellenállását nem tudja megtörni, a faanyag hiányát nem tudják pótolni. S a békéscsabai segélyek ügye sem zárul le, folyik az alkudozás, amely minden új gyár befogadását kísérte ekkoriban. Werther kevesellte a megszavazott összeget, így azt februárban raktár építéséhez szükséges 50 000 vályogtéglával is kiegészítik, kikötve, hogy a gyárnak három hónapon belül a városba kell költöznie. Végül megszületik a megegyezés, amely mindkét fél számára tartalmaz előnyöket, de sajátos képet mutat, jelezve, hogy mennyire fontos volt a századfordulós városnak, hogy a mezőgazdasági munka alól felszabaduló és elvándorolni készülő munkaerőt megtartsa: "W. H. bártfai játékgyáros nyilatkozata folytán a Csabára áttelepítendő játékgyár községi segélyezésének mérvét a községi képviselő testület a következőkben állapította meg: kap a gyár hat éven át évenként 2000 korona segélyt s lakbértámogatás címén évi 1500 k.-t, az első évi segély az üzembehelyezés bejelentésekor azonnal egy összegben fizettetik ki, a következő években évnegyedes utólagos részletekben. Állami adómentesség esetén a községi pótdadó elengedtetik. Raktárépítésre kap a gyáros 50 ezer drb. téglát. Köteles a gyáros 40 000 korona tőkebefektetést igazolni, a befektetési tőkét a segélyezés ideje alatt fokozatosan 60 000 koronára felemelni, az üzemet 50 munkással megkezdeni, ezek létszámát fokozatosan felemelni, s a gyár pro-

²⁸ Emlékirat a hazai kisipar és gyáripar állásáról és fejlesztéséről Bp. 1908. 143.

duktumait, mint a "**Békéscsabai játékgár**" készítményeit forgalomba hozni."²⁹ (A gyulai kötöttárugyár hasonló feltételekkel költözött át.)

Ez a megegyezés felgyorsította az eseményeket. A kijelölt ajándék telken a békéscsabai Sörgöny utcában megindul a gyár berendezése, s ezzel párhuzamosan megindul a munkások toborzása is. A tervezett indulás napja: 1904. április 1. Április 12-én, majd júniusban is felháborodott cikkből értesülhetünk, hogy a munkástoborzás sikertelen, tanoncot találni lehetetlen, mert "kevés kisembereinkben a józan gondolkozási képesség, hogy fiaikat ipari munkára adják."³⁰ Pedig közben folyamatosan jelennek meg Werther tanonctoborzó hirdetései, ecsetelve a szakma előnyeit, az elérhető keresetet. Különleges helyzet: a munkanélküliségtől és elvándorlástól sújtott városban nem találnak 20 tanoncot, mert az ipari munka annyira idegen még e mezőgazdasági vidék lakói számára. Végül is a játékgártás is megsínyli az egész ország iparosodásának és az iparosodással együttjáró szemléletváltásnak a hiányát ebben a példaértékű kis történetben. A szemléletváltozás és a gyár érdekében a legnagyobbak is fellépnek: az iparoktatás szaktekintélye, *Szterényi József* a helyi lap első oldalára Háziiparunkról címmel hosszú cikket ír, megcilllogtatva Csaba lakói előtt a múlt század nyolcvanas éveit óta vágyott lehetőséget, hogy "maguk a különböző gyermekjátékszerek oly jelentékeny iparágat alkotnak, melyeknek meghonosítása egymaga egész vidékek gazdasági viszonyait alakíthatná át." "Az év végén pedig *Deutsch Vilmosnak* a játékgártás helyzetével foglalkozó cikke jelenik meg, melyben arról ír, hogy az ország játékszükséglete 4-5 millió korona, s a magyar ipar ennek csak 2-3 %-át termeli meg, tehát nagy lehetőségek állnak ellőtte még."³¹

Az építkezés a gondok és viták (pl. viták vannak a telek tulajdonjoga körül) ellenére folyik, október közepén a "teljes felépülés felé közeledő Werther-féle magyar játékszer-gyárat" tekinthette meg *Zsilinszky Mihály* államtitkár, "s nagyszerű berendezése és működése fölött elismerését fejezte ki a törekvő fiatal gyárosnak." "Úgy tűnik a törekvő és a fiatal jelzők már Bártfa óta kísérik a sajtóban a Wertherrel kapcsolatos híreket, ha sikerekről tudnak beszámolni. Ilyen novemberben egy dán bazáros vásárlása, tulajdonképpen az első külföldi jelentkező a békéscsabai gyárban - is. Ennél jóval jelentősebb látogató - s egyben vásárló volt még ugyanebben a hónapban *Geo Borgfeldt*, New York-i játékgyártó és nagykereskedő, a legismertebbek egyike a maga korában, aki nagyobb megrendelést "tett", és dicsérte Werther gyárának modern berendezését."³² Borgfeldt megjelenése és a rendelés, melynek nagyságáról sajnos nem sokat tudunk, azt bizonyítja, hogy Werther tisztában volt azzal, hogy csak a kereskedelemmel való jó kapcsolatok révén tud a piacokra eljutni.

Bár már hónapok óta Békéscsabán működött, a gyár teljes elkészültét követő ünnepélyes avatására 1904. november 26-án került sor. Az eseményről nemcsak az összes helyi és megyei lap emlékezik meg hosszú cikkben, hanem az ipar témájával foglalkozó országos lapok is örömmel és lelkesedéssel számolnak be róla, mint a magyar ipar ünnepe emlegetik. Az egész szakma figyelme Békéscsabára irányul ekkor. A köszöntők pártosszal teli szövege, a meghívottak súlya a gazdasági és a politikai életben mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonított a kormányzat és a város akkoriban egy új ipari üzem

²⁹ Békés megyei Közlöny, 1904. febr. 18.

³⁰ Békés megyei Híradó 1904. ápr. 12. és június 3.

³¹ Békés megyei Híradó 1904. jún. 7. ill. 1904. dec. 24.

³² vö. *Coleman, Dorothy, Elisabeth, Evelyn*: The Collectors Encyclopedia of Dolls, New York, 1968. 86-88.

megvalósulásának. A jelenlévő Szerényi ezt az alkalmat is megragadta, hogy az Alföld népét a gyár, a gyáripar támogatására kérje fel.³³

A megnyitó ünnepség kapcsán a Békésmegyei Közlöny rövid életrajz és dicsérő szavak kíséretében bemutatta az "ambiciózus fiatal embert" a város polgárainak.

Az új gyár neve Werther Hugó-féle **Első csabai fa és machée játékszergyár**, az egyezséghez híven tartalmazza a város nevét is. Működéséhez, a városi segítségen kívül 5 évre megkapja az állami kedvezményeket is, melyek elsősorban adómentességet biztosítanak számára.

A csabai gyár és a művészi játéktervezés

Az új gyárban Werther új szemléletet kívánt meghonosítani. Számára nyilvánvaló volt, hogy csak új típusú játékszerekkel tud a piacon helyet szerezni magának. Már korábban is az Iparművészeti Társulat felé nyitott, részt vett annak kiállításain, s most, éppen abban az évben, mikor a Társulat kiírta pályázatát, módja nyílik gyárában művész tervezőt foglalkoztatni.

Az Iparművészeti Iskola már létrejöttekor az ipar számára kívánt tervezőket képezni. Majd a kormányzat is csatlakozott ehhez. 1901-ben a kereskedelemügyi miniszter, *Hege-dűs Sándor* a Társulathoz " a műipar nagyobbarányú és rendszeres fejlesztése érdekében" intézett átiratában felveti, hogy hasznos volna " a tervező művészek elfoglalása és ezáltal fokozottabb tevékenységre való serkentése, különösen abban az irányban, hogy egyrészt (a) magyar műiparban a magyar jelleg is bevitessék és ezzel műiparunk nemzeti irányban való fejlesztése lehetőleg előmozdíttassék, másrészt tevékenységüket kevésbé fényűzést képező, a mindennapi forgalom körébe eső tárgyak termelésére is kiterjesszék és ezzel a műipar szélesebb körű elterjedését lehetővé tegyék".³⁴ Ez a felvetés nemcsak az ipar hanem a művészek számára is rendkívül kedvező, hiszen pl. a korabeli osztrák játéktervező művészek egyik legnagyobb problémája éppen az, hogy nincs, aki terveiket kivitelezze.³⁵

1903 körülre végre megerősödik az a szakmai meggyőződés, hogy az ipar a "művészek segítségét nem nélkülözheti. ...A tervező művészek szárnyán az iparosok becsületes tudása pompásan röpköd, merész, új, ízléses dolgok származnak a sikeres együttműködésből. A befektetés, melyet az iparos a művész felhasználásával tesz, busásan megtermi kamatait" - írja egy beszámoló az Iparművészeti Társulat 1903-as karácsonyi kiállítása kapcsán.³⁶

A háziipar kézműves hagyományokra épülő játékgyártás éppen e törekvések számára nyújtott rendkívül jó terepet.

Az Iparművészeti iskolából kikerült fiatal tervezők közül ketten is, az 1902-ben a díszítő festészeti osztályt végzett *Wessely (Weszely) Vilmos*, és az 1904-ben végzett szobrász *Szász (Sommer) Vilmos* kezdtek játéktervezéssel foglalkozni.³⁷ Az Iparművészeti Társulat 1904-ben meghirdetett pályázatán, melynek kiírásában feladatként olyan

³³ Békés megyei Híradó, 1904. nov. 27., Békés megyei Közlöny, 1904. nov. 27., Honi Ipar, 1904. dec. 1. 9. Magyar Ipar, 1904. dec. 4. 1067.

³⁴ kelt 1901. jan. 15. száma: 90.419/IX. ex.

³⁵ The Studio, 1906. 213-219.

³⁶ Egyetértés, 1903. dec. 6.

³⁷ Az Orsz. Magy. Kir. Iparm. Isk. Évkönyve, 1880-1930. 90.

"magyaros jellegű, ízléses és ötletes gyermekjátékok" tervezése volt a feladat, melyeket "hazai játékműhelyeink és gyáraink olcsón készíthetnek", mindketten indultak, és munkáikat a bizottság megvásárolta. (Wesselytől egy "forgatható csörgős Jancsít", *Sommer Vilmostól* pedig juhászt, bárányokat és kutyát ábrázoló faragott játék mintáját.)³⁸

A terveket a játékkészítő iskolák és gyárak számára továbbították, s mind a hegybányai tanműhely, mind pedig a Werther-féle gyár ennek révén került kapcsolatba Wesselyvel. Hegybányával a kapcsolat tartós volt, még 1906-ban a milánói nemzetközi kiállításon is közös munkákat állítottak ki. Itteni jelenléte valószínűleg a minisztérium közbejárásának köszönhető, s egy kiállítási beszámoló az iskola tanáráként említi, bár erre nincs semmi bizonyíték. A közös tevékenységről, illusztrációkkal, hosszú méltatás jelenik meg a pályázat miatt fellendülő játéktervezésnek egyre nagyobb teret szentelő Magyar Iparművészetben *Éber László* tollából.³⁹

Wessely békéscsabai működésének hivatalos okáról a Békésmegyei Közlöny egy híradásából értesülhetünk. A Werther eredményeiről beszámoló cikk utal a Társulat játék-pályázatára, kiemelve, hogy az annak a törekvésének felelt meg, hogy belevigye "a játéktárgyak készítésébe a magyar iparművészeti jelleggel bíró szecessziós stílust". A pályázaton nyertes munkák sorsára is fényt vet ez a tudósítás, mert kiderül belőle, hogy Wesselyt a békéscsabai gyárba a minisztérium küldte ki ezeknek és nyilván saját egyéb terveinek is a megvalósítására: "A kereskedelmi kormány a tervek kivitelét egyrésztben a csabai Werther-gyárra bízta, ahová Wessely (sic) Vilmos iparművészeti tervezőt küldte egy hónapra. A játékgyár a készítette tervek alapján eddig is sok szép játék és iparművészeti tárgyat készített el, amelynek egy részét a kereskedelmi kormány megbízásából Aradon, ez év áprilisában rendezendő iparművészeti kiállításon kiállítja." Másutt azt olvashatjuk, hogy Wessely mint "kiküldött szaktanító" a kimondottan az aradi kiállításra készülő", újonnan bevezetett "magyar stíli" játékok készítésének betanítására érkezett Békéscsabára.⁴⁰

Az aradi kiállítás hatalmas szakmai siker mind Werther, mind Wessely számára. Rendkívül jó a visszhangja. A játékok stílusáról nem ír, csak modernségüket, egyszerűségüket, ötletességüket emeli ki *Czakó Elemér*, aki egyébként még 1904-ben, a játékpályázat kiírásakor hosszú tanulmányt szentelt a jó és korszerű játékszer témájának.⁴¹ Az aradi anyag kapcsán a helyi sajtó "modern, magyar jellegű szecessziós" meg "magyaros motívumú" illetve "magyar stíli" játékokról beszél.

Czakó cikkéhez három, a Werther gyárban készült Wessely játékszer képét is csatolja: egy babaszobáét, egy lovaskociét, bakján kocssal és utasokkal, valamint egy hintalóét. A három közül a legszebb és legérdekesebb a gyárnak hagyományosan fő profilját jelentő hintaló újszerű megfogalmazása. A színekről nem tudunk semmit, de a lóforma és az alapréz összekapcsolása rendkívül hatásos, egyszerű, a lótestet díszítő virágszerű ornamentális motívumok és a hintarész dekoratív díszítése a korabeli díszítőművészet motívumkicséhez kapcsolja. Ez a díszítőművészeti motívumanyag Wessely iskolai munkáin és Milánóban bemutatott gyermekszobája díszítésében is megjelenik. A babaszoba a hagyományos háromfalú doboz elrendezést mutatja, a falak felső részén körbefutó dekoratív fríz, valamint a szekrény felső pártájának áttört díszítése mutatja a magyaros sze-

³⁸ Magyar Iparművészet, 1904. 100. és 1904. 194.

³⁹ Magyar Iparművészet, 1905. 22-25.

⁴⁰ Békésmegyei Közlöny 1905. február 26. és 1906. máj. 1.

⁴¹ Magyar Iparművészet, 1905. 211., ill. A gyermekjátékokról, uo. 1904. 125-129.

cessziós motívumkincs megjelenését. A kocsis egyszerű, körbefűrészelt elemekből készült, ahogy a lovak is, mindkettő kerekekre szerelve. A figurák is ezzel a technikával készültek, a kép alapján elképzelhető, hogy a fejük papírmáséból volt. (Valószínűleg tévedésből, ezt a játékszert mutatja 1906-ban a Wessely milánói szereplését méltató *The Studio* is.⁴² Érdekes, hogy a bemutatott játékok nem tartalmaznak esztergált elemeket, pedig ez későbbi játékszereinek fontos megmunkálási technikája volt.

Módunk van szinte egyidőben készült hegybányai Wessely munkákkal összehasonlíthatni a békéscsabaiakat, mivel a karácsonyi kiállítás kapcsán bemutatja őket a Magyar Iparművészet *Éber László* cikkéhez kapcsolódva: azok jóval egyszerűbbek, kevesebb elemből épülnek fel és több kézi faragású elemet tartalmaznak - megfelelve az iskolában rendelkezésre álló munkaerő felkészültségének.⁴³

A gyár számára azonban a szakmai sikert nem kísérte anyagi siker. Bár bíztak a szakértők is abban, hogy a játékok népszerűek és kelendők lesznek, úgy tűnik, ez nem valósult meg. Mint a korábban említett cikk írja: "Az értékesítés a közönség előítéletei s a régi formákhoz való ragaszkodása miatt nehezen ment." A legnagyobb sikerek közepette a gyár megint az anyagi csőd határára kerül, továbbra is problémái vannak a munkások képzésével, a nagyra törő terveknek a realitások szabnak gátat. A termelés nem növekszik, mint erről a gyár sorsát továbbra is figyelemmel kísérő Honi Iparból értesülhetünk, s a városban erősödő munkásmozgalom is sztrájkokkal nehezíti az új üzemek működését. A szokásos úton, a városi közgyűléstől Werther már nem tud segínyt kapni, mert az "a kegyelemkenyéren és örökös szubvenciókkal" tengődő gyárnak "igen bölcsen" nem szavazta meg.⁴⁴ Megindul ugyanaz a folyamat, mint Bártfán, a gyáros pénzhiánnyal küzd, a város pedig szembeşegül, az állandó támogatást nem vállalja tovább.

Pedig Werther valóban törekvő: utazásai révén építi kapcsolatait, növeli exportját, bővíti áruinak skáláját is. A Magyar Korona Országainak gyáripara című 1906-os kiadvány 10. kötetébe felsorolják a gyár által ebben az időben készített játékszereket: fa- és machée játékokat, hintalovakat, faragott állatokat, felöltöztetett babákat, bábukat. Ettől az évtől hirdetések jelentet meg, szerepel az Iparvédelem c. lap játékbeszerezési ajánlólistáján, s mint hazai ipari üzem, 1906-tól használhatja a védőjegyet is. Továbbra is részt vesz az Iparművészeti Társulat kiállításain, de úgy tűnik, Wessely már nem dolgozik neki.

Jelentős szereplése az 1906-os milánói kiállításon nemzetközi hírnevet is szerez a gyárnak. Az ott bemutatott játékanyagot már új tervező, sógora⁴⁵ *Faragó Ödön*, az iparművészeti iskola tanára készítette a helyi lap szerint.⁴⁶ Ezekről a játékszerekről sajnos semmilyen fotó vagy rajz nem került elő. Faragó egyébként is jelentős szereplője volt a milánói kiállításnak, bútoraival és a kiállítás enteriőrjének megtervezésével volt jelen. (A *The Studio* cikke dicsőreleg említi installációit, de a cikkhez közölt fotón, mint említettük, Wessely egy korábbi békéscsabai játékszere szerepel.) A játékkervezést valószínűleg csak rokona felkérésére vállalta, s nem is szerepel a munkásságát ismertető anyagokban ezirányú tevékenysége. Pedig, ha nem is biztosan ugyanez az anyag, de Faragó tervezte "magyaros stílu" csabai játékok "hatalmas kollekcója" itthon is bemutatásra került, a

⁴² *The Studio* 1906. 308.

⁴³ Magyar Iparművészet, 1905. 22-24.

⁴⁴ Békés megyei Híradó 1905. máj. 26.

⁴⁵ 1906. márciusában vette feleségül *Fischer Irént*, a zalaegerszegi *Faragó Béla* gyáros lányát, Ödön testvérét.

⁴⁶ Békésmegyei Közlöny, 1906. máj. 20.

Társulat 1906-os karácsonyi kiállításán. Faragó szerepe a gyár történetében ezzel még nem ért véget, a későbbiekben betöltött igazgatótanácsi tagságára még visszatérünk.

Werther igyekezete az új típusú játékszereknek, az iparművészeti tervezésnek a játékszerek területén való meghonosítására azonban továbbra sem biztosítja a nyugodt munka lehetőségét. Állandó anyagi gondjai és küzdelme a város vezetésével újra és újra problémát jelent, amit 1906 végén a gyár újbóli áttelepítésével kíván megoldani, mivel még továbbra is minden város számára az iparépítés tűnt a gazdasági és munkaerőgondok megoldására a legjobb útnak, nem is nehéz befogadó várost találni. Tárgyalásairól Araddal - ez a város ugyanabba az iparkamarai körzetbe tartozott, mit Békéscsaba - felháborodással tudósít a helyi sajtó. Nem világos, hogy ott új gyárat akar-e létrehozni, vagy a csabainak egy fióküzemét tervezi megnyitni, de ha áttelepítésről lenne szó, azt mindenképpen sértőnek érzi a város vezetősége, amely saját megítélése szerint messzemenően támogatta őt, míg a fióküzem gondolatát örömmel üdvözlőnek. Werther maga válaszol s leszögezi, csak fióküzemet akar Aradon létrehozni: "A főtelep természetesen továbbra is Csabán marad, miután nincs okom rá, hogy néhány évvel ezelőtt nagy tőkebefektetéssel létesített telepemmel ismét költözzek. Kiváló tisztelettel W. H." - írja a gyáros.⁴⁷

Az aradi fióktelep végül nem valósul meg, Werther marad Békéscsabán. Az alku hasonló a korábbiakhoz, a gyáros feltételekhez köti a fióktelep létrehozását, az aradi tanács pedig egyedül adómentességet lenne hajlandó biztosítani, anyagi támogatást nem, így Werther feladta a tervet.

Az ipar meghonosítása Békéscsabán azonban nem sikeres vállalkozás. Nemcsak Werther gyárának, hanem az övével szinte egyidőben létrehozott műbútorgyárnak is gondjai vannak, az év végére meg is szűnik.

Werther nem adja fel. A fennmaradás érdekében a játékgyár árukínálatát némileg megváltoztatva működik tovább. 1907-ben a Hazai beszerzési források c. kiadvány szerint a fa és machée állatok és játékszerek mellett nemzeti viseletű babákat, posztókatona-kat is készít. Résztvesz helyi rendezvényeken, árubemutatókon a hazai ipart támogató tulipán mozgalom helyi bazárján, és országos jellegű, a hazai ipart bemutató rendezvényeken, pl. a pécsi kiállítás háziipari részlegében is, s a Honi Ipar rendkívül dicsérőleg említi magyar jellegű játékszereit. Emellett intenzív reklámtevékenységbe fog, képes árjegyzéket jelentet meg, szép rajzos hirdetése - bal oldalon kis ekhós szekérrel, lóval, azon csikósruhás kocsis ostorral, jobboldalon pedig huszárruhás, hosszú hajú baba karddal az oldalán - a Vasárnapi Újságban hosszabb ideig látható. A magyar krampuszok gyártását is felajánlja, - hogy ne kelljen importból beszerezni-, a védőegyesület támogatásával.

A város vezetésével kapcsolatai rendeződni látszanak, nem értesülünk újabb anyagi konfliktusokról, sőt a - már a múlt század végén a munkanélküliség csökkentése érdekében igen sokszor felvetett - háziipari tevékenység újból felmerülő fejlesztésébe is bekapcsolódik. A gyár és a bedolgozó háziiparos réteg kapcsolatát továbbra is gyümölcsözőnek tartották, hiszen a gyár munkával látja el az embereket, és kiépült kereskedelmi kapcsolatai révén megoldja az áru értékesítését is. Ez a sokszor ajánlott német modell, különösen a játékgyártásban, és most Békéscsaba vezetése újra erre próbálja rávenni a helyi gyárat. Werther 1907-ben 45 munkása mellett 15 háziiparost is foglalkoztat.

A sikerek hatására, gondolnánk, 1908-ban a tőkeemelés, a fejlesztés lehetőségének új útja is megnyílik előtte, gyárát részvénytársasággá alakítja, **Magyar Játék - és Műipar-**

⁴⁷ Békés megyei Közlöny 1906. december 24. és 25.

áru gyár Részvénytársaság néven. Az igazgatótanácsban jelentős helyi személyiségek kapnak helyet. (Az alaptőke: 150 000 korona., Werther 60 000-et kap részvényekben.) Werthernek a kereskedelmi részleg vezetése lesz a feladata, a műszaki vezető egy mérnök, egyébként az Országos Tulipán Egyesület ügyvezető igazgatója. Az új részvénytársaságról a Magyar Ipar is beszámol a helyi lapnál részletesebb igazgatótagsági listát közzé adva, s itt találkozhatunk újból a sógor, a jelentős iparművész, *Faragó Ödön* nevével is. A tudósítás a Werther féle Első magyar fa és machée játékszergyárat "az effajta cikkekből a legnagyobbak" tartja Magyarországon - pedig csak 50 körüli munkásszámmal rendelkezett! -, s mint írja, az átalakulás után a termékek körét fém és műszaki cikkek gyártásával is ki akarják bővíteni. A Honi Ipar szerint a termékbővítés elsősorban játékszer, francia babák, fémjátékok irányába mutat, bár említi a műipari cikkek gyártása felé való nyitást is. A gyár már részvénytársaságként szerepel a Mihók-féle Compass 1908/9-es kötetében, budapesti székhellyel. 1909-ben a kereskedelmi miniszter a Werther féle gyárnak adott kedvezményeket az Rt-re ruházta át.

A hanyatlás

A gyár részvénytársasággá alakítása, a tulajdonos megváltozása talán valóban gazdasági, működési szempontok alapján történt, de nem zárható ki, hogy Werther akkor már beteg volt, hiszen 1909 május 6-án a Békés megyei Közlönyből hosszas betegséget követő halálának híréről értesülhetünk.

Életműve a részvénytársasági kezelés során lassan elsorvadt, a segélyezési kérelmek nem találtak meghallgatásra. A Mihók-féle Compass 1909/10-es kötetében, - persze már Werther neve nélkül - szerepel ugyan új budapesti székhellyel, de 1910 júliusában a gyár már felszámolás alatt állt. Gyors hanyatlásában nyilván nagy szerepe volt Werther halálának, aki szakértelmével és ügybuzgalmával a legnehezebb időszakokban is életben tudta tartani, fel tudta hívni rá a figyelmet, újíttani tudott. A részvényeseknek mindez nem volt olyan fontos, "nemtörődömségük" gyorsította a hanyatlást.

1910 szeptemberében a gyárat az összes géppel, felszereléssel és a hozzá tartozó lakóházat is eladásra kínálják, az árukészlet kiárusítása is - "minden elfogadható áron" - vagyis áron alul - hamarosan megtörténik. A gyár teljes felszámolásának kimondása 1910. április 14-én történt meg.⁴⁸

Az épület és a telek eladása azonban még sokáig húzódik, és nagy politikai vihart is kavart Békéscsabán. A Wertherrel kötött szerződésben a telket a város örökre adta a gyárosnak, s azt látják, hogy "a várostól kapott telket és építési anyagot most más árulja". Ennek az esetnek a tanulságai azért borzolták a kedélyeket, mert a városban ekkoriban megtelepedni kívánó gyárak - éppen a játékgyár példájából okulva - már nem örökre kapnak meg a telket, ami nagy felzúdulást, és a vállalkozók visszalépését eredményezte. Így egy új gyár számára Áchim L. András képviselő javaslatára odaítélt ingyentelket éppen az ő javaslatára visszavesznek, mert, mint Áchim mondta: "Azóta megtudtam, hogy a megbukott játékgyár telkét, melyet ugyancsak ingyen engedett át annak idején a község, a tulajdonos eladta 50 000 koronáért. Az ilyen példákon okulni kell." Ez is kis adalék a hazai iparpártolás meglehetősen sok furcsasággal tűzdelt történetéhez, aminek a játékipar is élvezője és egyben elszenvédője volt.

⁴⁸ Mihók-féle Compass, 1910/1911. II. 782.

Epilógus

Különös fintora a sorsnak, hogy a Maugsch-féle gyár, melyből a gyáros, *Maugsch Nándor* Bártfa város segítségével oly hirtelenül kikerült, tovább élt, mint Werther gyára és jelen volt a hazai játékgyártás szűkös palettáján, még az első világháborút követően is.

Tulajdonképpen nem ugyanaz a gyár volt. Werther kezdetben a gyáros feleségével, mint társsal birtokolta az üzemet, s Maugschné neve 1902-ben tűnt el a gyár nevéből. 1904. februárjában már *Gaul Károly* miniszteri biztосként tárgyal az asszonnyal egy új, bártfai és Weerther távozását követően is Bártfán maradó játék- és szemléltető oktatáshoz szükséges eszközöket készítő gyár létesítéséről. Maugschné fiával, a későbbi szobrással, aki papírmásé gyümölcs és állatalakkal szerepelt ez év nyarán a fővárosi tanszerkiállításon, kíván új gyárat alapítani, s a kiköltöző Werther-féle gyár helyiségeinek felét 5 évre ingyenesen megkapni.

Maugsch Rozália és fia, Bártfai játékaru és tanszergyára ettől kezdve szinte mindenütt szerepel, ahol játékot állítanak ki, vagy árusítanak, tombolára bocsátanak, gyakran éppen a Wertheré mellett. 1906-ra bővítésre is gondolhatnak, s a kereskedelmi miniszter ezt gépek adományozásával támogatja.

1908-ban a gyárat szövetkezetté alakították át, s állami szubvenciót kapott. *Maugsch Rozália* és Gyula neve az igazgatóság tagjai között szerepel. A "bártfai játékbábúgyár" akkor, amikor a békéscsabai gyárat éppen felszámolják, Londonban aranyérmét kap, állami támogatásban részesül, és annyi munkást foglalkoztat, mint a Werther-féle soha: 100-an dolgoznak 1909-ben itt, és bővítését tervezik. Termékei a leghagyományosabbak, tipikus magyaros bababútor, bábuk, tulipános ládák.⁴⁹ Már bártfai "játéknagyiparként" említik.

Még 1912-ben is Bártfán szövetkezettként, az Országos Központi Hitelszövetkezet tagjaként működött, 30 munkást és 24 háziiparost foglalkoztatva. Ezután egy időre nyomra vész. A világháborút követően azonban, 1920-ban, a IX. árumintavásáron kiállított **Maugsch Gyula immár székesfehérvári játék és tanszerárugyára**, és, mint a beszámoló írja: "Nemcsak hogy kiállja a versenyt a legelső külföldi gyárakkal, de ötletesség és kivitel tekintetében sokban felül is múlja azokat. Örömmel regisztráljuk ezen tény, mint a magyar játék ipar hatalmas fellendülésének jelét."⁵⁰ A sikert mutatja, hogy még Horthy kormányfő is érdeklődéssel tekintette meg "a gyárnak az iskolai szemléltető oktatás céljait szolgáló készítményeit, gyümölcsutánzatait, az élethű állatfigurákat, valamint a gyár specialitásait, a gyermekeket megörvendeztető hintalovakat." Úgy látszik, az elmúlt évtizedek alatt a gyár profilja nem sokat változott. A kormányzó érdeklődésére Maugsch beszámolt arról, hogy telepe modern gépekkel van felszerelve, ott 56 munkást foglalkoztat. Horthy válasza akár harminc évvel korábban is elhangozhatott volna, mutatva, hogy mindennek ellenére a magyar játékgyártás nem tudott megerősödni: "kifejezte azt a reményt, hogy a termelés tovább fokozása lehetővé fogja tenni, hogy az eddig nagy mértékben import útján kielégített piac szükségleteit tökéletesen fedezni tudja majd a magyar ipar."⁵¹

És Maugsch igyekszik is: exportszerződést köt, folyamatosan hirdeti a Magyar Kereskedők Lapja mellékletében, a Magyar Pénzügyben, de nem tudja talpon tartani a gyárat:

⁴⁹ Magyar kereskedők Lapja, 1911. nov. 11. 11.

⁵⁰ Magyar Kereskedők Lapja, 1920. szept. 12. 4-5

⁵¹ Fejér megyei Friss Hírek, 1920. szept. 14. 2.

az adószabályok szerint a játék is luxusadó köteles, ettől az árak rendkívül magasak, kevés a kereslet.

Végül *Maugsch Gyula* is feladja, 1921. júniusában kilép a gyárból.⁵²

**Toyfactory in the turn of the century
The story of the First Hungarian wood- and machée toyfactory,
Bártfa–Békéscsaba 1984–1904–1910.**

– Tészábó Júlia –

Rezume

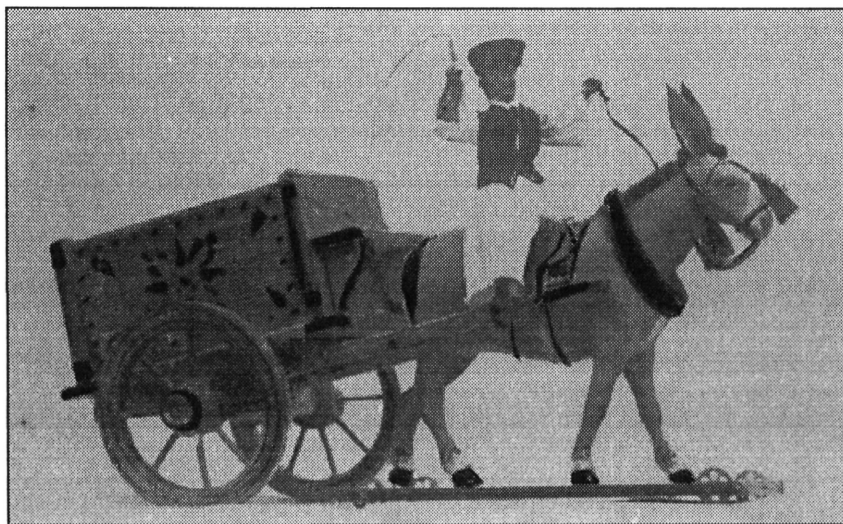
Last decades of 19th century reform of the economy became sorely needed in Hungary. The chiefly agricultural nature production couldn't keep step with growing needs for manufactured goods and economy was extremely burdened by the huge import costs as well. The mass emigration because of cumulative unemployment rushed the economical reform, too. The government passed more laws aimed the industry development what promised big financial subsidization and tax allowance for people undertaking in the new industrial branches. The toy production appeared among these very soon in the early 80s. This is explicable by fabric of wooden and papier-maché toys of the time, workable with slight financial expenditure, minimal expectations about professional training, and the rising import costs together with growing civil stratum.

The local council's purpose for subsidization was strong as well, what aimed alleviateing troubles with manpower. The toyfactory in Bártfa in North-Hungary was established with these considerations and setting these financial subsidising systems into operation in 1884. *Maugsch Nándor* manufacturer undertook - subsidised by the government as well - even to operate a toymanufacturing training workshop. Because of inaptitude of *Maugsch*, scarcity of capital and the unresolved commercial activity a new owner, *Werher Hugó*, took over the factory in 1899. By reason of evolving conflict with local management *Werther* transferred his factory to *Békéscsaba* in 1904 after a long search and negotiation. But the industrial subsidization was insufficient for the contractor being deficient in funds while the town did a lot for settling this and other industrial branches and getting agricultural manpower accustomed to it was also difficult. After the death of contractor in 1910 the factory broke off. Its vicissitudinous destiny exemplifies from aspect of both the toy production and the whole hungarian industry what difficulties the man, who undertook a factory foundation, should fight with.

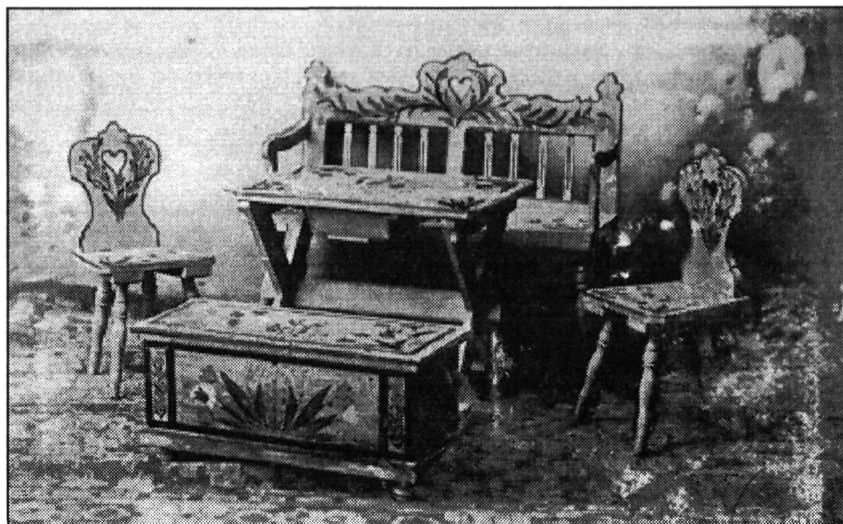
The study outlines the story of toyfactory on the basis of the country and local press and bibliography of the time.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

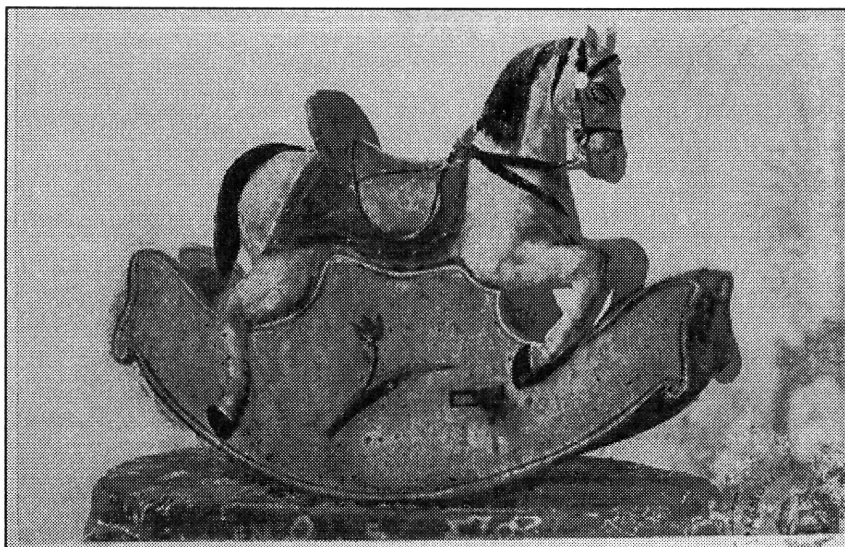
⁵² *Ipar* (Székesfehérvár), 1921. jún. 30.

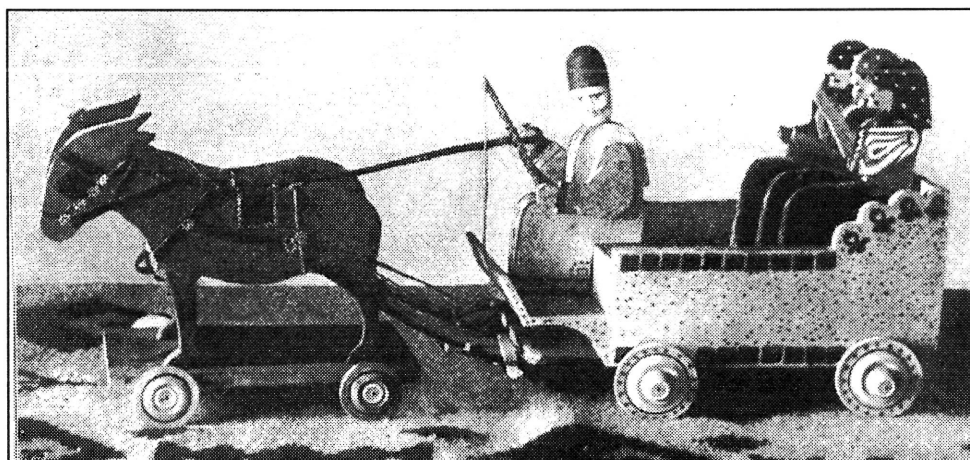
1. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

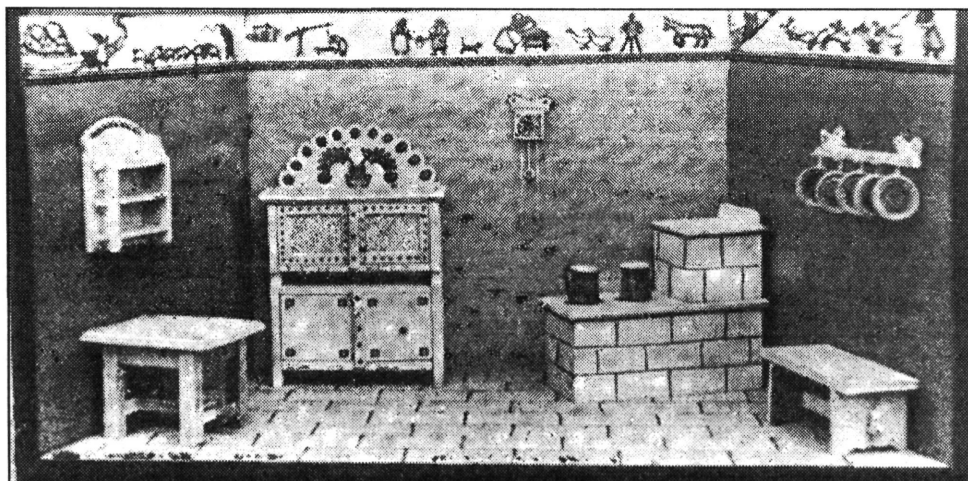
2. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

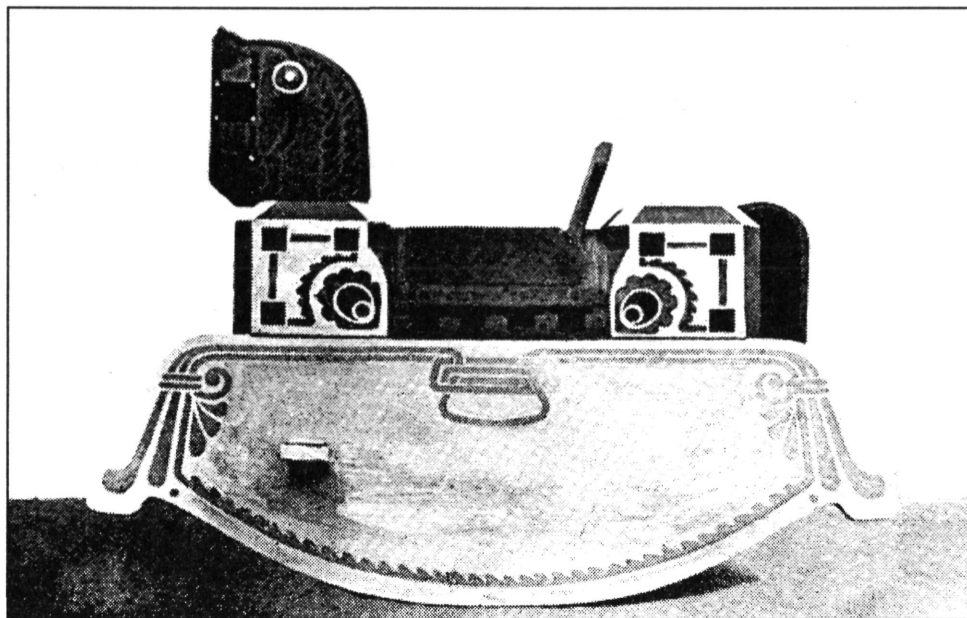
3. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

4. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

5. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

6. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

ELSŐ MAGYAR
FA- ÉS MACHÉE-
JÁTÉKSZEREK
GYÁRA

WERTHER
HUGÓ
BÁRTFÁN.

KÉSZÍT KÜLÖNLEGES
KIVITELŰ JÁTÉKSZE-
REKET. • ÁRJEGYZÉK
INGYEN, BÉRMENTVE.

Csányi Károly.

7. kép. A Magyar Országos Iparművészeti Társulat 1902. karácsonyi kiállításának katalógusából, Werther hirdetése; Csányi Károly munkája

1024 VASÁRNAPI ÚJSÁG 1907. dec. 15.

Játégyár Békéscsaba
készít különleges kivitelű, szebbnél-szebb
játékszereket.

Tessék képes árjegyzéket kérni, mely ingyen és bérmentve megküldetik! **Hosi Ipar!**

8. kép. Hirdetés a békéscsabai korszakból.
Vasárnapi Újság, 1907. dec. 15. 1023. Werther hirdetése

A GYULAI ROMÁNOK NEMZETISÉGI ÉLETÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A LETELEPEDÉS UTÁNI KÉT ÉVSZÁZADBAN

– Csobai Lászlóné –

A mai Magyarország egy adott nemzeti kisebbségének kutatását nem lehet a történeti kutatás klasszikus módszereivel művelni. A fő kérdések mindenek előtt a társadalomtörténet oldaláról megközelítve válnak megfoghatóbbá, mélyebben kutathatóvá. Mindenképpen így is számos olyan nehézséggel kell szembenéznie a kutatónak, mint a források hiánya vagy azok feldolgozatlansága, esetleg nehéz hozzáférhetősége.

Ebben a tanulmányban a Gyulán élő románság történetének sajátosan alakult osztályviszonyaira, a magyarok, románok és németek által lakott település társadalmának egészében elfoglalt helyére, szerepére vonatkozóan szeretnék néhány megállapítást tenni. Azokra az összefüggésekre szeretném ráirányítani a kutatás figyelmét, amelyek elengedhetetlenül fontosak a nemzetiség egésze gazdasági, művelődési fejlődésének megértése szempontjából. Céloom nem utolsó sorban az, hogy a többségi nemzet egyre többet tudjon meg a több évszázada vele együtt élő kisebbség történetéről, kultúrájáról.

A mai magyarországi románok az ország délkeleti részén, a Dél-Alföldön élnek. Történelmüket részletesebben a XVIII. századtól, Békés megyében a török pusztítás után, a megye 1715-ös újjáalakulásától követhetjük nyomon. Jelenlétüket már a korábbi történeti források is bizonyítják.

A görögkeleti egyházaknál fennmaradt források, illetve a különböző megyetörténeti, város- és községtörténeti monográfiák, egyéb feldolgozások szólnak a román anyanyelvű lakosság ittlétéről, már az előző századokban is. A gyulai uradalom 1525-ben három városból és 46 faluból állt. Az 1525. évi jövedelmi jegyzék szerint az uradalom területén 1057 cenzust fizető jobbágy élt, 700 telkes és 40 oláh jobbágy.¹ Evlia Cselebi török világutazó szerint 1665-ben Gyulán a török lakosságon kívül magyarok és románok élnek.² Főként a görögkeleti egyházi forrásokban találunk a románságra vonatkozó utalásokat.

Békés megye 1715-ös újjáalakulása után végleg 1722-ben a gyulai uradalom is, mint ahogyan Békés megye pusztáinak zöme, Harruckern János György udvari hadiszállító tulajdona lett. Az új földesúr elemi érdeke lett, hogy birtoka benépesüljön, mivel a török-dúlás alatt és azt követő Rákóczi szabadságharc idején csupán néhány helység volt folyamatosan lakott, mint például Gyula. Az új földesúr szándéka találkozott a jobbágyoknak az Alföld felé irányuló vándormozgalmával, akik a szabad vallásgyakorlat, a földfoglalás mellett a jobbágyi terhek mérséklését is remélték. A visszatelepülést, a

¹ Scherer Ferenc Gyula város története. I köt., Gyula 1938. 70. A jegyzéket közli Veress Endre: Gyula város oklevéltára 1313-1800. Budapest, 1938. 87-90.

² Evlia Cselebi Magyarországi utazásai 1664-1666. Fordította: Karácson Imre. Bp. 1908 MTA. Kiadó. 226.

spontán letelepülést követő szervezett magánföldesúri telepítés fő időszaka 1718-tól 1746-ig tartott. Ekkor elsősorban Bihar és Arad megyéből románok is jelentős számban költöztek a mai Békés megye területére.

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a románok által is lakott különböző települések román lakosságának névanyaga sok esetben azonos a mai Románia területén lévő (Arad illetve Bihar megyei) települések névanyagával.³

A gyulai görögkeleti egyházi anyakönyvek bejegyzései is jelzik a betelepülő románok, vagy azok elődeinek előző lakhelyét.⁴ Ezek mellett a szájhagyomány is megörököltette a román anyanyelvű lakosság származási helyét.

Az első megyei összeírások is tükrözik a visszatelepült és letelepített lakosságon belül a románok jelenlétét. 1722-ben kb. 800 lakosa volt Gyulának, ebből 150 román vagy szerb ortodox. Az első német betelepítés után 1730-ban Gyulán összesen 116 magyar, 100 német és 34 román család élt.⁵ A román lakosság nemzeti kisebbségként betöltött szerepe elsősorban a görögkeleti egyházhoz való szoros és folytonos ragaszkodásában nyilvánult meg, különösen a nemzetiségi tudat kialakulása előtti időszakban. A családonként betelepült vagy visszatelepült, illetve szervezett földesúri kezdeményezésre letelepített román anyanyelvű lakosság szinte letelepedésével egyidőben megalapította görögkeleti egyházközségeit. A legkorábban megalapított egyházközségek közé tartozik a gyulai, amely az egyház tulajdonában lévő források alapján 1695-ben már létezett.⁶ Az egyházközség 1792-ig a nagyváradi vikariátussághoz, majd az aradi püspökséghez tartozott. 1864-től a görögkeleti román egyház különvált a szerb pátriárkától és független román érsekséggé alakult, melynek hatásköre az összes magyarországi hívekre kiterjedt.⁷ Az egyház volt hosszú időn át az egyedüli intézmény, amely összefogta és irányította a kisebbséget, különösen az egyházi függetlenség és önkormányzat kivívása után. A román ortodox egyház egyszerre vált az egyházi és a világi anyanyelvi műveltség hordozójává. Fontos szerepet vállalt az egyházi felekezeti iskolák alapításában, fenntartásában. A görögkeleti felekezeti iskola egyik legfontosabb feladatának az anyanyelvi kultúra fenntartását, ápolását és terjesztését tekintette.

A román anyanyelvű népesség növekedését a megyei összeírások mellett az egyházi anyakönyvezések révén is nyomon követhetjük. A Magyar-Gyulán letelepedett román anyanyelvű lakosság 1721-ben a várral szemben, fából épített templomot. 1727-ben a régi templom helyén téglából új templomot építettek, majd 1808-ban az előbbitől délre építettek új templomot, melyet 1825-ben fejeztek be.⁷

A gyulai görögkeleti egyháznál az anyakönyvek vezetését 1695-től rendszeresítették. Az 1720-as években kialakult gyulai Kisrománváros, amely Németgyula nyugati részének egy szigetserű pontjára telepített román lakosságból alakult, templomukat 1834-ben építették. Az anyakönyvezést viszont csak 1864-től rendszeresítették.⁸

³ A Magyarországi Román Ortodox Egyházak Gyűjteménye Levéltára, Anyakönyvek. Gyula

⁴ A Magyarországi Román Ortodox Egyházak Gyűjteménye Levéltára, Anyakönyvek. Gyula

⁵ Scherer Ferenc: I. m. 290. p. Ez kb. 170 román lakost jelentett.

⁶ Teodor Misaroş Din istoria comunităţilor bisericeşti ortodoxe române din R. Ungară. Cărţile "Dunărea" Tankönyvkiadó. Bp. 1990. 125. p

⁷ Teodor Misaroş I. m. 126. p

⁸ Teodor Misaroş: I. m. 143. p.

A gyulai románság száma, aránya az önkormányzatban 1848 előtt

Békés megye 1715. évi újjászervezése során a megye vezetőit, tisztviselőit – mivel a megye középkori nemességének utódai kevés kivétellel kihaltak – más megyékből kellett idetelepíteni. A gyulai németek betelepítése után, hogy megkíméljék őket a magyar-gyulai előljáróság zaklatásaitól, Harruckern János György külön bírót rendelt számukra, és a határt is felosztotta. Ennek következtében több mint százhusz évre a város is kettészakadt /1734-1857/. A város kisebb nyugati része ahová a németeket telepítette le, Német-Gyula néven önálló mezővárosi jogállást kapott.⁹

A román ajkú lakosság a város keleti részén telepedett meg, ahol a katolikus és református magyarság Magyar-Gyula néven képezett önálló várost, ennél fogva a románok szintén a magyar-gyulai előljáróság alá tartoztak.¹⁰

A Magyar-Gyulán letelepedett román ajkú lakosság a már említett templomalapítással fokozatosan kialakította a görögkeletiek által lakott részt, amelyet Nagyrománvárosnak, később temploma védőszentjének nevéből Szent Miklósról, Miklósvárosnak is neveztek.¹¹ Tehát Magyar–Gyula határain belül kialakult a románok által lakott Nagyrománváros.

Először 1790-ben, az ellenreformáció jegyében addig félreszorított magyar reformátusok és a román görögkeletiek kérésére, számarányuknak megfelelően, a római katolikusok mellett helyet kaptak az előljáróságban. 1784-ben választottak először román anyanyelvű, görögkeleti vallású esküdtet, Nyikora Éliást. 1790 után a lakosok számarányának megfelelően a 6 katolikus esküdtön kívül 3 református és 3 görögkeleti vallású foglalt helyet a mezővárosi tanácsban.¹²

A XVIII. század végére Német-Gyula "Körösön túli" részére is fokozatosan telepednek be román anyanyelvű görögkeletiek. A statisztika szerint Német-Gyulán 1833-ban 124 házban 917 román lelket számláltak.¹³ A Német-Gyulán letelepedett román ajkú lakosság 1834-ben kérvényezte egy görögkeleti templom építésének engedélyezését. Az engedélyt megkapták, és felépítették templomukat. Így Német-Gyulán belül a román ajkúak által benépesített részen fokozatosan kialakult a Kisrománváros, amelyet később Krisztinavárosnak is neveznek. Német-Gyulán a görögkeletiek csupán két helyet kaptak a tanácsban. 1808-ban választják meg az első görögkeleti bírót, Nyikora Pétert.¹⁴ Nagyapjának, Nyikora Istvánnak II. Ferdinánd császár 1627-ben nemesi rangot adományozott. Nyikora /Nicoară/ Péter, annak a Moise Nicoară-nak /magyarosítva Nyikora Mózesnek/ az édesapja, aki 1785-ben született Gyulán, s aki a magyarországi román vallási egyenjogúsítás éharcosa és egyben mártírja volt.

1830-ban a Magyar-Gyulára kivetett 30 újoncot a vallási arányok szerint állították ki: 15 katolikus, 9 reformátust és 8 görögkeleti vallásút.

A későbbiekben, 1844-ben, a választásra összegyűlt magyar-gyulai lakosok a vármegye végzése szerint közakarattal 30 római katolikus, 15 reformátust és 15 görögkeletit,

⁹ Scherer Ferenc: I. m. I. köt. 282. p

¹⁰ Scherer Ferenc: I. m. II. köt. 282. p

¹¹ Teodor Misarog: I. m. 126.p.

¹² Scherer Ferenc: I. m. I. köt. 345. p.

¹³ Scherer Ferenc: I. m. I. köt. 422. p.

összesen 60 lakost választottak a nép képviselőivé. Ez volt Gyula városa első képviselő-testülete.¹⁴

A román anyanyelvű lakosság fokozatos növekedését jól mutatják a statisztikai adatok. Egy 1852-ben végzett hivatalos felmérés (az 1850-51. évi birodalmi népszámlálás és egyházi források alapján) szerint:¹⁵

	Népesség összesen	Magyar	Román	Német	Egyéb és ismeretlen
Magyar-Gyula	12646	8904	2548	300	894
Német-Gyula	3558	294	970	2242	52
Együtt	16204	9198	3518	2542	946

Az országos népszámlálások csupán 1880-tól mutatják a népesség etnikai megoszlását, amely szerint Gyula lakossága:¹⁶

Év	Népesség	Magyar	Román	Német
1880	18046	12103	2608	2124

A következő népszámlálásig, azaz 1890-ig a román anyanyelvű népesség létszámát tekintve a statisztikai adatok kisebb növekedést mutatnak, amely után fokozatos csökkenés tapasztalható egészen 1920-ig, majd ezt követően a népesség létszámának zuhanás-szerű csökkenése mutatkozik.¹⁷

Év	Népesség	Magyar	Román	Német
1990	22446	17640	2608	1658
1910	24284	19808	2540	158
1920	24908	21723	2300	732
1930	25241	23468	1304	295
1941	25169	24101	531	303

¹⁴ Scherer Ferenc: I. m. I. köt. 345. p.

¹⁵ Szabó Ferenc: Békés és Csanád megyék nemzetiségi statisztikája a század közepén. Békési Élet 1980. 3. sz. 287. p. *Mogyoróssy János*: Gyula hajdan és most, Gyula, 1858. 109. p. szerint akkoriban 3887 román lakosa volt Magyargyulának (vagy a két Gyulának). Ezt elfogadta Scherer Ferenc (i. m.) is.

¹⁶ Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára. 3. Békés megye. Bp. 1993. 62. p.

¹⁷ Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára: i. m. 62. p.

Trianon után, a két világháború közötti időszakban a magyarországi román nemzetiség megfogyatkozott létszámban, értelmiségi réteg nélkül maradt. Román görögkeleti párokiáit nem egyesíthette erősen szervezett püspökséggé. Felekezeti iskoláinak működését a legtöbb helyen szüneteltetni volt kénytelen az épületek állapota, illetve a tanerők hiánya miatt. 1920-tól a gyulai kisrománvárosi görögkeleti felekezeti iskola is kénytelen volt működését szüneteltetni egészen 1945-ig. Az egyház által irányított és terjesztett román anyanyelvi kultúra a minimálisra csökkent. A Romániától elszigetelt hazai románsághoz lényegesen kevesebb sajtótermék jutott el. Önmaga nem rendelkezett saját sajtótermékkel, könyvkiadással. Valamennyi művelődési egyesülete közül csak a Gyulai görögkeleti ének- és dalegylet mintegy fél évszázadon keresztül igyekezett közvetíteni az anyanyelvi kultúrát. Ebben a korszakban a magyarországi románok elveszítették azt az etnikai háttérrel, amit számukra a Körös menti románság jelentett. A románok kisközösségei azután egyre zártabbá és elszigeteltebbé váltak. Emiatt azután megőrizték nyelvüket, de az a fejlődéssel nem tartott lépést. Őrizték, erősen kötődtek a népi hagyományokhoz, szokásokhoz, amelyek valamelyest erősítették identitástudatukat, de ugyanakkor elindult az erős asszimilálódás folyamata.

A gyulai románok művelődési egyesületei

A Görögkeleti Román Egyház viszonylagos önállósága mellett mindvégig megőrizte tekintélyét a művelődésügyben és befolyását az írásbeliség terjesztésében. A művelődés területén kiszugárzó ereje volt a régióban.

Mindenesetre az alföldi és erdélyi, valamint a havasalföldi nagyobb szellemi központok mint Arad, Temesvár, Nagyvárad, Nagyszeben, de nem utolsósorban a moldvai Tasi is hatással voltak a gyulai románok művelődésére.

Az említett központokban tanult román görögkeleti lelkészek, tanítók legjobbjai részt vettek a román nyelvű oktatásban, művelődésben és annak terjesztésében. Tevékenységük révén a gyulai románság megőrizte anyanyelvét, kulturális hagyományait. A jelesebbek tanítottak, önálló folyóiratot indítottak,¹⁸ művelődési egyesületeket szerveztek és irányítottak.¹⁹ Mindezekhez a görögkeleti egyház adta az anyagi és erkölcsi támogatást. Az egyház segítségével egyre több román nyelvű könyv, kalendárium és sajtótermék jutott el a gyulai románsághoz. A művelődést és a szórakozást szolgáló különféle egyletek, körök a XIX. század utolsó negyedétől kezdve jöttek létre. A gyulai román lakosság nemzeti kisebbségéhez való tartozása elsősorban a görögkeleti egyházhoz való ragaszkodásában, másodsorban művelődési egyesületei, életében való részvételében nyilvánult meg.

Jelentős művelődési egyesületeik a "Békés gyulai Román városi Olvasókör", valamint a "Német gyulai kis román városi Olvasókör" voltak, melyek a XIX. század 80-as éveiben alakultak meg. A Gyulai Nagyrománvárosi Olvasókör 1886-ban alakult.²⁰ Tagjai között voltak magyarok is, akik városi alkalmazottak voltak, de zömében módos román

¹⁸ Hozzájárulás (Tanulmányok a magyarországi románokról). Csobai Lászlóné: Román nemzetiségű művelődési egyesületek a Dél-Alföldön. Állami Gorkij Könyvtár. Bp. 1988. 49-64. p.

¹⁹ Hozzájárulás: I. m.

²⁰ Munkácsy Mihály Múzeum Román Történeti Gyűjtemény Luminatorul L. sz. R. 95. I. 1.

gazdálkodók, a görögkeleti egyház papjai, tanítók, iparosok és kereskedők, vagyis a román kultúrát pártoló egyesületeként működött. Az olvasóköri legaktívabb időszakát a századforduló táján élte, amikor Voniga Dávid (Gyula, 1867-1933) görögkeleti lelkész-író, költő és publicista elsőként a Dél-Alföldön román nyelvű művelődési lapot indított. A LUMINA című lapja pezsgést keltett a város románságának művelődési életében.

Voniga Dávid a folyóirat szerkesztése és megjelentetése mellett, amely a Békéscsabai Lapage nyomdában készült havonta egy alkalommal, a temesvári DREPTATEA, FOAIE DE DUMINICĂ, CONTROLA, BANATUL és a LUMINĂTORUL című lapok szerkesztője, illetve számos, Aradon megjelenő lapnak a munkatársa volt. A korabeli sajtó szerint nyolc kötetes monumentális műve, Bibliai-egyházi-teológiai lexikonja kéziratban, kiadatlan maradt.²¹

A két olvasóköri működése mellett, azok működésével párhuzamosan megalakult és működött a "Gyulai Görögkeleti Román Dalegylet". Részvevői kivétel nélkül gyulai románok voltak. Mindhárom egyesület levéltári dokumentumaiból megállapítható, hogy tagjaik egy-két kivételtől eltekintve részt vettek mindkét, vagy mindhárom egyesület munkájában.²² A gyulai dalegylet esetében egy anyagilag kétszeresen megerősített egyesület működéséről szólhatunk. Az egyesület működését egyaránt támogatta a gyulai Nagyrománvárosi Görögkeleti Román Egyház és a "Teodor Pap Alapítvány"²³. A magyarországi románok egyik jelentős mecénása a gyulai születésű Teodor Pap (1822-1887), aki a helyi elemi iskolák, majd az aradi tanítóképző elvégzése után Budapestre került, és a görögkeleti egyház kántoraként tanult tovább. Végül beiratkozott a Nagyváradi Jogakadémiára, annak elvégzése után Lugosra került, mint törvényszéki ülnök. Jelentős vagyonából támogatta a román nyelvű kultúrát. Ösztöndíjakat biztosított tanulni vágyó román görögkeleti vallású gyermekek számára, támogatta a görögkeleti román egyházat és iskolát. Végrendelete szerint "vagyonának jelentős hányadát alapítványként kell felhasználni" amely az ő nevével kell, hogy viselje.

Az alapítványból ösztöndíjakat kell biztosítani a gyulai román görögkeleti vallású szegény gyermekek taníttatására." Véleményem szerint ez a biztos anyagi háttér is hozzájárult ahhoz, hogy a három egyesület közül a dalegylet egy félévszázadon keresztül sikeresen működjön.

Mindhárom egyesület elősegítette az anyanyelven való művelődést, és az ismeretterjesztést. Fontos szerepet játszottak az anyanyelv megőrzése szempontjából. Mindezek mellett a román kisebbséget összetartó erő, a kisebbségi létet erősítő egyesületek voltak. Mivel a görögkeleti egyház erkölcsileg és anyagilag egyaránt támogatta az egyesületeket, az egyesületek tagsága is viszonzta az egyház támogatását. Ugyanakkor a román művelődési egyesületek, az egyház tiszteletet parancsoló jelenlétének köszönhetően is, számos esetben a különböző kulturális megmozdulások alkalmával a magyar ajkú lakosság sorából is támogatókra találtak.

Ezt bizonyítják a gyulai miklósvárosi görögkeleti nagytemplom előtt több alkalommal készült csoportos fotók. Ezek a csoportképeken a gyulai románság szinte valamennyi társadalmi rétege képviseltette magát. Ezek közül két csoportfotót szeretnék kiemelni.²⁴ Az egyik a gyulai görögkeleti román anyanyelvű iparosok és kereskedők, a másik a gyu-

²¹ Hozzájárulás: I. m.

²² Magyarországi Román Ortodox Egyházak Gyűjteménye Levéltára Gyula Alapítványi iratok. 97. dob.

²³ Munkácsy Mihály Múzeum Román Történelmi Gyűjteménye. L. sz. R. 98 12. 1

²⁴ A gyulai nagyrománvárosi görögkeleti templomban lévő donátor névanyaga

lai román anyanyelvű földművesek fényképe, mindkettő 1948-ban készült. Mindkét fotón Szabó Demeter, a városban nagy tiszteletnek örvendő esperes képviseli a görögkeleti egyházat.

A görögkeleti egyház támogatásának tárgyi bizonyítékai az adományozók által készített lobogók, az általuk prezentált szakrális tárgyak, szertartáskönyvek, kelyhek, keresztek, terítők, miseruhák.²⁵

Az alábbiakban felsoroljuk az adományozók még meglévő nevét. Sajnos néhány név hiányzik az adományozók közül, mivel leestek, elkallódtak.

1. Kardos János	28. Pomocz János
2. Kardos István	29. Papp Mihály
3. Kohán János	30. Német György
4. Kohán Illés	31. Anka János
5. Kohán György	32. Barkócz János
6. Kiss Mihály	33. Balogh Tibor
7. Kiss Lajos	34. Bányás Mihályné
8. Lázár János	35. Baráth Jakab
9. Lázár Péter	36. Cséfei János
10. Mészáros Tivadar	37. Fekete Ferenc
11. Mógai László	38. Fehér János
12. Miskucz János	39. Gyepes János
13. Moldován János	40. Gyuri István
14. Magyar György	41. Bránya György
15. Szilágyi János	42. Buj György
16. Teme Demeter	43. Brindás György
17. Teleki Ferenc	44. Budai György
18. Tulkán Györgyné	45. Ludvig István
19. Tulkán János	46. Dunai István
20. Jevuczó Illés	47. Darók István
21. Jevuczó Péter	48. Hidvégi János /Handra/
22. Szabó Gábor	49. Hotorán György
23. Szabó Péterné	50. ifj. Hotorán György
24. Szabó Péter	51. Marosán György
25. Sröder József	52. Márkus Tivadar
26. Pomucz Péter	53. Majoros Mózes
27. Özv. Papp Demeterné	54. Molnár István

²⁵ Speciális tárgyi együttes az úgynevezett donátor, amelynek egy példánya a nagyrománvárosi görögkeleti templomban látható. A donátor 137 darab, az adományozó magánszemélyek és intézmények neveit viselő rész zászlósöveget tartalmaz.

55. Pammer Gyula	82. Pammer István
56. Pikó János	83. Schönler Illés, Iduka
57. Papp István	84. Szalai György
58. Pántye János	85. Jámbor Józsefné
59. Özv. Marosán György	86. Dürer Nyomda
60. Rotár Ilonka	87. Dudás György
61. Rotyis György	88. Id. Buj János
62. Rusz Illés,	89. Püspöki György
63. Restye Mihály	90. Negru János
64. Békési Görögkeleti Egyház	91. Negru György
65. B.Csabai Görögkeleti Egyház	92. Odra György
66. Zajkás Nyomda	93. Körösi János
67. Gombos Péter	94. Körösi Sándor
68. Varga György	95. Kukla István
69. Ötllakai Görögkeleti Egyház	96. Sajben András
70. Méhkeréki Görögkeleti Egyház	97. Kardos Illésné /sz. Muntyán
Katalin/
71. Szegapát Görögkeleti Egyház	98. Lázár Jánosné /sz. Barkóczy
Lukrécia/
72. Özv. Tokaji Ferencné	99. Özv. Krizsán Demeterné
73. Tripa Mózes	100. Szabó Demeter
74. Tripa György	101. Lindenberger József
75. Timár Miklós	102. Timár Miklós
76. Fruzsna János	103. Brédésen Ottóné
77. Fogarasi Péter	104. Mány György
78. Gabnai István	105. Lukács Péter
79. Özv. Gabnai István	106. Lukács Mózes
80. Guba György	
81. Csorba György	

IRODALOM

Békés vármegye. Szerkesztette: Márkus György. Bp. 1936. 317–318 p.

Scherer Ferenc: Gyula város története. I–II. köt. Gyula, 1938.

Mogyoróssy János: Gyula hajdan és most. Gyula, 1958.

Teodor Misaroş: Din Istoria Comunitaţilor Bisericeşti Ortodoxe Române din R. Ungară. Tankönyvkiadó. Bp. 1990 105–106. p.

Maria Berényi: Aspecte naţional-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785–1918). Tankönyvkiadó, Bp., 1990. 177. p.

Munkácsy Mihály Múzeum. Román Történelmi Gyűjtemény. Voniga család hagyatéka. H. d. L. sz. 95.1.1.

**Some feature of nationality-life of Romanians
in Gyula in the two centuries after settling**

– Csobai Lászlóné –

Résumé

The author makes statements in this study about specifically formed class relations of history of Romanians living in Gyula, concerning the place and role of settlement lived by Hungarian, Romanian, German people occupied in the whole community. The study would like to draw researchers' attention to connections what are essential from the point of view of understanding economical, cultural development of the whole nationality. Not the last aim of the study is that the majority should know more and more about the history and culture of ethnic minority living together with them for centuries.

The study entitled "Some feature of nationality-life of Romanians in Gyula in the two centuries after settling" pointed with summarizing intention to specifically formed history of Romanians living in Gyula and to its class relations. It summarized clearly the role of Romanians in Gyula fulfilled in the discussed term /from reorganization of the county in 1715, untill around the First World War / and the reached population relations and self-organizing cultural efforts attached strongly to church. It throws light upon proportion and representation of local government of Hungarians and Germans living together with Romanians of the town.

It presented in a different chapter the cultural associations of Romanians in Gyula, pointing out their role, importance and emphasizing at the same time the activity of the orthodox church in spreading culture. It presented two outstanding personages, culture patronizing, supporting Maecenases of Romanians in Gyula.

In his study the author didn't strive for completeness, for documenting his message he choosed this time the most important, most typical facts, data. In addition to romanian and hungarian written sources, he applied consistently the methods of "oral history". Beside all of these he used sources got into the collections of Békés county museum last years.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

